152. évfolyam (2018) | 3. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H–1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
152. évfolyam 2018. 3. szám

Szerkesztőbizottság:
Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos, Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Vojtech Dangl (Szlovákia), Robert John Weston Evans (UK), Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország), Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA), Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

ISMERT FORRÁSOK – ÚJ ÉRTELMEZÉSEK

B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié". A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében 479
Csákó Judit: Kegyes királyné vagy *rosszakarat mérgével teli vipera*? Megjegyzések Bajorországi Gizella krónikásirodalombeli portréjához 543
Bagi Dániel: Az oroszlán, a sas, a szamár és az Igaz Mester. Mügelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményei 591

KÖZLEMÉNYEK

Nagy Levente: Kálvinista és/vagy katolikus unió. A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén 623
Jiří Januška – Petr Píša: A prágai egyetem első magyar tanszékének alapítása, működése és megszűnése az 1850-es években 651

MŰHELY

Romsics Gergely: Egy kultusz rendszertana. Gondolatok Turbucz Dávid A Horthy-kultusz 1919–1944 című kötete kapcsán..... 671

KRÓNIKA

Reisz T. Csaba: Történelem egy kattintásra? Klasszikus forráskiadás és/vagy levéltári adatbázisok 685

TÖRTÉNETI IRODALOM

Földváry Miklós István: Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században (*Keglevich Kristóf*) 695
Gabriele Haug-Moritz (szerk.): Verfassungsgeschichte des Alten Reiches (*H. Németh István*) 698
Hermann István: A Veszprémi Egyházmegye igazgatása a 18. században, 1700–1777 (*Mihalik Béla Vilmos*) 700
Koncz Pál: Papírmívesség és könyvművészet Veszprém megyében a 18–20. században (*Horváth Gergely Krisztián*) 703
Mary Gluck: A láthatatlan zsidó Budapest (*Baliga Violetta Lilla*) 706
Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla (szerk.): Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június (*Simon Attila*) 709

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI 713

B. Szabó János – Bollók Ádám

A „SZAVART–TÜRK DOSSZIÉ"

A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében[1]

A *DAI* 38. fejezet 3–55. sorainak eredete

A kazár eredetű forrás lehetősége

Amint arra az e cikk előtanulmányaként született írás több alakalommal is utalt,[2] jelen tanulmány a *De administrando imperio* (a továbbiakban *DAI*) 38. fejezetének első felében olvasható, a honfoglalás előtti magyar történelem vázát bemutató elbeszélés részletesebb, *történeti szempontú* vizsgálatát tűzi ki célul. Amint már ott szó volt róla, a magyarországi kutatásban az 1990-es évek második felétől kezdve Kapitánffy István két tanulmánya nyomán újult ki a vita a honfoglalás előtti magyar történetről a *DAI* 38. fejezetében megőrződött elbeszélés keletkezésének idejével és Bizáncba kerülésének módjával kapcsolatban.[3] Az ezekkel összefüggő problémák azóta felmerült megfogalmazásai azonban véleményünk szerint korántsem merítették ki a számba vehető lehetőségek tárházát. Nehezen hihető

[1] Jelen tanulmány készítése során a korábbiaknál is határozottabban szembesültünk azokkal a problémákkal, amelyeket a „9. századi magyarok" történetéről szóló, különféle nyelveken született, írott forrásokban megjelenő nép-, személy- és földrajzi nevek egységesítő, a modern értelmezésekből következő – tehát önmagában is interpretatív jellegű – használata okoz. Ezért – tekintve, hogy a *DAI* alább elemzett része által elbeszélt történetben a „magyar" név sehol sem tűnik fel, a szöveg szerint pedig a Bizáncban a 9. század utolsó évtizedeitől kezdve türkként nevezett népet Atelkuzube költözésük előtt a 38. fejezet adatközlője *savartoi (asphaloi)* néven ismerte – az alábbi vizsgálat során a magyar és a türk névalak alkalmazása helyett a *DAI* alapján feltételezhető szavart alakot használjuk. A *savartoi (asphaloi)* formát a görög alapján szavard vagy szavart alakban látta olvashatónak *Harmatta János:* A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Bp. 1997. 129. Hasonló – alább részletezett, vö. 61. jegyz. – okból döntöttünk az Atelkuzu névalak használata mellett. Vö. *Harmatta János:* Lebédia és Atelkuzu. Magyar Nyelv 80. (1984) 419–431. Az általunk használt Leved(i) névalakra és problémária lásd *Benkő Loránd:* A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etëlköz kapcsán. Magyar Nyelv 80. (1984) 390–391. Ehelyütt szeretnénk köszönetet mondani az anyaggyűjtésben – egykor – B. Szabó Jánosnak nyújtott segítségéért Balogh Lászlónak és az Akadémiai Könyvtár segítőkész munkatársainak, a szöveg jobbításáért Bálint Csanádnak, Ivanics Máriának, Kápolnás Olivérnek, Németh Andrásnak.

[2] *Bollók Ádám:* A *De administrando imperio* és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. Századok 151. (2017) 1291–1332.

[3] Vö. uo. 1291–1293.

ugyanis, hogy a saját népe történetét a „belső átélő csalhatatlan biztonságá[val]”[4] elbeszélő adatközlő éppen a *DAI* 38. fejezetében olvasható képekkel kívánta volna a magyar törzsszövetség közelmúltját bizánci tárgyalópartnere elé tárni. A 38. fejezetben ugyanis a magyarok elődei leginkább az események passzív részeseiként, mintegy elszenvedőiként tűnnek fel:

1.) a kazárokkal „együtt laknak” és szoros katonai szövetségben harcolnak azokkal ($38_{13–14.}$);

2.) fejedelemválasztásukat a kazár kagán kezdeményezi, a kagán által magához hívott Leved(i) azonnal a kazár uralkodóhoz siet ($38_{31–35.}$), és az új fejedelem beiktatása is a „kazárok szokása és törvénye szerint” történik ($38_{51–53.}$);

3.) szállásaikat előbb a kangaroktól ($38_{24–26.}$), majd a besenyőktől ($38_{55–58.}$) elszenvedett vereségek miatt kell egyre nyugatabbra helyezniük;

4.) mindez együtt jár a nép kettészakadásával ($38_{26–30.}$) és a nyugatra vándorló csoport névváltásával ($38_{9–10., 26–27.}$);

5.) a besenyőkkel pedig a sorozatos vereségek miatt többé nem keverednek háborúba ($38_{60–61.}$).

Az utolsó három pont önmagában is ellentmondani látszik az eseményeket „belső átélő”-ként, a magyar hagyományból merítve előadó informátor elképzelésének. Aligha csodálkozhatunk ugyanis például azon, hogy nem ezt, a Kárpát-medence birtokbavételét és annak előtörténetét sorozatos vereségekként bemutató történeti elbeszélést olvashatjuk Anonymus *Gestá*jában, amely – akármit gondolunk is annak történeti forrásértékéről – „belső elbeszélőként” éppen úgy egy pozitív, győzelmek láncolatából álló múltképet tár az olvasói elé, mint a legtöbb, hasonló tematikát feldolgozó középkori európai munka.

Mindezt látva érdemes egy pillantást vetni a Kárpát-medencét a magyarok előtt mintegy két és fél évszázaddal birtokba vevő avarok példájára is. A források esetükben is beszámolnak egy névváltásról,[5] ám ez az információ az avarok riválisaitól, a türköktől jutott el a bizánciakhoz (az 570-es évek közepén), és a türkök avarokkal szembeni érvelésében komoly politikai jelentőséggel bírt.[6]

Amikor az avarok követei lehetőséget kaptak arra, hogy az 565-ben trónra lépő II. Justinos (ur. 565–578) császár előtt saját népükről beszéljenek, az ókor

---

[4] *Kristó Gyula:* A *DAI* 38. fejezetének forrásáról. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 122. (2005) 5.

[5] Theophylaktos Simokattes, *Historia* VII.7.10–8.5. Magyar fordítás: *Theophülaktosz Szimakottész:* Világtörténelem. Ford. Olajos Terézia (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Bp. 2012. 244–247.

[6] *Dobrovits Mihály:* Az avar kérdés és az *apar* népnév az orhoni feliratokon. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2001. 86–105. Másként magyarázta e helyet *Czeglédy Károly:* Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. In: *Uő:* Magyar őstörténeti tanulmányok. (Budapest Oriental Reprints A.2.) Bp. 1985. 243.

egyik utolsó jelentős, latin nyelven író költője, Flavius Cresconius Corippus[7] beszámolója szerint népüket a következők szerint jellemezték a bizánci uralkodónak: „A nyers és durva avar így kezdett szólni éles szavakkal: »Az avarok királya, a kagán legyőzte a világ legbelsejét, nagy harci erénye híres tirannusokat terített le, számtalan népet és hatalmas királyságot igázott le [...], a vad perzsák féltek tőle, a fenyegetőleg felmagasadónak a térdeihez emelték kezüket, könyörgésükkel érdemelték ki a békességet. [...] Áttörtünk az Euphratesen, jeges folyókon keltünk át, s téli havon, [...] ütközetekbe bocsátkoztunk, erődített helyeket vettünk be, falaikat lerombolva hatalmas városokat döntöttünk le. Győzedelmes királyunk most elérte a szkíta Duna partjait, a széles mezőkön sűrű tömegben üttette fel a sátrakat, s bennünket, császár, e fényes falak közé küldött.«"[8]

Nem kis naivitás lenne persze azt gondolni, hogy Corippus – II. Justinos dicsőítésére írott költeményében fennmaradt – mondatai az avar követ által egykor elmondottak pontos leiratát adják,[9] még ha a költő hozzáférhetett is az avar küldöttek fogadásán készített feljegyzésekhez.[10] Mégis, az antik rétorika szabályainak megfelelően, korábbi irodalmi előképek mintájára[11] megalkotott kompozíció mögött is kitapintható a késő ókori diplomácia küzdelmeiben is rendszeresen alkalmazott verbális eszközkészlet, amellyel a szemben álló felek előnyösebb pozíciókat próbáltak kivívni maguknak a tárgyalások során.

Ám természetesen nem csak az avarok tettek meg mindent saját céljaik eléréséért. Amint II. Justinos Corippus leírása szerinti válasza mutatja, a bizánciak aligha maradtak adósak a verbális agresszió terén. A történetírók feljegyzéseinek és a levéltárakban őrzött iratoknak – azaz tárgyalópartnereik múltjának, aktuális helyzetének, lehetőségeinek és érdekeinek – az ismerete pedig jelentős előnyt biztosított számukra[12] a hasonló helyzetek kezelésében. Corippus szavai szerint

---

[7] Személyére röviden lásd *Averil Cameron:* Introduction. In: *Flavius Cresconius Corippus:* In laudem Iustini Augusti minons libri IV. Ed., transl. and comm. Averil Cameron. London 1976. 1–2.

[8] Corippus, *In laudem Iustini* III$_{270–274., 277–278., 281–282., 298–302.}$: Flavius Cresconius Corippus i. m. 68–71., 107–108. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss Samu:* Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Bp. 1998. 29.

[9] Az avar követek fogadásáról beszámoló másik forrás, Menandros Prótektor szövege: Menandros, *Historia* Frg. 8: The History of Menandros the Guardsman. Intorductory Essay, Text, Translation, and Historigraphical Notes. Ed., transl. and comm. Roger Blockley. (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17.) Liverpool 1985. 92–93. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss S.:* Az avar történelem i. m. 27. Menandros az eredetileg elhangzott kéréseknek és fenyegetéseknek minden bizonnyal pontosabb változatát adja, kevésbé kidomborítva az avarok arrogáns viselkedését. Vö. Flavius Cresconius Corippus i. m. 191.

[10] Vö. *Ekaterina Nechaeva:* Embassies – Negotiations – Gifts. Systems of Eastern Roman Diplomacy in Late Antiquity. (Geographica Historica 30.) Stuttgart 2014. 34–35.

[11] Vö. Flavius Cresconius Corippus i. m. 192.

[12] Vö. *Jonathan Shepard:* Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy. Byzantinische Forschungen 10. (1985) 241–242., 251., 270–278.

ugyanis „a császár mentesen a harag indulatától kegyesen és nyugodtan pillantott derűs szemeivel a fiatalemberre, aki ilyesmikkel hencegett, s higgadtan a következőket ejtette ki száján: »[…] mit dicsőíted itt a *futva menekülőket*, s próbálod felmagasztalni *földönfutó néped*et üres hírveréssel? *Az avarok vad népe*, amely (állítólag) hatalmas királyságokat igázott le, *saját földjeit nem volt képes megvédeni*, *lakóhelyeit futva hagyta el*. […] A kagán tehát harci jelvényeimmel a sajátjait készül szembeállítani, s az avarok népe harci kürtök és harcmezők emlegetésével fenyeget meg engem, ha nem adunk megegyezés szerinti juttatásokat? [...] Inkább fegyvereinket készítjük elő!«"[13]

A diplomáciában tehát mindenki a saját érdekei szerint járt el – a késő ókorban és a kora középkorban éppen úgy, mint napjainkban. Így az avarok és – habár erről a bizánci leírások alapján nem alkothatunk pontos képet – nyilvánvalóan a magyarok is saját erejük túlértékelésében voltak érdekeltek. A bizánciak számára viszont ezért is kiemelten fontos volt minden olyan információ összegyűjtése, amelyre támaszkodva a legjobb eredménnyel tudták közelebbi vagy távolabbi szomszédjaikat, alkalmi vagy hosszú távú szövetségeseiket és ellenségeiket a saját érdekeik szerint befolyásolni, illetve Bizánc érdekeivel ellentétes követeléseiket kivédeni. Az avarokról szóló források között a fenti Corippus-hely ezt a taktikát érzékletesen tárja elénk: az avarok türköktől elszenvedett vereségéről („*saját földjét nem volt képes megvédeni*") és előző lakhelyeik hátrahagyásáról („*futva menekülők*") Bizáncba eljutó híreket II. Justinos kíméletlenül felhasználta az erejükkel kérkedő avar követekkel szemben. A türk–avar konfliktusról és annak kimeneteléről szóló információk pedig minden bizonnyal az avarokat elűző türkök követeitől, esetleg más, keletről érkező diplomáciai misszió vagy kereskedők révén értek el Konstantinápolyba.[14]

Az ilyen jellegű információknak a bizánci külpolitikában történő felhasználására ráadásul nem csak egyetlen példával találkozhatunk a forrásokban. Így a krími gótok régmúltjának ismertetése során Prokopios is beszámol egy saját korában, 548-ban lezajlott követjárásról, amelynek krími gót résztvevői hivatalosan azért érkeztek Konstantinápolyba, hogy I. Justinianost (ur. 527–565) arra kérjék, küldjön nekik püspököt egyházuk nem sokkal korábban elhunyt vezetőjének pótlására. Ám

---

[13] Corippus, *In laudem Iustini* $\mathrm{III}_{308–310., 319–322., 345–347., 392}$: Flavius Cresconius Corippus i. m. 70–72., 108–110. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss S.:* Az avar történelem i. m. 29–30. (a kiemelések tőlünk származnak – B. Á. – B. Sz. J.). Más szavakkal ugyan, de lényegében hasonlóan adja elő a történteket Menandros is. Vö. Menandros, *Historia* Frg. 8: The History of Menandros i. m. 94–97. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss S.:* Az avar történelem i. m. 28.

[14] Az első türk–bizánci érintkezésekről szóló adatok értékeléséhez lásd *Mihály Dobrovits:* The Altaic World Through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569–570). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 64. (2011) 380–382.

a történetíró arról is tudósít, hogy a követség érkezésének valódi célja egy titkos találkozó kieszközlése volt a császárral, amelyen a krími követek az utrigurok ellen folyamodtak segítségért Bizánchoz „mindent elmond"-va Justinianosnak a krími helyzetről, s egyben „rámutatva, hogyan származna haszna abból a rómaiak birodalmának, ha barbár szomszédjaik mindig ellenséges viszonyban állnak egymással."[15] Az utóbbi állítás persze önmagában is tulajdonképpen a bizánci állam vezetőinek a határaik mentén élő különféle csoportokat egymás ellen felhasználó – éppen Justinianos korára egyre határozottabban kikristályosodó[16] – politikájának tömör megfogalmazását adja. Amikor azonban három évvel a gót követség konstantinápolyi látogatása után, 551-ben a gepidák hívására és segítségével az Al-Duna mentén és attól északkeletre élő kutrigurok átkeltek a Dunán és a Balkán bizánci kézen lévő keleti területeit kezdték fosztogatni, Justinianos éppen az utrigurokat és a velük ebben a hadjáratban szövetségesként fellépő krími gótokat megnyerve támadta hátba a birodalom ellenségeit, és kényszerítette visszavonulásra a kutrigur támadókat.[17] Prokopios előadása alapján így kézenfekvő arra gondolni, hogy a birodalmat támadó kutrigurok ellen részben éppen a Konstantinápollyal szövetséges krími gótoktól szerzett friss információk alapján tudták a császárvárosban a legmegfelelőbb eszközöket megtalálni a veszély semlegesítésére.

A késő ókori történetírókkal ellentétben a *DAI* szerkesztői – a gyűjtemény céljait és jellegét tekintve – érthető, ám a mi szempontunkból sajnálatos módon nem közlik, honnan származtak a szavartok/türkök/magyarok Kárpát-medencei megtelepedése előtti időkre vonatkozó ismereteik. Az önmagában is több különböző forrás adatait egyesítő, a *DAI* ma ismert fejezetbeosztása alapján a 38-as számot viselő rész[18] Leved(i) korára és Árpád fejedelemmé választására vonatkozó információit olvasva azonban mégis jó okkal következtethetünk arra, hogy a bizánciak a kazároktól ismerték meg a szavartokról és a türkökről a *DAI*-ban feljegyzett vonatkozó elbeszélést. A Leved(i) időszakára és Árpád fejedelemmé választására

---

[15] Prokopios, *De bello gothico* IV.4.12–13: Procopios with an English Translation in Seven Volumes. Vol V: The Gothic War: History of the Wars, Books VII (continued) and VIII. Ed. and transl. Henry Bronson Dewing. London–New York 1928. 86–87.

[16] Vö. *Frank E. Wozniak:* Byzantine Diplomacy and the Lombard-Gepidic Wars. Balkan Studies 20. (1979) 139–158.

[17] Prokopios, *De bello gothico* IV.18.13–24: Procopios i. m. 238–243. A bizánciak kapcsolatára az utrigurokkal és a kutrigurokkal összefoglalóan lásd *Daniel Syrbe:* Reiternomaden des Schwarzmeerraums (Kutriguren und Utiguren) und byzantinische Diplomatie im 6. Jahrhundert. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 65. (2012) 291–316.

[18] Mivel a fejezetcímek egy része valószínűleg a margináliák bemásolása révén jött létre, az általunk 38., 39. és 40. fejezetként ismert szakaszok nem feltétlenül a mai formájukban tagolódtak az összeállítók eredeti szándékai szerint. Vö. *Gyula Moravcsik:* Byzantinoturcica I: Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker. Zweite, durchgearbeitete Auflage. (Berliner Byzantinische Arbeiten 10.) Berlin 1958. 363.

vonatkozó beszámoló ugyanis minden részletében a kazárokhoz kötődő viszonyítási pontokra épülve kerül bemutatásra:

1.) a magyarok lakhelye *Kazária*hoz közel feküdt;

2.) „együtt laktak a *kazárok*kal három esztendeig”;

3.) együtt harcoltak a *kazárok*kal a *kazárok háborúi*ban;

4.) Leved(i) a *kazár* kagántól kapott feleséget;

5.) a *kazárok* által legyőzött kangarok támadtak Leved(i) népére;

6.) a *kazár* kagán küldött Leved(i)ért, hogy fejedelemmé tegye;

7.) Leved(i) fel is kereste a *kazár* kagánt;

8.) Árpádot megválasztása után a „*kazárok* szokása és törvénye szerint” iktatták be új rangjába és hivatalába.

Mindezt látva kézenfekvő arra gondolni, a kazárok nem csak azért játszanak ilyen kiemelt szerepet a 9. század magyar történetét elbeszélő narratívában, mert Kazária a 9. századi Kelet-Európa meghatározó politikai tényezője volt. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy *az elbeszélés maga eredetileg is kazár nézőpontból született*.

A *DAI* magyarokkal kapcsolatos adatait elemző szakirodalom e tanulmány készítése előtti újbóli áttekintése során magunk is meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a fenti következtetés egyáltalán nem annyira új, mint azt a korai magyar történettel foglalkozó kurrens (illetve általában a 20. század második felében született) szakirodalom alapján gondolhatnánk – mégha Kapitánffy felvetése előtt a *DAI* forrásaival kapcsolatban kimondva vagy kimondatlanul lényegében 1946/1947 óta, azaz szinte pontosan egy fél évszázadon át Deér József tanulmánya jelentette is az abszolút viszonyítási pontot a magyarországi szakirodalom számára. Deér pedig a teljes 38. fejezet adatközlőjeként egy, a 10. század közepén Konstantinápolyban járt magyar személyt valószínűsített.[19] Deér e felvetését saját szavai szerint kizárólag Marczali Henriknek egy, az 1900-ban megjelent *A magyar honfoglalás kútfői*ben tett megjegyzésével[20] szemben fogalmazta meg, elvetve az elődje által vázolt „kozár tendentia” magyarázatát. Érvelésének figyelemreméltó eleme, hogy „a kazár tájékoztatás hipotézisé”-ről úgy vélte: azt „az idevágó irodalomban tudomásom szerint elsőnek Marczali Henrik kockáztatta meg”, mégpedig az említett, 1900-ban megjelent forrásgyűjteményben.[21] A 19. század második felének vonatkozó szakirodalmával azonban Deér valamilyen okból kifolyólag nem foglakozott. A *DAI* 38. fejezetének forrásaival kapcsolatos kutatások áttekintése ugyanakkor mindenkit meggyőzhet arról, hogy az 1840-es és az 1930-as évek közötti mintegy

[19] *Deér József:* A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80. (1945–1946) 3–20.

[20] *Marczali Henrik:* Byzanczi történetírók. In: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 98.

[21] *Deér J.:* A IX. századi i. m. 10.

egy évszázad történetírása különböző módokon ugyan, de folyamatosan számolt annak lehetőségével, hogy Konstantinápoly urai a magyarok bizánci érdekszférában történő megjelenése utáni időben a kazároktól szereztek információkat az újonnan feltűnő népről. Igen határozottan és részletes érveléssel foglalt emellett állást például Selig Cassel 1848-ban,[22] Szabó Károly 1860-ban,[23] illetve Moravcsik Gyula 1934-ben.[24] Az 1930–1940-es évektől az ezzel kapcsolatos gondolatok végül mégis igen rövid idő alatt lényegi cáfolat nélkül merültek feledésbe – majd Deér idézett cikke nyomán teljesen el is vesztek.[25]

Kazár elbeszélő – bizánci szerző és szerkesztő

Reményeink szerint a *DAI* keletkezéséről és forráshasználatáról a jelen munka előtanulmányát képező írásban[26] elmondottak világossá tették, hogy az utóbbi néhány évtizedben a bizantinológiában megfogalmazott eredmények a magyar kutatásban a „tudós császár" által személyesen összegyűjtött beszámolókról, illetve a hozzá mint szerzőhöz köthető félreértésekről, tévedésekről, illetve különféle adatok hibás összekötéséről élő elképzeléseket és az ezekre alapuló kombinációkat nagyrészt tarthatatlanná tették. Ezzel együtt azt is hangsúlyozandónak tartjuk, hogy a *DAI* magyarokkal foglalkozó részeit vizsgáló magyarországi és nemzetközi szakirodalom áttekintése során nem találkoztunk olyan kellőképpen alátámasztott érvvel, amely ellentmondana a 38. fejezetből megismert adatok kazár adatközlőtől való származásának, vagy amely azoknak egyértelműen egy vagy több magyar származású adatközlő útján történő Bizáncba jutására utalna. A 38. fejezet első felének egy, a 9. századi bizánci–kazár diplomáciai érintkezések során keletkezett iratban való fennmaradásának a lehetősége emellett jól összeegyeztethető mind a Kapitánffy tanulmányaiban a magyarokról szóló 9. századi bizánci adatgyűjtésről, mind pedig a James Howard-Johnston által a *DAI* két, VI. Leó és VII. Konstantin korára eső szerkesztési fázisáról vázolt megállapításokkal.[27] A kazár eredetű elbeszélés feltevése ugyancsak jól értelmezhető kontextust ad

---

[22] *Selig Cassel:* Magyarische Alterthümer. Berlin 1848. 138.

[23] *Szabó Károly:* Bíborban született Konstántin császár munkái magyar történeti szempontból. Akadémiai Értesítő 1. (1860) 111–112., 129., 133., 164–165.

[24] *Moravcsik Gyula:* A magyar történet bizánci forrásai. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 6/b.) Bp. 1934. 155.

[25] Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy e folyamatot részletesen bemutassuk. Az elmúlt bő másfél évszázad magyarországi és nemzetközi történeti irodalmának ilyen szempontú áttekintését és értékelését lásd *Bollók Ádám – B. Szabó János:* Hogyan tűnt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. Történelmi Szemle 59. (2017) 347–377.

[26] *Bollók Á.:* A *De administrando imperio* i. m.

[27] Vö. *Bollók Á.:* A *De administrando imperio* i. m. 1292., 1327–1332.

annak a Kristó Gyula és Zimonyi István által megfigyelt egyezésnek, amely a *DAI* által a magyar–kazár viszony leírására és Árpád erényeinek kiemelésére használt görög fogalmak és a türk rovásfeliratokban olvasható ótörök terminusok jelentésrétegei között megmutatkozik (ezáltal utalva a görögre fordított történet mögött meghúzódó steppei török szemléletmód erőteljességre).[28]

Deér, Kristó és mások véleményével ellentétben azonban a teljes 38. fejezet egyáltalán nem tűnik egyetlen, egységes elbeszélésnek. Azzal a lehetőséggel, hogy a 3–65. sorok nem feltétlenül egyetlen magyar forrás alapján kerültek Konstantinápolyban lejegyzésre, illetve összeállításra, persze többen is számoltak. Egyrészt így gondolták azok, akik e szakaszban egyazon történet – a magyarok egyszeri besenyőktől elszenvedett vereségének és nyugatra költözésének – kétszer, két külön forrásból származó, Bizáncban egymás után rakott és összekevert elbeszélését látták.[29] Másrészt lehetségesnek tartotta ezt a Deér elképzelését nagyrészt elfogadó Moravcsik is,[30] ahogyan a fejezet 3–55. sorai forrását az ezeket követő mondatok forrásától/forrásaitól Takács Zoltán Bálint is elválasztandónak tartotta (bár Deért követve ő éppen a fejezet első felénél gondolt mindenképpen magyar adatközlőkre).[31] A szöveg *tartalmi* elemzése alapján magunk is úgy látjuk, hogy a 38. fejezeten belül – néhány, a VI. Leó- vagy a VII. Konstantin-kori szerkesztő(k)től származó, értelmező jellegű betoldástól eltekintve – a 3–53. vagy a 3–55. sorok alkotnak egy egységes elbeszélést. Mégpedig egy, a magyarok leved(ia)i és atelkuzui történetét közelről, de a magyar–kazár viszony szempontjából figyelő *kazár tudósító szemszögéből megfogalmazott elbeszélés*t. Valószínűnek tartjuk egyúttal, hogy az ennek alapján görög nyelven, a bizánci szerző fogalmi készletével írott feljegyzést azután a VI. Leó megrendelésére dolgozó szerkesztő(k) egészítette/ék ki az 55–71. sorokban olvasható adatokkal valamikor a 10. század első évtizedében.

Úgy tűnik számunkra továbbá, hogy vagy ekkor, vagy a VII. Konstantin-kori kibővítés fázisában kerültek a kazár elbeszélés nyomán keletkezett feljegyzés szövegébe betoldásra a $38_{19–21.}$ és a $38_{31.}$ szakaszok megjegyzései. Az előbbi[32] a kangar név értelmezése: e részlet szerzője a szavartokra támadó, a 10. század elején

---

[28] *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Bp. 1995. 115–120.; *Zimonyi István:* Constantin Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről. In: *Uő:* Középkori nomádok – korai magyarok. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 27.) Bp. 2012. 39–46.

[29] A kutatás történetét saját elképzelésével együtt röviden bemutatja *Tóth Sándor László:* A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században). Szeged 2016. 76–78., 95–104.

[30] *Gyula Moravcsik:* Commentary to Cc. 37–42. In: *Constantine Porphyrogenitus:* De Administrando Imperio. A Commentary. Ed. Romilly J. H. Jenkins. Washington 1962. 146.

[31] Vö. pl. *Takács Zoltán Bálint:* Levedi és Levedia a magyarok történetében. In: Orientalista Nap 2000. Szerk. Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori. Bp. 2000. 222.

[32] „ugyanis ez a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos”. Ez és az alább következő összes, a *DAI*-ból származó idézet Moravcsik Gyula fordítása. Lásd *Bíborbanszületett Konstantín:* A Birodalom kormányzása. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950., 2. kiadás 2003.

és közepén már a besenyők kötelékébe tartozó csoport nevének magyarázatát adja meg itt – mégpedig a 37. (a besenyőkkel foglalkozó) fejezet végén olvasható információ ($37_{68–71.}$) alapján, azt erősen tömörítve. Így feltételezhető, hogy ez az értelmező megjegyzés az eredeti feljegyzés bővítéseként került ide is bemásolásra, s talán az eredeti szöveg margójára írt széljegyzetként készült, mintegy átutalásként a munka korábbi helyén megadott kangar-leírásra. A másik félmondat[33] ugyancsak magyarázó értelmű: a *DAI*-ba felvett forrásban szereplő „Atelkuzu nevezetű helyek"-ként szereplő meghatározáshoz fűzött (talán megint csak eredetileg széljegyzet-jellegű) értelmezésről van szó, tudniillik, hogy ott a *DAI*-n végzett 10. századi szerkesztés idején már a besenyők laktak. Azaz, ha a traktátus olvasója Atelkuzu elhelyezkedésére kíváncsi, korának besenyő területeire kell gondolnia, illetve azok helyére kell más szakaszokban adatokat keresnie a munkában. Nem tartjuk biztosan eldönthetőnek továbbá, hogy az 53–55. sorok mondata pontosan mekkora részben származik az eredeti elbeszélésből, illetve mennyiben tükröz egy, a fent jelzett két betoldáshoz hasonló kiegészítést. A mondat első fele ugyanis a $38_{11–12.}$ szakasz adatát ismétli rövidebben, míg a második fele sokkal inkább illik a 10. század közepi szerkesztési fázishoz, tekintve, hogy Árpád utódairól beszél,[34] amely a 10. század első évtizedének állapotaihoz még kevésbé tűnik jól illeszkedőnek. Felvethető ezért, hogy itt is inkább egy betoldott értelmező megjegyzésről lehet szó.

A fentiek szerint megfogalmazott tézisből kiindulva jelen írásunk második részében arra teszünk kísérletet, hogy a $38_{3–55.}$ szakasszal kapcsolatos meglátások hozadékát a „kazár–magyar" viszony kutatása szempontjából kamatoztassuk. Fő célkitűzésként igyekszünk kitágítani a 38. fejezet – gyakran ellentmondásosnak látott – szövegének értelmezési lehetőségeit. Munkánk során – amennyire ez egyáltalán lehetséges – figyelemmel próbálunk lenni az általunk feltételezett, steppei kultúrájú kazár adatközlő és a mondandóját görögül lejegyző, s így szükségszerűen a saját kulturális szűrőjén átengedő és értelmező bizánci „szerző" által jelentett „rétegekre" is.

Mivel a kérdéses szövegrész korábbi kommentárjait 1980-as kötetében Kristó, 2016-os áttekintésében pedig Tóth Sándor László szinte mondatról mondatra végigvette,[35] az alábbiakban eltekintünk az általunk érintett részletek elemzése során a korábbi kutatói álláspontok teljeskörű bemutatásától. A kazár szemléletmód lehetőség szerinti minél pontosabb megértéséhez viszont párhuzamként

[33] „amely helyeken [ti. „az Etelküzü nevezetűek"-en] mostanában a besenyők népe lakik."

[34] „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme."

[35] *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980.; *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m.

felhasználjuk más steppei népek, elsősorban a 16–18. században a kelet-európai térségben élő nogájok és a kalmükök történelméről írott külső és belső keletkezésű forrásokat, illetve az e népeket a térség két nagyhatalmi központjához, Konstantinápolyhoz és Moszkvához fűző viszonyrendszerről rendelkezésünkre álló ismereteket. Ugyanakkor azt is előre kell bocsátanunk, hogy a 9. századi eseményekről rendelkezésre álló töredékes forrásanyag alapján még így sem látunk lehetőséget arra, hogy részletekbe menően „rekonstruáljuk” az egykor minden bizonnyal dinamikusan változó politikai és katonai konstellációkat a térségben. Munkánk első lépésként értelemszerűen a kazár tudósítás keletkezésének hozzávetőleges időpontját és az elbeszélés időbeli mélységét kíséreljük meg behatárolni.

A 38. fejezet kazár–szavart történetének idő- és térbeli keretei

Időbeli keretek

A legelső biztos adat, amely egy bizánci tisztségviselő (Niketas Skléros *protospatharios*) és a magyarok magas rangú vezetői (Árpád és Kusán) személyes találkozásáról szól, a 894-es év eseményeinek elbeszélése kapcsán maradt fenn Symeon Logothetés krónikájában. Ekkor a VI. Leó által az Al-Dunához küldött Niketasnak a Symeon bolgár uralkodó elleni közös katonai fellépésről kellett Árpáddal és Kusánnal tárgyalásokat folytatnia.[36] Az azonban egészen biztos, hogy a bizánci államhatalommal nem ez volt az első kapcsolata a magyarok előkelőinek. A *DAI* $8_{5–18.}$ a konstantinápolyi udvarnak a Dnyeper–Dnyeszter–Al-Duna vidékén elő besenyőkkel való kapcsolattartásáról írottak alapján nem csak arról alkothatunk ugyanis szemléletes képet, hogy hogyan zajlott egy olyan tárgyalás előkészítése és lefolyása, mint amelyről Árpád és Kusán kapcsán Symeon Logothetés említést tesz. Azt is egyértelműen mutatja ez a hely, illetve a besenyők stratégiai helyzetéről a *DAI*-ban általánosan megőrzött kép, hogy hasonló egyeztetésekre a 894. évi alkalom előtt is többször sor kellett, hogy kerüljön. Ezt a következtetést vonhatjuk le az Ibn Rusztánál megőrződött leírásból is, amely a Khersónt a 9. század utolsó évtizedeiben kereskedelmi céllal felkereső magyarokról szól,[37] s amelynek a feltételezhető részleteit a *DAI* 6. fejezetének a 10. század első felében a város környékén élő besenyőkről, illetve a

[36] Symeon Logotheta, *Chronicon* 133.17.: Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon. Ed. Staffan Wahlgreen. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XLVI/I.) Berlin 2006. 276. Magyar fordítás: *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988. 59.

[37] Vö. *Zimonyi István:* Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ǧayhānī-hagyomány magyar fejezete (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Bp. 2005. 34–35.

khersóniak hozzájuk fűződő viszonyáról beszámoló leírása teszi élettelivé számunkra. Ha mindehhez hozzávesszük a *DAI* $1_{16–20.}$ szakaszának adatát a 10. század első felében a császári udvarból rendszeresen („évente") a besenyőkhöz küldött követségekről, nyilvánvaló, hogy a magyarok és a bizánciak között az előbbiek atelkuzui szállásainak elfoglalása után rövid idővel hasonlóan rendszeres kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok kellett, hogy kiépüljenek, mint amelyeket a *DAI* a besenyők kapcsán ismertet.

Arra tehát, hogy a bizánci udvar a kazároktól kérjen és/vagy kapjon információkat a magyarokról, elsősorban akkor lehetett szükség, amikor az utóbbiak viszonylag új hatalmi tényezőként – egyszerre lehetséges ellenfélként és szövetségesként – tűntek fel a bizánci érdekszféra határain: a Krímben Khersón szomszédságában (vö. *DAI* $1_{25–28.}$), illetve az Al-Duna északi oldalán. Ezzel az elsősorban logikai úton belátható megállapítással egybevág, hogy a $38_{3–55.}$ szakasz csak az atelkuzui megtelepedést közvetlenül követő néhány eseményről tartalmaz információkat. Figyelemreméltó persze, hogy a 38–40. fejezetben a bolgár szövetségben lezajló besenyő támadás előtt nem találni olyan elemet, amelyet biztosan az Árpád fejedelemmé választását követő atelkuzui tartózkodása időszakára vonatkoztathatunk, még ha e fejezetek néhány (így a törzsrendszerre és a törzsek együttes katonai fellépésére vonatkozó) adata esetleg az atelkuzui viszonyokat állítja is elénk. (A $38_{66–71.}$ szakasz forrásaként szintén több lehetőséget mérlegelhetünk.) Erre részben magyarázatot kínálhat az atelkuzui tartózkodás rövid időtartama. A magunk részéről azonban az 55. sor „néhány év múlva" kifejezése – amelyre támaszkodva a magyarországi kutatás nemegyszer kísérelt meg az atelkuzui tartózkodás idejére vonatkozó következtetéseket levonni[38] – alapján ezt az időszakot mégsem szűkítenénk le feltétlenül mindössze néhány évre. Már csak azért sem, mert egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a kérdéses kifejezés a VI. Leó-kori szerkesztőtől származik, s nem annyira a valós időviszonyok pontos meghatározását szolgálta, hanem egyfajta összeköttetés megteremtését a leved(ia)i és atelkuzui eseményeket elbeszélő, kazár eredetű forrásban és a besenyő–magyar konfliktusról szóló, talán általa készített összefoglalóban szereplő események között.[39]

---

[38] Vö. *Tóth S. L.:* A magyar törzszövetség i. m. 113–115.

[39] Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a 38–40. fejezetek összes adatának a kronológiai helyzetét, illetve a VI. Leó- és a VII. Konstantin-kori összeállítók szerkesztői gyakorlatának nyomait e helyütt tárgyaljuk. Annyit azonban már itt is érdemes megjegyezni, hogy a $38_{55–61.}$ szakasz egy VI. Leó-kori szerkesztő munkájának tűnik, aki itt a 894–896-os bizánci–bolgár–magyar–besenyő harcoknak és a magyar honfoglalás következményeinek a rendkívül tömörített összegzésével egészítette ki (vezette el saját koráig) a kazár elbeszélés alapján készült feljegyzésből általa megismert szavart/türk-történet eseményeinek ismertetését. Pusztán tartalmi szempontból elképzelhetőnek látszik továbbá, hogy a $38_{60–61.}$ sorok mondata már a Gabriel klérikos jelentésében foglaltak ismeretében íródott, s mint ilyen, egyaránt származhat a Leó- és a Konstantin-kori rétegből.

Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a magyarok atelkuzui tartózkodásának ideje pár évtizednél jelentősen hosszabb lehetett volna. Az a tény, hogy az Anonymusnál feljegyzett hagyomány szerint Árpád 907-ben[40] (avagy a 10. század első évtizedében) hunyt el, az Atelkuzube történt megérkezéskor pedig már a fejedelemmé történő felemelésre alkalmas életkorban, azaz legalább a tízes éveinek végén vagy a húszas éveinek az elején járt, ezt az időszakot viszonylag szűk időhatárok közé szorítja. Ezt a tényt természetesen eddig is számos alkalommal rögzítette a kutatás, utalva arra, hogy ha Árpádot a halálakor a 60–70-es éveiben járó idős embernek tételezzük is fel – ami egyáltalán nem vehető biztosra, de ennek kizárásához sincs adatunk –, születését akkor sem tehetjük a 840–850-es évek elé.[41] Így a *DAI*-ban leírt fejedelemmé tételére sem kerülhetett sor a 850-es évek vége, vagy még inkább a 860-as évek előtt. Annak alapján, hogy a 890-es évek közepén egyik fia már – a *DAI* szövegének értelmezésétől függően – a bolgárok elleni támadást vezette/már a kavarok élén álló vezető volt (*DAI* $40_{12–13.}$), a 940-es évek második felében pedig Árpád fiai már mind meghaltak, s unokái közül sem volt már mind életben (*DAI* $40_{60–63.}$), a fiak nemzedéke még a leved(ia)i, vagy valószínűbben az atelkuzui szállásokon láthatta meg a napvilágot. Születésük ideje ugyanakkor nem határolható be pontosabban (esetleg a 860–880-as éveknél).

Az Atelkuzube történő áttelepedés időpontjához nem segítenek sokkal közelebb a 9. század második felének magyar történetéről szóló további források sem. A legkorábbi viszonylag biztos adatot, amely már talán ténylegesen a magyarokra vonatkoztatható,[42] Szent Konstantin-Cirill *Vitá*ja őrizte meg. Az életrajz egy 861 január végére keltezhető esemény[43] kapcsán szól a szent találkozásáról Khersón körül egy kazár és egy *ugri* néven említett csapattal. Tekintve, hogy a *DAI* 12. fejezete még a 10. század közepén is tud a térségben élő bolgárokról,[44] a különféle

---

[40] Anonymus, *Gesta Hungarorum* 52.

[41] Vö. pl. *Carlile Aylmer Macartney:* The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1930. 109.; *Kristó Gy.:* Levedi törzsszövetségétől i. m. 39., 41. (mindkettő 840 körül); *Benkő L.:* A magyarság i. m. 394.; *László Várady:* Revision der Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogennetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogennetos über die Politikgeschichte der Ungarn. Byzantinische Zeitschrift 82. (1989) 51. (mindkettő legkésőbb 845–850 körül); *Györffy György:* Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 21. (1977) 2. sz. 105. (850–855 körül); *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 226. (850–860 között).

[42] A magyarok 830-as évekbeli Al-Duna-vidéki megjelenésére vonatkoztatott források (Symeon Logothetés, *Annales Bertiniani*) magyarokhoz kötését e tanulmány szerzői több mint kétségesnek látják. Vö. *Bollók Ádám:* Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. Bp. 2015. 71–72.

[43] Vö. *Constantine Zuckerman:* On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo. Revue des études byzantines 53. (1995) 244–245.

[44] Ezen, a *DAI*-ban „fekete bolgárok"-ként említett csoport lehetséges elhelyezkedésére lásd *Róna-Tas András:* Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi

onogur-bolgár csoportokat pedig említhetik *u(n)gri* néven a források, a *Vita ugri*-jai magyarokkal való azonosítását nem vehetjük teljesen biztosra. Ráadásul – sajnálatos módon – az eredetileg nem sokkal Konstantin halála után, görög nyelven íródott, de csak egyházi szláv nyelvű fordításban és nagyon késői kéziratokban fennmaradt szöveg arra vonatkozóan sem tartalmaz egyértelmű állítást, hogy a Krím déli szegletében feltűnő kazárok és ugrok egymással szövetségben vagy egymás ellenségeiként léptek-e fel. Ezért az epizód magyarázataként egyaránt felmerült, hogy itt a *DAI*-ban ($38_{14.}$) említett kazár–szavart „együtt harcolás" egyik állomásáról őrzött meg adatot a *Vita*,[45] illetve, hogy Konstantin éppen azért tudta a kazárok vezérét könnyedén rávenni, hogy hagyjon fel a bizánci város ostromával, mert a Krím északi területeit Atelkuzu felől uralmuk alatt tartó ugrok csapata érkezésének hírére az ostrom egyébként sem volt a továbbiakban fenntartható.[46] Az előbbi, a magyar kutatásban egyébként jobban elterjedt magyarázat értelmében – tekintve, hogy a *DAI* fent hivatkozott adatán kívül nem tudunk más olyan időszakról, amikor a magyarok elődei kazár kötelékben harcoltak – ez a 860/861 fordulója tájára vonatkozó adat még a szavartok leved(ia)i tartózkodásának idejéből származhat. Látva, hogy a 9. század második és a 10. század első felében nem okozott jelentősebb nehézséget a magyar lovascsapatoknak hatalmas távolságokból is beavatkozni más térségek ügyeibe – különösen, hogy Kazária szomszédjaiként és szövetségeseiként Leved(iá)ból egyenes út vezethetett a Krímbe, akárhol is feküdt ez a Leved(ia) Kazária határai mentén –, pusztán a távolság miatt ez a lehetőség nem zárható ki.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy ha a *Vitá*ban szereplő ugrokban magyarokat látunk, pusztán a földrajzi közelség okán kézenfekvőbb volna a már az atelkuzui szállásaikon élő magyarokra gondolni. Ebbe az irányba mutatna az *Annales Bertiniani*ban megőrzött adat az *ungri* nevű nép Németh Lajos birodalma ellen intézett 862-es betöréséről is[47] – ám ez a szöveg sem nélkülözi az értelmezése körül felmerülő nehézségeket. Egészen biztosak csak abban lehetünk, hogy az *Annales Iuvavenses maximi*ban a 881. év alatt megőrződött adat a magyarok (*ungri*)

Szabolcs – Sinkovics Balázs. Bp. 2001. 67–87. (Nem elfogadva a *DAI* adatának a szerző által vallott archaizáló voltát.)

[45] Így látta ezt már *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 138. 141. jegyz.; *Hóman Bálint:* Magyar történet I. In: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I–V. 2. kiadás. 1935. 65. A 20. század második felének irodalmát ismerteti *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 111.

[46] Így érvelt *Constantin Zuckerman:* Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889. In: Byzantium at War (9th–12th c.). Ed. Kostas Tsiknakis. Athens 1997. 70.

[47] *Annales Bertiniani* s. a. 862: Annales Bertiniani. Ed. Georg Waitz. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 5.) Hannoverae 1883. 60.

és a kavarok (*cowari*) együttes Bécs körüli katonai akcióiról[48] már az atelkuzui szállásokról kiinduló csapatokról szól. A két csoport ilyen nyilvánvaló külön entitásként történő említése egyébként azt a benyomást kelti, hogy a türkök-magyarok és a kavarok a *DAI* $40_{6.}$ által említett „összeolvadása” akkoriban még csak igen kezdeti fázisában lehetett. (A *DAI* $39_{6–7.}$ egyébként mintha ennek a korábbi állapotnak a nyomát megőrizve még [?] csak ugyanazon a területen történő letelepedésről és „összebarátkozás”-ról tesz említést; további adatok hiányában, illetve a *DAI* szövegének összeállítási metódusát látva azonban erre határozott következtetést nem építhetünk.)

Bár konkrét, ezt alátámasztó adattal nem rendelkezünk, a korabeli események ismeretében még az sem lenne kizárható, hogy éppen a 861 nyarán a kagán és a bég jelenlétében lezajlott hitvita bizánci résztvevőinek[49] a császári udvarban tett jelentése tartalmazta a Krímben Konstantin és társai által megismert magyarokkal kapcsolatos kazár elbeszélést. A bizánci–kazár diplomáciai kapcsolatok azonban annál mindenképpen szorosabbak és rendszeresebbek maradtak 861 után is, hogy feltegyük: csak egyetlen alkalom kínálkozott volna az információcserére.

Az újonnan Bizánc érdekszférájába érkező népekre vonatkozó bizánci információszerzés lehetséges útjaira egyébként érdekes fényt vet az e tanulmány elején már idézett avarok esete. A részben a császári levéltárban őrzött iratokból dolgozó Menandros Prótektor jegyzi meg ugyanis, hogy az 550-es évek második felében a Kaukázus előterébe érkező avarok „eljutottak az alánokhoz, s az alánok vezetőjének, Sarósiosnak a pártfogását kérték, hadd ismerkedhessenek meg az ő közbejötte útján a rómaiakkal. Sarósios Iustinost, Germanos fiát, aki akkoriban Lazikében a csapatok vezére volt, tájékoztatta az avarokról, Iustionos pedig a császárt, Iustinianost”.[50] Az sem lehetetlen tehát, hogy a kazár közvetítést éppen a Bizánc uraival akkor még közvetlen kapcsolatot nem ápoló szavartok vezetői kezdeményezték a Bizánccal kiépítendő jó viszony zökkenőmentes kezdeteit elősegítendő.

Az itt számba vett adatok együttesen sem teszik lehetővé annak egészen pontos meghatározását, hogy a *DAI*-ban elbeszélt Leved(ia)–Atelkuzu szállásváltásra és Árpád atelkuzui, kazár szokás szerint történő felemelésére mikor került sor. A fentiek értelmében mindezt *legkorábban a 850-es évek végére, legkésőbb pedig a 870-es évek második felére* helyezhetjük.

A *DAI*-ban megőrződött leved(ia)i történet időbeli keretei pontosító külső adatok hiányában – ha lehet – még ennél is valamivel képlékenyebbek. Az egyetlen

---

[48] *Annales Iuvavenses maximi* s. a. 881: Annales ex annalibus iuavensibus antiquis excerpti. Ed. Harry Bresslau. In: Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 30/2, fasc. 1. Lipsiae 1926. 742.

[49] Vö. *Zuckerman, C.:* On the Date i. m.

[50] Menandros, *Historia* Frg. 5.1: The History of Menandros i. m. 48–49. Magyar fordítás: *Szádeczky-Kardoss S.:* Az avar történelem i. m. 17.

viszonylag objektív támpontot a még Atelkuzuben is életben lévő Leved(i) személye jelenti. A 38. fejezet elejének elbeszélése ugyan az életkoráról nem árul el közelebbit (sem rangbéli elsősége, sem „erőtlensége" nem ad biztos támpontot), a történet során végig, már a Kazária közelében történő megtelepedéskor is felnőtt férfiként áll előttünk. Ha pedig a szavart szállásterület „névadásában" jelzett szerepére gondolunk (erről lásd alább), ekkor már vezető szerepet játszó, tekintélyes férfiúnak gondolhatjuk. Emellett a kazár kagán által Leved(i)nek adott kazár feleség és Leved(i) nászának a történet szerint váratlan gyermektelensége talán arra is utalhat, hogy e házasság nem mindössze néhány évig tarthatott. Az emberi élet végességét figyelembe véve Leved(i) születésének ideje legfeljebb a 8. század utolsó évtizedéig tolható ki (így egy 855–860 körüli atelkuzui megtelepedés idején is már a 70-es éveiben járna). Természetesen nem elképzelhetetlen az sem, hogy megközelítőleg Álmossal – akinek születési idejét a dinasztikus hagyomány alapján dolgozó Anonymus 819-re tette, amit a modern kutatás is többé-kevésbé elfogadhatónak tart[51] – lehetett egyidős. Mindezek fényében *a DAI alapján vizsgálható leved(ia)i tartózkodás a 9. század első felének/kétharmadának néhány évtizedét jelenthette: elméletileg legkorábban a 810–820-as évektől, de jóval valószínűbb, hogy csak egy ettől évtizedekkel későbbi időponttól, a 830-as, vagy akár a 850-es évektől kezdve.*

A fentiek mellett egyetlen olyan utalást tartalmaz még a 38. fejezet szövege, amely a leved(ia)i tartózkodás időszakának körvonalazásához esetleg hozzájárulhat. A kazárokkal „minden háborújukban" együtt harcoló szavartokról szóló mondat (38_{14}) régóta foglalkoztatja a kutatókat – ám a 9. századi kazár történelemről hírt adó forrásokban e háborúkról nem sok biztos adatot sikerült találni. A kazárok kiterjedt steppei birodalmának ugyanakkor számos olyan szomszédja volt mind Közép-Ázsia, mind az északi vidékek, mind pedig a kelet-európai térség felől, amelyekkel időről időre kisebb-nagyobb katonai konfliktusba kerülhetett anélkül, hogy arról korunkra akár a muszlim, akár a bizánci forrásokban részletes beszámoló maradt volna. Nem véletlen, hogy a 10. – esetleg már a késői 9. – századi állapotokról szólva a Gardīzī által felhasznált beszámoló úgy tudta: a kazárok minden évben hadjáratot vezettek a besenyők ellen, s gyakoriak voltak az úzokkal és burtászokkal vívott összecsapások is.[52] Sőt, amint a ruszokkal és a keletről érkező újabb és újabb nomád népekkel a forrásokban megőrzött összecsapások mutatják: ehhez még szomszédokra sem volt mindig szükség. Mindenesetre, ha hihetünk a 10. század közepén keletkezett, a kutatásban a Cambridge-i Névtelenként hivatkozott kazár levélnek, a 830–850-es években

[51] Vö. pl. *Kristó Gy.:* Levedi törzsszövetségétől i. m. 39., 41.
[52] *Arsenio P. Martinez:* Gardizi's Two Chapters on the Turks. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 154.

nem csak a Krím félszigeten kínálkozott alkalom a kazárok „minden háborújában” magyar csapatok megjelenésére. A szöveg ugyanis a 861-es kazár vallásváltás előtti évtizedek eseményei között említi a kazár bégnek, Bulan/Sabriel-nek a kazárokra támadó „ellenség” felett aratott katonai győzelmét,[53] amelyet ugyan megkíséreltek a magyarok feltételezett 830-as évekbeli előretörésével összefüggésbe hozni,[54] ám a *DAI* szövegéből megismerhető kazár–szavart viszony ezt a feltételezést nem feltétlenül támogatja.

Földrajzi keretek: Leved(ia) – Atelkuzu

A *DAI* 38. fejezetében megjelölt szavart szállásterületek problematikája lényegében a 19. századi kezdetek óta foglakoztatja a kutatást, amely sokáig többé-kevésbé jól körülhatárolható területű „őshazákat” keresett ezek mögött az elnevezések mögött. Ugyanakkor – amint az előző fejezetben láthattuk – maga a *DAI* szövege egyik esetben sem támogatja a szavartok/türkök néhány évtizednél hosszabb ideig tartó ott-tartózkodásának feltevését. Az időrendi viszonyok tisztázásánál viszont e területek térbeli kiterjedésének kérdésére látszólag mégis jóval egyszerűbb a válasz, hiszen a bizánci diplomácia biztos fogódzóként kínálkozó folyónevekkel határozta meg az egyes térségeket, amely eljárás – legalábbis Atelkuzu esetében – számunkra (is) megnyugtató módon viszonylagos biztonsággal kijelöli annak törzsterületét.

Az idők folyamán az is többször megfogalmazódott – bár főként a muszlim földrajzi leírásokra és kevésbé a *DAI* szövegére támaszkodva –, hogy az Atelkuzu elnevezésben megbúvó Etel/Itil folyónév a Donnal vagy a Volgával lenne azonosítható, így e terület jóval kiterjedtebb lehetett a $38_{66–71.}$ szakaszban megjelöltnél. Így volt, aki ez alapján a Dunától a Donig, illetve a Volgáig terjedő szavart/türk szállásterülettel számolt. Jelenleg azonban az ilyesféle „nagy Atekuzu” koncepciókat pusztán nyelvészeti eszközökkel egyelőre aligha lehet megnyugtatóan bizonyítani.[55] Így magunk – nem tartva a Dont egyfajta „szilárd” kazár „határt” kijelölő „határfolyónak”[56] – Ligeti Lajossal egyetértve inkább úgy véljük, hogy ennek az

---

[53] Fol. 1r, 10–11. sor. Héber szöveg és magyar fordítás: *Hunyadi László:* A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas András. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.) Bp. 2001. 167., 171.

[54] Vö. *Zuckerman, C.:* Les Hongrois i. m. 66.; *Uő:* On the Origin of the Khazar Diarchy and the Circumstances of Khazaria's Conversion to Judaism. In: The Turks I. Ed. Yusuf Halaçoğlu. Ankara 2002. 219–522.

[55] E munka céljai között – már csak a megfelelő nyelvészeti kompetencia híján sem – nem szerepelhet az Atelkuzu név nyelvészeti kutatásának és annak több mint száz éve vitatott problémáinak tárgyalása.

[56] Vö. *Polgár Szabolcs:* Sarkel. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2001. 106–126.; *Polgár Szabolcs:* Kazária kilenc kerülete. In: „Fons, skepsis,

óriási területnek a jelentős részét leginkább egyfajta „vándorlási térségként" lehet értelmezni, amelynek egyes részei rövidebb időszakokra lehettek a magyar törzsszövetség uralma alatt, egész területe azonban egyszerre „sohasem volt a magyarok birtokában".[57] A *DAI* $38_{66–71.}$ szakasz által a 9. századi atelkuzui szállásterület kapcsán említett folyóknak: a *Baroukh*nak (Βαρούχ), a *Koubou*nak (Κουβοῦ), a *Troullos*nak (Τροῦλλος), a *Broutos*nak (Βροῦτορ) és a *Seretos*nak (Σέρετος) a Dnyeperrel, a Buggal, a Dnyeszterrel, a Pruttal és a Szerettel való azonosítása révén azonban plasztikusan kirajzolódik az a lehetőség, hogy Atelkuzu név alatt *a bizánci szerkesztők* még a besenyő uralom idején is elsősorban a Kárpátoktól a Dnyeperig tartó területet érthették.[58]

Fontosnak tartjuk azt is felvetni, hogy bizonyos népeknél, így például a modern korig politikailag széttagolt szervezetben élő baskíroknál *nem is létezett saját maguk által használt elnevezés az általuk lakott szállásterületek összességére*.[59] Így az sem lehetetlen, hogy a szavartok/türkök kapcsán is azzal a magyarországi szakirodalomban csak ritkán és inkább áttételesen felmerült lehetőséggel kell számolnunk,[60] hogy az Atelkuzu név – amennyiben ez esetben ténylegesen belső elnevezésről lenne szó[61] – is lehetett olyasféle részterület megnevezés, amelyet a szomszédok valamely okból esetleg kiterjesztő értelemben a törzsszövetség szállásterületének a megnevezéseként alkalmaztak, amit a kutatás Leved(ia) kapcsán már régóta valószínűsít.[62]

---

lex". Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010. 345–348.

[57] *Ligeti Lajos:* Levédia és Etelköz. Magyar Nyelv 81. (1985) 18. Fehér Géza 1913-ban már nagyon hasonló gondolatot fogalmazott meg a saját Atelkuzu-értelmezése kapcsán. Vö. *Fehér Géza:* Atelkuzu területe és neve. Századok 47. (1913) 685.

[58] *Bollók Á.:* Ornamentika i. m. 73–74. A folyók azonosításról lásd *Harmatta J.:* Lebédia i. m. 426. Az Atelkuzu fekvéséről alkotott szerteágazó nézetek széleskörű áttekintése megtalálható a „nagy Atelkuzu" nézetét valló Tóth munkájában. Lásd *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 226–260.

[59] Ivanics Mária szíves szóbeli közlése.

[60] Arra, hogy a rendre „őshazaként" tárgyalt – valójában talán csak egy-egy fontosabb nemzetség/törzs szállásterültét jelentő Leved(ia)t és Atelkuzut (?) egyaránt magában foglaló –, nagyobb egységre, azaz a teljes törzsszövetség szállásterültének összességére nem biztos, hogy használtak saját belső eredetű földrajzi megnevezést, lásd *Fehér G.:* Atelkuzu i. m. 685.; *Uő:* Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.–XI. Jahrhunderten. Keleti Szemle 19. (1921) 90–91., 94.; *Tóth Sándor László:* Levediától a Kárpát-medencéig (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged 1998. 57., *Uő:* A magyar törzsszövetség i. m. 124–133.

[61] Figyelemreméltónak tartjuk, hogy bár jelenleg a magyarországi kutatás szinte egyöntetűen elfogadni látszik az Atelkuzu név magyar eredetét, sem Juhász Dezső megállapításai (A magyar tájnévadás. Bp. 1988. 32–33., *Uő:* Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 31. [1996] 175–178.), sem Benkő Loránd átfogó vizsgálatainak eredményei (A magyarság i. m., különösen 405–407.), miszerint „meggondolkodtató, hogy a későbbi »folyónév+köz« típusú tájnevek egyike sem országnyi méretű", nem ösztönözte a magyarországi nyelvészeti kutatást más lehetőségek számbavételére.

[62] *Juhász D.:* A magyar tájnévadás i. m. 14.

Atelkuzuvel ellentében Leved(ia) lokalizációját már korántsem egyszerűsíti le ilyen módon a *Khidmas*ként (Χιδμάς), illetve a *Khingilous*ként (Χιγγιλούς) is ismert folyó neveinek ismerete (*DAI* $38_{8.}$). Benkő Loránd elemzése szerint az utóbbi név esetében nyelvi háttérként „a végződés eredete szempontjából elsősorban a török jöhet számításba; 1. tör. kol ~ kul ’folyó ága’”.[63] Ugyanakkor e folyónevek Harmatta János által javasolt (egy északnyugat-kaukázusi és az alán nyelvből származó) etimológiái, illetve mindkettő gyakori folyónévként való feltűnése – valószínűleg összefüggésben az eredeti ’folyó, folyóvíz’ jelentéssel – kellő óvatosságra intenek a pontosabb megfeleltetéseknél, tekintve, hogy e nevek különféle származékait és változatait számos folyóra alkalmazhatták egykor.[64] Ezért sem meglepő, hogy hasonló nevű kisebb folyók nem egy helyen tűnnek fel a kelet-európai steppevidéken.[65] A nyelvészeti megközelítésű vizsgálatok eredményeit látva így ma is nehéz másként vélekedni, mint ahogyan Ligeti már 1985-ben is fogalmazott: „a Fekete-tengertől északra a Volgától a Kárpátokig nyúló terület toponymiájának a vizsgálata rendkívüli nehézségekben ütközik. E terület etnikai és nyelvi arculata gyökeresen megváltozott a magyarok távozása után. […] Az esetek többségében a kontinuitást lényeges hiányzó láncszemek teszik bizonytalanná, melyeket csak igazolhatatlan hipotézisekkel pótolhatunk.”[66]

Az is nehezíti a modern szakemberek feladatát, hogy az újabb magyar történeti és nyelvészeti vizsgálatok egybehangzó eredményei szerint a Leved(i) nevéből képzett területnév – a későbbi magyarországi helynévanyag tipológiai elemzésének ismeretében – legfeljebb egy fontos szavart főember szállásának a megnevezése lehetett. Ám egy nagyobb, így nemzetségi, törzsi, netán törzsszövetségi szállásterület megjelöléseként a görögös képzésű Levediát szinte egyöntetűen külső megnevezésnek,[67] vagy a bizánci szerkesztő „kiterjesztő” értelmezésének véli a kutatás.[68] Tegyük mindjárt hozzá: minden valószínűség szerint nem alaptalanul. Az ugyanis egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a Bizáncban is élő ókori geográfiai és etnográfiai szemlélet szerint Leved(i) népének Atelkuzu előtt is „szüksége” volt egy „országra”, amely nevét az egyetlen ismert területmegnevezés általánosító kiterjesztésével adták meg, a Leved(i) alakhoz a görög országnévképzőt

---

63 *Benkő L.:* A magyarság i. m. 398.

64 *Harmatta J.:* Lebédia i. m. 420–424.

65 Amint Benkő (A magyarság i. m. 398) maga is hangsúlyozta: „Itt viszont a »bőség zavara« teszi nehézzé legalábbis a pontos azonosítást.” Vö. még *Harmatta J.:* Lebédia i. m. 421–423.; *Vékony Gábor:* Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv 82. (1986) 42–43.

66 *Ligeti L.:* Levédi i. m. 8.

67 Vö. *Györffy György:* Levedia és Etelköz kérdéséhez. Magyar Nyelv 80. (1984) 386.

68 *Czeglédy Károly:* Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). In: Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerk. Szathmári István – Ördög Ferenc. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140.) Bp. 1975. 53.; *Györffy Gy.:* Levedia i. m. 386–387.; *Benkő L.:* A magyarság i. m. 393–394.; *Harmatta J.:* Lebédia i. m. 420.

(-*ia*) csatolva.[69] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a korábbi megoldások főként a Leved(ia) megnevezés magyar információn nyugvó voltából, s így magyar etimológiájából indultak ki. Az Árpád-kori történeti topográfia és helynévadás alapos ismeretében Györffy György ugyanakkor már mérlegelt egy másik lehetőséget is: „a személynévvel való területelnevezésnek, akár birodalomrészről, akár szállásról, telekről, házról van szó, általában akkor van értelme, ha ez más hasonló helyzetű személyek területétől való megkülönböztetést jelent. Amennyiben Levedi a kazár birodalom főembere, esetleg a kagáni család tagja lett volna, s a birodalom egy részén, pl. a »hétmagyar« nép felett uralkodott volna, elképzelhető, hogy a *kazárok* s esetleg más népek is Levedi-nek nevezték volna az országát, de nem valószínű, hogy a magyarok saját egész országuk megnevezésére ezzel a névvel éltek volna".[70]

Györffy felvetésének érdekessége, hogy a 38. fejezet első felének kazár eredete felől közelítve egyszerűen magyarázhatóvá válhat a korábbi kutatás számára nehezen érthetőnek tartott ellentmondás, amely a – *magyar nyelvi anyagban* egyébként *ismeretlen* – személynévből képzett országmegnevezés körül régóta látható.[71] Ráadásul azt semmiképpen sem zárhatjuk ki, hogy a szavart vojvodák szállásterületei közül *éppen* – és elsősorban – *Leved(i)é* feküdt a kazárok területéhez a legközelebb. Ez egyrészt magyarázatot kínálna Leved(i) a *DAI*-ból kiolvasható intenzív kazár kapcsolataira, másrészt talán indokolhatná, hogy kazár szemszögből miért épp egy nem kiemelkedő jelentőségű folyó mellett fekvő vezéri szállás fémjelezhette a szavartok egész területét.

Magunk ugyanakkor egy nem magyar adatközlővel számolva, illetve utalva arra, hogy újabban a nyelvészeti kutatásban is kétségek merültek fel aziránt, hogy Leved(i) nevét kizárólag a magyar nyelvből lehetne/kellene levezetni,[72] mindezek mellett is megnyugtatóbbnak tartanánk, ha a téma szakértői a személynévből képzett helynévadás rendszerét a későbbiekben nemcsak a magyar példák alapján vennék vizsgálat alá, hanem más, a térségben feltehetően használatos nyelvek (például török, iráni) gyakorlatát is elemzés tárgyává téve.

Mielőtt a fenti, inkább elővigyázatosságra okot adó tényezők számbavétele után kísérletet tennénk a *DAI* „Levediájának" földrajzi elhelyezkedését

---

[69] Vö. *Benkő L.:* A magyarság i. m. 393.; *Harmatta J.:* Lebédia i. m. 420.

[70] *Györffy Gy.:* Levedia és Etelköz i. m. 386–387. (A kiemelés tőlünk származik – B. Á. – B. Sz. J.)

[71] Az Arany Horda esetében például ismert, hogy ezen államalakulat több külső megnevezése is az ottani uralkodók nevéből származott, mint például a Dzsocsi ulusz (*Ulus Dzsocsi*), Berke háza (*bayt al-Barka)*, Özbeg országa, Özbeg ulusz (*mamlakat-i uzbakī, Ulus Uzbak). Ivanics Mária:* Hatalomgyakorlás a steppén. A Dzsingisz-náme nomád világa. Bp. 2017. 19., 26., 138.

[72] A Benkő (A magyarság i. m. 393.) által 1984-ben vizsgálatai alapjául választott axióma, miszerint „[m]ivel Konstantinos itt magyar informátortól kapott, magyar nyelvi eredetű tulajdonnevet rögzített, a név eredeti mivoltát csakis a magyar helynévadás rendszerében szabad megítélni", ma már minden elemében vitatott. Vö. *Fehértói Katalin:* Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyneveink eredete. Magyar Nyelv 93. (1997) 436–439.; *Uő:* Lebediasz vajda. Magyar Nyelv 95. (1999) 320–323.

körülhatároló javaslat bemutatásra, még egy további szempontra kell itt utalnunk. A bizánci irodalomban is használatos „népvándorlás modellekben” – a letelepült népekre jellemző gondolkodásmód szerint – az ismert világ egy nagy „táblás játék” módjára került felosztásra. Ennek értelmében minden nép rendelkezett egy saját, többé-kevésbé jól körülhatárolható, más országoktól elválasztott területtel, országgal. Ha innen valamely okból – például ellenséges nyomás hatására – távozásra kényszerült, akkor szükségszerűen egy szomszédos nép országának területét kellett elfoglalja, s oda költözött át.[73] Habár egy ilyen típusú „dominóelv”, illetve „láncreakció” mechanikus alkalmazása nem volt idegen a korai antik mintákat követő földrajzi és történeti munkáktól, mint azt alább látni fogjuk, ez önmagában nem ok arra, hogy ezen az alapon eleve elvessük az egykori népvándorlások lehetőségét, illetve magát a jelenséget. Az viszont jó okkal tehető fel ennek alapján, hogy a bizánci szerkesztő(k) a rendelkezésére/ükre álló töredékes információk alapján megkísérelt(ek) a saját geográfiai szemléletének/üknek megfelelően minél „szabályosabb” földrajzi keretet adni az egyes nagyállattartó csoportok, így a szavartok/türkök szállásterületeinek is. Ez azonban a rövid idő alatt nagy távolságok megtételére is képes steppei népek esetében – mint azt a következő fejezetben látjuk – nem feltétlenül egyszerű feladat. A problémát önmagában is jelzi, hogy amennyiben „Leved(ia)” valóban csak Leved(i) vajda szállásterületét jelölte, Leved(i)nek minden tartósabb megtelepedés helyén lehetett egy „Leved(i)” elnevezésű szállása, a *DAI* „Levediájának” idején épp úgy, mint „Atelkuzuben”, illetve akár ezeket megelőzően is.

Mindennek fényében javaslatunk szerint érdemes itt egyelőre eltekintenünk Leved(ia) pontosabb földrajzi lokalizációjától; a *DAI* szövegének folyónevei ugyanis önmagukban nem látszanak egyértelműen alkalmas támpontnak. Így érdemesebb a 38. fejezet első felében elbeszélt történeti narratívában betöltött funkciója felől körülhatárolni a Leved(ia)ként említett térség tulajdonságait. Erre a következő szövegrészletek kínálnak lehetőséget:

1.) „A türkök népe régen *Kazáriához közel* szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéről Levediának neveznek […].” ($38_{3–5.}$)

2.) „*Együtt laktak a kazárokkal* három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.” ($38_{13–14.}$)[74]

3.) „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész *kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le*, […] a másik rész pedig

[73] *Vajda László:* A népvándorlások kérdéséhez. Századok 129. (1995) 112–124.

[74] Fontosnak tarjuk megjegyezni, hogy a szövegben említett hároméves együttlakás helyszíneként Leved(ia) nincs egyértelműen megnevezve, amint azt a kutatás jelentős része hallgatólagosan feltételezi.

vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel *nyugatra ment lakni* az Etelküzü nevezetű helyekre […]."($38_{24–30.}$)

Amint arra már Fehér Géza rámutatott,[75] legutóbb pedig Zimonyi ismét megerősítette, a *DAI* összeállítói által felhasznált heterogén forrásanyag ellenére a szövegek meglehetősen egységesen az egykori Szászánida Birodalomra, illetve a később azon osztozó muszlim hatalmak területeire utalva szólnak Perzsiáról.[76] A jelen tanulmány által feltételezett kazár adatközlőre tekintettel még súlyosabban esik a latba, hogy e földrajzi szemlélet nyoma a kazár eredetű szerzők által hátrahagyott kevés irat egyikében is tetten érhetőnek látszik. A Cambridge-i Névtelenként hivatkozott szerző Igor 944/945-ös hadjáratának leírásakor ugyanis említi „Perzsiát" (PāRāS),[77] amely alatt – az eseményeket elbeszélő muszlim források tanulsága alapján – a Kaspi-tenger délnyugati partvidékét, a mai Azerbajdzsán területét értette.[78]

A *DAI* kérdéses szöveghelyei alapján tehát annyi világosnak tűnik, hogy 1.) a *DAI* „Levediája" és „Atelkuzuje" egyértelműen időben egymást követő, egymástól különböző szállásterületeket jelöl; 2.) Atelkuzu pedig nyugati irányban terült el Leved(iá)tól.

Ez utóbbihoz azt is hozzá kell tennünk, hogy ez a *nyugatibb* szállásterület annyira nyugatra mégsem lehetett, hogy a kazár kagán követei ne érték volna el Leved(i)t, aki új szállásáról ne juthatott volna el a kagánhoz, s a kagán követeivel ne térhettek volna vissza Atelkuzube ($38_{31–53.}$).

Témánk szempontjából említést érdemel, hogy Harmatta azon filológiai alapú felvetése, miszerint a *DAI* szövege (egészen pontosan a *katoikeó* ige) alapján nem kell valódi vándorlásra gondolni, pusztán egy nagy kiterjedésű szállásterület két végén való „lakásról" volt szó, amely területet a kangar betörés szakított két részre,[79] az újabb fordításokban nem talált megerősítésre.[80] Harmatta felvetése egyébként a 38. fejezet azon állításával is nehezen lenne összebékíthető, hogy értelmezéséből következőleg a szavartok egyik részének valahol az egykori Szászánida Birodalom határai közvetlen közelében kellett volna élnie – legyen szó a Kaukázus hegyvidékéről vagy Horaszánról. Egyik sem érne össze ugyanis

---

[75] *Fehér, G.:* Bulgarisch-ungarische i. m. 52.

[76] *Zimonyi István:* A magyarság korai történetének sarokpontjai. Bp. 2014. 147–158. Horaszán lehetőségét már Várady is felvetette. Lásd *Várady, L.:* Revision i. m. 27.

[77] Fol. 2v 13. sor: *Hunyadi L.:* A Schechter-féle szöveg i. m. 170., 173.

[78] Vö. *Zuckerman, C.:* On the Date i. m. 257–258. A *DAI* $45_{12.}$ a Kaukázus nyugati részén megtelepedő grúzok előtörténetét elbeszélő fejezete szintén hasonló érelemben használja a „Perzsia vidékein" szófordulatot.

[79] *Harmatta J.:* Lebedia i. m. 428. Vö. még *Vékony G.:* Levedia i. m. 44–45.

[80] Vö. *Olajos Terézia:* Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio" magyar vonatkozású részleteihez. Magyar Nyelv 91. (1995) 44–46.

még a legtágabban értelmezett Atelkuzu keleti határaival sem. Hasonló földrajzi megfontolásokból vethetjük el Leved(ia) már-már szélsőségesen nyugati irányú lokalizációs kísérleteit is,[81] ugyanis a Dnyeper vidékéről már aligha tudott volna bármilyen népesség a támadó besenyőkkel szemben „Perzsia” bármely határvidékének közelébe települni. Az időben későbbi szálláshelytől, Atelkuzutól *keletre* fekvő Leved(iá)nak tehát

1.) lehetőséget kellett nyújtania a szavartok egy részének a „Perzsia” egyik vidéke felé történő vándorlásra;

2.) ugyanakkor elég közel kellett lennie Kazáriához,

a) hogy onnan érzékelhető legyen a szavartok feltűnése a térségben,

b) másrészt annak a lehetőségét is biztosítania kellett, hogy a szavartok egy adott időpillanatban rövid ideig együtt élhessenek a Volga nyugati partján élő kazárokkal;[82]

3.) ugyanakkor a szavartok mozgásai során egyszer se kerüljenek szembe az éppen őket minden bizonnyal keletről támadó besenyőkkel.

Ezeknek a peremfeltételeknek elsősorban két térség felelhet meg: Kazária északnyugati, illetve északkeleti határvidéke. Az azonban sajnos ma már nem dönthető el, hogy a konkrét esetben a 38. fejezet általunk feltételezett, kazár származású adatközlője csak a maguk a kazárok által lakott területre utalva beszélt-e Kazária „közelségéről”, vagy értelmezése magában foglalta – és ha igen, milyen mértékben – a valamilyen formában közvetetten vagy közvetlenül kazár befolyás alatt álló peremterületeket is. A kazárok keleti-északkeleti határvidékének a megközelítő meghatározásához itt egyrészt a legújabb kazár történeti-földrajzi munka elképzelésére utalhatunk, amely szerint a Volga elég világosan kijelölte a kazárok keleti határát – ettől keletre főként csak a Kaspi-tenger partvidéke mentén feltételezhető valamiféle kazár befolyás.[83]

Az, hogy a Kazária határai mentén e széles karéjban elhelyezkedő térségek közül inkább északnyugati vagy északkeleti irányban feküdhetett a szavartok *DAI*-ban említett „Levediája”, nem kis mértékben azon múlik, hogy a besenyők Volga és Jaik/Urál közötti szállásait említő $37_{2–14.}$ fejezetben a besenyők úzoktól és kazároktól elszenvedett veresége, és azoknak a szavartok földjére történő letelepedése kapcsán olvasható szerkesztői megjegyzések, amelyek ezen eseményeket 55,

[81] *Benkő L.:* A magyarság i. m. 419.; *Kristó Gyula:* Levédia és Etelköz. Magyar Nyelv 94. (1998) 151–157.

[82] A 10. századi viszonyokat tükröző írott források ezen a vidéken tudnak a kazárokról (vö. *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 144–145.). Emellett az orosz–ukrán régészeti kutatás az Alsó-Don mellett is számol kazárokkal a késői 7. és a korai 9. század között, a későbbi adatok alapján pedig feltehető, hogy pl. a 11. században valóban másutt is éltek kazárok.

[83] *Sergej A. Romašov:* Istoričeskaâ geografiâ Hazarskogo Kaganata (V–XIII vv.), Časty 3. Archivum Eurasiae Medii Aevi 12. (2002–2003) 204–205., 210–213.

illetve 50 évvel „korábbi" időhöz kötik, a *DAI* melyik szerkesztői periódusából származnak. Ha a 10. század közepi, Konstantin-kori szerkesztésből – mint azt a VI. Leó-kori szerkesztési fázis felismerése előtt a kutatás általánosan vélte[84] –, akkor a bizánci–bolgár háború és a Kárpát-medencei honfoglalás időszakára vonatkozó egyéb kronológiai adatok alapján ez a tudósítás a besenyők Atelkuzu elleni támadására utalhat. Ebből egyenesen következne, hogy az itt leírt, Volga–Jaik/Urál között fekvő besenyő szállásterület azonos a szavartoktól korábban megszerzett Leved(ia) földjével.[85] Ha viszont ezek a visszautaló megjegyzések a 10. század eleji, VI. Leó-kori szerkesztési fázishoz tartoztak, amelyeket a VII. Konstantin-kori szerkesztő(k) valamilyen okból nem aktualizált(ak),[86] akkor a besenyők a 9. század közepén a Jaik/Urál vidékétől keletre fekvő szállásaikról épp a szavartok ellen indulhattak a 850–860-as évek tájékán annak a Leved(iá)nak a megszerzésére, amelyet így Kazáriától inkább északra, a Volga vidékére helyezhetnénk.[87]

Mindkét esetben figyelmet érdemel, hogy a *DAI* 37. fejezetének a legkorábbi kéziratban fennmaradt szövege szerint a Dél-Uráltól délre, a Volga és a Jaik/Urál folyók között élő besenyők szomszédai az egyik irányban – nyilván kelet, délkelet felé – az úzok, míg egy másik irányban egy *mazaros* nevű nép volt ($37_{4.}$), amelyet a kutatás sokáig hagyományosan a magyarokkal azonosított.[88] Ezt a *DAI* egyetlen bizánci kori kéziratában (*codex Parisianus Graecus 2009*) olvasható *mazarous* (Μαξάρους) alakot azonban már az 1711-es Anselmo Banduri-féle kiadás is *kazarous*ra (Χαξάρους), azaz kazárra javasolta javítani, amit a kutatás egyik ága – köztük a szöveg kritikai kiadását elkészítő Moravcsik is – megalapozottnak és elfogadhatónak tartott.[89] A javítás alapját az a megfontolás jelentette, hogy 1.) a minuszkula „mű" és a „khí" betűtévesztés a két írásjel eléggé különböző volta ellenére is paleográfiai alapon nem teljesen elképzelhetetlen, 2.) a szövegben a következő sorban ($37_{5.}$) a besenyők szomszédjaiként a kazárok és az úzok jelennek

[84] Vö. *Moravcsik Gy.:* Az Árpád-kori i. m. 40–41. 12. jegyz.

[85] *Vékony G.:* Levedia i. m. 47.

[86] Felmerülhet, hogy a 10. század középső évtizedében dolgozó szerkesztők azért nem érezték a 900–910 között összeállított eredeti verzió aktualizálásának a szükségességét, mert az 50, illetve 55 év nagyjából megfelelt a Konstantin-kori szerkesztés és a magyarok Kárpát-medencei megtelepedése között eltelt időnek. Ez a lehetséges egybeesés, azaz, hogy mind a leved(ia)i időszak vége és a VI. Leó-kori, mind pedig az atelkuzui tartózkodás vége és a VII. Konstantin-kori munkálatok között nagyjából 50 vagy 55 év telhetett el, lehetőséget kínált arra, hogy a szerkesztők ne érezzék az aktualizálás szükségességét.

[87] A muszlim földrajzi irodalom adatainak felhasználásával ilyen képet alakított ki Romašov is, igaz, ő az egyéb szakirodalmi utalások alapján az egész folyamatot korábbra helyezte. Vö. *Romašov S. A.:* Istoričeskaâ geografiâ i. m. 208.

[88] Vö. pl. *Szabó K.:* Bíborban született Konstántin i. m. 96–97.; *Darkó Jenő:* A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. Bp. 1910. 55–62.; *Macartney, C. A.:* The Magyars i. m. 32.

[89] Vö. Moravcsik *apparatus criticus*át: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 166. (37.4); *Moravcsik Gy.:* Az Árpád-kori i. m. 40. (37.d). Elfogadta ezt legutóbb *Harmatta J.:* A magyarok nevei i. m. 130.

meg, 3.) a *DAI*-ban pedig a magyarokat mindenhol szavartokként és türkként nevezik meg. A kutatók között azonban szokatlan módon abban is teljes egyetértés uralkodik, hogy a 37. fejezet különféle szövegrészei mögött különféle besenyőktől származó információkat láthatunk.[90] Így azok, akik a *mazaros*nak a magyarokkal való azonosíthatósága mellett érveltek, nem minden alap nélkül gondolhatták korábban is, hogy a *mazaros* névalak a besenyő eredetű forrással együtt került a *DAI* szövegébe, s maguk a korábbi dokumentumból ezt a szövegbe beillesztő szerkesztő(k) sem volt(ak) tisztában azzal, hogy e csoport a 38. fejezetben emlegetett szavartokkal és a Konstantinápolyban általánosan türkként ismert néppel állhat kapcsolatban – esetleg a kazár adatközlő által szavartnak nevezett nép besenyők között élő megnevezéséről lehetett szó.[91] Tekintve, hogy a besenyők nyilvánvalóan nem kizárólag az úzokkal és a kazárokkal voltak szomszédosak – a *DAI* egyébként is csak az úzokat látta el a második hivatkozáskor „az említett” jelzővel ($37_{5.}$) –, pusztán a besenyőellenes kazár–úz koalícióról szóló részlet alapján nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy az egy sorral feljebb felsorolt fontosabb szomszédok között is kizárólag e két népet kereshetjük.

A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében

A kazár hatalom helyzete Kelet-Európában

A fenti, kutatók hosszú sora által javasolt emendáció elsősorban történeti alapú megfontolásokon nyugszik, s mint ilyen, elfogadhatósága is főként a történeti körülmények mérlegelésétől függ. A kérdésre távolabbról tekintve világos, hogy a probléma felvetése önmagában is a Kazár Kaganátus feltételezett működésével kapcsolatos. A változtatást javasló szerzők számára ugyanis egyszerűen nem tűnt logikusnak annak feltevése, hogy ha a térség nagyhatalma, Kazária az adott pillanatban esetleg direkt módon nem volt szomszédos a besenyőkkel, akkor hogyan bocsátkozhatott volna velük – a még távolabb élő úzokkal szövetségben – háborúba. A korszak más kutatói viszont éppen azzal számolnak, hogy a kazárok – a nagy nomád birodalmak uraihoz hasonlóan – képesek voltak egész népeket feltartóztatni vagy „megszervezni”, illetve egy jelentős kiterjedésű térségen belül

[90] Vö. pl. *John Bagnell Bury:* The treatise De administrando imperio. Byzantinische Zeitschrift 15. (1906) 567.; *Darkó J.:* A magyarokra vonatkozó i. m. 55.; *Macartney, C. A.:* The Magyars i. m. 32., 82.; *Moravcsik, Gy.:* Commentary i. m. 143.

[91] Vö. *Darkó J.:* A magyarokra vonatkozó i. m. 56.; *Macartney, C. A.:* The Magyars i. m. 32.

egyik helyről a másikra „átköltöztetni” azokat.[92] Tisztán kell ugyanakkor azt is látnunk, hogy a késő ókori és a kora középkori eseményekre és állapotokra vonatkozó forrásanyag legtöbbször nagyon töredékes képet nyújt az egyes, a forrásokban is feljegyzett történések ok-okozati kapcsolatairól, így a hiányokat sokszor csak feltevésekkel tudja a kutatás „kitölteni”. A Kelet-Európát uraló nagyhatalmak lehetőségeiről, illetve a klasszikus eurázsiai népvándorlások jelenségének az értelmezési kereteiről a korábbi időszakokhoz képest sokkal részletesebb képet rajzol azonban ki – s ezáltal a kazár–szavart–besenyő–úz viszonyrendszer értelmezéséhez is hasznos párhuzamot kínálhat – a 16–17. században a térségben lezajló folyamatsor, az utolsó jelentős eurázsiai népvándorlás felvázolása.

A párhuzamok érthetőbbé tétele érdekében bevezetésképpen célszerű nagyon vázlatosan utalni néhány olyan szempontra és adottságra, amelyek a Kazár Kaganátus mintegy három évszázados történetét alapvetően meghatározták.

1. térképvázlat A Kazár Kaganátus és környezete a 9. században

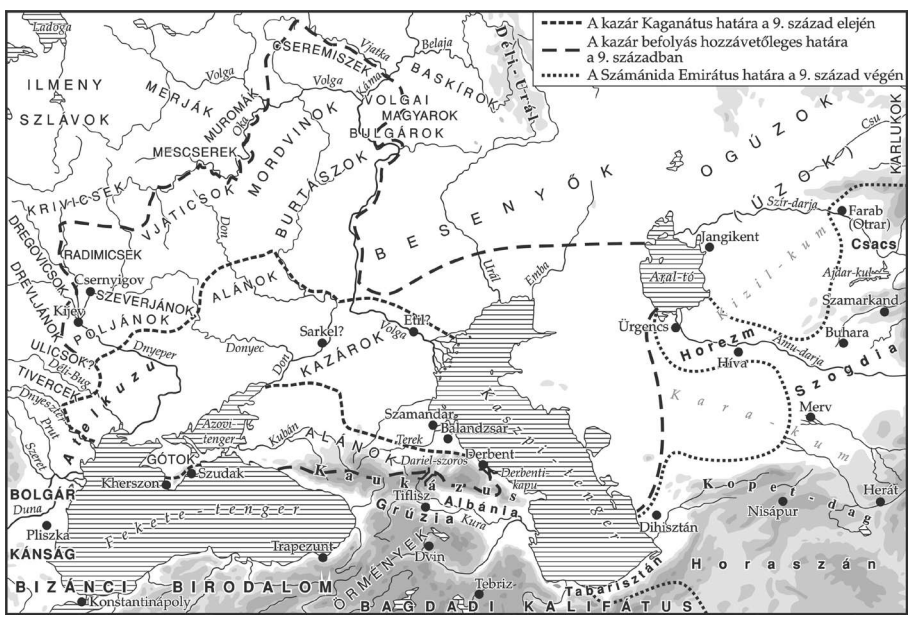

A térképvázlat Nagy Béla munkája. A felhasznált forrást lásd a jegyzetben.[93]

---

[92] Vö. pl. *James Howard-Johnston:* Byzantine sources for Khazar history. In: The World of the Khazars. Eds. Peter B. Golden et al. (Handbook of Oriental Studies, Section 8. Uralic and Central Asian Studies 17.) Leiden–Boston 2007. 187–192.

[93] *Sergej A. Romašov:* Istoričeskaâ geografiâ Hazarskogo Kaganata (V–XIII vv.), Časty 3. Archivum Eurasiae Medii Aevi 12. (2002–2003) 208–213.

1.) A 600-as évek derekán a Nyugati Türk Birodalom központjának bukása után a kazárok – a kutatás elterjedt feltevése szerint az Asina-dinasztia egyik tagjának égisze alatt – a Türk Kaganátus legnyugatibb peremvidékét szervezték újjá.[94]

2.) Ebben a térségben – jelenlegi tudásunk szerint – Kuvrat fiainak legyőzése után[95] mintegy 150 évig semmilyen steppei ellenfél nem jelentett komoly kihívást vagy fenyegetést a Türk Kaganátus tekintélyét megöröklő kazár kagánoknak. A források hallgatása alapján úgy tűnik, hogy a 9. századig nem érte el birodalmukat egyetlen újabb keleti népvándorlási hullám sem a steppeövezetben; ezért sokáig keleti határaik komolyabb védelméről sem kellett gondoskodniuk.[96]

3.) A kazárok számára a 8. század nagy részében a Kaukázus vidékén húzódó, a muszlim hatalmakkal szembeni „front" számított a fő hadszíntérnek: egyedül itt kellett szembenézniük a sajátjukat elérő, illetve azt meghaladó szervezettséggel és katonai potenciállal.[97] Valószínűleg ez a kihívás lehetett a leginkább stimuláló a kazárok számára: ez indíthatta el – feltehetőleg nem függetlenül a muszlim mintáktól – hatalmi szervezetük átformálódását,[98] valamint a jól felfegyverzett, állandó zsoldoshadsereg megszervezését.[99]

4.) Bizánc ugyan uralta a Fekete-tengeri hajóforgalmat és komoly befolyással bírt a partvidéki területeken (elsősorban a Krímben és a Kaukázusban), ahhoz azonban messze volt, és a 7–9. században katonailag sem volt elég erős, hogy a Fekete-tenger északi partvidékének térségében igazán ütőképes

---

[94] A kazárok megjelenésének pontos idejéről élénk vita folyt. A különböző álláspontokra lásd pl. *Czeglédy Károly:* Herakleios török szövetségesei. Magyar Nyelv 49. (1953) 319–323.; *Dobrovits Mihály:* Herakleios nomád szövetségeseiről. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László – Keller László. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Bp. 2004. 38–44.; *Constantin Zuckerman:* The Khazars and Byzantium. In: The World of the Khazars i. m. 426–431.; *Etienne de la Vaissière:* Ziebel Qaghan identified. Travaux et Mémoires 17. (2013) 761–768. A kazár uralkodó dinasztia Asina-leszármazását másokkal együtt vitatja *Zuckerman, C.:* On the Origin i. m. 517–518.

[95] Vö. *Sergej A. Romašov:* Bolgarskie plemena Severnogo Pričernomor'â v VI–VII vv. Archivum Eurasiae Medii Aevi 8. (1992–1994) 246–247.; *Róna-Tas A.:* Hol volt Kuvrat i. m.

[96] A Nyugati Türk Birodalom központi területének viszonyaihoz a 7–8. században lásd *Dobrovits Mihály:* A nyugati türkök tíz törzsének kialakulása. Antik Tanulmányok 48. (2004) 101–109.; *Uő:* A türk hatalom Kína és az arabok közt. Publicationes Universitatis Miskolciensis – Sectio Philosophica 12. (2007) 63–72.

[97] A kazár–muszlim háborúk történetéhez ma is jól használható *Douglas Morton Dunlop:* The History of the Jewish Khazars. Princeton 1954. 46–87.

[98] Vö. *Peter B. Golden:* A kazár szakrális királyság. Csodaszarvas 3. (2009) 37–60.

[99] Vö. *Dieter Ludwig:* Struktur und Gesellschaft des Chasaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster 1982. 289–292.

haderővel léphessen fel a kazárokkal szemben. A muszlim hatalmakkal szembeni harc viszont időről időre fegyvertársakká tette a két birodalmat.[100]

5.) A kazár területeket északon körülvevő népeknél az államiság nyomai sem mutathatók ki a 8–9. században. Ezeknek a belső autonómiával rendelkező kisebb közösségeknek az alávetése és megadóztatása, valamint e rendszer fenntartása aligha jelenthetett komoly problémát az egyes csoportoknál egyenként jóval erősebb és szervezettebb – többek között önmagukban és bizánci szakértők bevonásával komoly erődépítésre is képes – kazárok számára. (Arról, hogy e népek fokozottabb ellenőrzése és a birodalom érdekeiben történő felhasználása érdekében a kazárok alkalmaztak-e bizonyos „népszervező" technikákat, a gyér számú források hallgatnak.[101])

6.) Ez a kazár elit számára kényelmes hatalmi helyzet a 800-as évektől gyökeresen megváltozott. Ettől az időtől ugyanis újabb és újabb népek érkeztek a Kaganátus határaihoz. A változás az egykori Keleti Türk Birodalom területén született Ujgur Kaganátus 8. század közepi felemelkedésével, majd 840-es bukásával állt összefüggésben. Az ujgur nyomás vezetett a besenyő és az oguz törzsek nyugati irányú elmozdulásához. Az utóbbiak a 8. század végére a Kazáriától keletre elterülő steppevidékre helyezték át szállásaikat – s nem lehetetlen, hogy a szavartoknak a *DAI*-ban említett, Kazáriához közel történő megtelepedését is ennek az eseménysornak a keretei között értelmezhetjük.[102] Jelenlegi ismereteink szerint az oguzok törzsei legvalószínűbben a 8. század utolsó évtizedeiben érkezhettek meg és rendezkedtek be a Balhas-tó és az Aral-tó közötti térségbe(n) (a későbbi Kazak-steppén/re). A korábbi kutatás feltevése szerint ezek az oguzok tolták volna maguk előtt a szállásaikat már a korábbi évtizedekben Transzoxániába áttevő besenyőket az Urál vidékére. Ugyanakkor Katona-Kiss

---

[100] *Thomas S. Noonan:* Bizánc és a kazárok. Vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket? In: A bizánci diplomácia. Szerk. Jonathan Shepard – Simon Franklin. Ford. Bódogh-Szabó Pál. (Varia Byzantina – Bizánc világa 11.) Bp. 2006. 148–180.

[101] A kutatásban nemegyszer merül fel, hogy bizonyos steppei eredetű méltóságnevek különféle, a kazárok szomszédságában élő népeknél való felbukkanását esetleg a kazárok által adományozott méltóságokként lehetne értelmezni. Vö. *Ibn Fadlán:* Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford. Simon Róbert. Bp. 2007. 6. 8. jegyz.

[102] A karluk–oguz–besenyő–kimek vándorlásokról alkotott különféle elgondolásokra lásd *Czeglédy Károly:* A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 5. (1954) 243–276. A besenyők és kangarok hagyományos lokalizációjáról lásd *Omeljan Pritsak:* The Pecenegs. A Case of Social and Economic Transformation. Archivum Eurasiae Medii Aevi 1. (1975) 211–217.; *Peter B. Golden:* The Migration of the Oguz. Archivum Ottomanicum 4. (1972) 45–84.; *Senga Toru:* A besenyők a 8. században. Századok 127. (1993) 503–516.; *Uő:* Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. Antik Tanulmányok 41. (1997) 175–193.; *Katona-Kiss Attila:* A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. században. Csodaszarvas 4. (2011) 7–25.; *Uő:* Az oguz és a karluk törzsek szállásváltása a VIII. században. In: Hadak útján XX. A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Bp. 2012. 187–193.

Attila felvetette, hogy a besenyők nagyjából az oguzokkal egy időben, tőlük északabbra, a Nyugat-Szibériai Alföld déli részén vonulhattak át, s így érkezhettek meg – az úzokat „megelőzve" – a Dél-Urál vidékére. Úgy tűnik, hogy ennek, a határaikat a 8. század végén/a 9. század elején elérő vándorlásnak a nyomása alatt a kazárok nem voltak képesek egy, a népek mozgását megakadályozó „gát" szerepet betölteni. Ettől az időtől nem annyira egy kiterjedt birodalom korlátlan uraiként tűnnek elénk a forrásokban, hanem egy bonyolult, az ellenségeikkel szemben folyamatosan ellensúlyokat, relatív katonai erőfölényt képezni törekvő szövetségi politika irányítóiként. Ám még így is csak ideig-óráig voltak képesek felülkerekedni a 10. században a határaikat veszélyeztető ellenségeken, például a Bizánc által ellenük szervezett sokszereplős koalíciókon.[103]

7. Habár épp a ruszoknak sikerült látványosan megtörni a kazár uralmat a 960-as években, a Kijev-központú új kelet-európai hatalom csak korlátozottan terjesztette ki tényleges fizikai jelenlétét a korábban kazárok által uralt steppei övezetre (Tmutarakany, Bjelaja Vezsa/Sarkel). Ennek ellenére egyes orosz kutatók úgy vélik, hogy a Kijevi Rusz fejedelmei a kazároktól „megörökölt" kagáni cím használatával mégis valamiféle kapcsolatot ápoltak a Kazár Kaganátus örökségével.[104]

Nogájok és oroszok a 16. században

Évszázadok elteltével, a 17. század első felében az egykor a kazárok által uralt földrajzi térségnek a geopolitikai megosztottsága ismét az imént vázolt 9–10. századi állapotokhoz feltűnően hasonló mintázatot mutatott. Az Aral-tó vidékén és a Szir-Darjától északra fekvő steppén az oguzok helyén a kazahok kánságát találjuk, a Dél-Urál vidékére vándorló besenyők helyén pedig a kalmükök bukkantak fel. Az utóbbiak elől a Volgától keletre élő nogájok éppúgy a Dnyeperen túlra (azaz „Atelkuzube") és a Kaukázus előterébe, illetve Horaszánba (azaz „Perzsia vidékeire") menekültek, mint azt a 9. században a szavartok tehették. Bizánc helyét a Fekete-tengert övező vidékeken – így a pontuszi steppén – az Oszmán Birodalom töltötte be,[105] a térség központi hatalmának, a Kazár Kaganátusnak a szerepkörét pedig az Orosz Birodalom vette át. E két történelmi szituáció hasonlóságai nézetünk szerint kedvező lehetőséget kínálnak arra, hogy a forrásokban gazdagabb 16–17. századi példák alapján kísérletet tegyünk néhány olyan

[103] *Noonan, T. S.:* Bizánc és a kazárok i. m. 156–157.; *Zuckerman, C.:* On the Date i. m.

[104] Az orosz kutatás különféle nézeteiről összefoglalóan lásd *Szili Sándor:* A ruszok kagánja. A kagán szó előfordulásánal kérdései a 11. századi kijevi uralkodók címhasználatában. In: A mi Rusziszt ikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 2015. 73–77.

[105] *Katkó Gáspár:* A zaporozsjei kozákok hadjáratai a 16–17. században az Oszmán Birodalom ellen. Keletkutatás (2010) ősz 35–41.

szempont felvázolására a *DAI* $38_{3-55.}$ fejezetében elbeszélt szavart történet kapcsán, amelyekre a gyér forrásadottságú időszak kutatói nem feltétlenül gondoltak az eddigi értelmezési lehetőségek számbavételekor.[106] Ennek érdekében a következő két alfejezetben a 16. századi orosz–nogáj viszony alakulásának, illetve a 17. századi kalmük vándorlásnak a főbb állomásait ismertetjük vázlatosan, majd ezen ismeretekre támaszkodva a szavart–kazár viszonyra ebből adódó következtetéseket mutatjuk be.

A 7. században a Kazár Kaganátus által megteremtett, majd a 10. században széthulló kelet-európai politikai-gazdasági-ökológiai integrációt[107] a mongol hódításnak köszönhetően a 13. században a legnyugatibb mongol részbirodalom, az úgynevezett Arany Horda – számos hasonlóságot felmutatva – szinte újjáteremtette. Batu kán és leszármazottai éppúgy a legelőváltó-nagyállattartó életmódra és az észak-déli, illetve kelet-nyugati nemzetközi kereskedelem lefölözésére egyaránt jó lehetőséget kínáló Volga-vidéket választották szálláshelyül, mint tették azt a kazár kagánok legkésőbb a 8. század végétől.[108]

Ugyan a 15. században ez a hatalmi integráció is megbomlott, mert a sorozatos trónviszályoknak köszönhetően a gazdagabb, urbanizált perifériák leváltak, és az Arany Horda számos utódállamra esett szét[109] – az ily módon kialakult sajátos „tatár nemzetközösség"[110] nyugati felének újjáegyesítéséről az egykori jobb szárny két legerősebb hatalma, a Krími Kánság és a Moszkvai Nagyfejedelemség nem tett le. Miután közös erővel leszámoltak az Arany Horda központi, steppei területeit uraló Nagy Hordával, egymással is harcba szálltak a főhatalomért.[111]

E hatalmi versengésben az 1500-as évek első évtizedeiben még a Krími Kánság tűnt esélyesebbnek. Az 1520-as évek elején a nagy erejű kazah támadások miatt behódoltak a krími kánnak a Volga nyugati partjára menekülő nogájok is. A kán 1521-ben azt is elérte, hogy a krími Girej-dinasztiából származó családtag kerüljön a Kazáni Kánság trónjára. Ezután a korábban az Arany Hordának fizetett

---

[106] Összevetésünk módszertani jellegű is, mintegy *Vajda L.:* A népvándorlások i. m. 108. írásának szellemében: „A népvándorlásokat mint történeti problémát a kutatás elhanyagolta: hasznosak voltak mint heurisztikai eszköz, de mint vizsgálati objektumok kevéssé megfoghatók."

[107] *Thomas S. Noonan:* Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate. In: The World of the Khazars i. m. 207–244.; *Polgár Szabolcs:* Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században az írott források tükrében. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Szeged 2006.

[108] *Vásáry István:* A régi Belső-Ázsia története. Bp. 2003. 141–142.; *Uő:* Az Arany Horda. Bp. 1986. 229–265.

[109] Kazáni Kánság (1438), Krími Kánság (1442), Kaszimovi Kánság (1452 [?]), Kazah kánság (1465), Szibériai Kánság (1481[?]), Buharai Kánság (1500), Asztraháni Kánság (1502). Vö. *Vásáry I.:* Az Arany Horda i. m. 149–154.; *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 31–36.

[110] A Dimitri Obolensky által megalkotott „bizánci nemzetközösség" fogalmának mintájára.

[111] *István Vásáry:* The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s–1500s). A Fight for Primacy. In: The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century). Ed. Denise Klein. Wiesbaden 2012. 13–26.

adó további megfizetésére kényszerítette a moszkvai nagyfejedelmet, végül 1523-ban megszerezte az Asztraháni Kánságot. Ekkor úgy tűnhetett, hogy I. Mehmed Girej kán már csupán karnyújtásnyira van az Arany Horda egykori hatalmának visszaállításától. Ám a nagyhatalmú kánt a nogájok végül kicsalták Asztrahánból és kíséretével együtt lemészárolták.[112] Ezután egyre inkább Moszkva került nyerő helyzetbe: a Volga és az Emba között élő nogájok támogatásával 1552-ban Kazánt, majd 1554–1556-ban Asztrahánt is sikerült megszerezniük, amiben a Nogáj Horda vezetői aktívan támogatták őket.[113] Az oroszokkal folytatott jövedelmező lókereskedelem miatt ugyanis a nogájoknak elemi érdekük volt, hogy hozzáférjenek az oroszok által ellenőrzött piacokhoz, s mivel legközelebbi ellenségeiket, az asztraháni kánokat a krímiek már el tudták látni a steppén számukra elérhetetlen lőfegyverekkel, ők is rá voltak szorulva a fejlettebb orosz haditechnikára.[114] Természetesen a moszkvai nagyfejedelem által fizetett éves juttatás (*zsalovanye*) és az általuk „megcsapolt” asztraháni vámbevételek is tetemesen megnövelték a nogáj előkelők (*bíj*ek és *mirzá*k) együttműködési hajlandóságát az oroszokkal – legalábbis addig, amíg Moszkvának érdekében állt a nogájokkal ellensúlyozni a krími ambíciókat Kazánban és Asztrahánban, vagy amikor a nogáj lovasságra szükség volt Asztrahán védelmében, illetve nyugaton, IV. Iván livóniai háborúiban.[115]

A rendszeresen ismétlődő nogáj belviszályok az idő előrehaladtával egyre nagyobb teret nyitottak a cároknak, hogy mind hathatósabban kontrollálják és manipulálják a nogájok belügyeit. Azokban az időszakokban, amikor Moszkvának nem volt épp szüksége a nogájok aktív támogatására, igyekeztek is minél inkább gyöngíteni, megosztani a veszedelmesen erős délkeleti szomszédot. Mindehhez maguk a nogájok szolgáltatták a (fiktív) jogalapot azzal, hogy Dzsingisz kán egyenesági leszármazottjaként – azaz a nogájok természetes uraként[116] – ismerték el IV. Iván cárt. Így 1600-ban felújították az Arany Hordából ismert egykori fejedelmi kinevezési procedúrát is, csak ebben az esetben nem az orosz fejedelem

---

[112] *Dariusz Kołodziejczyk:* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery. Leiden–Boston 2011. 49–61.

[113] *Szvák Gyula:* Iván, a félelmetes. Bp. 1996. 131–134.; *Vadim V. Trepavlov:* Istoriâ Nogajskoj Ordy. Kazan’ 2016. 246–253.

[114] *Michael Khodarkovsky:* Russia’s Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington 2002. 103.; *Ivanics Mária:* A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik lehetséges útja. In: Fegyveres nomádok i. m. 160.; *Vadim V. Trepavlov:* The Mangyt Biy, as a Crowned Chief. Chiefdoms in the Nomadic History of Late Mediaeval Western Eurasia. In: Alternatives of Social Evolution. Eds. Nikolay Kradin – Andrey V. Korotayev – Dmitri M. Bondarenko. Vladivostok 2000. 466.

[115] *Janet Martin:* Tatars in the Muscovite Army during the Livonian War. In: The military and society in Russia, 1450–1917. Ed. Eric Lohr – Marshall Poe. Leiden–Boston 2002. 376–377.

[116] *Trepavlov, V. V.:* Istoriâ i. m. 608.

zarándokolt el a tatár kán székhelyére, Szarájba, hogy ott átvegye a kinevező-megerősítő okiratot (mongol *yarlıq*), hanem a nogáj *körönüs* által megválasztott Isterek *mirzá*nak kellett Asztrahánba mennie, hogy a cár ott székelő képviselője megerősítse őt méltóságában a vörös pecsétes kinevező irat átadásával.[117]

Az orosz cárok nemcsak szimbolikusan, de – ahogyan egykor a Kazár Kaganátus, majd az Arany Horda – politikailag is, ténylegesen egyesítették a volgai észak–déli kereskedelmi útvonalat.[118] Az orosz befolyást – hála Temrjuk kabard fejedelem behódolásnak (1557), valamint az 1561 és 1588 között a Szunza és Terek folyók mentén épített orosz erődítményeknek – a 16. század végére egészen a Kaukázus előteréig sikerült biztosítani.[119] A prémkereskedelemben és a kelet–nyugati távolsági kereskedelemben is érdekelt birodalom hamarosan a Szibériai Kánságot is megdöntötte (1582–1585), s igyekezett közvetlen kereskedelmi kapcsolatba kerülni Kínával.[120] A Nyugat-Szibériában kiépülő orosz kereskedelmi és katonai támaszponthálózat révén így olyan belső-ázsiai és szibériai történésekről is értesülhetünk már a 17. századból, amelyek az előző évszázadokban minden bizonnyal még rejtve maradtak volna az európai megfigyelők előtt. Így bukkanhattak fel már 1606-ban a nyugatra tartó mongol nyelvű dörvön ojrát (mongol *dörben oyirad*) törzsszövetség[121] első csoportjai az oroszok látóterében.

Ojrátok, nogájok és oroszok a 17. században

Az ojrát mongolok törzsei a legkeletibb mongol utódállam, a Jüan-dinasztia birodalmának területéről érkeztek. Vándorlásukat – a láncreakció első „láncszemét" – végső soron a mongol Batmönh Dajan (mongol *Batumöngke Dayan*) kán (1478?–1543?) indította el, akinek sikerült véget vetni az anarchiának és utoljára egyesítenie a mongolok jelentősebb részét. Az ő egyik unokája, a tümet törzset irányító Altan kán a 16. század közepén rövid időre ismét jelentős ázsiai hatalommá

---

117 *Khodarkovsky, M.:* Russia's Steppe i. m. 117–131.; *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 72.; *Trepavlov, V. V.:* Istoriâ i. m. 348–350.

118 *Szvák Gy.:* Iván, a félelmetes i. m. 134.

119 *Sashalmi Endre:* Oroszország gazdasága a 15–18. században. Pécs 1995. 61–62., 66–67. A kora középkori és kora újkori volgai kereskedelem folyamatosságát hangsúlyozza *Rudi Matthee:* Anti-Ottoman Politics and Transit Rights. The Seventeenth-century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy. Cahiers du monde russe 35. (1994) 739–761.; *Paul Bushkovitch:* Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian Boyar Elite, 1560–1700. Cahiers du monde russe 45. (2004) 13–16.; *Murat Yasar:* The North Caucasus in the Second Half of the Sixteenth Century. Imperial Entanglements and Shifting Loyalties. PhD dissertation. University of Toronto 2011. 142–182.

120 *Szili Sándor:* Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban. Bp. 2005. 12–18.; *Sashalmi E.:* Oroszország i. m. 76–77., 82–84.

121 *Hidehiro Okada:* Origins of the Dörben Oyirad. Ural-Altaische Jahrbücher NF 7. (1987) 181–211.

emelte a mongolokat, s a nyugati mongol törzsek, az ojrátok ellen is eredményes hadjáratokat vezetett.[122]

Az ojrátok előörse, a torgut (mongol *toryud*) törzs ötezres csoportja 1604-ben érkezett a Felső-Irtisz vidékére Hó Örlök (ojrát *Xō örlöq*) tajdzsi (mongol *tayiǰi*)[123] vezetésével. 1607-ben küldték el első követeiket az Irtisz menti orosz helyőrséghez Tarába, hogy szövetségi ajánlatot tegyenek az oroszoknak az őket délről támadó kazahok és az ojrátokat keletről nyomorgató keleti mongolok ellenében.[124]

Ettől kezdve állandósult az a kétarcú viszony, amely az ojrátok és az oroszok kapcsolatait jellemezte: hol tárgyaltak, hol ellenségként léptek fel egymással szemben. Az oroszok több ojrát törzzsel is kapcsolatba léptek, de közülük csak Hó Örlök torgutjai és a hozzájuk csatlakozott kisebb dörvöt (mongol *dörbed*) töredék – akiket ezután együttesen az Európában elterjedt nevükön kalmüköknek nevezünk – indult meg délnyugat felé.[125]

A kalmükök első csoportja 1608-ban az Emba folyó vidékén, a nogájok keleti határainál bukkant fel. Az 1620-as években azután újabb kalmük csoportok keltek át a Jaik folyón, így az ott élő nogájok kénytelenek voltak egészen a Volgáig hátrálni előlük. Az asztraháni orosz helyőrségtől kapott erősítéssel azonban ekkor még sikerült meghátrálásra bírniuk a támadókat.[126] 1632-re azonban a sorozatos kalmük támadások végképp megtörték a nogájok ellenállását. Ahogy a *DAI* 37$_{55–57.}$ elmondása szerint egykor a besenyők közül is sokan inkább önként csatlakoztak az úzokhoz, úgy a nogájok közül is sokan inkább a veszedelmes ellenséget választották, semmint továbbra is elviseljék az újabb pusztító kalmük portyákat.[127] 1633-ban így Hó Örlök fiai már Asztrahán falai alatt álltak hadaikkal; az orosz helyőrség pedig ezúttal hiába vonult fel az ellentámadásra induló nogájok oldalán. A kalmükök a Volga és Jaik folyó között, az Uzeny folyónál bekerítették a szövetségesek hadát, és a béke feltételeként a nogájoknak be kellett hódolniuk a jövevényeknek. A nogájok zöme azonban 1635-ben inkább átkelt a Volgán és a

---

[122] *Hidehiro Okada:* Life of Dayan Qaghan. Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture 11. (1966) 46–55.; *Carl Johan Elverskog:* Jewel Translucent Sutra: Altan Khan and the Mongols in the Sixteenth Century. Leiden 2003.

[123] A cím kínai eredetű, a Jüan-dinasztia birodalmában vált az ojrát vezetők titulusává. Lásd *Henry Serruys:* The office of Tayisi in Mongolia in the fifteenth century. Harvard Journal of Asiatic Studies 17. (1977) 353–381.

[124] *Michael Khodarkovsky:* Where Two Worlds Met. The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600–1771. Ithaca 1992. 76–78.; *Konstantin N. Maksimov:* Kalmykia in Russia's past and present national policies and administrative system. Budapest–New York 2008. 6–43.

[125] *Birtalan Ágnes – Rákos Attila:* Kalmükök: egy európai mongol nép. Bp. 2002. 23.; *Szilágyi Zsolt:* Az első lépések a Távol-Kelet felé. Az orosz–mongol kapcsolatfelvétel a 17. században. Távol-keleti Tanulmányok 8. (2014) 233–239.; *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 80., 97., 89.

[126] *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 77.; *Khodarkovsky, M.:* Steppe's Frontier i. m. 129.; *Trepavlov, V. V.:* Istoriâ i. m. 370–372.

[127] *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 80.

krími kánok fennhatósága alá adta magát. Ezzel az oroszok által eddig kontrollált Nagy Nogáj Horda gyakorlatilag megszűnt létezni.[128] A nogájok azonban még az Azovi-tenger közelében sem érezhették magukat biztonságban, mert a kalmük portyázók a Volgán túlról még Azov környékére is eljutottak, így a nogájok tömegesen menekültek tovább nyugatra, a Donon túlra.[129]

2. térképvázlat A nyugat-szibériai és közép-ázsiai térség hatalmi viszonyainak összehasonlító térképe: a 9. század és a 17. század első fele

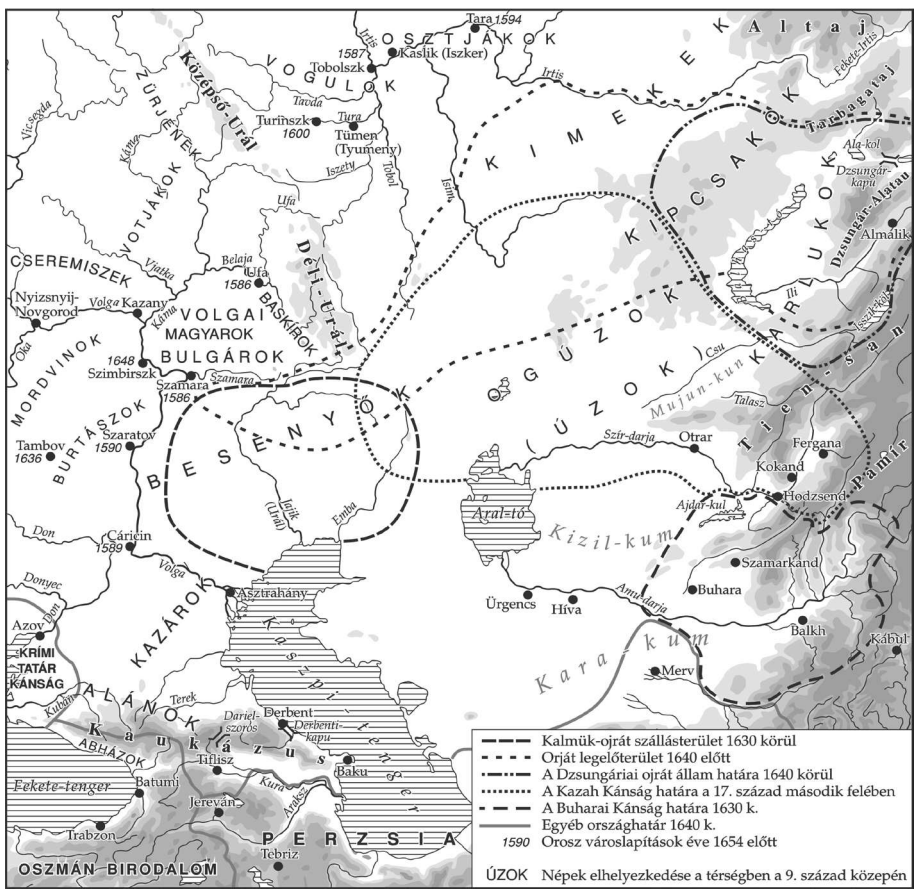

A térképvázlat Nagy Béla munkája. A felhasznált forrást lásd a jegyzetben.[130]

128 *Trepavlov, V. V.:* Istoriâ i. m. 365–369., 372–373., 375–379., 405–411. Asztrahánban 1651-ben még sor került az utolsó oroszbarát nogáj bíj beiktatására. Lásd *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 97.

129 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 81–82., 84.

130 *Yuri Bregel:* An Historical Atlas of Central Asia. Leiden–Boston, 2003. 21. oldal 10. térkép és 57. oldal 28. térkép.

Hó Örlök és fiai 1639-re már teljesen birtokba vették a Kaspi-tengertől északra fekvő steppéket, szinte kisöpörve onnan a térség régi urait, a kazahokat, behódoltatva a Kaspi-tenger és az Aral-tó közötti steppei népességet is. 1643 őszén azután a kalmükökhöz csatlakozott Asztrahán-környéki jediszán tatárok kalauzolásával Hó Örlök több mint húszezer lovassal óriási offenzívát indított a Volgán túlra menekült „alattvalói", a behódolás után elszökő nogájok ellen. A kabard hegyek között azonban a kalmük sereg csapdába esett; a kabardok pedig a hozzájuk menekült nogájok és a krími kán által küldött, tűzfegyverekkel is felszerelt erősítés segítségével megsemmisítő csapást mértek a támadó kalmükökre. Maga az idős vezér is elesett.[131]

Hó Örlök utóda, Dajcsin (mongol *Dayičing*) tajdzsi azonban végül folytatta apja nyugati irányultságú politikáját, s a szabad doni kozákokkal szövetségben felújította a Volgán túlra vezetett hadjáratokat a nogájok ellen. 1648 februárjában ismét tízezer kalmük lovas kelt át a Volgán, majd a Donon, a nogájok pedig pánikszerűen menekültek előlük tovább nyugatra, immár a Dnyeperen túlra.[132] A katonai sikereken túl azonban a kalmüköknek ki kellett törni abból a külpolitikai elszigeteltségből is, amelybe „honfoglalásuk" juttatta őket. A beköltözésük és katonai akcióik által okozott károk, valamint a nyugat-ázsiai karavánkereskedelem szétzilálása ugyanis ellenük fordította az ebben a kereskedelemben érdekelt összes felet. Az 1630-as években már a közép-ázsiai hivai kán és a buharai emír is az oroszokkal akart szövetkezni ellenük.[133] Emellett persze a kalmüköknek égető szükségük lett volna piacokra is, ahol túl tudtak adni állatfeleslegükön, s így maguk is be tudtak kapcsolódni a kereskedelembe.[134]

A kitörési pontot a térség legerősebb hatalma, az Orosz Birodalom jelentette, amelynek egyrészt elemi érdeke fűződött a Volga-vidéki állapotok és a keleti kereskedelem normalizálódásához, másrészt a Nagy Nogáj Horda összeomlása és a nogájok elvándorlása, illetve krími fennhatóság alá kerülése után szüksége volt egy új steppei szövetségesre – az immár közös ellenség, az orosz kontroll alól kikerült – a krími kánokhoz pártolt nogájok ellenében. A megoldást mindkét fél számára egy orosz–kalmük megegyezés jelenthette. Ez a felismerés 1655-re – azaz kevesebb mint egy évtizeden belül – elvezetett a két hatalom viszonyát szabályozó első megállapodáshoz. Az első megegyezést azután számos újabb szerződés követte, s az orosz–kalmük együttműködés – minden nehézség, sőt, időnkénti nyílt ellenségeskedés dacára – ettől az időtől kezdve több mint száz évig töretlenül fennállt.[135]

---

[131] Uo. 86–88.; *Khodarkovsky, M.:* Steppe's Frontier i. m. 134.
[132] *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 88.
[133] Uo. 83–84.
[134] Az ojrátok legfőbb kereskedelmi partnere az Orosz Birodalom volt Szibériában. Lásd *Peter C. Perdue:* China Marches West. The Qing Conquest of Central Eurasia. Cambridge (USA)–London 2005. 106–107.
[135] *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. A kalmükök zöme végül 1771-ben a mandzsu Csin-dinasztia hívására visszavándorolt ősei földjére, Dzsungáriába. Lásd *Birtalan Á. – Rákos A.:* Kalmükök i. m. 14–16.

A 16–17. századi események néhány tanulsága és a *DAI* 38. fejezetének elbeszélése

Nagyjából két évszázad kelet-európai és nyugat-ázsiai történéseinek már e vázlatos áttekintéséből is egyértelműen kiderül, hogy e turbulens időszak során igencsak változatos, gyakran néhány évenként megforduló előjelű események láncolata követte egymást. Mégis, ez a mai Mongóliától a mai Romániáig zajló folyamat rendkívül leegyszerűsítve minden további nélkül elbeszélhető lenne az antik népvándorlás-toposz módjára: a keleti mongolok elüldözték a nyugati mongol orjátokat a szállásaikról, akik ezután elüldözték a nogájokat, akik végül a Dnyeperen túl találtak maguknak új otthont. Az efféle „hazaváltásokat" azonban általában *nem egy „döntő csata" előzte meg*, hanem az erősebb szomszéd újabb és újabb pusztító támadása fokozatosan kényszerítette ki az egyes szállások elhagyását és újak keresését. Mindez érthetőbbé teszi a *DAI* szövegének azon részleteit is (3., $8_{21–33.}$, $38_{60–61.}$), amelyek a *sorozatos* besenyő győzelmeknek tulajdonítják a szavartok/türkök félelmét a besenyőktől.

Ám a fent vázolt, rendkívül leegyszerűsítő elbeszélés – bár végső soron igaz volna – a valós történések számos lényeges részletéről hallgatna. A Nyugat felé mozgó népek egymásra gyakorolt hatásának láncreakció-jellege tagadhatatlan, viszont a dominóhatás nem feltétlenül érvényesült minden esetben, hiszen nem minden nép választotta a nyugatra menekülés útját. Az ojrátok zöme végül is szembefordult az őket sanyargató mongolokkal, és képes volt létrehozni az utolsó jelentős steppei nagyhatalmat Dzsungáriában. Az oroszok által megsemmisített szibériai kánság kicsi és gyenge tatár csoportjaira viszont nagyobb ellenállás nélkül tudtak rátelepedni az ojrátok, a kazahok pedig lehetőség szerint inkább kitértek a vándorló ojrátok útjából.[136] Mint a nogájok későbbi behódoltatásának esete is jelzi, a steppe új urai nem feltétlenül ambicionálták a terület előző lakóinak – illetve azok teljességének – az elűzését, ha azok alávetésére, adóztatására és segédcsapatokként való felhasználására is módjuk nyílt.

Másfelől viszont bajban lennénk, ha a hagyományos módon csupán egyetlen tényezőre próbálnánk meg visszavezetni a fent nagyon vázlatosan megismert vándorlásokat. Egy-egy karizmatikus steppei katonai vezető ugyan valóban képes volt rendkívül nagy nyomást kifejteni, amely valóságos népvándorlást indukálhatott, ám egy-egy ilyen szereplő békés vagy erőszakos halála után az addig „erősebbnek" látszó fél akár nyomban pusztító anarchiába zuhanhatott. Ez a fajta rugalmasság ugyanakkor azt is lehetővé tette a steppén, hogy egy nagyállattartó nép – például egy „erőszakos szomszéd" jelentette szorongató szükség hatására – mindössze néhány évre beköltözzön egy másik csoport területére, amint azt a

[136] *Maksimov, K. N.:* Kalmykia i. m. 2., 17.

nogájok tették 1520 körül a kazahok nyomása alatt. Ezt látva eléggé okafogyottnak tűnik az a több száz éve folyton megjelenő „racionalizáló”, a forrás adatát „átértelmező” megközelítés, amely a *DAI* 38. fejezetében a kazár–szavart együttélés három éves időtartamát rendszeresen 203 vagy 303 évre igyekszik „javítani”.[137]

Mindezek mellett persze pusztán a magyar történelemre tekintve is világos lehet: semmiféle ok sincs kétségbe vonni azt, hogy a mongolok elől menekülő Kötöny és kunjai 1239-ben érkeztek Magyarországra, majd a kunok a magyar király katonai szövetségesei voltak, ám Kötöny halálát követően 1241-ben – a megérkezésüket követő 3. évben (!) – már távoztak is az országból.[138] A kelet-európai kunok esetében ráadásul nem is ez volt az egyetlen kényszerű, ám viszonylag rövid „vendégszereplés” más országok területén. Miután a Don-vidéki kunokat a 12. század elején igencsak megszorongatta Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (ur. 1113–1125), IV. Dávid grúz király (ur. 1089–1125) meghívta apósát, Atrak/Otrok kun kánt, hogy népével költözzön az ő hegyvidéki királyságába. Atrak/Otrok állítólag 40 000 harcossal (azaz mintegy 200 000–250 000 emberrel) fel is kerekedett, s 1218 táján betelepedett Grúziába. A kán népe ezúttal is csak néhány évig – legfeljebb egy évtizedig – „vendégeskedett” a Kaukázusi országban: Vlagyimir Monomah nagyfejedelem halálának hírére ugyanis egyszerűen visszatértek őseik földjeire. Ám abban, hogy a grúz uralkodó kerekedett felül a térség muszlim hatalmainak koalíciójával folytatott döntő összecsapásban, az 1221-ben vívott didgori csatában, döntő szerepet játszottak a kunok.[139]

A legtöbb esetben azonban pusztán a politikai és katonai nyomás nem tekinthető az egyetlen vándorlást előidéző tényezőnek. Habár a kalmükök nyugatra vándorlásának körülményeiről a korábbi időszakokhoz képest meglehetősen sokat tudhatunk, a tényleges kiváltó okokról mégis egy kisebb könyvtárnyi munka született már, amelyek rendre eltérő magyarázatokkal szolgálnak az ökológiai és gazdasági indokoktól egészen az egyre erősödő ojrát hatalomtól, Dzsungáriától való távolságtartás és félelem szülte politikai motivációkig.[140] De a nogájok esetében is azt kell tapasztalnunk, hogy az 1630-as évek kalmük támadásai csupán az utolsó hullámukat indították el nyugat felé a Volgán túlról: a krími kánok 16. századi telepítési politikája, illetve az 1557-es nagy éhínség miatti elvándorlás

---

137 Lásd *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 107–111. a korábbi álláspontok ismertetésére.

138 *B. Szabó János:* A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Bp. 2016. 112–123.

139 *Peter B. Golden:* Cumanica I: the Quipchaqs in Georgia. Archivum Eurasiae Medii Aevi 4. (1984) 45–87.

140 Vö. *Elza Bakaeva:* Kalmyks, Oirat Descendants in Russia: A Historical and Ethnographic Sketch. In: Oirat People: Cultural Uniformity and Diversification. Eds. Ichinkhorloo Lkhagvasuren – Yuki Konagaya. (Senri Ethnological Studies 86.) Osaka 2014. 33–38.

addigra már igen jelentős nogáj tömegeket vetett a Dnyeperen túlra.[141] Így nem meglepő, hogy a Fekete-tenger nyugati partvidékén fekvő Budzsákban a 17. század elején egy kellőképpen ambiciózus és erőszakos nogáj mirzának, Kantemirnek a Krími Kánság, a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom közötti hármas határon, oszmán védőernyő alatt már az 1620-as években sikerült kis híján létrehoznia egy de facto önálló nogáj fejedelemséget is.[142]

3. térképvázlat Népmozgások a nyugat-ázsiai és kelet-európai térségben a 16–17. században

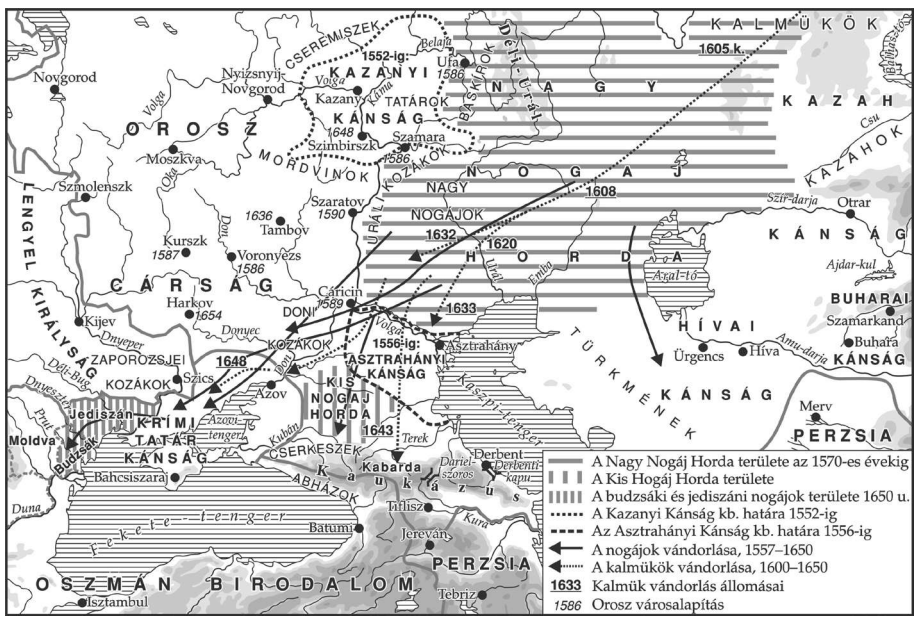

A térképvázlat Nagy Béla munkája. A felhasznált forrást lásd a jegyzetben.[143]

Bár a kora középkori európai népvándorlások kapcsán élénk vita folyik arról, hogy a forrásokból ismert „vándorlások" mely esetekben tekinthetők tényleges „népvándorlásoknak", illetve mikor gondolhatunk inkább egy-egy adott „politikum" nevét

141 *Feridun M. Emecen:* Az Oszmán Birodalom sztyeppei határai és a moldvai kijáró. Aetas 18. (2003) 21–29.; *Katkó Gáspár:* A budzsaki tatárok a lengyel–oszmán határvidéken. Keletkutatás (2015) tavasz 63–80.; *Halil Inalcık:* The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I. Harvard Ukrainian Studies 3–4. (1980) 445–466.

142 *Katkó Gáspár:* Az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita határán. Kantemir mirza felemelkedése és katonai pályafutásának első szakasza (1621–1629). Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Bp. 2016.

143 Atlas Tartarica. Kazan 2005. 362–363.

hordozó kis, fegyveres elitcsoport „kalandozásaira a térképen”, a 16–17. századi esetekben azt láthatjuk – hogy legalábbis steppei viszonylatban – lehetségesek voltak a *tényleges* népvándorlások. Igaz, az eredetileg nyugat felé útra kelt ojrát népesség nagy része végül mégis Dzsungáriában maradt, de a mai becslések szerint Hó Örlök mégis legalább 150 000 ojrát mongolt vezetett a Volgához – ami már igen tekintélyes népességnek számított. Ráadásul a két nagy ojrát tömb között a népesség a 17. század folyamán kisebb mértékben még később is cserélődött.[144]

Az, hogy az egyes néprészek mozgásai hol konvergáltak, hol divergáltak, jelentős részben annak volt köszönhető, hogy ez a steppei ojrát népesség, amelyet a szakirodalomban hagyományosan törzsszövetségi szervezetként szokás emlegetni, nem viselkedett egységes politikumként. Habár az általános összetartozás tudata megvolt az ojrátoknál, azaz világos volt, hogy kik a „mi” és a „nem-mi”– az utóbbi csoportba sorolódtak például a hasonlóképpen mongol nyelvet beszélő keleti mongolok is –, a legambiciózusabb politikai vezetőik első rangú célja pedig éppen a teljes ojrát népesség összefogása volt a saját uralmuk alatt, mégsem rendelkeztek sokáig olyan közös törzsszövetségi méltóságokkal, mint a kazahok vagy a nogájok. Mindez pedig ahhoz vezetett, hogy a szokásosan „törzsnek” nevezett nagyobb csoportjaik rendszeresen tovább osztódtak, a levált néprészek pedig már korábban is törzsekhez tartozó csoportokhoz társulva hoztak létre különféle ojrát tömböket a steppén, amelyek esetenként egymással is tényleges harcban álltak. [145]

Minden egyes ilyen önálló és autonóm csoport élén egy tajdzsi állt. A 17. század elején az orosz diplomácia öt fontosabb és negyvenöt kisebb ojrát tajdzsit tartott számon, de címüket tekintve formális rangbéli különbség nem volt köztük.[146] Az egyes ojrát tömbökben – így a kalmüköknél a legnagyobb törzsön, a torgutokon belül – ezek közül egyet időről időre megválasztottak főtajdzsinak, ám ez a méltóság nem számított örökletesnek a családon, csak a nemzetségen belül. Így Michael Khodarkovsky az ojrátok esetében a külföldi szakirodalomban általánosan használatos kánság kifejezést is túlzónak érezte hatalmi szervezetük leírására, s helyette inkább a sokkal általánosabb és semlegesebb „society”

---

144 *Birtalan Á. – Rákos A.:* Kalmükök i. m. 23. Más számítások szerint 250 000 torgut, 20 000 dörvöt (mongol *dörbed*) és hosúd (mongol *qosiyud*), valamint 10 000 dzsungár (mongol *jegün yar*), azaz kb. 80 000 harcos és 200 000 gyerek, nő és fogoly érkezett volna a 17. század folyamán a Volga melletti területekre. Vö. *Bakaeva, E.:* Kalmyks i. m. 40.

145 Christopher Pratt Atwood rendkívül problematikusnak véli már magát a törzs megnevezést is, s helyette az egyes, térben is elkülönülő ojrát tömbök alkotóelemeinek megnevezésére a szubetnikum kifejezést ajánlja – ami ugyan alkalmas lehet egy már fennálló helyzet leírására, de nem kínál magyarázatot ezeknek a különálló ojrát „etnikumoknak” a létrejöttére. Vö. *Christopher Pratt Atwood:* Titles, Appanages, Marriages, and Officials. A Comparison of Political Forms in the Zünghar and Thirteenth Century Mongol Empire. In: Imperial Statecraft. Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth–Twentieth Centuries. Ed. David Sneath. Bellingham 2006. 210. 2. jegyz.

146 *Maksimov, K. N.:* Kalmykia i. m. 8.

kifejezés használatát javasolta.[147] Ez a társadalmi-hatalmi működési mód aligha állhatott túlságosan távol azoktól a szavartoktól, akiknek a törzsei/nemzetségei élén a *DAI* $38_{10–13.}$ szerint kezdetben csupán azonos rangot viselő vojvodák állottak (s akik között Leved[i] számíthatott az első, azaz valószínűleg a legtekintélyesebb vojvodának).[148] De nem állt távol ez a besenyők törzsekről a *DAI* $37_{15–33.}$ alatt ismertetett rendtől sem.

Ez a politikai töredezettség rendkívül sebezhetővé és esetenként rövid életűvé tette az ilyen módon szerveződő steppei népességeket. Mint azt az ojrát törzsek egyenkénti legyőzése és a különféle keleti mongol részuralkodók által Nyugat-Mongóliából történő elűzése is mutatja,[149] adott esetben az összefogás hiánya lehetetlenné tehette a hatékony védekezést egy nagyobb lélekszámú, erősebb csoporttal szemben. Sokszor még akkor is, ha az sem rendelkezett valamiféle állandósult centralizált hatalmi szervezettel, de időlegesen – például néhány tekintélyesebb vezető szövetségének köszönhetően – sikerült nagyobb erőket koncentrálnia. Ez a megfigyelés az „egy fő", azaz „fejedelem nélküli", pusztán egyenrangú vojvodák vezette önálló szavart csoportokról szóló forrásadat fényében egyfajta magyarázatot kínálhat arra, hogy miért tudhatott a szavartok fölé kerekedni Leved(ià)ban az elvileg szintén decentralizált besenyő törzsszövetség.

A természetes vészreakció ilyen esetben háromféle lehetett a steppén: 1.) a behódolás, 2.) az elvándorlás, illetve 3.) a térség valamely nagyhatalmától való segítségkérés. A második, azaz az elvándorlás esetében azonban a széttagolt politikai szerveződésnek köszönhetően egyáltalán nem volt szükségszerű, hogy erre mindig *egy* meghatározott irányban kerüljön sor. A nogájok zöme ugyan például nyugat felé vándorolt, ám kisebb töredékeik – miután a kalmükök a Volga nyugati partján fekvő steppéket is megszállták – északról a Kaukázus előterébe szorultak viszsza.[150] A *DAI* $38_{26–30.}$ tudósítása szerint a szavartok egyik része ugyanígy nyugatra, Atelkuzube vándorolt Leved(i) vezetésével, míg egy másik csoportjuk „Perzsia" határai mentén telepedett le. Ez utóbbi terület – mint szó volt róla – szintén lehetett a Kaukázus északi előterében, s talán az sem véletlen, hogy a *Hudud al-ᶜAlam* című muszlim földrajzi munka szerint a nyugatra vándorló besenyők kettészakadásakor

---

147 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 14–17. A 17. században Dzsungáriában létrejött ojrát fejedelemség, vagy a volgai kalmükök esetében a kánság kifejezés már csak azért is problematikus, mert vezetőiket – egy-két kivételtől eltekintve – nem is címezték kánnak. Vö. *Junko Miyawaki:* The Legitimacy of Khanship among the Oyirad Tribes in Relation to the Chinggisid Principle. In: The Mongol Empire and its Legacy. Eds. Reuven Amitai-Preiss – David O. Morgan. Leiden–Boston 1999. 326–327.; *Miyawaki, J.:* The Birth of the Khong Tayiji i. m. 149–155.

148 A szavart vojvodák lehetséges politikai szerepkörének egyéb párhuzamairól lásd *B. Szabó János:* Árpád honfoglalóinak 9–10. századi hatalmi szervezete. Történelmi Szemle 58. (2016) 364–370.

149 *Junko Miyawaki:* The Qalqa Mongols and the Oyirads in the Seventeenth Century. Journal of Asian History 18. (1984) 136–173.

150 Ezeknek a nogájoknak néhány tízezer utóda mind a mai napig Dagesztánban él.

egy részük – a „kazár besenyők” – szintén dél-délnyugat felé mozdultak el.[151] A *DAI* szövegében viszont nem esik szó olyan szavart töredékekről, amelyek behódoltak a besenyőknek, ahogyan egyes besenyő töredékek tették az úzokkal (*DAI* $37_{50–56.}$). De nem esik szó arról sem, hogy bizonyos szavart csoportok – amint azt korábban a volgai bolgárok elődei is tették – esetleg észak felé mozdultak el, aminek a lehetőségét úgyszintén nem lehet teljesen kizárni.[152]

Az ilyesféle kitérésnek azonban csak akkor volt értelme, ha a megtámadottak képesek voltak igen jelentős távolságra húzódni támadóik elől, hiszen amint láttuk, a kalmükök akár a nyugat-szibériai vezéri szállásaikról is elérték a Jaik és a Volga térségét. Sőt, amikor a nép zöme még mindig csupán Dél-Baskíria vidékén tartózkodott, képesek voltak a Volgán, illetve egészen a Donon túlra is hadjáratokat vezetni. Nem csoda ezért, hogy a Volga keleti partjáról érkező nogájok – épp úgy, mint évszázadokkal korábban a besenyők elől kitérő szavartok – leginkább a Dnyeperen túl érezték magukat valamelyest biztonságban.

A harmadik lehetőség időnként szorosan kapcsolódott az elvándorlásokhoz: kisebbik rosszként valamely hatalom pártfogását is lehetett kérni az aktuális támadókkal szemben, ahogyan az ojrátok számos alkalommal próbáltak orosz támogatást szerezni, illetve ahogy a nogájok több ízben is a Krími Kánság, végül pedig az Oszmán Birodalom „alattvalóivá” váltak.

Patrónusok és kliensek a steppei világban

Az orosz cárok Dzsingiszida birodalmi öröksége

Amíg a 9. században a kelet-európai és nyugat-ázsiai steppén a kazár kagán lehetett annak a nagy múltú, magas presztízsű hatalomnak a megtestesítője, amelynek a pártfogásáért a szorult helyzetbe kerülő népcsoportok folyamodhattak, addig a 16–17. században az orosz cár került hasonló szerepkörbe a térségben. Az orosz fejedelemségek ugyanis a mongol hódítás után a mongol birodalmi hatalmi hierarchia részévé váltak (annak legalsó fokán helyet foglalva): ugyan adót fizettek, s a nagyfejedelmi cím elnyeréséért előbb Karakorumba, majd az Arany Horda székhelyére, Szarajba kellett utazniuk, ám a tatár főhatalom gyengülésével

[151] Hudud al-ʿAlam. The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. Transl. and comm. Vladimir Minorsky. London 1937.

[152] A baskír nemzetségi nomenklatúrában kimutatható, a honfoglalók törzsi/nemzetségi neveihez hasonló nevekre (Jurmati, Jenej) lásd *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 181., 378–379. Ezek ugyan nem vezethetők le egyértelműen egymásból, mégis valószínűsíthető, hogy közös eredetre mehetnek vissza. Vö. *Vásáry István:* A „keleti” magyarok problémaköre. In: Magyarok a honfoglalás korában. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 2015. 151–152.

lassan egyre inkább egyenrangúvá váltak a steppei eredetű hatalmi szervezetben.[153] A moszkvai uralkodó 1547-ben végül ténylegesen is felvette a cári címet, amellyel addig elsősorban a bizánci császárokat és az Arany Horda, illetve utódállamainak kánjait illették az orosz források.[154] Miután az orosz uralkodó kezére került a Volga mente (Asztrahánnal és az Arany Horda egykori központjával, Szaraj romjaival), a steppén is nyilvánvalóvá vált a Moszkvában székelő „fehér kánok" vezető szerepe, akiknek seregében egyes Dzsingiszida hercegek már beosztott parancsnokokként teljesítettek szolgálatot.[155]

Az Orosz Birodalom ezen időszakban Kazán és Asztrahán kivételével elsősorban nem nyers erőre támaszkodva vitte végbe a déli és keleti irányú terjeszkedését, hanem egyfajta gondosan kiépített hierarchikus szövetségi rendszer révén, amelynek tagjait bár többnyire közös érdekek fűzték össze, mind el kellett ismerjék a cárok főhatalmát. Az a kapcsolati háló, amely összetartotta a cárok egyre hatalmasabbá váló birodalmát, s amely révén a távoli Moszkvából képesek voltak e kiterjedt térséget ellenőrizni, több tekintetben sem különbözött lényegesen attól a szerkezettől, ahogyan korábban az Arany Horda kánjai, illetve a türkök és az ujgurok kagánjai uralták ázsiai birodalmaikat.[156] Különféle etnikai és politikai formációk különféle politikai és gazdasági feltételekkel tagozódtak be ebbe a rendszerbe – ahogyan évszazádokkal korábban minden valószínűség szerint a Kazár Kaganátusba is.[157] A csúcson jellemzően azok a jelentős katonai erővel rendelkező steppei népek – az Orosz Birodalom esetében a nogájok, majd a kalmükök – álltak, akik adott esetben még valódi adófizetésre sem voltak kötelezve.[158] A cári hatalom ezek esetében beérte néhány alapvető szabály betartatásá-

---

153 *Charles J. Halperin:* The Place Of Rus' In The Golden Horde. Archivum Eurasiae Medii Aevi 14. (2005) 21–30.; *István Vásáry:* The Tatar Factor in the Formation of Muscovy's Political Culture. In: Nomads as Agents of Cultural Change. The Mongols and Their Eurasian Predecessors. Eds. Reuven Amitai – Michal Biran. Honolulu 2015. 252–270.; A Szarajban hosszasan időző orosz fejedelmek beágyazottságáról, valamint Moszkva tatár szövetségben végbement megerősödéséről lásd *Bótor Tímea:* A tatár függéstől az önálló uralkodóig: a Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében. Bp. 2011. 184–204.

154 Korlátozott mértékben azonban a cári címet már korábban is használták a diplomáciai kapcsolatokban. Lásd *Szvák Gy.:* Iván, a félelmetes i. m. 87.

155 *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 70–72.; *Martin, J.:* Tatars in the Muscovite Army i. m. 366–374.

156 *Michael R. Drompp:* Strategies of Cohesion and Control in the Türk and Uyghur Empires. In: Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE. Eds. Jan Bemmann – Michael Schmauder. (Bonn Contributions to Asian Archaeology 7.) Bonn 2015. 437–451.

157 *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 103–105.

158 Az orosz–nogáj viszony alakulására a 16–17. században lásd *Trepavlov, V. V.:* Istoriâ i. m. 606–624. Jó példa az efféle viszonyt kifejező terminológia nehézségeire a Krími Kánság esete, amely nemhogy adót nem fizetett az Oszmán Birodalomnak, de kánjai szintén rendszeres anyagi juttatásokban részesültek Konstantinápolyból, a tatár kánságot jobb híján mégis az oszmánok európai „adófizető", azaz tulajdonképpen vazallus államai közé szokás sorolni. Lásd erről *Natalia Krolikowska:* Sovereignty and Subordination in Crimean-Ottoman Relations (Sixteenth–Eighteenth Centuries). In: The European

val, amelyek idővel persze szigorodhattak is. E szabályok mibenlétét az alábbi, a kalmükök krónikájában megőrzött eskükkel világíthatjuk meg:

„Legyünk Alekszej Mihajlvoics cár hűséges alattvalói, ne támadjuk meg Asztrahánt, és ne raboljunk ki senkit.” (Dajcsin tajdzsi, a több tajdzsi és a nép esküje 1655-ből)

„És mi kalmükök pedig ne támadjuk meg az orosz városokat. Ne legyünk többé szövetségesei a török szultánnak, a krímiek kánjának, se a perzsa uralkodónak. Védjük meg az orosz földet ellenségeitől!” (Ajuki [mongol *Ayuki*] kalmük tajdzsi esküje 1673-ból)[159]

A „császárnak” (cárnak/kánnak/szultánnak) adott jelképes ajándékhoz képest[160] ezekben az esetekben sokkal nagyobb szerepe volt az uralkodó és szövetségesei iránt tanúsított baráti magatartásnak, a tényleges katonai segítségnyújtási kötelezettségnek,[161] és a patrónus ellenségeivel fenntartott kapcsolatok tilalmának, azaz az önálló (a konkrét esetben a kalmük) „külpolitika” kontrolljának.[162] Cserébe a „császárnak” (cárnak/kánnak/szultánnak) gondoskodnia kellett (volna) „védence” védelméről annak ellenségeivel szemben. Így nem meglepő, hogy Puncsug (mongol *Punčuγ*), az egyik leglojálisabb kalmük főtajdzsi arra kérte az orosz cárt, hogy építsen egy-egy erődítményt népe nyugati és keleti határaihoz a Donnál és a Jaiknál, valamint lássa el azokat helyőrséggel is.[163]

Szélesebb kitekintésben a nemzetközi szakirodalomban az ilyesféle kapcsolatrendszereket – a római történelemből vett terminológiát alkalmazva – gyakorta kliens–patrónus viszonyként szokták aposztrofálni, akár államon belüli, akár – az úgynevezett külső kliensek esetében – államhatárokon átnyúló viszonyról esik is szó.[164] Ezek a kapcsolatok többnyire igen személyre szabottak voltak, nem feltét-

---

Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Eds. Gábor Kármán – Lovro Kunčević. Leiden–Boston 2013. 43–67.

159 A két eskü szövegét lásd *Stephen A. Halkovic:* The Mongols of the West. Bloomington 1985. 43., 45.; *Maksimov, K. N.:* Kalmykia i. m. 43–47., 73–74. Az 1673. évi eskü magyar fordítását lásd *Birtalan Á. – Rákos Cs.:* Kalmükök i. m. 24.

160 *Vásáry I.:* A régi Belső-Ázsia i. m. 141–142. azt feltételezte, hogy „a magyarok is hosszú ideig kazár adófizetők voltak”. Ám amíg a tényleges adófizetőikként említett szláv törzsek vagy volgai boglárok esetében nincs arra adat, hogy a kazárok e népességek haderejét is igénybe vették volna – a szavartok esetében viszont épp az adófizetésre nincs. A burtászokról szólva rendelkezünk olyan forrással, amely az utóbbiak harcosait a kazárok oldalán említi. Lásd *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.) Bp. 1997. 205.

161 A katonai segítségnyújtás elmulasztása a Krímben például már a 16. század második felében okot szolgáltathatott az oszmán szultán számára a kán leváltására. Lásd *Ivanics Mária:* A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp. 1994. 53–54.

162 *Jonathan Karam Skaff:* Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections, 580–800. New York 2012. 171–202.

163 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 99.

164 *Takács László: A* római diplomácia. Bp. 2013. 45–53.; *Frank E. Wozniak:* Byzantium, the Pechenegs and the Rus': the limitations of a great power's influence on its clients in the 10th-century European

lenül értelmeződtek „államközi" viszonyrendszerként. Széttagolt politikai struktúrák esetében a tekintélyesebb „birodalmi" félnek érdemes volt a másik fél egy vagy több „erős emberét" megnyernie magának, mert annak magatartása révén befolyásolhatta leginkább a politikum többi vezetőjének viselkedését is.

Ez azonban korántsem jelentett feltétlen garanciát sem a kérdéses nép egészének, sem a szóban forgó kilensnek a lojalitására – főként, ha a kliens vagy kliensek az adott szövetségi rendszeren belül keveredtek akár egymással is konfliktusba.[165] Egyetlen kiragadott példaként utalhatunk itt arra, hogy a kalmük–orosz viszonylatban hiába vállalt szerződéses kötelezettségeket az 1650-es években több ízben is Dajcsin főtajdzsi: az 1662–1664-es baskír felkelés idején csak fia, Puncsug, az új főtajdzsi avatkozott be az oroszok oldalán, míg apja, Dajcsin a baskírokat segítette.[166] Ennek fényében már azt sem feltétlenül kell „érthetetlen" ellentmondásnak tartanunk, hogy amíg a *DAI* adatközlője a kazárokkal baráti viszonyt ápoló szavart vojvoda, Leved(i) kazár kapcsolataira helyezte a hangsúlyt, ismert olyan muszlim szerzőtől származó tudósítás is, amely szerint a szavartokkal azonosítható, vagy azok részét képező madzsgarok ellenséges viszonyban voltak a kazárokkal.[167] Ezek a „baráti" és „ellenséges" viszonyok ugyanis igen változékonyak voltak, s akár egy időpillanatra vetítve sem tekinthetők homogénnek.

A patrónus lehetséges nyeresége: a kliens fegyveres ereje

E kapcsolatoknak éppen azért volt nagy jelentősége a cárok számára, mert pusztán fegyverekre alapozott hódításhoz még Moszkvának sem lett volna elegendő ereje ebben az óriási térségben. A Volgára támaszkodva 1552-ben Kazán, majd 1554-ben Asztrahán ellen is jelentős sereget tudtak ugyan felvonultatni, de ezután a 17. század végéig alig-alig próbálkoztak azzal, hogy komolyabb sereggel mélyen benyomuljanak a steppére.[168] Nem is feltétlenül azért, mert az orosz lovasság fegyverzete és taktikája alkalmatlan lett volna a steppei hadviselésre, hiszen a 15–16. században messzemenően adaptálták a tatár lovasság fegyverzetét és harceljárásait, s a „reguláris" haderők mellett a könnyűfegyverzetű kozákokat is egyre nagyobb mértékben vonták be a fő hadszíntereken folyó harcokba.[169] Ám

steppe. Archivum Eurasiae Medii Aevi 4. (1984) 299–316.; *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 77–104.

165 *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 177–178.

166 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 98.

167 Ibn Ruszta, *Kitáb al-aʿláq al-nafísza*. Lásd *Zimonyi, I.:* Muszlim források i. m. 34–35.

168 *Carol B. Stevens:* Food and Supply: Logistics and the Early Modern Russian Army. In: Warfare in Eastern Europe, 1500–1800. Ed. Brian Davies. Leiden–Boston 2012. 119–146.; *Evgenij A. Razin:* A hadművészet története II. Bp. 1961. 336–337., III. Bp. 1964. 239–249.; *Szvák Gy.:* Iván, a félelmetes i. m. 154–155.; *Katkó G.:* A zaporozsjei kozákok i. m. 44–45.

169 *Donald Ostrowski:* Muscovy and the Mongols. Cross-cultural influence on the steppe frontier, 1304–1589. Cambridge 1998. 50–58.; *Brian Davies:* Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700. Abingdon 2007. 50.

a birodalom méretei és a potenciális célpontok távolsága, valamint a speciális természeti viszonyok összességében nehezen megoldható logisztikai problémákat jelentettek az oroszok számára.[170]

Bár a tűzfegyverek jelentőségét nem szabad lebecsülni, messze nem feltétlenül ez volt az egyetlen döntő tényező a kora újkori hódító hatalmak sikereiben. Az oroszok valójában haditechnikai fölényük dacára is[171] rá voltak szorulva a steppén a szövetségeseik jelentős létszámú segédcsapataira. 1569-ben a nogájok segítségével tartották távol Asztrahántól a város elfoglalására felvonuló oszmán és krími tatár sereget, a 17–18. században pedig a kalmükök révén tudták nyomás alatt tartani keletről a krími–nogáj szövetséget. Szükség esetén pedig szintén az ő aktív közreműködésükkel biztosították hatalmukat az Orosz Birodalom gyakorta forrongó déli és keleti régióiban is.[172] Ezekben az esetekben jelentős fegyveres erőről volt szól: az 1661-es orosz–kalmük szerződés szerint az akkori főtajdzsi, Dajcsin 4000, három másik jelentősebb tajdzsi 1000–1000, négy kisebb tajdzsi pedig 500–500 lovast, azaz összességében 9000 harcost bocsátott az orosz cár rendelkezésére a krími kán elleni hadjáratra.[173]

Az ilyesféle külső erőbevonás korántsem csupán egy kora újkori európai birodalom sajátossága volt. Évszázadokkal korábban a Kazár Kaganátus kortársa, a kínai T'ang-dinasztia (618–907), amely a késő középkori Moszkvai Nagyfejedelemséghez hasonlóan tökéletesen meghonosította steppei szomszédjai katonai örökségét, a Közép-Ázsiáig nyúló hódításai során szintén messzemenően kiaknázta a behódolt türkök, ujgurok és karlukok katonai potenciálját is.[174] Bármilyen hatalmas haderőt tartott ugyanis fegyverben ekkor Kína, külső kliensei aktív segítsége nélkül nem uralhatta volna egy évszázadon át a Mandzsúriától Szamarkandig nyúló óriási steppei térséget – alkalmazva az ősi kínai politikai bölcsességet: „a barbárok ellenőrzésére barbárokat kell felhasználni".[175]

Mindezt látva a kazárok esetében sem tűnik túl valószínűnek, hogy pusztán a saját fegyveres erejük révén (a kagánnak a forrásokban említett 10 000–12 000

---

170 Szibéria viszonylatában lásd *Perdue, P. C.:* China Marches West i. m. 86–93.

171 *Perdue, P. C.:* China Marches West i. m. 127–129.

172 *Lajos Tardy – István Vásáry:* Andrzej Taranowski's Bericht über seine Gesandschaftreise in der Tatarei (1569). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 28. (1974) 213–252.; *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 100–120., 140–150.

173 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 95–96.

174 *David A. Graff:* Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629–630. In: Warfare in inner Asian history: 500–1800. Ed. Nicola di Cosmo. Leiden–Boston 2002. 33–72.; *Jonathan Karam Skaff:* Tang Military Culture and Its Inner Asian Influences. In: Military Culture in Imperial China. Ed. Nicola di Cosmo. Cambridge (USA) 2009. 165–191.; *Uő:* Sui-Tang China i. m. 121., 185., 189–190.

175 *Mihael R. Drompp:* Chinese, Qaghans' Appointed by the Türks. T'ang Studies 25. (2007) 183.

fős elit páncélos zsoldos lovassága[176] minőségi fölénye dacára is) a kazár uralkodó képes lett volna egyedül a Kaganátus feltételezett teljes befolyási övezetében mindenütt – a Dnyepertől nyugatra és a Volgától keletre, Volgai Bolgáriától a Kaukázusig – hatékonyan érvényesíteni saját hatalmát és érdekeit. Ehhez időről időre nekik is szükségük lehetett külső klienseik fegyveres segítségére.[177]

Politikai házasságok

A klienskapcsolatok megerősítésének egyik alapvető módja házassági kapcsolatok létesítése volt, amelyre számos példát ismerünk a térségből. Nem csak a középkori magyar vagy a grúz királyság történetének szerves részét képezték a házassági kapcsolatokkal is megpecsételt katonai szövetségek a pogány kunokkal, hasonló példákat találunk erre ugyanebben a korszakban mind a muszlim Hvárezm, mind a Kijevi Rusz urainak politikáját vizsgálva is. Így a hvárezmi uralkodó, Aláaddín Tekes sah (ur. 1172–1200) nemcsak legyőzte a kipcsakokat 1195-ben, de be is nősült az egyik tekintélyes kipcsak káni famíliába, ami a későbbiekben lehetővé tette, hogy beavatkozzék a Dest-i Kipcsak (török *Dašt-i Qipčaq*) belviszályaiba.[178] Hasonlóképpen, a 12–13. században a Kijevi Rusz egyes keleti és északi részfejedelemségei szintén igen gyakran használtak fel szövetségesként kun csapatokat a kijevi nagyfejedelmek elleni harcaikban, s a kun és orosz előkelők gyakran házassági kötelékkel is megerősítették ezeket a politikai szövetségeket.[179] Az oroszok kereszténységével együtt járó kötelező egynejűség ugyanakkor a muszlim hatalmakkal ellentétben jelentősen korlátozta a „házassági diplomácia" mozgásterét – így sem a Rusz fejedelmei, sem a moszkvai cárok nem alakíthattak ki olyasféle háremeket, mint ahová például a nyugati türk és a kazár kagánok az alávetett népek és dinasztiák hercegnőit gyűjtötték össze.[180]

---

[176] Vö. a *Ludwig, D.:* Struktur und Gesellschaft i. m. 289–292. és *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 82–85. által összeállított adatsorral.

[177] *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 85. elképzelhetőnek látta a 40 000 fő körüli így mozgósítható potenciált.

[178] *Jürgen Paul:* Who Makes Use of Whom? Some Remarks on the Nomad Policy of the Khwārazmshāhs, 1150–1200. Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period. Eds. Kurt Franz – Wolfgang Holzwarth. Wiesbaden 2015. 137–153.

[179] *Kovács Szilvia:* A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 128. (2011) 84–100.

[180] A kazárokra lásd *Ibn Fadlán:* Beszámoló i. m. 82–83. A türkökre lásd *Jonathan Karam Skaff:* Western Turk Rule of Turkestan's Oases in the Sixth through Eighth Centuries. In: The Turks i. m. 367. Hasonló példát láthatunk a térségben később a legfőbb vazallusaik leányaival házasodó kara-kitaj uralkodók esetében. Lásd *Michael Biran:* Between China und Islam: Administration of the Qara Khitai Empire**.** In: Imperial Statecrafts i. m. 72.

A kazárokat viszont sokáig láthatólag nem kötötték ilyesféle vallási előírások: több alkalommal küldtek feleségül kazár hercegnőket Bizáncba és a muszlim kalifátusba is.[181] Az uralkodó dinasztiák házassági kapcsolatain túl azonban viszonylag ritkán fordult elő, hogy a kelet-európai térségre vonatkozó források beszámolnának alacsonyabb rangú személyek, különféle népek előkelői között köttetett, diplomáciai aktusként is értelmezhető házassági kapcsolatairól – amilyenről a *DAI* említést tesz Leved(i) és egy előkelő kazár nő között.

Természetesen az alacsonyabb rangúak összeköttetései is leképezték a fennálló hatalmi viszonyokat: a Nyugati Türk Birodalom egyik előkelősége, Köli csor például öccse számára szerezte meg a behódolt Karasar királyának leányát.[182] Leved(i) státusza nyilvánvalóan nem volt mérhető a kazár kagánéhoz – hiszen nem volt még népe egyeduralkodója sem –, s bárhonnan is származik a házasságról szóló tudósítás, az, hogy a kazár kagán családtagja lett volna Leved(i) felesége, aligha maradt volna említetlen. Kína esetében, ahol különösen jól adatolható a külföldre feleségül adott kínai hercegnők státusza – mivel a kései Nyugati-Han-dinasztia korszakától kezdve a különféle kínai dinasztiák intenzív „házasság-diplomáciát" (kínai *heqin*) folytattak steppei szomszédjaikkal –, világosan kitűnik annak a jelentősége, ha nem a császári családból származó hercegnő lett valamely külföldi uralkodó házastársa. A 710–720-as években kínai hercegnők helyett például két, a türk kagánok dinasztiájából, az Asina-házból származó hercegnőt adtak férjhez: az egyikőjüket, akit Szulu türges kagán kapott feleségül, vérbeli császári hercegnő rangjára emelték, míg a másikuk, akit a jóval kisebb jelentőségű sato (kínai *shatuo*) türkök vezetőjéhez adtak hozzá, a kínai hierarchiában csak jóval alacsonyabb, ötös fokozatú nemesi hölgy besorolást kapott.[183]

Ha a kazárok esetében forrásaink alapján nem vázolhatunk is fel egy ennyire kifinomultan hierarchikus rendszert, Leved(i) státusza bizonyosan összemérhető volt valamely kazár főemberével. Mivel Leved(i) a szavartok „vitézségért" és „szövetségért" kapta a kazár feleséget (*DAI* $38_{15.}$), ezt a házasságot egyfajta rangjelző kitüntetésként is felfoghatjuk, amellyel a szavart vojvodát vőként befogadták egy kazár „politikai családba". Az ilyesfajta kapcsolatoknak kazár szempontból igen nagy jelentősége lehetett mind a *DAI*-ban említett kazáriai belháború ($39_{3–5.}$) idején, mind pedig az Atelkuzube menekülő kazár lázadók, a kavarok és a szavartok majdani kapcsolatainak ($39_{5–7.}$) alakulása során.[184]

---

181 *Noonan, Th. S.:* Bizánc és a kazárok i. m. 152–154.
182 *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 205.
183 Uo. 209–234., különösen 217.
184 Az ilyesfajta interetnikus politikai családhoz való tartozás tanulságos kora újkori példáit lásd *B. Szabó János – Sudár Balázs:* „Independens fejedelem az Portán kívül". II. Rákóczi György oszmán

A kliensviszony kötelékei: kinevezések, beiktatások

A Leved(i)-dilemma

Azzal, hogy a szavartok egy jelentősebb része a kaganátus közvetlen közeléből a távolabb fekvő Atelkuzube költözött, a kazároknak egy új problémával kellett szembenézniük, amelyre a *DAI* leírása szerint válaszként meg kívánták újítani kapcsolataikat a szavartokkal. Arról, hogy milyen tényezők veszélyeztethették az addig fennálló patrónus–kliens viszonyt, csak feltevéseink lehetnek. Ha a szavartok a földrajzi távolság növekedésével kisodródnak a kazárok érdekszférájából, a Dnyeperen túli területeken önállósulhatnak – Álmos fejedelemmé választásának magyar hagyománya utalhat is ilyen irányú törekvésre[185] –, így veszélyeztethették volna az addigi ottani esetleges kazár érdekeltségeket. Az összetett steppei patrónus–kliens-rendszerben ugyanis épp az volt az egyik potenciális feszültségforrás, hogy a később csatalakozott, de katonailag erősebb, ezért magasabb státuszba kerülő kliensek igyekeztek kiterjeszteni saját adóztató tevékenységüket a patrónus korábban alávetett, gyengébb klienseire is, a maguk számára kisajátítva ezzel az addig a birodalmi központnak járó adókat.[186] Ugyancsak fennállhatott annak a veszélye is, hogy a szavartokat már a földrajzilag jóval közelebb fekvő bolgárok vagy bizánciak használják fel saját céljaikra; amint az sem zárható ki, hogy a kagán és környezete tartott attól, hogy a megosztott szavartok a kazár belháborúban akár a kormányzattal szemben fellépő kavarokhoz csatlakozhatnak.

A helyzet rendezése szempontjából logikus lépés lehetett tehát, hogy a kazár kagán magához hívatta korábbi kliensét, Leved(i)t. Az, hogy a látogatás célja eleve az lett volna, hogy egy kész forgatókönyv szerint a kagán azonnal ki is nevezze a szavartok fejedelmének Leved(i)t,[187] vagy az adott helyzetre vonatkozó politikai megoldás kidolgozásában látták szükségesnek a tapasztalt, befolyásos régi kliens meghívását, nem derül ki egyértelműen a *DAI* szövegéből. A kagán javaslata az előbbi lehetőség irányába mutat, az azonban, hogy Leved(i) ezt nem csak visszautasíthatta, de végső soron az általa javasolt személyek közül került ki az új

kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez (2. rész). Századok 147. (2013) 949.

185 Anonymus, *Gesta Hungarorum* 5–6.

186 Az oroszok és az ojrátok közötti egyik fő feszültségforrás épp az volt, hogy az ojrátok és az oroszok is igyekeztek megadóztatni egymás korábban alávetett alattvalóit. Vö. *Fred W. Bergholz:* The Partition of the Steppe. The Struggle of the Russians, Manchus, and ZungharMongols for Empire in Central Asia, 1619–1758. A Study in Power Politics. New York 1993. 56–57.; *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 78–79.; *Maksimov, K. N.:* Kalmykia i. m. 42.

187 Amint azt a későbbi, Arany Hordabeli példák alapján *Zimonyi I.:* Muszlim források i. m. 106. felvetette.

szavart fejedelem, inkább a második felé. Mivel a patrónus székhelyén történő, kiforrott formájában teljes alávetettséget tükröző beiktatást – amikor arra nem egy totális katonai győzelem folyományaként kerül sor – általában csak fokozatosan lehetett elérni az ilyen viszonyrendszerekben,[188] ezért inkább arra hajlunk, hogy Leved(i) esetében az utóbbi verziót tartsuk valószínűbbnek.

A célt kijelölő „kagáni ajánlat”[189] stílusa ez esetben némileg megtévesztő is lehet. A *DAI* $38_{36., 38–39.}$ megfogalmazását ugyanis, miszerint „[a]zért hívattunk, hogy […] nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak”, abból a szempontból is érdemes szemügyre venni, hogy *ki* és *kihez* intézte e szavakat. A későbbi korszakok, így a Dzsingiszida utódállamok írásos dokumentumai esetében a kán vagy a szultán által kiállított irat megnevezése, a *yarlıq* (ahogy a perzsában a *farmán*, az arabban pedig a *hukm*) ’egy magasabb rangú parancsa egy alacsonyabban állóhoz’ jelentéssel bírt, mivel „az uralkodó minden alacsonyabbal való írásbeli érintkezését *yarlıq*-nak, azaz parancsnak nevezték”.[190] Azt, hogy ezek az iratok mennyire szorosan kötődtek az egykori szóbeli hagyományokhoz, az Arany Horda és egyes utódállamai esetében a *yarlıq*-okon feltüntetett „*sözüm*”/„*sözümüz*” – keletebbre, a Csagatáj Kánságban pedig az eredeti mongol „*üge manu*”– azaz „szavam/szavunk” formula tükrözi. Vagyis akármilyen volt is a valós viszony az oklevél kiállítója és annak címzettje között, formálisan egy „*sözüm*” formulával ellátott *yarlıq* épp annyit jelentett, mint a kazár kagán szavai a *DAI* 38. fejezetében: utasítás/parancs, amely egyenértékű magával az uralkodó szavával. Ezért nem szabad túlbecsülni ennek a formulának a jelentőségét – főleg nem egy kazár hírforrás esetében –, hiszen ez a korabeli ideológiai posztulátumon nyugvó „kommunikációs stílus” magától értetődően következhetett a kazár kagán és a szavart vojvoda eltérő rangjából.[191]

Arról azonban, hogy hogyan vélekedett erről a „stílusról” Leved(i), illetve a szavartok más vezetői, értelemszerűen nincsenek információink. A jól dokumentált későbbi orosz–ojrát tárgyalások esetében viszont az is jól adatolt, hogyan próbáltak kitérni az ojrát tajdzsik az orosz cárok újra és újra felmerülő fensőbbségi igényeinek még a szimbolikus kielégítése elől is.[192] Azt, hogy a valóság a sza-

---

188 Az Oszmán Birodalom európai vazallusai esetében például hosszú idő alatt, fokról fokra jutottak el ide a román vajdaságok és a Krími Kánság, míg Erdély esetében az oszmánok minden igyekezete ellenére sem sikerült elérni a fejedelmi beiktatásnak ezt a formáját. Lásd például *B. Szabó János – Erdősi Péter:* Ceremonies Marking the Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context. Majestas 11. (2003) 111–160.

189 A kifejezést *Tóth S. L.:* Levediától i. m. 137. honosította meg.

190 *Vásáry István:* Az Arany Horda kancelláriája. Bp. 1987. 25.

191 Uo. 23–26., 69.; *Ivanics Mária:* A tamgától a tugráig. Gondolatok a krími tatár oklevelek hitelesítő jegyeiről. Keletkutatás (1992) ősz 94.; *Michal Biran:* Chaghadaid Diplomacy and Chancellery Practices. Some Preliminary Remarks. Oriente Moderno 88. (2008) 386–387.

192 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 63–73.

vart vojvoda esetében is jóval árnyaltabb lehetett annál, mint amit a *DAI* kazár adatközlőjének, s ezáltal a kagáni „parancsnak" a szóhasználata tükröz, éppen Leved(i) elutasító válasza jelzi a legérzékletesebben.

A magyarországi szakirodalomban is régóta ismert, hogy Leved(i) elutasító szavai is egy hosszú-hosszú múltra visszatekintő steppei elutasító formula korai emlékei közé tartozhatnak. Elegendő itt mindössze egyetlen példára hivatkoznunk: a híres muszlim tudós, Ibn Arabsah 15. század eleji leírása szerint az Arany Hordához vagy a Csagtajida részbirodalomhoz köthető új kán ötszáz évvel később szinte ugyanazon szavakkal hárította el magától a hatalmat, mint Leved(i):[193] „én nem tudok uralkodni fölöttetek, nincs képességem arra, hogy irányítsam a dolgaitokat, nincs erőm ehhez a nehéz teherhez, s ahhoz, hogy belebocsátkozzam ebbe a kiterjedt hatalomba."[194] Az ismert párhuzamok ellenére azt azonban korábban nem mérlegelték igazán, vajon hogyan hangozhatott volna a tényleges elutasítás egy ilyen helyzetben? Az a lehetőség ugyanis eddig érdemben nem merült fel, hogy a hatalom formális elutasításának e szavai eredetileg valamiféle udvarias, de tényleges visszautasítást kifejező formula részei lehettek. Hiszen a magyarországi kutatás nagy része abból indult ki, hogy e történet mögött egy, a magyar adatközlő(k) által elhallgatott dinasztiaváltás elbeszélése húzódik meg[195] – annak ellenére is, hogy a *DAI* $38_{10-12.}$ szövege nyilvánvalóan leszögezte: „a türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt". Ennek értelmében tehát egy (Álmos és) Árpád előtti uralkodó dinasztia híján aligha tartható a Leved(i)-történet valamiféle „dinasztiaváltás" fedőelbeszéléseként. Másrészt nemcsak a kazár adatközlő lehetősége teszi valószínűtlenné egy, az Árpád-dinasztia feltételezett érdekei miatt hazugságba keveredő magyar informátor szerepét, de amint alább látni fogjuk, Occam borotvájának elvén a kérdés sokkal meggyőzőbb megoldása is vázolható.

A *DAI* 38. fejezetének adatai mögött álló magyar eredetű informátor(ok) és a dinasztiaváltás feltevése miatt hosszú időre háttérbe szorult azon egyéb lehetőségek mérlegelése, amelyek rávilágíthatnak egy tényleges visszautasítás hátterére – holott pusztán a kalmükök történelméből több hasonló eset is ismert. Így például amikor az 1650-es években a dalai láma a kalmük Dajcsin tajdzsinak a káni

---

193 *DAI* $38_{41-42.}$: „minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked".

194 *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 91.

195 A történet hitelét *Györffy György:* Kurszán és Kurszán vára. Budapest Régiségei 16. (1955) 29. például azzal az indokkal vonta kétségbe, hogy „nem hiszem, hogy akadna nomád fejedelem vagy törzsfő, aki uralmát önként, saját alkalmatlanságát bevallva átadná egy másik törzsfőnek, saját nemzetsége tagjainak mellőzésével." Ehhez – kiindulásképpen a forrásban egy későbbi „hivatalos" Árpád-házi álláspontot feltételezve – később jó párhuzamnak tűnt a Mongolok Titkos Történetében a Toluj-ág legitimációja. Vö. *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 323. A további véleményekről lásd *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 150–157.

hatalmat jelképező pecsétet küldött – ezzel felajánlva a káni hatalmat a kalmük főembernek –, Dajcsin azzal az indoklással utasította vissza a posztot és küldte vissza a kérdéses hatalmi jelvényt, hogy népének sok hozzá hasonló tajdzsija van, ezért ő nem tudja elfogadni a magasabb rangú káni tisztséget, amelybe a dalai láma be akarta iktatni. Hasonlóképpen 1722-ben, Ajuki kán halála után az orosz cár képviselője, az asztraháni kormányzó ajánlotta fel egy megbízható, oroszbarát kalmük főembernek, Jaman zajszangnak (mongol *Yaman jayisang*) a főtajdzsi címet. Ő azzal utasította el a megtiszteltetést, hogy a kalmükök sohasem fogadnák őt el, mivel ő csak egy címet nyerne ezzel, eközben minden tajdzsi továbbra is a saját ulusza fölött uralkodna, s nem engedelmeskednének neki. Különösen, mert ő a kalmük belső hierarchia szerint továbbra is alsóbb rangúnak számított volna, mint a törzsek hagyományos vezető nemzetségeiből származó tajdzsik.[196]

Jaman esete élesen világít rá a patrónusok előtt álló „*tényleges hatalombirtoklás – legitim hatalombirtoklás – lojális jelölt*” hármas kívánalomból adódó kihívásra. Ezért sem véletlen, hogy a 600-as évek végén a T’ang-dinasztia hiába tudta lojális és legitim jelöltekkel betölteni a Nyugati Türk Kaganátus kagáni tisztségét, mégis elveszítette az ellenőrzést ebben a térségben. A lojális Asina hercegek idejük jó részét ugyanis Csanganban, a kínai fővárosban töltötték, ahol a császári testőrség tisztjei voltak, s így nem rendelkeztek semmiféle tényleges befolyással az általuk formálisan uralt terület népei között.[197] Némileg hasonló módon ugyanebben az időben Bizánc a meglévő tényleges helyi, lehetőség szerint legitim hatalom megnyerése és a keresztény vallás terjesztése révén kialakítható lojalitás párosításával próbálkozott – több-kevesebb sikerrel.[198]

E példák egy része a korábbi magyarországi kutatás figyelmét is felkeltette, így merült fel például a *DAI* 38. fejezetében a magyar–kazár kapcsolat párhuzamaként Konstantinápolynak a helyi dalmáciai népességgel a *DAI* 29. fejezetében bemutatott viszonya.[199] Ez utóbbi szövegrészlet a különféle dalmáciai „szláv” csoportokról szól, akikről Konstantinápolyban úgy tudták, hogy vénjeiken (zsupánjaikon) kívül korábban nem volt közös fejedelem felettük (*DAI* $29_{66–68.}$). A *DAI* $29_{70–79.}$ leírása szerint éppen ezért fordultak az adriai partvidék lakói a császárhoz, aki „megkeresztelkedésük után azokat tette fejedelmeikké, akiket ők akartak és választottak, abból a nemzetségből, amelyet ők kedveltek és szerettek. Attól fogva

196 *Khodarkovsky, M.:* Where Two Worlds Met i. m. 13., 15.
197 *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 179–180.
198 Vö. pl. *Ádám Bollók:* Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: Dalle steppe al mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. Eds. Carlo Ebanista–Marcello Rotili. Napoli 2017. 423–442.
199 *Szabados György:* Magyar államalapítás a IX. században. Államszervezési modellek a „De Administrando Imperio” szövegében. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 122. (2011) 3–19.

mostanáig fejedelmeik ugyanazokból a nemzetségekből valók, és nem másból". Vagyis az, hogy a bizánci értelmezés szerint nem volt valódi fejedelmük, nem jelenti egyben szükségszerűen azt is, hogy ne lettek volna közöttük olyan tekintélyesebb, a hatalmat ténylegesen birtokló nemzetségek, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy belőlük a bizánci császár elismert keresztény uralkodót állítson e népek élére – ahogy a bizánciak korábban már a Fekete-tenger partvidékén élő csoportok esetében is eljártak.[200]

Természetesen ennek a birodalmi érdekeket szolgáló politikának is megvoltak a maga korlátai, amint azt egyebek mellett a Krím délkeleti részén, Kercsben és annak közelében élő „hunok" 527–528-ban keresztény hitre tért királya, Gordas végzetes kudarca is jelzi.[201] Másrészt viszont a Bizánci Birodalom észak-balkáni határvidékén, Singidunum közelében elő herulok 6. századi kliensállamának sorsa azt is megmutatja, hogy ha lehetőség nyílt rá, akkor még mindig az adott nép saját előkelői közül választott uralkodó kinevezése/támogatása tűnt a jobb megoldásnak. Amikor ugyanis a herulok királyának meggyilkolása után Prokopios szerint maguk a herulok kértek uralkodót a bizánci császártól, Justinianos a seregében parancsnokként szolgáló, Konstantinápolyban élő Suartuast léptette fel királyjelöltként. Ám ezzel a császár támogatottja a Skandináviából meghívott és Suartuas királlyá tétele után nem sokkal megérkező, a herulok ősi uralkodó nemzetségéhez tartozó jelöltekkel, Datiusszal és testvérével, Aordusszal került szembe. Ez kezdetben a bizánci párt győzelmével végződő herul „belháborút", végső soron azonban a herulok szétvándorlását, lázadásait és a balkáni herul kliensállam megszűnését idézte elő.[202] Ezzel pedig végeredményben Justinianos a herul belviszonyokba történő beavatkozásának legfontosabb célját nem tudta elérni: nem volt képes megakadályozni a korábban fontos szerepet játszó herul segédcsapatok lassú, de biztos lemorzsolódását és elvesztését a birodalom számára.[203] Mindezt látva könnyen megérthető, hogy a besenyő támadások sújtotta szavartok

---

[200] *Gyula Moravcsik:* Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration. American Slavic and East European Review 5. (1946) 32–38. Ha valamit, akkor ezt a metódust bizton tekinthetjük *a* bizánci államszervezési modellnek.

[201] Theophanes, *Chronographia* AM 6020 (AD 527/528): The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813. Transl. Cyril Mango – Roger Scott. New York 1997. 267.

[202] Procopios, *De bello gothico* II.14.37–42., II.15.27–36: Procopios with an English Translation in Seven Volumes. Vol. III: History of the Wars, Books V and VI: The Gothic War. Ed. and transl. Henry Bronson Dewing. London–New York 1919. 412–413., 420–425. Vö. *Roland Steinacher:* The Herules: Fragment of a History. In: Neglected Barbarians. Ed. Florin Curta. (Studies in the Early Middle Ages 32.) Turnhout 2010. 349–356.; *Alexander Sarantis:* The Justinianic Herules. From Allied Barbarians to Roman Provincials. In: Neglected Barbarians i. m. 361–402. Vö. még *Kiss P. Attila:* „…ut strenui viri…". A Kárpát-medencei gepidák története. Szeged 2015. 135–137.

[203] *Pál Lakatos:* Quellenbuch zur Gesichte der Heruler. (Acta Antiqua et Archaeologica Szegediensis 21.) Szeged 1978. 89–95.

esetében egy hasonló belháború szintén végzetes következményekkel járhatott volna, amiért a kazár kagánnak legkevésbé sem állhatott érdekében egy, a szavart elit számára nem megfelelő/elfogadható jelölt erőltetésével ebbe az irányba elmozdítani az eseményeket.

Tudtunkkal a fejedelemjelölt Leved(i) legitimitásának problémája mindeddig nem került szóba a „kagáni ajánlat" Leved(i) általi visszautasításának magyarázataként – jóllehet a magyar tudományosság igen változatos módon igyekezett az első vojvoda döntésének hátterét megragadni az elmúlt évtizedekben.[204] A későbbi, Dzsingiszida- és a poszt Dzsingiszida-kor steppei történetének viszont éppen az uralkodói legitimitás kérdése az egyik sokat taglalt problémája, hiszen a Dzsingiszida karizmával rendelkező, azaz legitimnek számító uralkodók *hiánya* a felemelkedő, megerősödő népalakulatok élén – így a nogájok és az ojrátok esetében[205] – alapvetően gátolhatta a szilárdabb állami keretek megteremtését.

Ebben a steppei környezetben a probléma egyik gyakori megoldása a tényleges hatalom és egy új vallás által nyújtott legitimáció párosítása volt, amely elsősorban a sikeres *self made man*ek útját jelentette. Akik ezt a megoldást választották, azok jellemzően egy távoli, tényleges hatalommal nem rendelkező spirituális centrum támogatása révén próbálták legitimitásukat megerősíteni[206] (ilyen céllal használták fel például a 14. századtól kezdve a politikailag veszélytelenné vált muszlim vallást a Nagy Mongol Birodalom nyugati felén hatalomra jutó, nem Dzsingiszida-eredetű nemzetségek[207]). Ezért sem elképzelhetetlen, hogy a 9. században a zsidó vallás felvétele is hasonló kontextusban mehetett végbe a Kazár Kaganátusban.[208] A másik, gyakran az előzővel párhuzamosan alkalmazott megoldás az volt, hogy a tényleges hatalmat gyakorló személyek névlegesen egy olyan, a legitim dinasztiából származó báburalkodó nevében jártak el, aki tényleges hatalommal nem bírt, s szükség esetén akár eltávolítható is volt (amire szintén utalnak nyomok a kazárok késői történetében).

---

[204] Vö. *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 155–156.

[205] *Ivanics M.:* A nogáj horda i. m. 152–155.; *Junko Miyawaki:* The Birth of the Khong Tayiji Viceroyalty in the Mongol-Oyirad World. In: Altaica Berolinensia. The Concept of Sovereignty in the Altaic World. Ed. Barbara Kellner-Heinkele. Wiesbaden 1993. 148–155.

[206] Ennek gyakorlatát a muszlim kalifátus világi hatalmának gyors gyengülése, majd teljes megszűnése is elősegíthette. Lásd *Denise Aigle:* Legitimizing a Low-Born, Regicide Monarch. Baybars and the Ilkhans. In: *Uő:* The Mongol Empire between Myth and Reality. Studies in Anthropological History. Leiden–Boston 2014. 221–243.

[207] Timurról és a Mangitokról lásd *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 60–67.; *Sárközy Miklós:* Mongol kán – muszlim szultán – iráni padisah: a Ghāzānnāme és az iráni mongol arisztokrácia énképe a XIV. század derekán. Studia Carolinensia 6. (2006) 31–46.; *Patrick Wing:* The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East. Edinburgh 2016.

[208] Vö. a Cambridge-i Névtelen beszámolójával fol. 1r, 7–16. sor, *Hunyadi L.:* A Schechter-féle szöveg i. m. 167–171., és ami abból a beg szerepére vonatkozóan kibontható, lásd *Zuckerman, C.:* On the Date i. m.; *Uő:* On the Origin i. m.

Abban tehát, hogy Leved(i) maga helyett egy másik család két generációját, Álmost vagy Árpádot ajánlotta a szavartok új urának, egyáltalán nem biztos, hogy az ő tényleges fizikai vagy hatalmi erőtlensége játszott szerepet – már csak azért sem, mert a *DAI* $38_{28–31.}$ szerint még az Atelkuzube történő átköltözés során is ő vezette a szavartokat. Éppen ezért joggal gondolhatunk arra, hogy a másik javasolt család – és ez esetben fontos, hogy nem egy személyről, hanem egy család két tagjáról esett szó – a hatalmi legitimáció szempontjából valamilyen – a kazár tudósító, azaz a *DAI* beszámolója által nem részletezett – okból előnyösebb helyzetben volt, mint ő. A lehetséges okok között egyébként két különösen kézenfekvőt is említhetünk. Felvethető egyrészt, hogy az Anonymusnál megőrződött és több más középkori magyar forrás által is támogatott hagyomány szerint ekkorra Álmost a szavart főemberek már megválasztották maguk fölé valamiféle fejedelemnek, így belső legitimációja biztosabb lábakon állt Leved(i)énél.[209] Másrészt lehetséges, hogy Álmos és Árpád családja eleve rendelkezhetett olyan steppei uralkodói karizmával, amely elfogadhatóbbá tehette őket a többi szavart számára, mint Leved(i)t.[210] Árpád későbbi pajzsra emelése azonban így sem feltétlenül jelentette egyben azt is, hogy ő lett volna *az adott pillanatban* a legpotensebb szavart vojvoda.[211] Amint azt a 6. századi Északi Vej-dinasztiabeli topa császár, Hsziu esete mutatja – akinek uralkodói beiktatás alkalmából egyébként a nemezszőnyegre való felemelésről a ma ismert legkorábbi írásos tudósítással rendelkezünk –, nem mindig azé volt a tényleges hatalom, akit uralkodóként felemeltek. Sőt, esetenként éppen ennek az ellenkezője volt igaz: valójában azoknak a kezében is összpontosulhatott, akik a ceremónián maguk fölé emelték az uralkodót.[212]

---

[209] Mivel Anonymus (*Gesta Hungarorum* 13) azt írta, hogy Árpádot még apja életében választották fejedelemmé, a *DAI* szövegének ismertté válása után a 18. században Katona István még teljes joggal vélhette úgy, hogy „a hét fejedelmi személy 884-ben saját akaratából megválasztotta Álmost, majd 889-ben Árpádot kazár szokás szerint inaugurálták". Vö. *Szabados György:* A magyar történelem kezdeteiről. Bp. 2006. 204.

[210] A *DAI* 38. fejezetének jelzőit vizsgálva Zimonyi úgy vélte, hogy „mindkét magyar fejedelem, Levedi és Árpád rendelkezik a szükséges uralkodói egyéni tulajdonságokkal, azaz a bölcsességgel és bátorsággal, azonban a nemes származás […] csak Levedivel kapcsolatban szerepel" (*Zimonyi I.:* Constantinus i. m. 43.). Ám ezeknek a jelzőknek nem azonos a kontextusa a szövegben, ily módon nem is feltétlenül összemérhető tulajdonságokra utalnak. Álmos apjának, Ügyeknek a lehetséges steppei hátteréről lásd *B. Szabó János – Sudár Balázs:* Vgec ügyek. Egy elfeledett ősapa. Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája II. Bp.–Esztergom 2017. 223–231.

[211] A T'ang-dinasztia esetében is volt példa ilyesféle kettős klientúrára: a pre-kitan Dahe-törzsszövetség utolsó, hivatalosan kagáni címet viselő uralkodói (*Suogu, Tuyu, Qulie/Jule*) és a konföderáció „erős embere", *Ketuyu* esetében, akik időnként egyaránt a T'angok kliense voltak. Vö. *Elina-Qian Xu:* Historical development of the pre-dynastic Khitan. Doctoral dissertation. Helsinki 2005. 115–117., 132–248. (https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19205, letöltés 2016. jan. 29.); *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 177–178.

[212] 532-ben egyikőjük épp az a kínai származású Kao Huan tábornok volt, aki átmenetileg győzedelmeskedett a Vej Birodalom belháborújában, s így a saját jelöltjét sikerült trónra juttatnia a steppei eredetű Vej-dinasztiából. Lásd *Peter Boodberg:* Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties.

Arkhón és *megas arkhón*

Az Atelkuzuben Árpád fejedelemmé választásában kicsúcsosodó eseménysorról szóló tudósítás három eleme vonható be a kazár–szavart viszony vizsgálatába: 1.) Árpád új méltóságának bizánci megnevezése (*arkhón*, illetve *megas arkhón*), 2.) maga a pajzsra emelés ceremóniája, illetve 3.) annak konkrét körülményei, azaz, hogy Árpád megválasztása és a fejedelmi méltóságba való beiktatása a kazár kagán küldötteinek jelenlétében, kazár szokás (*DAI* $38_{52.}$: *zakanon*) szerint történt.

Pusztán a *DAI* nyilvánvalóan nem egy időből és nem egy szerzőtől származó szövegeinek futó áttekintése is hamar egyértelművé teszi, hogy a közép bizánci nyelvhasználatban az *arkhón* terminust mind a Birodalom, mind a szomszédos népek számos tisztségviselőjére alkalmazták. A *DAI*-ban e fogalmat egyaránt megtaláljuk ’tisztségviselő a bizánci egyházi, katonai és civil hierarchiában; előkelő’ ($13_{90., 101.}$, $46_{75., 78.}$, $49_{15.}$, $50_{58.}$, $51_{20., 25., 27., 39.}$), illetve helyi, városi főember ($42_{44.}$) jelentésben. Ugyancsak ez a terminus jelöli a türkök ($38_{38., 45., 49., 51., 53., 55–56.}$; $40_{48., 58.}$), a besenyők ($37_{16., 20.}$), a ruszok ($9_{5., 106.}$), a kazárok ($38_{32.}$), a bolgárok ($51_{111–112.}$), a balkáni szlávok ($29_{66.}$, $29_{76., 79.}$), a morvák ($41_{2.}$) és számos kaukázusi nép (43. több helye, $46_{136.}$) – nyilvánvalóan különféle rangú és címeket viselő – uralkodóit is. De ezt a szót alkalmazták a besenyők ($37_{34.}$) és a magyarok ($8_{29.}$, $40_{45., 50., 65.}$) kisebb méltóságviselői egy részének (köztük a kavarok három törzse fejének [$39_{12.}$, $40_{13.}$ (?)]), vagy éppen az illetékes stratégos által a peloponnészoszi szlávok fölé kinevezett ’főnök’ ($50_{31., 80.}$) megnevezésekor is.[213] Ez a sokféleség önmagában jelzi, hogy habár Árpád *arkhón* címe mögött nyilvánvalóan egy szavart vagy kazár eredetű méltóságnév húzódott meg, az eredeti titulust pusztán a türkökkel kapcsolatban a *DAI*-ban visszatérően emlegetett *arkhón* terminus alapján nem lehet azonosítani.[214] Nem segít ebben a *De ceremoniis* II. könyvének 48. fejezete sem, amely a 10. század első fele, illetve korábbi korszakok bizánci diplomáciája által folytatott hivatalos levelezés alapján állította össze az egyes népek vezetőinek küldendő levelek „címzés-listáját”. Itt a magyarok fejei ugyancsak *arkhón*okként szerepelnek,

---

In: Selected Works of Peter A. Boodberg. Ed. Alvin P. Cohen. Berkeley 1979. 306–318. Lásd ehhez *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 87–90. pontosításait és analógiáit. Leved(i) kezdeményező szerepéről egy krími tatár történeti párhuzam kontextusában lásd *B. Szabó J.:* Árpád honfoglalóinak i. m. 366–370.

[213] Azt, hogy a bizánci adminisztráció a 8. századtól kezdve valóban nevezett ki helyi szláv előkelőket *arkhón* címmel a frissen visszahódított, illetve legalább részlegesen a Birodalom részének tekintett balkáni szláv területeken a fennmaradt szigillográfiai anyag is igazolja. Vö. *Nicolas Oikonomidès:* L’archonte slave de l’Hellade au VIIIe siècle. Vizantijskij Vremennik 55. (1998) 111–118.; *Werner Seibt:* Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland. Studies in Byzantine Sigillography 6. (1999) 27–36.

[214] Az *arkhón* terminus különféle jelentéseire lásd még *Jadran Ferluga:* Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jahrhundert im Lichte der byzantinischen Quellen. In: *Uő:* Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung, VI.–XIII. Jahrhundert. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam 1992. 109–121.

hasonlóan a kaukázusi királyságok, a balkáni szlávok, a ruszok, a dunai bolgárok, a besenyők és a kaukázusi seawordik vezetőihez.[215]

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a bizánci udvar érzéketlen lett volna a vele diplomáciai kapcsolatban álló partnerei rangbéli különbségei, illetve az adott uralkodók által használt címek iránt. Az előbbit a partnereknek küldött leveleket lezáró aranybulla súlyával, illetve a gyakran a megszólításban használt *arkhón* titulushoz csatolt jelzőkkel is érzékeltette.[216] Az utóbbira pedig egyértelműen utal, hogy a *Szertartáskönyv* tanúsága szerint a római és az alexandriai pápának, az antiókheiai és jeruzsálemi pátriárkának, a frank birodalom területén uralkodó keresztény királyoknak (*rex*), Róma, Capua és Salerno hercegeinek (*princeps*), a nápolyi *dux*nak, a velencei dózsének (*dux*), a kazár kagánnak, a fatimida amírnek és a bagdadi kalifának címzett levelekben az illető uralkodó által hivatalosan használt címeket, illetve azok görög fordítását alkalmazták. Egy minden pontján aprólékosan felépített hierarchiát azonban az utóbbi különbségtétel alapján sem tudunk kellő pontossággal felvázolni. Többek között azért sem, mert a *Szertartáskönyv*ben összeállított címzések tényleges, a császári levéltárban őrzött levelek formuláinak gyűjteményeit jelentik, s mint ilyenek főként a kor adott politikai szituációihoz, erőviszonyaihoz alkalmazkodó megjelöléseket adnak vissza. A címzések adott helyzetekhez való rugalmas alkalmazkodását jól példázza, hogy a *Szertartáskönyv*ben a bolgár uralkodónak küldendő levelek címzései között egyaránt megtalálható a „bolgárok *arkhón*ja" (*arkhón Boulgarias*) és a „bolgárok császára" (*basileus Boulgarias*) forma is. Az előbbi kétségkívül jobban illeszkedett a bizánci politikai ideológia rendszerébe (amelyben Konstantinápoly ura az egyetlen keresztény császár), míg az utóbbi – amelyről a szöveg meg is jegyzi, hogy az a megfelelőbb megszólítás – elsősorban a tényleges erőviszonyok elismerését tükrözi.[217]

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy az *arkhón*ra mint a bizánciak által használt gyűjtőfogalomra támaszkodva nem állapítható meg annál több az Árpád által a kazár szokás szerint történt felemelése után felvett címről, mint hogy azt a bizánci

---

[215] *De ceremoniis* II.48: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies (With the Greek edition of the Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae [Bonn, 1829]) II. Transl. and comm. Ann Moffatt – Maxene Tall. (Byzantina Australensia 18.) Canberra 2012. 686–688., 690–692.

[216] Vö. *Andrzej Poppe:* Words that Serve the Authority. On the Title of „Grand Prince" in Kievan Rus. Acta Poloniae Historica 60. (1989) 163.

[217] A bolgár uralkodó császári címét, amelyet Symeon a 910-es évek első felében vett fel, csak később, legkorábban a 920-as években ismerték el bizánci oldalról. Vö. *Jonathan Shepard:* Bulgaria: The Other Balkan „Empire". In: The New Cambridge Medieval History III. Ed. Thimoty Reuter. Cambridge 1999. 574., 579. A *Szertartáskönyv*ben is jelzett *basileus* titulus a hivatalos elismerés után került a bolgár uralkodónak küldött levelekbe, s azokból a *Szertartáskönyv* jelentette gyűjteménybe. Használatát azonban e kronológiai szempont mellett nyilván az is befolyásolta, hogy a konstantinápolyi udvar mikor érezte magát és ellenfelét kellően erős vagy gyenge pozícióban ahhoz, hogy a bolgár uralkodót *arkhón*nak vagy *basileus*nak címezze.

adminisztráció – legalábbis a *DAI*-n a 10. század elején, illetve a közepén végzett szerkesztés(ek) idején – valószínűleg nem tartotta egy, a kor igazi nagyhatalmaival egyenrangú uralkodó titulusának.

Nem utal ennél sokkal többre a $40_{53.}$ szakaszban Árpád kapcsán említett *megas arkhón* formula sem. A Moravcsik által elővigyázatosan „Turkia nagy fejedelme”-ként fordított *megas arkhón* formát ugyan a kutatás előszeretettel értelmezi „nagyfejedelem”-ként,[218] ám az, hogy ez egy tényleges cím pontos görög fordítása lenne, több mint valószínűtlen. A 37. fejezetben a besenyő hatalmi szervezet, illetve a 41. fejezetben Szvatopluk fiainak története leírásánál ugyancsak feltűnő *megas arkhón*ok egyaránt arra mutatnak, hogy ezzel a szerkezettel a bizánci lejegyzők nem egy konkrét titulust, mint inkább egy viszonyrendszert kívántak érzékeltetni. A $37_{16.}$ alatt feltűnő 8 besenyő tartomány élén álló 8 „nagy fejedelem” és a $37_{34.}$ helyen megjelenő, a „nagy fejedelmek” alatt álló 40 „kisebb fejedelem” egy decentralizált hatalmi struktúra szemléletes leírása, de nem utal 8 „nagyfejedelem” létére. Ugyancsak eltúlzott volna Szvatopluk fiai apokrif történetének elbeszélése alapján ($41_{3–7.}$) az egyik morva uralkodó „nagyfejedelmi” címéről beszélni (a *Szertartáskönyv* is pusztán a morvák *arkhón*jának címzett levélről tesz említést[219]) – sokkal inkább arról van szó, hogy a bizánci szerző a korabeli bizánci gyakorlatnak megfelelő terminológiával alkotta meg az oktató célzatú elbeszélést.[220]

Az, hogy a *Szertartáskönyv* I. Basileiost és VII. Konstantint is *megas basileus*ként említi, míg társuralkodóvá koronázott fiaikra *mikros basileus*ként hivatkozik,[221] segít megérteni a bizánci szemléletet. Ugyan mind a császár, mind az ő megkoronázott utódjai ugyanazt a titulust (*basileus*) viselték, s ugyanazt a (legmagasabb) tisztséget töltötték be, a tényleges főhatalom az atya kezében összpontosult. Fiai a koronázás révén osztoztak ugyan vele a *basileus* rangjában, s így halála után a főhatalmat is örökölték, de amint a tényleges erőviszonyokat leíró *megas* és *mikros* jelzők utalnak rá, a valós hatalmi rendben atyjuk alatt foglaltak helyet – mindez azonban a hivatalos császári titulatúrában nem jelentkezett, mivel címüket tekintve a fiúk is egyenrangúak voltak atyjukkal.[222] Amikor tehát a minden bizonnyal Bulcsú és Termacsu konstantinápolyi követjárása során az Árpáddal kapcsolatban a 40. fejezetben feljegyzett *megas arkhón* formulát értelmezni akarjuk, sokkal inkább a bizánci udvari gondolkodásban jelenlévő különbségtétel

---

218 Pl. *Makk Ferenc:* Megas arkhon. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 107. (1998) 17–28.

219 *De ceremoniis* II.48: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. II. 691.

220 Ilyesmire gondolt már *Poppe, A.:* Words that Serve i. m. 164.

221 *De ceremoniis* I.19: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 115 (I. Basileios és fiai), II.33: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. II. 632 (VII. Konstantin és II. Rómanos).

222 Vö. *Constantin Zuckerman:* On the Title and Office of the Byzantine βασιλεύς. Travaux et Mémoires 16. (2010) 865–890., különösen 888–890.

formáit érdemes szem előtt tartanunk, semmint valamely, a magyarok által használt konkrét – „nagyfejedelem"-ként fordítható – titulus tükörfordítását keresni e kifejezésben. Árpád a $40_{53.}$ fejezetben jelzett *megas arkhón* volta tehát a türkök többi *arkhón*jához való viszonyában nyerheti el értelmét, s leginkább egy, az egyes törzsek élén álló *arkhón*ok fölé emelkedő „fő" *arkhón*t, azaz fejedelmet jelenthet – ahogyan az a 38. fejezetben felállított *voevodos–arkhón* fogalompár és az ott elbeszélt fejedelemválasztás-történet alapján várható is.[223] Ez az értelmezés egyébként egybevág azzal, ahogy a 10. századi bizánci terminológiában a kijevi fejedelmet is a nála alacsonyabb státuszú – esetenként ugyancsak *arkhón*oknak címzett – rusz előkelőktől megkülönböztetendő nevezték *megas arkhón*nak, bár az ő hivatalos címe sem volt ekkor még nagyfejedelem.[224]

Árpád pajzsra emelése

Erre vonatkozó konkrét adatok hiányában nem foglalhatunk egyértelműen állást abban a kutatást régóta foglalkoztató kérdésében, hogy az Árpád beiktatásával kapcsolatban a *DAI*-ban megőrződött megfogalmazás – miszerint a pajzsra emelésre „a kazárok szokása és törvénye szerint" került sor – egy bizánci mintájú uralkodói beiktatási szertartásra vonatkozik-e, amely a kazároknál (illetve rajtuk keresztül esetleg a szavartoknál) is meghonosodott, avagy a steppén, nemezszőnyegen való felemelés bizánci értelmezésével állunk-e szemben.[225] Érdekesebbnek tűnik inkább arra rámutatni, hogy e két, látszólag különböző aktus között mennyi lényegi azonosság fedezhető fel, amely akár a feljegyzés bizánci szerzőjét, illetve szerkesztőjét is befolyásolhatta a szöveg végső formába öntése során.

A steppén kimutatható választási és beiktatási procedúra értelmében egy-egy adott hatalom hagyományai szerint előbb az összegyülekező, választásra jogosult elit választott új uralkodót. Így a mongol Dzsingisz kán birodalmában kezdetben a szűk uralkodói család, később az egyes mongol részbirodalmak fő méltóságviselői, a poszt-Dzsingiszida fázisban pedig az országalkotó „első törzsek/nemzetségek" fejei, az „országurak" tartoztak ebbe a körbe. Az új uralkodó kijelölésének

---

[223] Már a *Makk F.:* Megas arkhón i. m. által gondosan összegyűjtött és bemutatott anyag is ezt a következtetést támasztotta alá, amit a szerző maga is több helyütt világosan megfogalmazott, még ha ragaszkodott is a bizánci szerkezet konkrét tituluskénti, azaz „nagyfejedelem"-kénti fordításához. Bár a kérdéses részlet értelmezéséhez érdemes lenne ezt megtenni, itt nincs arra lehetőség, hogy a 38. fejezetben használt *vojvodos–arkhón* kettősség magyarázatára kitérjünk.

[224] Vö. *Poppe, A.:* Words that Serve i. m., különösen 163–170., 177–179. alapos elemzésével, amely a korábbi orosz szakirodalomban uralkodó álláspontokat is kritikailag tekinti át. Lásd még *Szili S.:* A ruszok kagánja i. m.

[225] *Balogh László:* Árpád „pajzsra emelésének" keleti párhuzamai. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 112. (2002) 37–47.; *Négyesi Lajos:* Árpád pajzsra emelése. Hadtörténelmi Közlemények 126. (2013) 583–592.

folyamatában egyes népek – például a kitajok, és a velük rokon nyelvet beszélő mongolok – esetében gyakran fontos szerep jutott az elhunyt uralkodó özvegyének, vagy egyes közeli nőrokonainak is. Ezek után került sor a beiktatási rítusokra, amelyek esetenként több napig tartottak és több különböző elemet is magukba foglalhattak. Ezek között csak egy volt – ám a kései időszakra az egyik legfontosabbá vált –, hogy a választásban résztvevő négy vagy hét kiemelkedően fontos személy egy fehér vagy fekete nemezszőnyegen felemelte, körbehordozta, majd a trónjához vitte az új uralkodót.[226]

A *választás aktus*ához kötődött a pajzsra emelés rítusa a késő római világban is. A korábbi, a barbár törzsekhez kapcsolódóan feljegyzett adatok után az első római uralkodó, akinek a megválasztását a hadsereg pajzsra emeléssel tette nyilvánvalóvá, a II. Constantinusszal (ur. 337–361) szemben a galliai legiók által 360-ban augustusszá kikiáltott Iulianus volt.[227] Ezt követően a pajzsra emelés szokása végigkísérte a késő ókor következő három évszázadát.[228] A kutatásban gyakran feltűnő sommás megállapítások árnyalására hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy habár a pajzsra emelés ebben az időszakban rendszeres eleme volt a császárrá avatás rítusainak, korántsem minden császár esetében tűnik fel a forrásokban. Az egyes késő ókori császárbeiktatások lefolyását részletesen ismertető *De ceremoniis* példái alapján ugyanis jól megfigyelhető, hogy a császárválasztás legitimitásának hadsereg általi elismerését – a katonai nyakpereccel (*torques*, görög *maniakion*) történő „koronázással", a hadijelvények magasba emelésével és az akklamációkkal együtt – jelző pajzsra emeléssel akkor találkozunk, ha az előző császár életében nem került sor utódjának császári beiktatására.[229]

Azok esetében, akik már elődeik életében beiktatott társcsászárként *augustus*szá váltak (így II. Leó [ur. 473–474] és I. Justinianos), a pajzsra emelésre nem volt szükség. A társcsászárt eredetileg *augustus*a koronázta meg, a korábbi *augustus* halála után pedig az egykori társcsászár legitim módon folytatta a korábban megkezdett uralkodását.[230] I. Anastasios (ur. 491–518) és I. Justinos (518–527) esetében viszont más volt a helyzet; elődeik, Zénó (ur. 474–745, 476–491) és I. Anastasios halálakor

---

[226] *Karl A. Wittfogel – Chia-sheng Fêng:* History of Chinese Society, Liao, 907–1125. Philadelphia 1949. 223–224., 274–275.; *Ron Sela:* Ritual and authority in central Asia: the khan's inauguration ceremony. Bloomington 2003.; *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 76–87.

[227] Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* 20.4: *Ammianus Marcellinus:* Róma története. Ford. Szepesy Gyula. Bp. 1993. 218.

[228] A vonatkozó adatokat legutóbb összeállította *Apostolos G. Mantas:* Die Schilderhebung in Byzanz – historische und ikonographische Bemerkungen. Βυζαντινά 21. (2000) 537–582.

[229] Lásd a *Constantine N. Tsirpanlis:* The Imperial Coronation and Theory in „De cermoniis aulae byzantinae" of Constantine VII Porphyrogennitus. Κληρονομία 4. (1972) 63–91. által összeállított adatsort. A bizánci *maniakion*ra lásd *Christopher Walter:* The Maniakion or Torc in Byzantine Tradition. Revue des études byzantines 59. (2001) 179–192.

[230] Vö. *De ceremoniis* I.94–95: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 431–433.

ugyanis nem volt beiktatott utód. Anastasios esetében az özvegy *augusta*, Ariadné utasítására összegyűlt a Szenátus és a vezető tisztségviselők, hogy megválasszák Zénó utódját. Miután maguk nem tudtak egyetértésre jutni, Ariadnéra ruházták át a kijelölés jogát. Az *augusta* Anastasiost nevezte meg, a Szenátus és a magisztrátusok pedig támogatták a döntését. A hadsereg egyetértési jogának gyakorlásaként és az elfogadás aktusaként a megválasztott *augustus*t a Hippodromban pajzsra emelték és torquesszel megkoronázták.[231] Az eljárás hasonló volt I. Justinos trónra lépésekor is, azzal a különbséggel, hogy Anastasios után nemcsak kijelölt utód, de özvegy *augusta* sem maradt. A császár halálának hírére a Hippodromban összesereglett tömeg a Szenátustól várta az új császár személyének megnevezését. Ám miközben a Szenátus tanácskozott, a császári testőrség (*excubitores*), illetve a császári haderő egyik egységének tagjai (*scholarii*) is felemelték (az előbbiek pajzsra, az utóbbiak egy asztallapra) saját jelöltjüket. Az előbbi a nép (a „kékek" csoportjának) ellenállásán bukott meg, az utóbbi a császári testőrségén. Végül a Szenátus által jelölt Justinos személyét a hadsereg és a nép is elfogadta, így a Hippodromban sor kerülhetett az új *augustus* pajzsra emelésére és torquesszel történő koronázására.[232]

A pajzsra emelésnek a hadsereghez kötődő voltát jelzi egyébként, hogy a 6. század végén két, a hadsereg által (ellen-)császárrá kikiáltott uzurpátort is pajzsra emeltek. Az I. Maurikios (ur. 582–602) ellen sikertelenül lázadó csapatok 588-ban először Germanost emelték támogatásuk jeleként pajzsra; majd az immár sikerrel felkelő dunai légiók 602-ben egy másik katonával, Phókasszal (ur. 602–610) tették ugyanezt.[233] Az utóbbi két példa Iulianus 4. századi esetével együtt azért is különösen érdekes számunkra, mert a Phókas felemelése után a forrásokból évszázadokra eltűnő rítus 10–11. századi felbukkanásai is mind a hadsereg által császárrá kikiáltott „lázadókhoz" kötődnek. A II. Rómanos (ur. 945–959, egyedur. 959–963) halála után a még a császár életében megkoronázott fiai, a kiskorú II. Basileios (ur. 963–976–1025) és VIII. Konstantin (ur. 963–1025–1028) „mellé" a hadsereg által császárrá kikiáltott II. Niképhoros Phókast (ur. 963–969) éppen úgy pajzsra emelték csapatai,[234] mint 1047-ben a IX. Konstantin (ur. 1042–1055) ellen lázadó Tornikios Leót.[235]

Az utóbbi két eset a szokás késő bizánci előfordulásaival együtt arra mutat, hogy habár a 7. századtól a rítus Bizáncban vissza is szorult, szimbolikájának jelentése mindvégig ismert maradt. Arra, hogy e szokást gyakorolták-e valamikor Bizáncban az írott forrásokkal eléggé gyéren megvilágított 8–9. században, nehéz választ adni

---

231 *De ceremoniis* I.92: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 417–423.
232 *De ceremoniis* I.93: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 426–429.
233 A forrásokat összeállította *Mantas, A. G.:* Die Schilderhebung i. m. 540.
234 *De ceremoniis* I.96: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 434.
235 A forrásokat összeállította *Mantas, A. G.:* Die Schilderhebung i. m. 541–542.

– mindenesetre a rítus folyamatos jelenlétének éppen úgy voltak hívei a kutatásban, mint a hagyomány megszakadásának.[236] Akármelyik lehetőséget látjuk is valószínűbbnek, szempontunkból érdekesebb arra utalni, hogy a *De ceremoniis* által bemutatott késő ókori császárválasztások egyes lépései milyen feltűnő hasonlóságokat mutatnak a *DAI*-ban az Árpád felemelését megelőző eseményekkel. Ahogyan az 5–6. századi Konstantinápolyban a Szenátus és a *De ceremoniis* szövegében *arkhón*okként[237] megnevezett előkelő tisztségviselők kezében volt az uralkodójelölés joga, amelynek sikeréhez a hadsereg és a főváros népe – a pajzsra emelésben is megnyilvánuló – hozzájárulása is szükséges volt, úgy Árpád uralkodóvá avatására „Kazária fejedelme" (*DAI* $38_{32.}$: *arkhón Khazarias*) javaslatára, a türkök tanácsának megbeszélése és jóváhagyása nyomán ($38_{47–49.}$), a kagán küldötteinek jelenlétében, a felemelés rítusának gyakorlásával ($38_{52–53.}$) került sor.

A felemelések, és az azokat megelőző választások hasonlóságai mellett a fenti példák alapján az is jól látható továbbá, hogy maga a felemelés gesztusa mind a steppén, mint pedig Bizáncban egyértelműen az adott hatalmi hierarchia legtetején álló méltóságának a betöltéséhez kapcsolódott – „beosztottakat", legyenek azok akármilyen magas rangúak is, nem „emeltek fel". Az ő esetükben az egyes hatalmak inkább jelvények vagy komplett jelvényegyüttesek adományozásával fejezték ki a beiktatott fél pozícióját a beiktató fél hatalmi hierarchiájában, amelynek a beiktatott a jelvények átvételével szimbolikusan a részévé vált.[238] Árpád esetében viszont ilyen jelvények átvételéről nem esik szó a *DAI*-ban. Nem úgy a felemelésről, ami arra utalhat, hogy a kazár kagán ezúttal nem pusztán egyfajta kazár birodalmi méltósággal ruházta fel a szavartok új urát – ahogyan azt a magyar szakirodalom hagyományosan feltételezi –, hanem

---

[236] Az álláspontokat összefoglalja, a diszkontinuitást hangsúlyozva *Mantas, A. G.:* Die Schilderhebung i. m. 544–545. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Hérakleios idejétől megszokottá vált a császárok utódainak már a császár életében történő megkoronázása – azaz a dinasztikus gondolkodás előtérbe került –, s így a hadsereg általi elfogadás késő ókori aktusaival a pajzsra emelés jelentősége is háttérbe szorult.

[237] *De ceremoniis* I.92: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 417., 422.; I.93: *Constantine Porphyrogennetos:* The Book of Ceremonies i. m. I. 427.

[238] A nagyhatalmak hierarchikus rendszerébe való betagolódást kifejező jelvények feltűnő azonosságot és kontinuitást mutatnak Eurázsiában egészen a kora újkorig: hadizászló, díszruha, föveg – valamint egyéb öltözék kiegészítők (öv, csat, forgó stb.) – fegyver, dob, kürt (hadizenekar). Vö. *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 156–166.; *Sudár Balázs:* „Dobot doboltatni…". Egy régi magyar hangszer nyomában. In: Hadak útján. XX. Népvándorláskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete. Szerk. Petkes Zsolt. Bp. 2012. 366–369.; A kora újkorban az oszmán szultánok által az európai vazallusoknak küldött jelvényekről lásd *B. Szabó János:* Az erdélyi fejedelmi jelvények. Keletkutatás (1994) tavasz 59–69.; *Sudár Balázs – Csörsz Rumen István:* „Trombita, rézdob, tárogató..." – A török hadizene és Magyarország. Enying 1996. 24–33. Többek között ezért nem követhetjük *Négyesi L.:* Árpád pajzsra emelése i. m. 590–591. gondolatmenetét, aki a viszony egyetlen aspektusára összpontosít és elsősorban katonai parancsnokot lát Leved(i)ben és Árpádban is.

steppei szokás szerint szuverén uralkodóvá tette, aki esetleg akár a kagáni titulust is viselhette.[239]

Az általunk ismert példák alapján ilyes típusú rangemelő gesztusra általában vagy akkor került sor, ha az adományozó császári/kagáni/káni hatalom valamiért éppen nagyon kiszolgáltatott helyzetben volt, vagy akkor, ha a támogatott fél reális gyöngeségét próbálták a legitimitás szintjének emelésével is kompenzálni[240] (a 9. század második felének kazár története alapján az előbbi lehetőség tűnik kevésbé valószínűnek). Jó példa erre az első, nyílt cári parancsra kinevezett nogáj bíj, Isterek esete. Őt 1600-ban a cár utasítására – korábbi precedenseket nélkülöző módon – emelték fel a „az összegyűlt sokaság előtt a téren", a „jelenlévő nogáj mirzák nagy zavara közepette, akik nem értették, hogy Isterek mirzát miért is kellene a fejedelemségre nemezen felemelni, hiszen ősidők óta soha nem volt ez szokásban".[241] S habár a nogájok meglepődöttsége érthető, az orosz adminisztráció választása még inkább az: ők nagyon is jól ismerték a steppei legitimáció kelléktárát, hiszen az Orosz Birodalommal „társbérletben élő" Kaszimovi Kánságban régóta a Dzsingiszida kánoknak kijáró felemelés volt szokásban – akkor is, ha a kánokat már az orosz cárok nevezték ki –, így az új ceremónia tulajdonképpen egyfajta indirekt rangemelést jelentett a nogáj bíj számára.[242]

A nogájoknál tehát 1600-ig a vezetőjük megválasztásához és beiktatásához nem társult a felemelés szokása – ahogy más steppei csoportok esetében sem feltétlenül tartozott ez a kötelező rítusok közé. A steppei felemelési ceremóniák legújabb és legteljesebb adattárát összeállító Ivanics Mária ezzel összhangban többek között arra is felhívta a figyelmet, hogy az általa vizsgált, Volga vidéki Dzsingiznáme sem írja le ezt a szokást az ideális uralkodó megválasztásakor. S szempontunkból nyilván az sem érdektelen, hogy Anonymus sem említi, hogy a magyar krónikák szerinti első fejedelem, Álmos megválasztása után őt maga fölé emelte volna a hat másik „mogher" vezér.[243]

Tóth Sándor László a felemelés szokásának esetleges utóéletét vizsgálva nemrégiben külön kiemelte, hogy az 1705. évi szécsényi gyűlésen „Árpád fejedelem kései utódát, II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelmet a régi szokásra, a pajzsra emelésre

---

[239] Sajnos a kagáni cím történetének és viselésének kutatása viszonylag kevés teret szentelt a kagáni címet viselő, de nem Asina-házbéli, nem Asina-rokon, de nem is trónkövetelő személyek *baz kagán*-i rangjának. Lásd *Peter B. Golden:* The Question of the Rus Qaganate. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 84–88.

[240] *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 125–127.

[241] *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 97.

[242] Uo. 95–96.

[243] Anonymus, *Gesta Hungarorum* 5–6. Vö. *Ivanics M.:* Hatalomgyakorlás i. m. 104.

emlékezve főemberei széken felemelve választották meg".[244] Rákóczi esete egyebek mellett azért is lehet tanulságos a korai magyar történelem kutatói számára, mert kiválóan példázza, hogy a magyar nyelv általános értelemű, 'uralkodó' jelentésű fejedelem szava – ahogy a görög *arkhón* szó is – gyűjtőfogalomként milyen megtévesztő módon fedhet el esetenként akár jelentős különbségeket is.[245] Rákóczi ugyanis az 1697-ben kapott német-római szent birodalmi hercegi címe (*Fürst/pinceps*) alapján ugyanúgy fejedelem volt magyarul, mint az erdélyi országgyűlés által megválasztott (1704) és beiktatott (1707) erdélyi fejedelemként – amit latinul szintén a *princeps* szóval jelöltek. Ugyancsak fejedelemként címezték a szécsényi gyűlésen (1705) megalkotott és elfogadott új vezetői titulus, a „vezérlő fejedelem" viselőjeként is – amely viszont ez esetben a latin *dux* szó magyarosítása volt.[246]

Amint arra nemrégiben Gebei Sándor – előtte pedig már Polner Ödön – rámutatott, mindegyik „fejedelemi" titulus mögött gyökeresen más közjogi háttér állt. Bár a felemelés gesztusa valóban Árpád története felé mutat, a szécsényi gyűlés azonban sokkal inkább a lengyel nemesi-rendi ellenállás intézményesített formája, az úgynevezett konföderációk szerveződésének feleltethető meg, amelyek időszaki szerveződések, a szövetkező nemesek egyenrangú és egyenjogú társulásai voltak, meghatározott célok elérése érdekében. Ezek működtetésére – egyfajta ügyvezetőként – marsallt választották: ennek az utóbbi szerepnek felelt meg Magyarországon Rákóczi *dux*/„vezérlő fejedelem" titulusa is. [247] Ebből a szempontból pedig sokkal inkább az új hazát foglalni készülő hét vezér és a vállalkozás vezetőjének megtett Álmos történetéhez hasonló a magyar konföderátusok és Rákóczi *dux*/„vezérlő fejedelem" esete.[248] Az Anonymusnál említett vérszerződés, a steppei világból is jól ismert és adatolt, ámde egyenrangúak között fennálló, horizontális szerveződési forma, szintén inkább a korai újkori lengyel és magyar konföderátusok fogadott testvériségei felé terelheti a figyelmünket.[249]

---

[244] *Tóth Sándor László:* Árpád fejedelem pajzsra emelése. In: Fehér Lovag*:* tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára. Szerk. Gálffy László–Sáringer János. Szeged, 2015. 50.

[245] A tisztánlátásban pedig nem segíthetett, hogy a középkori magyarországi latin nyelvű források hol *dux*nak (Anonymus), hol *capitaneus*nak (14. századi krónikakompozíció), hol ennek is és annak is (Kézai Simon) nevezték Álmost és Árpádot – és az őket megválasztó „fejedelmi személyeket" is (*VII principales persone: Anonymus, Gesta Hungarorum* 5).

[246] Teljes címe: Franciscus II. Dei gratia Sacri Romani Imperii & Transylvaniae princeps Rakoczi. Partium Regni Hungariae Dominus & Siculorum Comes, Regni Hungariae Pro Libertate Confoederatorum Statuum necnon Munkacsiensis & Makoviczensis Dux, Perpetuus Comes de Saros; Dominus in Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Onod etc.

[247] *Polner Ödön:* II. Rákóczi Ferenc közjogi szempontjai. Különlenyomat. Bp. 1934. 382–385.; *Gebei Sándor:* Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció. In: Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére. 2005. szeptember 15–17. Szécsény. Szerk. Bagyinszki Istvánné – Balogh Zoltán. Salgótarján 2006. 42–66.

[248] Anonymus, *Gesta Hungarorum* 5–6.

[249] *Skaff, J. K.:* Sui-Tang China i. m. 98–100.

Azaz könnyen elképzelhető, hogy ahhoz az évszázados vitához, miszerint Álmos vagy Árpád volt-e a magyarok első fejedelme,[250] pusztán egy nyelvi félreértés vezetett. Ahogy manapság aligha jutna eszébe bárkinek érdemben vitatni, hogy bár nyilvánvalóan korábban is volt a magyar politikai alakulatnak vezetője, mégis Szent István volt a magyarok első nyugati keresztény rítus szerint beiktatott királya – úgy Álmos és Árpád esetében is feltételezhetjük, hogy bár sem titulusukat, sem jogkörüket nem ismerjük pontosan, más és más szerepkörben mindketten lehettek első „fejedelmek". Egy kazár elbeszélő ugyanis a saját, kazár szempontjából tekintve az eseményekre teljes joggal állíthatta, hogy „ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt" (*DAI* $38_{53–54.}$) – legalábbis Árpádhoz hasonló, kazár szokás szerint beiktatott, talán kazár címmel is bíró fejedelmük nem. Ez a kijelentés korántsincs feltétlenül gyökeres ellentétben a dinasztia saját hagyományával, amelyben egyértelműen Álmos szerepelt első fejedelemként.

Összegzés

Reményeink szerint a jelen és a korábbi tanulmányokban[251] leírtak alapján érthetővé vált, hogy miért véljük úgy: a *DAI* 38. fejezetének 3–55. soraiban olvasható történeti elbeszélés értelmezéséhez nincs szükség sem egy, a 10. században Konstantinápolyban járt magyar előkelők által előadott „hamis beszámolóra", sem a VII. Konstantin által elkövetett különféle „félreértésekre", „tudálékos kombinációkra", netán „hamisításokra", sem egyéb, hasonló feltevésekre. A kérdéses szövegrészlet természetesen megítélésünk szerint sem mentes – mert nem is lehet az – az elbeszélő és a lejegyző szemléletének hatásaitól. Mégis, ha a ránk maradt szöveget egy, az eseményeket kazár szemszögből figyelő és elmondó adatközlő, illetve egy vagy több, a bizánci udvar környezetében mozgó lejegyző, illetve szerkesztő(k) szemüvegén keresztül kíséreljük meg megérteni, kirajzolódhat egy olyan olvasat, amelynek alapján a vizsgálat alá vett részlet sem nem „hazudik", sem nem „ferdíti el" az egykori eseményeket. Leved(i), Álmos és Árpád „népének" a *DAI*-ban lejegyzett vándorlásait a 16–17. századi steppei nagyállattartó csoportok forrásokkal sokkal jobban dokumentált történetének párhuzamain keresztül vizsgálva ugyanis egyértelművé válhat, hogy a 38. fejezet első feléből megismerhető események között nincsen olyan, amely elképzelhetetlen, vagy akár csak valószínűtlen lenne.

1.) A valamikor a 9. század első felében/középső harmadában „Kazáriához közel" (annak északi vagy északkeleti határai mentén) történő megtelepedés;

---

250 *Kristó Gy.:* Levedi törzsszövetségétől i. m. 135–141.; *Tóth S. L.:* A magyar törzsszövetség i. m. 201–214.
251 *Bollók Á.:* A *De administrando imperio* i. m.; *Bollók Á. – B. Szabó J.:* Hogyan tűnt el i. m.

2.) (egyes csoportok?) 3 évre Kazária területére történő betelepedés(e);

3.) a kezdetben közös fejedelem nélkül szerveződő politikai alakulat működése;

4.) az új „jövevények” egyik vezére és egy előkelő kazár család nőtagjának politikai házassága;

5.) a kazárok által az új csoportnak a kazár szövetségi rendszerbe történő betagozására tett kísérlet („együtt harcolás”);

6.) a besenyő nyomás miatt a Dnyeperen túli területekre, illetve „Perzsia vidékére” történő szét- és elvándorlás;

7.) a kazár kagán által kezdeményezett fejedelemválasztás;

8.) a kagán „üzenete” és Leved(i) lemondó szavai;

9.) valamint az új fejedelem kazár szokás szerinti beiktatása és az új politikai szerkezet kialakulása

mind-mind olyan mozzanatok, amelyeknek számos kiváló párhuzamát ismerjük a 16–17. századi steppei történelem lapjairól. Mindezen események „függetlenség” *versus* „kazár vazallitás/bábállam”, „kazár szövetség” *versus* „ellenséges viszony” és hasonló merev kategóriákba történő beosztása, illetve ilyetén ellentétpárokkénti kezelése a szűkös forrásokat és a politikai-katonai helyzet akár évenkénti változásait látva szükségszerűen állandó ellentmondásokat szült és szül. Feladva azonban e kényszeres kategorizációt a 9. század turbulens történéseit is jobban megérthetjük, ha saját segédhipotéziseink helyett a hangsúlyt a *DAI* által megőrzött elbeszélés megértésére helyezzük.

THE „SAVART–TURK DOSSIER”

9th-Century Migrations in the Eastern European Steppe Region in the Light of 16th–17th-Century Parallel Phenomena

by János B. Szabó – Ádám Bollók

SUMMARY

The present paper analyses 9th-century Hungarian history as depicted in Chapter 38 of the Byzantine treatise *De administrando imperio*. It is argued that the account preserved in the chapter's first half is of Khazar origin and covers the events of the first two thirds of the 9th century (cca. between the 810s/830s-860s/870s). Based on a detailed comparison of analogous 16th- to 17th-century steppe migrations, it is further argued that Chapter 38's Hungarian history makes perfect sense and thus may be historically reliabile.

Csákó Judit

KEGYES KIRÁLYNÉ VAGY *ROSSZAKARAT MÉRGÉVEL TELI VIPERA*?[1]

Megjegyzések Bajorországi Gizella krónikásirodalombeli portréjához[2]

Erdélyi László és Latzkovits László felvetése[3] nyomán Kristó Gyula – egy, a 13. század elején keletkezett *gesta*átdolgozás nyomai után kutatva – részletesebben is kifejtette azt a gondolatot, miszerint Gizella királyné negatív vonásokkal felruházott krónikabeli portréja II. András korában vagy valamivel azt követően keletkezhetett. A fondorlatai révén Vazul megvakítását elérő királyi hitves – aki állítólagos öccsét, a magát később idegenekkel körülvevő Orseolo Pétert kívánta I. (Szent) István utódjául – semmiben sem emlékeztet arra a kegyes Gizellára, akit akár a szent király legendái,[4] akár a 14. századi krónikakompozíció megelőző

---

[1] A magyar történelem fordulatait mesés színezetben előadó Chronicon Hungarico–Polonicum a következőképpen ír a Szent István halálát követő eseményekről: „[…] que [sc. regina – Cs. J] ut vipera repleta veneno malitie, dolere cepit, quod nullum puerum parere potuit; cogitare cepit et secum volvere, quomodo fratri suo duci Henrici [sic!] regnum Ungarie perpetuo possidendum traderet, et sue potentie usurparet, filios regis Stephani, quos Kaul principes fovebat, in flumen proiceret, et vitam eorum morti daret, et memoriam eorum deleret" – Chronica Hungaro–Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum). Ed. Béla Karácsonyi. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (a továbbiakban: AUSz AH) XXVI. Szeged 1969. 60–61. (12. c.); lásd még Chronicon Hungarico–Polonicum. Ed. Iosephus Deér. In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. [repr.: Az utószót és a bibliográfiát összeállította Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999] (a továbbiakban: SRH) II. 289–320., az idézet helye: 317. (12. c.). „S miként a rosszakarat mérgével teli vipera, fájlalni kezdte [ti. a királyné – Cs. J.], hogy egyetlen fiút sem tudott szülni; töprengeni kezdett, és azt hányni-vetni magában, hogyan adja át fivérének, Henrik hercegnek Magyarországot örökös birtoklás végett, hogyan hajtsa azt a saját hatalma alá, István király fiait, akiket Kaul fejedelem nevel, hogyan vesse a folyóba, hogyan adja életüket a halálnak és törölje el az emlékezetüket" – Lengyel–magyar vegyes krónika (XIII. század 2. fele). Ford. Tóth Péter. In: Krónikáink magyarul III/1–3. (Történelmi források) Vál., ford. Kulcsár Péter. Bp. 2006–2008. III/3. 7–21., az idézet helye: 19.

[2] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Segítségükért itt szeretnék köszönetet mondani Körmendi Tamásnak, Mikó Gábornak és Zsoldos Attilának, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel vagy ellenvetéseikkel inspirálták munkámat.

[3] *Erdélyi László:* Krónikáink atyja Kézai. Szeged 1933. 15.; *Uő:* Ötven historikus szentistváni emlékmüvei. Sok tisztázott alapvető probléma. (Erdélyi ötven historikus) Szeged 1941. 157.; *Latzkovits László:* Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.) Szeged 1934. 81.

[4] Legendae s. Stephani regis. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 363–440., itt: 384–385. (Legenda maior, 9. c.), 394. (Legenda minor, 2. c.), 415. (Legenda Hartviciana, 10. c.). A megfelelő részletek magyar fordítását lásd Szent István király legendái. Ford. Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. (Millenniumi magyar történelem. Források) Szerk. Érszegi

*caput*jai[5] (vagy az elfogulatlannak korántsem tekinthető német források[6]) elénk állítanak. A bajor származású királyné alakjának átfestéséhez – így Kristó – az a Merániai Gertrúd szolgáltathatta a mintát, akit 1213-ban meggyilkoltak. Mivel a II. András hitvese ellen irányuló gyűlölet okairól a kor historikusa az egykori királyné férjének, illetve fiának életében aligha merhetett volna beszámolni, az idegen asszony vétkeit a 11. században élt királyi feleségre ruházta.[7]

Bár Kristó elméletét mindezidáig magam is elfogadtam,[8] újabban Zsoldos Attila megjegyzései jelzik, hogy a történész szakmában korántsem örvend konszenzusnak ez a teória. A Gertrúd állítólagos gonosztettei nyomán befeketített 11. századi királynéval kapcsolatos hipotézis csábító mivolta ellenére is el kell ismernünk, hogy lényegét tekintve igencsak eltér egymástól a két német származású asszony históriája. II. András idejében magyar földre érkeztek ugyan a királyné fivérei – míg a Sváb Fülöp német király meggyilkolásával meggyanúsított Ekbert bambergi püspök (1203–1237) és Henrik isztriai őrgróf (1204–1228) rövid ideig tartózkodtak csupán az országban, addig Berthold fiatal kora ellenére kalocsai érsek (1206–1218) lett[9] –, ám szó sincs arról, hogy Gertrúd bármelyiküket is trónra kívánta volna juttatni. A 11. századi eseményeket elbeszélő történet ezzel szemben az utódlás kérdése köré épül: Gizella azért vakíttatja meg Vazult, hogy – a Szent István által kiszemelt várományos alkalmatlanná válásával – az a Péter maradjon egyetlen lehetséges jelöltként porondon, akit a krónika a királyné fivéreként tüntet

---

Géza. Bp. 2004. 11–46., itt: 12. (Kisebbik legenda), 21–22. (Nagyobbik legenda), 33–34. (Hartvik-legenda).

5 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 217–505., itt: 316–317. (c. 66–67.), 320. (c. 69.), 322–323. (c. 70.). A megfelelő részletek magyar fordítását lásd Képes Krónika. (Millenniumi magyar történelem. Források) Ford. Bollók János. Bp. 2004. 43., 44., 45., 46.

6 A német források beállítására lásd *Gerics József:* Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térésének korai hagyományára. In: *Uő:* Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM-könyvek 9.) Bp. 1995. 71–76.

7 *Kristó Gyula:* Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. (Riccardus és Albericus tanúsága). In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Memoria saeculorum Hungariae) Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 229–238., különösen: 236–238.; *Uő:* Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő:* Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 195–227., itt: 221–226.; *Uő:* Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Bp. 2002. 65–66.

8 Pl. *Csákó Judit:* Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 515–526., itt: 518–519.

9 Gertrúd fivéreiről lásd *Karl Bosl:* Europäischer Adel im 12./13. Jahrhundert. Die internationalen Verflechtungen des bayerischen Hochadelsgeschlechtes der Andechs-Meranier. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 30. (1967) 20–52., itt: 36–40.; *Udvardy József:* A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 11.) Köln 1991. 104–116.; *Majorossy Judit:* Előszó. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. (Ferenczy Múzeum kiadványai. Monográfiák 2.) Szerk. Uő. Szentendre 2014. 9–14., itt: 12–13., 14.; *Kiss Gergely:* Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkormányzati tanulságai. In: Egy történelmi gyilkosság i. m. 85–94.

fel.[10] Azt, hogy a kérdést most újfent tárgyaljuk, indokolja az is, hogy Körmendi Tamás vizsgálatai nyomán a Gertrúdról alkotható kép is módosult. Forrásaink – bár Anonymus *gestá*jának megfelelő szöveghelye[11] alapján szokás volt úgy vélekedni, hogy a 13. század elején a királyné környezetéhez tartozó németek *legelték le az ország javait*[12] – korántsem mutatják, hogy az idegenek, a már említett Berthold kivételével, különösebben teret nyertek volna II. András uralkodásának első évtizedében. Az a királyné, akit talán nem is annyira az ellene vagy a németjei iránt táplált általános gyűlölség okán, mint inkább személyes indíttatástól vezérelve – esetleg hirtelen felindulásból – gyilkoltak meg,[13] még kevésbé rokonítható a 69. krónikafejezet ármánykodó Gizellájával, mint ahogyan azt korábban vélhettük.

Valóban el kell-e azonban vetnünk, hogy a krónikakompozíció megfelelő *caput*ja – a Gizellát negatív színben lefestő tradíció – a 13. század első felében, esetleg éppen Gertrúd alakjával összefüggésben keletkezett? Jelen dolgozatban erre a kérdésre keresem a választ. Elöljáróban is szeretném azonban hangsúlyozni, hogy az elemzésbe bevonható források, a Szent István uralkodásáról beszámoló elbeszélő kútfők értékelése bőséggel vet fel kérdéseket. Nem csupán azt nem tudjuk, milyen átdolgozásokkal kell számolnunk az államalapítást követő évtizedekről hírt adó krónikakompozícióbeli fejezetek esetében,[14] de bizonytalannak tekinthetjük többek között azt is, hogy mikor szivárogtak be a Gizella-hagyomány vonatkozásában is értékes adalékot rögzítő Altaichi Évkönyv (*Annales Altahenses*, *Annales Altahenses maiores*) értesülései a magyar elbeszélő hagyományba.[15] Egy újabb áttekintéstől, a kérdéskör természetéből fakadóan, nem várhatunk tehát egyebet, minthogy a bizonytalan teóriák sorában a legkevésbé valószínűtlennek tűnő megoldást megtaláljuk.

---

[10] *Zsoldos Attila:* Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyarországon. In: Egy történelmi gyilkosság i. m. 17–28., itt: 23–24.

[11] P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Ed. Aemilius Jakubovich – Desiderius Pais. In: SRH I. 13–117., itt: 45–46. (9. c.). A részlet magyar fordítását lásd *Anonymus:* A magyarok cselekedetei – *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László – Bollók János. (Millenniumi magyar történelem. Források) Bp. 2004. (a továbbiakban: AKS) 16. (A megfelelő részletet Veszprémy László fordította.)

[12] *Kristó Gyula:* Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: *Uő:* Tanulmányok az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 369–392., itt: 377–382.; *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 50. Ettől eltérő álláspontot fogalmazott meg Győry János, aki a pápai adószedés elleni tiltakozás megnyilvánulását vélte Anonymus sorai mögött felfedezni, lásd *Uő:* Gesta regum – gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19.) Bp. 1948. 35–36.

[13] *Körmendi Tamás:* A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: Egy történelmi gyilkosság i. m. 95–124., itt: 117–120.

[14] A Kristó által vélelmezett 13. század eleji szerkesztéssel kapcsolatban felmerülő problémákról korábban szóltam, lásd *Csákó Judit:* Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához. Századok 149. (2015) 301–332.

[15] A téma irodalmára lásd *Varga Gábor:* Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német–Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról. Aetas 22. (2007) 3. sz. 36. 4. jegyz.

Gizella krónikabeli ábrázolásának problémája szorosan összefonódik egy másik, a szakirodalomban ugyancsak több ízben érintett kérdéskörrel. Azt, hogy András, Béla és Levente hercegek Vazul – s nem pedig Szár László – fiai lehettek, ma már nem vitatja a medievisztika. Annál problematikusabb azonban, hogy mikor is válthatta fel a bizonyos szövegekben még tetten érhető eredeti hagyományt az az Anonymusnál vagy a krónikakompozícióban is olvasható tradíció, miszerint a Vazul megvakíttatása után külhonba menekült hercegek Szár László és egy rutén hercegnő gyermekei lettek volna.[16] Írásomban arra is ki kell térnem, vajon szükséges-e kapcsolatot gyanítanunk a Vazul-ági királyok származására vonatkozó hagyomány torzulása és a sötét ecsetvonásokkal megfestett Gizella-kép születése között.

A forrásbázis

Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy mely források árulkodhatnak a 14. századi krónikakompozíció megfelelő fejezeteiben (66–67., 69–70. *caput*ok) kontaminálódó különféle tradíciók kialakulásának lehetséges idejéről. A Szent István-korral kapcsolatos magyar és külhoni kútfőket számos alkalommal érintette a hazai medievisztika,[17] és a Vazul-kérdést részletesen tárgyaló Váczy Péter, valamint az első királyunk családi történetét kimerítő tanulmányban feldolgozó Kristó Gyula maguk is szóltak azokról a szövegekről, amelyeken újfent végig kell most tekintenünk.[18]

A Gizella-hagyomány magyarországi formálódását vizsgálva foglalkoznunk kell a Szent István legendáiban,[19] a Kézai Simon *gestá*jában,[20] valamint a Zágrábi (és a Váradi) Krónikáiban olvasható híradásokkal.[21] Géza fejedelem fiának bajor föld-

---

[16] P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum i. m. 55. (c. 15.); Chronici Hungarici compositio i. m. 321. (c. 69.); Anonymus vonatkozó passzusának magyar fordítását lásd AKS 21. (A megfelelő részletet Veszprémy László fordította.) Az eredeti tradíciót őrző szövegeket alább tárgyalom. A kérdés irodalmához lásd *Váczy Péter:* A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 304–338.; *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 202–207.

[17] *Ember Győző:* Szent István a középkori magyar történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. III. 257–275.; *Gombos F. Albin:* Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának i. m. III. 631–674. Az 1030. évi német hadjárat forrásközpontú megközelítésére lásd *Uő:* Szent István háborúja II. Konrád római–német császárral 1030-ban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának i. m. III. 301–324.

[18] *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m.; *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m., különösen: 200–201., 202–207., 221–226.

[19] Lásd 4. jegyz.

[20] Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 129–194., itt: 172–173. (44–45. c.). Magyar fordítását lásd AKS 108–109. (a megfelelő részletet Bollók János fordította).

[21] Chronicon Zagrabiense cum textu Chronici Varadiensis collatum. Ed. Emericus Szentpétery. In: SRH I. 195–215., itt: 207. (4. c.). Kulcsár Péter magyar fordításában lásd Zágrábi krónika (354). In: Krónikáink magyarul i. m. III/1. 37–41., itt: 38.; Váradi Krónika (1374). In: Krónikáink magyarul i. m. III/1. 42–44. (a fordítás csupán a Zágrábi Krónikához képest mutatott többletet tartalmazza).

ről érkezett feleségét nem említik ugyan, ám a Vazul-fiak származására vonatkozó hagyományt tárgyalva ki szükséges térnünk Gellért püspök nagyobbik legendájára[22] és Anonymus regényes honfoglalás-történetére.[23] A Szár László-tradíció mellett Péter király hamis genealógiáját is érintik a Knauz-krónikacsalád néven a kutatásban ismertté vált kései szövegek:[24] utóbbi szerkesztések kapcsán – ahogyan a 14. században összeállított Zágrábi Krónika (vagy az annak textusát követő Váradi Krónika) vonatkozásában is –[25] felmerült, hogy azok korai hagyomány letéteményesei lehetnek.[26] Ugyancsak a témához vonható annak az ismeretlen Mátyás-kori szerzőnek a Knauz-féle krónikákkal is rokonítható összeállítása, amely a 15–16. századi dekrétumszövegeket fenntartó Esterházy-kódexben (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 108 Hg. Esterházy-levéltár, Repositorium rep. 71. nr. 13) maradt ránk.[27]

A legnagyobb valószínűség szerint a 13. század első harmadában lejegyzett, a Kálmán szlavóniai herceg (1226–1241) és lengyel felesége, Salomea környezetéhez kapcsolható[28] Magyar–lengyel Krónika (Vegyes Krónika, *Chronicon Hungaro–Polonicum*, *Chronicon mixtum*), valamint az I. (Nagy) Lajos udvarában is

---

[22] Legenda S. Gerhardi episcopi. Ed. Emericus Madzsar. In: SRH II. 461–506., itt: 501. A megfelelő részlet magyar fordítását lásd Szent Gellért püspök legendái. Ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori legendák i. m. 83.

[23] Lásd 16. jegyz.

[24] Chronicon Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 321–345. (Párizsi Kódex, Knauz-kódex, Toldy-kódex, Müncheni Kódex): 329., 330., 331. A krónikacsalád további három szövegvariánsára lásd *Jánosi Mónika*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 225–254., különösen: 233. 39. jegyz. (Kollár-kódex); *Kertész Balázs:* Magyar vonatkozású kéziratos törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 127. (2011) 30–46., itt: 33–34., 41., 46. (Müncheni Kódex – München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 13192); *Mikó Gábor:* Mátyás király „krónikás könyve" egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez. In: Tiszteletkör i. m. 573–586. (Lőcsei Kódex); A Párizsi Kódex és a Knauz-kódex szövegeit *Kulcsár Péter* magyar fordításában lásd Párizsi krónika (1395 után). In: Krónikáink magyarul i. m. III/1. 69–73., itt: 69. (András, Béla és Levente származása); Knauz-krónika (Zágrábi krónika, 1556 körül). In: Krónikáink magyarul i. m. III/2. 61–66., itt: 61. (András, Béla és Levente származása, Péter származása), 62. (András, Béla és Levente származása).

[25] *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 32.; *Szentpétery Imre:* A Zágrábi és a Váradi krónikák egymáshoz való viszonya. Századok 68. (1934) 410–425., itt: 425.

[26] *Szovák Kornél – Veszprémy László:* Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH II. 721–799., itt: 768. (a vonatkozó rész Szovák Kornél munkája).

[27] A késő középkori szerkesztést ismerteti *Mikó Gábor:* Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. Történelmi Szemle 55. (2013) 1–22. A krónika szövegét a tanulmány függeléke tartalmazza, lásd 17–22., itt: 18., 19. Dolgozatomban nem foglalkozom azokkal a forrásokkal, amelyek önálló hagyománynak nem tekinthetők. Gizellával kapcsolatos említéseiket lásd Chronicon Posoniense. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 7–51., itt: 36.; Chronicon Monacense. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 53–86., itt: 67–68.; Chronicon, quod conservatur in monte S. Georgii (Szepesszombat, Georgenberg, Spiška-Sobota). Ed. Béla Pukánszky. In: SRH II. 273–287., itt: 279.

[28] *Ryszard Grzesik:* Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu – The Hungarian–Polish Chronicle. Studies of the Polish–Hungarian cultural relationship in the Middle Ages. (Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych Prace Komisji Historycznej 56.) Poznań 1999. 208–212. A forrással

megfordult[29] Heinrich von Mügeln német nyelvű krónikája (*Ungarische Chronik*)[30] szintén szólnak első királyunk feleségéről.[31] Bár ezeket a kútfőket – a csupán lengyelországi kéziratokban fennmaradt[32] Vegyes Krónika esetleges szlavóniai vagy szepességi keletkezése[33] ellenére is – a magyar történelem külhoni forrásai közé tartom célszerűnek sorolni, mind a magyarok és a lengyelek közös históriáját előadó, zavaros elemektől sem mentes mese,[34] mind pedig a magyar krónikát (vagy inkább krónikákat) német nyelvre átültető 14. századi munka esetében[35] egyértelműnek tekinthetjük a magyar elbeszélő hagyománnyal való szoros kapcsolatot.[36]

A Szent István uralkodásával – s Gizellával kötött házasságával – foglalkozó külhoni krónikásemlítéseket részletesen feldolgozta az első királyunk halálának 900. évfordulóján közreadott tanulmánykötetben Gombos F. Albin,[37] s a bajor származású királyné sírhelye után nyomozó Uzsoki András ugyancsak

---

kapcsolatban lásd még *Barabás Gábor – Font Márta:* Kálmán (1208–1241). Halics királya – Szlavónia hercege. Bp.–Pécs 2017. 105–107. (A vonatkozó rész Barabás Gábor munkája.)

[29] *Domanovszky Sándor:* Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika. Századok 41. (1907) 20–35., 119–142.

[30] Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum. Ed. Eugenius Travnik. In: SRH II. 87–223., itt: 150. (19. c.), 152–154. (20–23. c.).

[31] Domanovszky megállapítása szerint Mügeln a latin nyelvű munkáját – bár azon a magyar krónikaszerkesztés némi reminiscentiái átcsillámlanak – a már elkészült német textus alapján állította össze, így a továbbiakban elégségesnek látom a népnyelvű munkával foglalkozni. Lásd Chronicon rhythmicum Henrici de Mügeln. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 225–272., itt: 258–259.; *Domanovszky S.*: Mügeln Henrik i. m. 138. A kérdéshez lásd még Bagi Dániel tanulmányát jelen folyóiratszámban.

[32] A kézirati hagyományhoz lásd *Karácsonyi Béla:* Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. In: AUSz AH XVI. 3–63.

[33] Utóbbi teóriára lásd *Martin Homza:* Uhorsko–poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy. (Libri historiae Slovaciae. Fontes 1.) Bratislava 2009. 22–27.

[34] *Csákó Judit:* A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. Századok 148. (2014) 287–334.

[35] *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik i. m. 26–35., 127–132.

[36] Az Árpád-kor első évszázadának eseményei kapcsán ugyancsak a krónikakompozíció szöveghagyományából merít – az előtte fekvő textust részletesen ki is aknázva – a 15. században alkotó lengyel humanista, Johannes Dlugossius (Jan Długosz). Az *Annales regni Poloniae* információit – mivel a történetíró előtt a Budai Krónika megfelelő *caput*jának szövege minden bizonnyal abban a formában feküdt, amelyben azt ma is olvashatjuk – nem láttam szükségesnek megadni. Azt azonban érdemes talán megjegyeznünk, hogy Dlugossius a genealógiai adatok terén a forrásában jelentkező zavarokat észlelte, és ezekben némileg meg is kísérelt rendet teremteni: Gizella hamis családfája mellé a királyné származására vonatkozó valós információt is beillesztette a szövegbe. Lásd Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Ed. Jan Dąbrowski. I. Liber primus. Liber secundus. Varsaviae 1964. 322–323.; *Carlile Aylmer Macartney:* Dlugosz et le Chronicon Budense. In: *Uő:* Studies on Early Hungarian and Pontic History. Ed. Lóránt Czigány – László Péter. (Variorum Collected Studies Series 588.) London 1999. 569–586. Jakob Unrest karintiai plébános *Ungarische Chronik*ja – amely Gizellát és Péter Burgundiai Vilmostól valós származását említi – ugyancsak a magyar hagyomány nyomán tájékozódik. A 15. századi szerző forrása egy, az Esterházy-kódex krónikájához hasonló összeállítás lehetett: utóbbit vagy valamely bővebbebb variánsában ismerhette, vagy egyéb helyről is kiegészítette az abban olvasottakat. Lásd *Adolf Armbruster:* Jakob Unrests Ungarische Chronik. Revue roumaine d'histoire 13. (1974) 473–508., itt: 489.; *Mikó G.:* Élt-e valaha i. m. 7–9.

[37] *Gombos F. Albin:* Szent István a középkori i. m. 648–650.

áttekintést adott azon forráshelyekről, amelyek II. (Szent) Henrik német király és német–római császár húgáról adalékot szolgáltatnak.[38] A korpuszból[39] most csupán azokat a szövegeket emelem ki, amelyek tanúbizonysága jelen elemzés szempontjából is perdöntő lehet: újfent olyan tudósításokkal van dolgunk, amelyek a magyar tradícióval egyértelmű, ám a fenti kútfőknél valamelyest közvetettebb kapcsolatot mutatnak. Két beszámolót kell itt vizsgálnom: az Altaichi Évkönyv (*Annales Altahenses*, *Annales Altahenses maiores*) 11. századi feljegyzéseit,[40] valamint Albericus Trium Fontium (Aubry de Trois-Fontaines, Trois-fontaines-i Alberik) 13. századi világkrónikáját.[41] Míg előbbi a Magyarországra hadjáratokat (1042, 1043, 1044) vezető III. Henrik német uralkodó (1039/1046–1056) környezetéből szerezhette értesüléseit, amikor a Szent István halálát követő trónharcokról részletes képet festett – a beszámoló később beszivárgott a magyar krónikatörzsbe –,[42] addig utóbbi minden bizonnyal ciszterci rendtársaitól tájékozódott a magyar történelemről.[43] A Vazul/Szár László-tradíció kapcsán szólni fogok továbbá Johannes de Utino (Johannes de Mortiliano, Giovanni da Udine,

---

[38] *Uzsoki András:* Az első magyar királyné, Gizella sírja. Vár ucca tizenhét 8. (2000) 1. sz. 112–153., itt: 116–134.

[39] *Gábor Bradács:* Gisela von Bayern – Friedensstifterin und „Apostelin" Ungarns. In: Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter. Ed. Roman Czaja – Eduard Mühle – Andrzej Radziminski. Torún 2012. 315–330. A Gizella és István házasságkötéséről megemlékező scheyerni tradícióra lásd *Veszprémy László:* A scheyerni középkori forráscsoport. Századok 141. (2007) 991–1009.

[40] Annales Altahenses maiores. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi [a továbbiakban: MGH SS rer. Germ.] 4.) Ed. Wilhelmus de Giesebrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. Hanoverae 1891. 24. (1041. év), 33. (1043. év); Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–IV. Ed. Albinus Franciscus Gombos (– Csaba Csapodi). Bp. 1937–1943. [repr.: Bp. 2005–2011] (a továbbiakban: CFH) I. 92–105., itt: 93., 96. (205. sz.). A megfelelő részletek magyar fordítását lásd Altaichi Évkönyv. Ford., bev. jegyz. Makk Ferenc. In: Az államalapítás korának írott forrásai (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár [a továbbiakban: SzKK] 15.). Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 237–256., itt: 240–241. és 249–250. Az 1050–1065 közötti magyar vonatkozású passzusokat közli Altaichi Évkönyvek. Ford., bev. jegyz. Makk Ferenc. In: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. (SzKK 22.) Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. 70–84.

[41] Albrici monachi Triumfontium Chronicon. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst. In: MGH SS XXIII. 631–950., itt: 779. (1010. év), 786. (1041. év); CFH I. 23–34., itt: 26. (103. sz.). A híradást átveszi a Neuss melletti ágostonos rendház ismeretlen kanonokának tollán 1498 után összeállított *Chronicon Belgicum magnum*, lásd Magnum chronicon, in quo cum primi Belgicae res et familiae diligenter explicantur. In: Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores. Ed. Johannes Pistorius – Burkhardus Gotthelfius Struvius. III. Ratisbonae 1726³. 1–456., itt: 102.; A kompiláció magyar vonatkozású részeit a filológiai kapcsolatok feltüntetésével közli CFH I. 523–526., itt: 524. (1236. sz.). A késő középkori munkára és forrásaira lásd *K[arl] E[ugen] Hermann Müller:* Das Magnum Chronicon Belgicum und die in demselben erhaltenen Quellen. Ein Beitrag zur Historiographie. Berlin 1888.; *Robert Stein:* Magnum Chronicon Belgicum. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle I–II. Ed. Graeme Dunphy et al. Leiden 2010. (a továbiakban: EMCh) II. 1058–1059.

[42] *Marczali Henrik:* A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 95.; *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 81–85.

[43] *Latzkovits László:* Alberik világkrónikájának i. m. 85–92.

Giovanni Longo, Udinei János) világkrónikájának magyar adatairól: a 15. századból származó rövid feljegyzés – amely Gizella és István házasságát vagy Péter hamis genealógiáját is említi – mutatja, hogy a késő középkorban is létezett még azon hagyomány, amely úgy tudta, András, Béla és Levente Vazul fiai voltak.[44]

Itt kell megjegyeznem, hogy Gizellával – mint a legkeresztényibb (*christianissima*) uralkodói hitvessel és boldog emlékezetű (*beate memorie*) királynéval – Kristó megjegyzése szerint oklevelekben is találkozhatunk:[45] ezek a diplomák[46] azonban, mivel a most vizsgálandó negatív királynékép kiformálódásával kapcsolatban adalékot nem hoznak, ugyanúgy nem képezik a vizsgálat tárgyát, mint a magyarság keresztény hitre térítése vonatkozásában a német hagyományból táplálkozó és ennek megfelelően a krisztianizációban a bajor származású hercegnőnek főszerepet juttató elbeszélő források.[47]

Gizella alakja kútfőinkben: a kétféle királyné-ábrázolás

Említettem fentebb, hogy a magyar krónika- és legendairodalom termékei (és a hazai elbeszélő hagyománnyal rokonítható kútfők) Gizellával kapcsolatban két, egymástól gyökeresen eltérő képet őriztek meg: a kétféle ábrázolás a több redakciós fázisban keletkezett krónikaszerkesztmény fejezeteiben egymás mellett is megfér. Érdemes ezen a ponton áttekintenünk, miféle információkat közölnek forrásaink II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (973–976, 985–995) lányáról, akiben a külhoni történetírók – a német (bajor) tradíció nyomán – nemegyszer Magyarország keresztény hitre térítőjét látták.[48]

---

[44] Ioannis de Vtino Brevis narratio de regibus Hvngariae. In: Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita. Ed. Franciscus Toldy. I. Pesthini 1862. 75–86., itt: 77., 78. *Kulcsár Péter* magyar fordításában lásd *Johannes de Utino:* Rövid elbeszélés Magyarország királyairól (1459/63). In: Krónikáink magyarul i. m. III/1. 85–92., itt: 85., 86.

[45] *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 218.

[46] „Kesla regina Hungarie christianissima" (1212): Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Monumenta Hungariae historica. Diplomataria) I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. I. 22.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II. Ed. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I. 89–90. (297. sz.); „beate memorie regine Gysele" (1217): *Ipolyi Arnold et al.*: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) V. 8. (5. sz.); RA I. 112–113. (340. sz.); „beate memorie regine Gysle" (1222): HO V. 9. (6. sz.); RA I. 127. (383. sz.). – Az utóbbi két oklevél, amely egyértelmű filológiai kapcsolatot mutat – Szentpétery Imre a korábbi variánst az adományra tett ígéret előzetes írásba foglalásának tekintette (RA I. 113. [340. sz.]) –, II. András kárpótlása a veszprémi egyház számára Gizella koronájáért, amelyet az uralkodó az 1217. évi keresztes hadjárat költségeinek fedezésére magával vitt a Szentföldre. A diplomákat Székely Melinda magyar fordításában lásd Források Gizella királyné életéről. Vár ucca tizenhét 8. (2000) 1. sz. 201–211., itt: 209–210.

[47] Példaképpen említhetjük Wipót, II. Konrád német uralkodó (1024/1027–1039) életíróját. Wiponis Proverbia, Tetralogus Henrici regis, Vita Chuonradi II imperatoris. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS XI. 243–275., itt: 268.; CFH III. 2666. (5185. sz.). A magyar vonatkozású részletek fordítását közli *Wipo:* II. Konrád császár tettei. Ford., bev. jegyz. Thoroczkay Gábor. In: ÁKÍF 177–182., itt: 180.

[48] *Gombos F. Albin:* Szent István a középkori külföldi i. m. 306–309.

A Gizellát pozitív színezetben feltüntető hagyomány elemei a következők:

1. Szent István a később a császári trónon ülő Jámbor (Szent) Henrik (1002/1014–1024) húgát vette feleségül (*Legenda maior*,[49] *Legenda minor*,[50] Hartvik-legenda,[51] [Magyar–lengyel Krónika],[52] Johannes de Utino).[53]

2. A kegyes királyné adományokat tett a magyarországi egyházak – így a veszprémi püspökség (*Legenda maior*,[54] Hartvik-legenda)[55] vagy a székesfehérvári és az óbudai társaskáptalanok (krónikakompozíció,[56] Mügeln)[57] – javára, és gondoskodott azok felszereléséről.

---

[49] „Ad consortium vero regni, principue causa sobolis propagande, sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Henrici, qui ob mansvetudinem morum pius est appellatus, Gillam nomine sibi in matrimonio sociavit [sc. Stephanus – Cs. J.], quam unctione crismali perunctam gestamine corone sociam esse notificavit" – Legendae s. Stephani i. m. 384. (Legenda maior, 9. c.).

[50] „Qui cum iam senesceret, resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio, arce regni sublimando, uxorem noblissimam ex latissima Romanorum imperatorum prosapia dirivatam duxit" – Legendae s. Stephani i. m. 394. (Legenda minor, 2. c.).

[51] „Ad consortium vero regni, principue causa sobolis propagande, sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Henrici, qui ob mansvetudinem morum pius est appellatus, Gillam nomine sibi in matrimonio sociavit [sc. Stephanus – Cs. J.], quam unctione crismali perunctam gestamine corone regni sociam esse constituit" – Legendae s. Stephani i. m. 415. (Legenda Hartviciana, 10. c.).

[52] „[…] qui [sc. Stephanus – Cs. J.] habito consilio principum accepit uxorem de Theutonia, sororem regis Almanie, cum intravit minor frater, nomine Henricus" – Chronica Hungaro–Polonica i. m. 55–56. (10. c.); Chronicon Hungarico–Polonicum i. m. 315. (10. c.). – Mivel a Magyar–lengyel Krónika a történetet regényes színezetben, Gizellát meg sem nevezve adja elő, a zavaros forrást a főszövegben valamennyiszer szögletes zárójelben tüntetem fel.

[53] „Postea vero Augusti videlicet Hainrici Pii sororem Kellam in matrimonio sibi sociavit" – Ioannis de Vtino Brevis narratio i. m. 77.

[54] „Que [sc. Gilla – Cs. J.] qualis erga dei cultum ornandum extitit (sic!), quam frequens et benefica circa deo servientium congregationes apparuit (sic!) multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta hodie testantur. Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit" – Legendae s. Stephani i. m. 384–385. (Legenda maior, 9. c.).

[55] „Que [sc. Gilla – Cs. J.] qualis erga dei cultum ornandum extitit (sic!), quam frequens et benefica circa deo servientium congregationes apparuit (sic!) multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta hodie testantur. Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit" – Legendae s. Stephani i. m. 415. (Legenda Hartviciana, 10. c.).

[56] „Regina vero Keisla, uxor sancti regis, dictam ecclesiam [sc. Albensem – Cs. J.] aureis crucibus, fusoriis, tabulis, calicibus, gemmis et ornamentis ultra modum ditavit" – Chronici Hungarici compositio i. m. 316. (66. c.). „Deinde sanctus rex venit in civitatem, que Vetus Buda vocatur una cum filio suo Sancto Emerico et regina. Et cum ibi non invenisset aliquod pium opus in Christo, in quo possit laudari Creator omnium, statim sanctissimus rex de thezauro predicti Kean ducis Bulgarorum et Sclavorum, quem occiderat, cepit in medio civitatis edificare grande cenobium in honore apostolorum Petri et Pauli […]. Regina autem cruces, tabulas et ornamenta procurabat" – Chronici Hungarici compositio i. m. 316–317. (67. c.). „Quo experto regina Keisla dum ad aliquas ecclesias in Hungaria devenisset, omnes apparatus in domo Domini existentes sibi presentari faciebat et renovanda tam in sindone quam in bysso omni anno renovabat" – Chronici Hungarici compositio i. m. 317. (67. c.).

[57] „Auch begobt die selb kirchen [sc. Weissenburg – Cs. J.] die kungen Kesla, sant Stephans hawsfraw, mit guldein kelchen und mit krewczen und mit maniger czyr. Darnach kom der heilig sant Stephan

3. István ígéretet tétetett Péterrel arra nézve, hogy halála után özvegyét tiszteletben tartja (*Annales Altahenses maiores*).[58] Trónra kerülését követően azonban az új uralkodó a királynét javaitól megfosztotta (*Annales Altahenses maiores,*[59] Mügeln),[60] s a hatalom nélkül maradt asszonyt egy várba zárta (*Annales Altahenses maiores*).[61]

Az ármánykodó Gizella portréjához a következő motívumok tartoznak:

1. Gizella magyar földön sok rosszat cselekedett (Albericus Trium Fontium).[62] A királyné a felelős Vazul megvakíttatásáért: az ifjonti vétkei miatt Nyitrán bebörtönzött rokonának megbocsátó, s őt egyenesen utódjául kívánó István követét, Budát – aki egyébként a királyné bűnsegédévé vált – a fondorlatos Gizella küldötte, Sebös megelőzte, s Vazult az uralkodásra alkalmatlanná tette (krónikakompozíció,[63] Kézai,[64] Mügeln,[65] Esterházy-kódex krónikája).[66]

---

gen Ofen mit der kungin und mit seim sun Emreich. Und pawt do mitten in der stat ein closter in sant Peters und sant Pauls […]" – Chronicon Henrici de Mügeln i. m. 150. (19. c.).

[58] „Hic [sc. Petrus – Cs. J.] ipso [sc. sancto Stephano] vivente in regno solidatus iuravit, ut praeceperat avunculus, se dominam suam reginam semper honoraturum nec quicquam eorum, quae rex dederat ei, ablaturum, si post mortem ipsius vitam illi donaret Dominus" – Annales Altahenses i. m. 24. (1041. év).

[59] „Nam unius anni tempore tractavit [sc. Petrus – Cs. J.] eam [sc. reginam – Cs. J.] honorifice, quo peracto spatio destituit illam omni bono. Primum quidem praedia, quae a marito vivente susceperat, et pecuniam, quam seorsum habuerat, ipse vi abstulit, eamque iurare compulit, ut de residuo nihil daret cuiquam praeter suam licentiam" – Annales Altahenses i. m. 24. (1041. év).; „[…] et reginae Gislae reddere cuncta, quae maritus eius idem Stephanus ei donaverat, quae iste, sicut Petrus, illi pridem abstulerat" – Annales Altahenses i. m. 33. (1043. év).

[60] „[…] do nam er [sc. Petrus – Cs. J.] dy kungin Kesla all ir wirde und gewalt, die sie in dem reich hett, und entsaczt sie von allen ir wirdickeit" – Chronicon Henrici de Mügeln i. m. 153. (22. c.).

[61] „In quadam etiam urbe eam [sc. reginam – Cs. J.] locavit [sc. Petrus – Cs. J.] talique que custodiae mancipavit, ut nec ipsi potestas esset usquam progrediendi nec cuiquam advenientium eam conveniendi" – Annales Altahenses i. m. 24. (1041. év).

[62] „[…] illa Gisla regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit" – Albrici monachi i. m. 779.

[63] „[…] misit [sc. sanctus rex Stephanus – Cs. J.] festinanter nuncium, scilicet Budam filium Egiruth, qui Vazul patruelis sui filium, quem recluserat rex propter iuvenilem lasciviam et stultitiam, ut corrigeretur, de carcere Nitrie educeret et ad se duceret, ut eum antequam moreretur, regem constitueret. Audiens autem hoc Keisla regina iniit consilium cum Buda viro nephando et festinantissime misit nuncium nomine Sebus filium ipsius Buda ad carcerem, in quo Vazul detinebatur. Sebus itaque preveniens nuncium regis effodit oculos Vazul et concavitates aurium eius plumbo obturavit et recessit in Bohemiam" – Chronici Hungarici compositio i. m. 320. (69. c.).

[64] „[…] misit [sc. beatus sanctus rex Stephanus – Cs. J] nuncios festinanter, qui Wazul filium sui patruelis de carcere Nitrie educeret, quem ipse post eum regem faceret super Hungaros. Quo audito Kysla regina, habito consilio infidelium, misit comitem Sebus, qui regis nuncium preaveniens, Wazul oculos effoderet auresque eius plumbi infusione obtuaret fugeretque abinde in Boemiam" – Simonis de Kéza Gesta i. m. 173. (44. c).

[65] „Wann der kung Stephan het den selben in ein kerker gesaczt, daz er sein tümhait straft. Do erhort daz die kungyn Keszla und sant snell zu dem kerker, in de, Wanczul (sic!) gevangen waz; und der pot hiesz Zebus und der kom ee zu dem kerker wen des kuniges pot Buda. Der selb, alz im dy kunigin enpoten hett, prach Waczul die augen aus und gosz im pley in die oren" – Chronicon Henrici de Mügeln 152. (20. c.). „Darnach nomen sie Zebus, den die kungin Kesla hett gesant, der Waczul die augen auszprach in dem kerker" – Chronicon Henrici de Mügeln i. m. 154. (23. c.).

[66] „Wazol per reginam Gesla uxorem sancti Stephani regis et per quosdam iniquos principes per effosiones oculorum et aliorum membrorum mutilacionem interficitur sine haerede" – *Mikó G.:* Élt-e valaha i. m. 18.

2. Péter Gizella nővére (krónikakompozíció,[67] Albericus Trium Fontium,[68] [Magyar–lengyel Krónika],[69] Mügeln,[70] Zágrábi és Váradi Krónika)[71] / Gizella nővérének fia (Kézai).[72] A királyné – arra vágyván, hogy zsarnokoskodhassék – a hatalom megszerzésében fivérét / unokaöccsét támogatta, akinek abban is segédkezett, hogy a Magyar Királyságot német uralom alá vesse (krónikakompozíció,[73] Kézai,[74] [Magyar–lengyel Krónika],[75] Mügeln).[76]

3. Gizella és Péter Szent Zsigmond burgundiai király – a császár által Velencébe küldött – fivérének, Vilmosnak a gyermekei. A királyné anyja a császár Gertrúd nevű leánya, míg Péteré Szent István nővére (krónikakompozíció,[77] érinti még a hamis genealógiát: Mügeln,[78] Knauz-krónikacsalád,[79] Johannes de Utino).[80]

---

[67] „Petrum Alamannum vel potius Venetum, fratrem regine" – Chronici Hungarici compositio i. m. 322. (70. c.).

[68] „Unde rex Petrus (…) frater dicitur fuisse illius regine Gisle" – Albrici monachi i. m. 876. (1041. év).

[69] „Elapso autem regiminis sui [sc. Albe – Cs. J.] anno, regina invidie et odii fomitem contra principem Albam, quod ipse regimine dignior esset, quam dux Henricus, germanus regine, contraxit" – Chronica Hungaro–Polonica i. m. 60. (12. c.); Chronicon Hungarico–Polonicum i. m. 317. (12. c.).

[70] „Do wolt die kungin Kesla mit Buda, irem diner, Pete (sic!) Wilerley (sic!) sun von Burgundia, zu eim kunig haben oder iren pruder" – Chronicon Henrici de Mügeln i. m. 153. (21. c.).

[71] „Post obitum huius regis sanctissimi regnum vacavit [vero] regimine annis undecim, mensibus quatuor et medio, i[nfra] quod tempus prefuit regno Petrus Theutonicus, frater … Gesle, consortis eiusdem sancti regis, forsan annis VII [et] ultra" – Chronicon Zagrabiense i. m. 207. (4. c.). (A Váradi Krónika szerint „Petrus Theutonicus, frater … Resla (sic!) regine sancti regis Stephani, de sorore Sancti Stephani genitus.")

[72] „Regina vero Kysla consilio […] filium sororis suae, cuius pater fuerat dux Venetorum, regem fecit super Hungaros" – Simonis de Kéza Gesta i. m. 173. (45. c.).

[73] „At regina Keysla cum Buda satellite scelerum, Petrum Alamannum vel potius Venetum, fratrem regine, regem preficere statuerunt, hoc intendentes, ut regina Keysla motus sue voluntatis pro libitu suo posset complere et regnum Hungarie amissa libertate Teutonicis subderetur […]" – Chronici Hungarici compositio i. m. 322. (70. c.).

[74] „Regina vero Kysla consilio iniquorum Petrum Venetum filium sororis suae, cuius pater fuerat dux Venetorum, regem fecit super Hungaros, ut pro libitu posset motus suae voluntatis perficere, regnumque Hungariae amissa libertate Teutonicis subderetur" – Simonis de Kéza Gesta i. m. 173. (45. c.).

[75] Lásd 1. jegyz.

[76] „Do wolt die kungin Kesla mit Buda, irem diner, Pete (sic!) Wilerley (sic!) sun von Burgundia, zu eim kunig haben oder iren pruder, daz sie dester paz iren willen mochte gehaben in dem reiche, und daz die vngarischen wirdickeit und herschaft den Deuschen wurde untertenig" – Chronicon Henrici de Mügeln i. m. 153. (21. c.).

[77] „Villelmus autem pater Petri regis fuit frater Sigismundi regis Burgundiorum, sed post interemptionem Sancti Sigismundi venerat ad imperatorem, quem imperator collocavit Venetiis et dederat ei sororem suam nomine Gertrud in uxorem, de qua genuit Keyslam reginam. Mortua autem Gertrud, Uillelmus duxit in uxorem sororem sancti Stephani regis, de qua genuit Petrum regem" – Chronici Hungarici compositio i. m. 323. (70. c.).

[78] „… wolt die kungin Kesla (…) irem diner, Pete (sic!) Wilerley (sic!) sun von Burgundia, zu eim kunig haben oder iren pruder" – Chronicon Henrici de Mügeln i. m. 153. (21. c.).

[79] „Petrus Alemanus filius Wylhelmi (Vylhelmi), ex sorore Sancti Stephani electus fuit in regem" – Chronicon Knauzianum i. m. 331. (Kn, T).

[80] „Petrus, sororius sancti Stephani, filius Wilhelmi, fuit frater Sancti Sigismundi regis Burgundorum" – Ioannis de Vtino Brevis narratio i. m. 77.

4. A királynét bűneiért meggyilkolták (Albericus Trium Fontium)[81] / a Szent István halála utáni trónharcok közepette, fivére halálhíréről tudomást szerezve veszítette életét ([Magyar–lengyel Krónika]).[82]

A fentiekkel kapcsolatban a következőket kell megjegyeznünk: míg a korai szövegekben (István-legendák, *Annales Altahenses*) csupán a pozitív Gizella-kép jelentkezik, addig a krónikakompozícióban és az annak hagyománya nyomán dolgozó Mügelnnél a két tradíció keveredését figyelhetjük meg. A Magyar–lengyel Krónika két feleséget tulajdonít Szent Istvánnak:[83] elképzelhető, hogy a szerző azért alakította így elbeszélését, mivel úgy vélte, a Gizelláról hallott – esetleg olvasott – ellentétes vélekedések: a pozitív és a negatív jellemvonások nem férnek meg egyetlen asszonyban. Albericus Trium Fontium ugyancsak két különböző királyné-ábrázolást illeszt egymás mellé, ám a Gizellát pozitív színezetben feltüntető részlettel – mivel az nem a magyar hagyományból származik – nem kell foglalkoznunk: a 13. századi ciszterci szerzetes ezen a ponton Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux, Gembloux-i Sigebert) 12. század eleji világkrónikájából merít.[84] Míg Kézai a *gesta*szerkesztményből Vazul megvakíttatásának teljes történetét átemeli, addig a rövidebb szerkesztések (Zágrábi Krónika, Johannes de Utino, Knauz-krónikacsalád, Esterházy-kódex krónikája) csupán egy-egy elemet közölnek a krónikakompozícióban a komplex formájában előadott Gizella-történetből.

A pozitív és negatív Gizella-kép egyes elemein végigtekintve két kérdést kell feltennünk. a) Egyfelől azt lenne szükséges tisztáznunk, milyen a két hagyomány egymáshoz való viszonya, melyik lehet közülük az elsődleges tradíció, és mikor léphetett be mellé a későbbinek tekinthető történetvariáns. b) Felmerül emellett annak kérdése is, hogy vajon a hagyomány alakulásának egyazon pontján került-e be a krónikatörzsbe a pozitív, illetve a negatív színezetű királynékép valamennyi mozaikja – azaz egyetlen (át)szerkesztőnek kell-e tulajdonítanunk a kegyes, illetve az ármánykodó Gizella portréjának teljes kiformálását –, vagy a kétféle ábrázolás folyamatos fejlődésével kell inkább számolnunk.

---

[81] „[…] et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit" – Albrici monachi i. m. 779. (1010. év).

[82] „Regina vero audito vero morte fratris pre nimia tristitia subitanea morte mortua est" – Chronica Hungaro–Polonica i. m. 65. (13. c.); Chronicon Hungarico–Polonicum i. m. 319. (13. c.).

[83] István első hitvesére lásd Chronica Hungaro–Polonica i. m. 55. (13. c.).; Chronicon Hungarico–Polonicum i. m. 315. (10. c.).

[84] „Gens Ungarorum hactenus ydolatrie dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam sororem imperatoris, que nupta Ungarorum regi ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizari experet" – Albrici monachi i. m. 779. Vö. Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuationibus. Ed. Ludowicus Conradus Bethmann. In: MGH SS VI. 268–474., itt: 354.; CFH III. 2125–2127., itt: 2127. (4616. sz.); A szövegösszefüggést feltünteti Paul Scheffer-Boichorst, lásd Albrici monachi i. m. 779.

A kétféle Gizella-tradíció egyes elemei

Elsőként vizsgáljuk meg, hogy mit mondhatunk el az itt feltett második kérdésről. Áttekintésemet Szent István hitvesének pozitív ábrázolásával kezdem. A kegyes királyné alakja (2.) a krónika 66–67. *caput*jaiban több ízben is felbukkan: a megadományozott székesfehérvári és az óbudai társaskáptalanok konkrét példáit követően a *gesta*író általánosságban is megjegyzi, hogy Gizella gondoskodott az egyházak felszereléséről. A 14. századi krónikaszerkesztésben ugyanakkor nem szerepel sem a királyné származására vonatkozó valós hagyomány (1.), sem az özvegy nehéz sorsát sejtető megjegyzés (3.). Utóbbi adalékról azonban – ahogyan arra a későbbiekben még visszatérek – a magyar hagyomány alapján dolgozó Mügeln közlése nyomán feltételezhetjük, hogy a *gesta*szerkesztmény valamely korábbi redakciójában még jelen lehetett.[85] A magam részéről azt sem tartanám kizártnak, hogy legendáinkhoz hasonlóan a krónikaszöveg is tartalmazta egykor: István a császár húgával lépett házasságra. A hagyomány fejlődésének egy adott pontján tehát a portré három eleme akár egymás mellett is feltűnhetett valamely írott szövegben. Ha az egymáshoz szorosan nem kapcsolódó mozaikoknak nem is kellett szükségszerűen egyszerre megjelenniük a tradícióban, kevéssé ítélem valószínűnek, hogy az egyes információk lejegyzése között hosszabb idő telt volna el, hiszen az 1083. évi szentté avatásokhoz kapcsolódóan készült[86] *Legenda maior*ban rögtön két mozzanatot is együtt találunk. A legendák és a korai *gesta* lehetséges szövegösszefüggéseiről, a krónikakompozíció 66–67. fejezeteiben elkülöníthető hagyományrétegekről a későbbiekben még szólok.

Érdekesebb a negatív Gizella-hagyomány kérdése. Elhagyhatjuk most azt az adatunkat, miszerint a királynét vétkeiért meggyilkolták volna, avagy öccse haláláról értesülve veszítette volna életét (4.): az egyik értesülést távoli területen, a franciaországi Champagne-ban foglalta írásba Albericus Trium Fontium, és a

---

[85] *Marczali H.:* A magyar történet kútfői i. m. 55–56.; *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. 2. kiadás. Bp. 1899. II. 605.; *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik i. m. 31.; *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m., 72., 82.; *Gerics József:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 81.; *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 212. A Mügeln nyomán feltételezhető krónikaszerkesztésre lásd még *Pauler Gyula:* Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok 17. (1883) 97–116., itt: 108. 8. jegyz.; *Domanovszky Sándor:* A Budai Krónika. Századok 36. (1902) 615–630., 729–752., 810–831., itt: 824–827.; *Kristó Gyula:* A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. (Irodalomtörténeti füzetek 135.) Bp. 1994. 96–97.; *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 44. Meg kell jegyeznem, hogy míg Mügeln 1167-ig ívelő többletei nyomán Pauler vagy Domanovszky egy, a 12. század végén összeállított – III. István- vagy III. Béla-kori – szerkesztésre következtettek, addig Kristó az általa feltételezett 13. század eleji szerkesztésben, az ún. keresztény magyarok *gesta*jában látta a 14. századi német dalnok forrását.

[86] *Kristó Gy.:* Magyar historiográfia i. m. 24.

hírek valószínűsíthető szóbeli áramlása révén az információk minden bizonnyal torzuláson is keresztülmehettek; a másik beszámoló pedig a közismerten zavaros magyar–lengyel történetben maradt ránk. A két közlés esetleges valóságtartalmát már csupán azért sem szükséges komolyabban fontolóra vennünk, mivel a most említett kései híradások az egyéb – hitelesebbnek tekinthető – tudósításainkkal is ütköznek. Mindebből következik, hogy Gizella halála nem feltétlenül képezte részét a Magyarországon vele kapcsolatban kiformálódott tradíciónak.

Az ármánykodó királyné históriájában a trón betöltése, Szent István utódjának a kijelölése a kulcskérdés: Gizella azért vakíttatja meg Vazult (1.), hogy helyette Pétert segítse a trónra. Azt a Pétert, aki egyébként – mint azt többek között a krónikakompozícióból is megtudjuk – a királyné fivére (2.). A két információ – Gizellának a Vazul-merényletben játszott szerepe, valamint a Pétert Szent István hitveséhez fűző rokoni szál – látszólag szorosan összekapcsolódik, ugyanazon logikai egység részét képezi.[87]

Elképzelhetünk-e mégis egy olyan történetet, amelyben Gizella felel ugyan a nyitrai eseményekért, és talán Péter uralmát is támogatja, ám a rokoni viszonyok nem torzulnak? Ezt sugallhatja Kézai 1282–1285 táján lejegyzett beszámolója. IV. (Kun) László udvari papja, aki a 14. századi bővebb krónikákhoz hasonlóan István hitvesében látja Vazul megvakíttatóját, nem a királyné fivéreként, hanem nőtestvérének fiaként mutatja be Pétert.[88] A passzussal kapcsolatban Váczy Péter is megjegyezte, hogy az abban feltűnő *filium sororis suae* fordulat eredetileg – vagyis abban a szövegben, amelyből Kézai (vagy elődje) dolgozhatott – még alighanem a szent királyra, s nem pedig Gizellára vonatkozott.[89] A részletet megelőző mondatok az uralkodó haláláról és az ország gyászáról számolnak be, s a *Legenda maior* nyomán is tudhatjuk, hogy Péter valójában István nővérének volt a gyermeke.[90] Vajon nem tehetjük-e fel, hogy hasonló módon – vagyis az átszerkesztő egyszerű tévedése folytán – került be krónikáinkba a Pétert a királyné fivéreként ábrázoló tradíció? Bár a lehetőségek sorából teljességgel ezt az alternatívát sem zárhatjuk ki, továbbra is sokkal valószínűbbnek tűnik az a megoldás, miszerint a két adat – a királyné Vazult megvakíttatta, s az így trónra segített Péter a királyné fivére volt – egyszerre került be a hagyományba, a tudatosan torzító *gesta*író pedig

[87] Hasonlóan vélekedik *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 315–316.; *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 224–226.; *Körmendi Tamás:* A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Berényi Iván tiszteletére. Szerk. Uő. – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 201.

[88] Simonis de Kéza Gesta i. m. 173. (45. c.).

[89] *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 317.

[90] „Petri videlicet sororis suae filio, quem in Venetia genitum" – Legendae s. Stephani i. m. 392. (16. c.). Így tájékoztat bennünket a niederaltaichi hagyomány is, lásd Annales Altahenses i. m. 24. (1041. év). A Péter származását fenntartó forrásokra lásd *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 316.

ily módon adott Gizella tettére magyarázatot. A magyarországi ciszterciektől tájékozódó Albericus 13. század közepi világkrónikája nyomán annyit mindenesetre bizonyosnak tekinthetünk, hogy a Szent István hitvesét Péter nővérének tartó vélekedés Kézai korát megelőzően jelen volt már a történeti tradícióban.[91] Az V. István-kori szerkesztést – Ákos mester munkáját – kivonatoló, s a magyar história elé hun történetet szerkesztő történetírónak[92] (vagy elődjének) az 1038-ban trónra lépő uralkodó családi viszonyaira nézve kétféle információ is a rendelkezésére állhatott, s talán az ebből fakadó zavar vezetett a *gesta*ban olvasható téves megfogalmazáshoz.

Végül a negatív királynékép még egy eleméről kell szólnom. A 6. századi burgundiai szenttel, Zsigmonddal is összekapcsolt hamis genealógiát (3.) a kutatás általában kései interpolációnak tartja:[93] a momentumnak valóban nem kellett feltétlenül abban a szerkesztésben jelentkeznie, amely a Vazul-merényletért Gizellát első ízben tette felelőssé. Egyetlen ellentétes vélekedésre szükséges itt reflektálnom: Váczy Péter felvetésére, aki a Johannes de Utino világkrónikájához illesztett magyar királykatalógus nyomán fogalmazta meg a sejtést, miszerint Burgundiai Vilmos – a krónikakompozíció szerint Szent Zsigmond fivére – már a *gesta* korai redakciójában is Péter atyjaként szerepelhetett.[94] Az információt tartalmazzák egyébként a Knauz-féle kései szerkesztések is. Bár utóbbiakat Hóman Bálint valóban megkísérelte a korai hagyomány rekonstruálásához felhasználni,[95] a 16. század első felében összeállított rövidebb krónikákkal kapcsolatban – amelyek ráadásul unikális adatot sem hoznak – ma már nem látja úgy a kutatás, hogy azok 11. századi forrásból táplálkoztak volna.[96] Nem feltételezhetünk hasonlót arról a magyar függelékről sem, amely a 14. századi ferences történetíró, Johannes de Utino 1344–1349 között összeállított, császár–pápa portrékkal is kiegészített biblikus históriájához csatlakozik a

---

[91] *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 224.

[92] *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 70–77.

[93] *Johannes de Thurocz:* Chronica Hungarorum II. Commentarii 1–2. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 8–9.) Ed. Elemér Mályusz – Julius Kristó. Bp. 1988. (a továbbiakban: Thuróczy-kommentár) II/1. 280. A passzusban foglalt tévedésekkel kapcsolatban lásd még Képes Krónika i. m. 192., itt: 311. jegyz. (Szovák Kornél megjegyzése).

[94] *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 317–318.

[95] *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 32.

[96] *Rokay Péter:* Krónikatanulmányok. Debrecen 1999. 129–179. A Knauz-féle szerkesztésekben olvasható honfoglalás-hagyományra lásd *Tóth Zoltán:* A Hun Krónika kialakulásának kérdéséhez. MTA KIK Kézirattár Ms 5034/1. [kézirat]; *Veszprémy László:* A magyarországi hun hagyomány európai forrásai és legkorábbi kapcsolatuk. In: AUSz AH CXXV. Szeged 2013. 25–44., itt: 41. Vö. *Csákó Judit:* Bővülhetett-e a hunhagyomány a 13. századi Magyarországon? In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta – Maléth Ágnes. Szeged 2015. 277–297., itt: 285–286.

15. században is nagy népszerűségnek örvendő világkrónika néhány kéziratában.[97] Az uralkodóinkról 1000 és 1459 között feljegyzéseket tartalmazó Mátyás-kori kompendium kétségkívül tartalmaz olyan adalékot, amely valamiféle eredeti hagyomány ismeretéről árulkodik – forrásunk András, Béla és Levente atyjaként Szár László helyett helyesen Vazult nevezi meg[98] –, ám a szöveghely nyomán aligha szükséges arra következtetnünk, hogy a kései királylista összeállítójának 11. századi kútfő állt volna a rendelkezésére.[99] A genealógiai jellegű értesülés nagyon is fennmaradhatott olyan királyjegyzékekben vagy rövidebb szerkesztésekben, amelyekben a kérdéses momentum már az újabb keletű hagyománnyal kontaminálódott. Mindezek nyomán tarthatónak ítélem azt az álláspontot, miszerint a Gizella és Péter származására vonatkozó közlés – még ha a zavaros információsor eredetéről pontosabbat nehéz is volna meghatározni[100] – kései betoldás a 70. krónikafejezetben. A családi viszonyokra utaló fejtegetést minden bizonnyal abból a célból iktatta a szövegbe az interpolátor, hogy a *filius sororis sancti Stephani* és a *frater reginae* nem minden ellentmondástól mentes hagyományait megkísérelje egymással összekapcsolni.[101]

Sem a pozitív, sem pedig a negatív Gizella-alak esetében nem láthatjuk tehát úgy, hogy a tradíció valamennyi elemének egyszerre kellett volna a történeti tradícióban jelentkeznie. A következőkben azt vizsgálom, hogy lényegét tekintve mikor is jelenhetett meg egyik és másik hagyomány.

---

[97] A világkrónikára és magyar függelékére lásd *Andrea Worm:* Johannes de Utino [Giovanni Longo, da Udine, de Mortiliano]. In: EMCh I. 876–878.; *Veszprémy László:* Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója. Századok 144. (2010) 465–484. A gazdag kézirati hagyomány kérdéséhez lásd még *Vizkelety András:* Johannes de Utino világkrónikájának szöveghagyományozása. Magyar Könyvszemle 101. (1985) 195–209.; *Radek Tünde:* Johannes de Utino „Világkrónikájának" kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája. Magyar Könyvszemle 129. (2013) 1–22.

[98] Ioannis de Vtino Brevis narratio i. m. 78.

[99] A kompendium adatainak értékeléséhez lásd *Veszprémy L.:* Egy késő középkori világkrónika i. m. 470–472.

[100] Párhuzamára felmerült a montferrati őrgrófok mondai származástörténete, lásd *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története i. m. I. 414. 155. jegyz., vagy Ortilo de Lilienfeld *Notulae*jának hasonlóképpen kusza leírása (Győztes) Adalbert osztrák őrgróf (1018–1055) rokonságáról. Lásd *Chrysosthomus Hanthaler:* Notulae anecdotae e chron. illustris stirpis Babenbergicae in Osterrichia dominantis. Crembsii 1742. 106–107. (1021. év); CFH III. 1753–1757., itt: 1755. (4104. sz.).; *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 318. 41. jegyz. Bár a *Notulae*t a kutatás 18. századi hamisítványnak tartja, a szakirodalom annak lehetőségét is felvetette, hogy az alsó-ausztriai ciszterci apátságban működő *falsificator*, Chrysosthomus Hanthaler napjainkra elveszett lilienfeldi kútfők adalékait is beépítette koholmányába. Lásd *Michael Tangl:* Die Fälschungen Chrysostomus Hanthalers. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 19. (1898) 1–54., itt: 31–47.; *Volker Schachenmayr:* Chrysostomus Hanthalers Briefe an die Brüder Pez. Magisterarbeit. [Handschrift 2010.] 18–19., 21–24.

[101] *Carlile Aylmer Macartney:* Studies on the earliest Hungarian Historical Sources I–II. Archivum Europae Centro-Orientalis 4. (1938) 456–507., itt: 506.

Melyik Gizella-hagyomány az elsődleges?

Kanyarodjunk most vissza ahhoz a kérdéshez, hogy a két történetvariáns közül melyiket is kell elsődlegesnek tekintenünk. Hogy a Gizella és Péter ellentétéről beszámoló és a királynét kegyes asszonyként feltüntető tradíció állhat közelebb a történeti valósághoz, azt aligha vonja kétségbe a kutatás.[102] Ennek megfelelően logikus megoldásként kínálkozhat, hogy az előbbi elbeszélést tekintsük a történet eredeti változatának: a bűnös, a Vazul-merényletben főszerepet játszó Gizella históriáját ekkor utólagos torzításként, a korábbi portré átfestéseként értelmezhetjünk.[103] Feltehetjük ugyanakkor azt is, hogy a királyné negatív beállítása jelent meg elsőként a tradícióban, s utóbb kezdték el kegyes asszonyként ábrázolni azt a Gizellát, aki az egyik Árpád-házi szentnek felesége, egy másiknak pedig anyja volt. A két hagyomány egymástól függetlenül is fejlődhetett, míg végül – ahogyan azt a krónikakompozíció egymásnak ellentmondó passzusai mutatják – ötvöződött.

A vizsgálatba bevonható kútfőink segítségével mindkét hagyomány kiformálódásának *terminus ante quem*jét megadhatjuk. A pozitív Gizella-kép bizonyosan létezett már a 11. század végén, amikor a *Legenda maior*t lejegyezték – amennyiben az *Annales Altahenses maiores*t a magyar tradíció leképeződéseként fogjuk fel, úgy (legalábbis a szóbeliség szintjén) minden bizonnyal korábban is.[104] A negatív Gizella-kép nem adatolható ilyen korán: ennek első ránk maradt letéteményese Albericus Trium Fontium 1251 után befejezett[105] világkrónikája (esetleg az ennél valamivel korábban keletkezett Magyar–lengyel Krónika, amennyiben annak regényes elbeszélése a magyar *gesta* hagyományával ezen a ponton is összefügg).[106] Egyéb, az ármánykodó királynét megjelenítő forrásaink – bár bizonyos szövegek (Zágrábi Krónika, Esterházy-kódex krónikája) vonatkozásában unikális adataik révén felmerülhet, hogy ezek 11. századi tradícióból is őrizhetnek elemeket – később kerültek lejegyzésre.[107] A pozitív Gizella-kép tehát minden kétséget kizáróan egészen korai, ám az, hogy a negatív tradíció csupán 13. századi vagy későbbi

[102] Bár Györffy György úgy értékelte, lehet alapja a krónikakompozícióbeli híradásnak, miszerint Gizella Péter uralomra kerülését támogatta volna, Vazul megvakíttatásáért ő is Szent Istvánt tartotta felelősnek. Lásd *Uő*: Szent István és műve. 4. kiadás. Bp. 2013. 378–379.

[103] Hasonlóan látja *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 222–223.

[104] A forrás magyar adataival és az ezeket tartalmazó egység keletkezési idejével kapcsolatos nézeteket később foglalom össze.

[105] Albrici monachi i. m. 646. (Paul Scheffer-Boichorst előszava.)

[106] Ryszard Grzesik véleménye szerint az elbeszélés még András herceg halicsi királyságának idejében, vagyis 1234 előtt elkészülhetett, lásd *Uő*: Kronika węgiersko–polska i. m. 211–212. A zavaros kútfő Gizella-portréjának a magyar elbeszélő hagyománnyal mutatott összefüggésére lásd *Csákó J.*: A Magyar–lengyel Krónika i. m. 324–325.

[107] A forrásokra a későbbiekben még visszatérek.

kútfőkben érhető tetten, korántsem jelenti azt, hogy a hagyomány ne formálódhatott volna ki már jóval előbb.

Még egy dátumot érdemes itt megemlítenünk. Ha elfogadjuk a filológiai irodalom érvelését, úgy kell tekintenünk, hogy Heinrich von Mügeln azon adatát, miszerint Péter Gizellát a javaitól megfosztotta, eltérő szövegből – hasonló forrásból, mint amelyből a Bécsi Képes Krónika interpolációi (a Budai Krónika családjának képviselőihez képest felmutatott többletek) is származhattak – merítette, mint a Vazul-hagyományról szóló tudósítását. Az előtte fekvő *gesta*szöveg, amelyben a Péter és a királyné ellentétéről szóló megjegyzés szerepelhetett, a 12. század végén vagy a 13. század elején kerülhetett összeállításra. Ennek megfelelően az egyébként az *Annales Altahenses* adatára is rímelő tudósítás III. István, III. Béla vagy esetleg II. András korában részét képezhette a magyar elbeszélő hagyománynak.[108] Kizártnak kell tartanunk, hogy egy olyan elbeszélés, amely hangot adott az özvegy királyné és az új uralkodó kényes viszonyának, egyben tartalmazta volna azt a hagyományt is, amely Gizellát Péter trónra segítőjeként festette le.[109] (Mügeln azért vehette át mindkét híradást, mert a magyar tradícióban járatlanul mozgott: a forrásaiban olvasottakat több esetben is pontatlanul értelmezte.)[110] Mindez azonban – ha újfent valamennyi logikai lehetőséget sorra kívánunk venni – nem zárja ki azt, hogy egyéb krónikavariánsokban ne létezhetett volna már ebben az időszakban is a Gizella alakját besötétítő história.

A következőkben részletesebben is meg kívánom vizsgálni, hogy a problematikához vonható szövegek nyomán mit mondhatunk el a két történetvariáns pontosabb keletkezési idejéről.

A kegyes királyné portréjának születése

Említettem fentebb, hogy a pozitív Gizella-kép korai eredetű: már Szent István király Nagyobbik Legendája (s a *Vita maior* nyomán Hartvik püspök) is a jámbor királyné alakját állítja az olvasó elé. Fel kell azonban tennünk a kérdést, hogy vajon a szent király hagiográfusai foglalták-e elsőként írásba az egyházakat kegyes ajándékokban részesítő uralkodói hitves jellemvonásait, vagy ismeretlen 11. századi krónikást kell esetleg a motívum mögött sejtenünk. A következőkben annak problematikáját járom körbe – az István-életrajzok és a korai *gesta* lehetséges szövegösszefüggéseire is kitérve –, hogy mennyiben tulajdoníthatjuk korai szerkesztőnek a 66–67. krónikafejezetek Gizellát érintő megjegyzéseit. Nem kívánok

[108] A kérdés irodalmát lásd a 85. jegyzetben.
[109] Hasonló eredményre jut *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 222–223.
[110] *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik i. m. 119–121.

itt állást foglalni annak tárgyában, hogy miféle *gesta*redakciókkal számolhatunk a 13. század utolsó harmadát megelőzően;[111] abban azonban egyetérteni látszik a szakirodalom, hogy a kérdéses *caput*ok különböző korok interpolátorainak a működéséről látszanak árulkodni.

Összegezzük most röviden, miféle hagyományrétegek olvadhatnak egymásba azokban a fejezetekben, amelyek Szent István bajor származású feleségének nemes vonásokkal felruházott portréját is megjelenítik. A kérdéses *caput*ok a székesfehérvári és az óbudai prépostságok alapításáról számolnak be. A két egyház felszerelését, illetve építtetését a krónikás az uralkodó hadjárataihoz, az erdélyi Gyulának a megelőzőleg – a 65. fejezetben – előadott leveréséhez, valamint a Keán ellen viselt háborúhoz kapcsolja. Az elbeszélés szerint az ellenfeleitől zsákmányolt kincsekből biztosított István adományokat a társaskáptalanok számára. Gizella figurája akkor lép be a történetbe, amikor férje példáját követve a királyné maga is aranykeresztekkel és edényekkel látja el az említett templomokat. A 67. fejezet végén, amikor arról olvashatunk, hogy az uralkodó a későbbiekben is rendszeresen felkereste – évente háromszor is meglátogatta – az általa alapított egyházakat, a *gesta*író újfent megjegyzi, hogy István hitvese ezen alkalmakkor selyemmel és bársonnyal újította fel a felszerelést, ha erre szükség volt.[112]

A Gyula elleni hadjáratról szóló leírás a szakirodalom vélekedése szerint az *Annales Altahenses* feljegyzése[113] nyomán – kérdéses, hogy a tradíció alakulásának

---

[111] A különféle állásfoglalásokat ismerteti *Kristó Gy.:* A történeti irodalom i. m. 8–22.; *Benei Bernadett:* Krónikafolytatások a 13. század elején? Historiográfiai áttekintés. Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2013. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 6.) 117–131. A krónikafolytatásokra összefoglalóan lásd még *Thoroczkay Gábor:* A magyarországi legendairodalom és történetírás a 14. század közepéig. In: *Uő:* Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 184–208., itt: 194–199. Az egyes redakciók elkülönítésében a krónikakompozíció megfelelő szövegegységének nyelvészeti szempontú vizsgálata hozhat új eredményeket. Hasonló jellegű elemzésre lásd *Somogyi Szilvia:* A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete. A budai minorita krónika latin nyelve. Fons 18. (2001) 159–268.; *Benei Bernadett:* Egyes igeneves szerkezetek használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegységeiben. In: Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 8.) Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2015. 33–43.

[112] Chronici Hungarici compositio i. m. 314–318. (65–67. c.). A krónikafejezetekben előadott eseményekhez lásd újabban *Thoroczkay Gábor:* Megjegyzések Erdély államalapítás-kori történetéhez. Keán kiléte és egyes kapcsolódó kérdések. In: *Uő:* Ismeretlen Árpád-kor i. m. 9–28.; *Szabados György:* Szent István király ellenfeleiről. In: Ünnepi kötet Dr. Balozovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Balogh Elemér – Homoki-Nagy Márta. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica 75.) Szeged 2013. 609–621.; *Thoroczkay Gábor:* A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-korban. In: *Uő:* Ismeretlen Árpád-kor i. m. 141–183.

[113] A híradást a niederaltaichi annalista a Hildeshemi Évkönyvből (Annales Hildesheimenses) kölcsönözte. A szövegösszefüggést is feltünteti Edmund L. B. ab Oefele kritikai kiadása, lásd Annales Altahenses i. m. 16. Vö. Annales Hildesheimenses. (MGH SS rer. Germ. 8.) Ed. G[eorgius] Waitz. Hannoverae 1878. 29. (1003. év).

mely pontján – szivároghatott be a krónikatörzsbe.[114] A Keán felett aratott győzelem epizódját sorolta a kutatás a krónikakompozíció szövegének korai állományához,[115] de megfogalmazott olyan vélekedést is, miszerint a híradás egy 12. századi átszerkesztőnek tulajdonítható.[116] Hasonlóan problematikus az óbudai prépostság alapításáról hírt adó passzus – a medievisztika azt is erősen vitatja, hogy a társaskáptalan létrejöttét Szent Istvánhoz szükséges-e egyáltalán kötnünk[117] –, a történész szakma leginkább olyan szerzőt látszik feltételezni, aki a *fundatio*történetet V. István kora előtt öntötte formába.[118] A székesfehérvári királyi egyház alapításáról[119] a krónikakompozíció a szent király legendáival összhangban ad hírt. Bár a 66. *caput* megfelelő részletében feltűnő anakronisztikus közlések miatt feltétlenül számolnunk kell kései interpolátor működésével is – a prépostság privilégiumait alighanem Ákos mester iktatta a szövegbe –, az István-életrajzok előadására is rímelő elbeszélés magját a filológiai irodalom nemegyszer sorolta a krónika korai rétegéhez.[120] A Gizellára mint kegyes királynéra történő utalások tehát – amint ezt már jeleztem – olyan szövegbe ágyazódnak, amely több *gesta*író keze nyomát is magán viselheti, és amelynek különböző rétegeit megnyugtatóan aligha lehetséges egymástól elkülöníteni.

Mindezek után felmerül, vajon levonhatunk-e bármiféle következtetést arra nézve, hogy mikor is szivároghattak be a *gesta* anyagába az egyházakat megadományozó Gizellával kapcsolatos megjegyzések. Hangsúlyoztam korábban, hogy az István-*vitá*k előadása – még ha a *Legenda maior*ban (és az annak textusát követő

---

114 *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története i. m. I. 395. 88. jegyz.; Thuróczy-kommentár II/1. 253.; *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 208.

115 *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. In: *Uő:* Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok. (Hermész könyvek) Bp. 1988. 67–100., itt: 78–79.

116 Kálmán-kori átszerkesztőt feltételezett *Horváth János:* Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 337.; II. Géza-kori szerzővel számolt *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 208. A különféle álláspontokra lásd még Thuróczy-kommentár II/1. 255.

117 Péter alapítását valószínűsíti *Karácsonyi János:* Péter király és az ó-budai prépostság. Századok 31. (1897) 291–297.; *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 211.; *Koszta László:* A váci püspökség alapítása. Századok 135. (2001) 373–385., itt: 366–367.

118 Thuróczy-kommentár II/1. 262.; *Gerics József:* Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. In: *Uő:* Egyház, állam és gondolkodás i. m. 174–184., itt: 182. Mezey László 1216 előtt működő interpolátort feltételezett, véleményét lásd *Bertényi Iván:* Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról. Századok 94. (1960) 917–920., itt: 919. Kristó Gyula amellett foglalt állást, hogy a kérdéses részletet a 12. század végén foglalták írásba, lásd *Uő:* Szent István és családja i. m. 209–211.

119 Kristó Gyula elképzelhetőnek tartja, hogy a hagyomány eredetileg Gyulafehérvárra vonatkozott, s egy későbbi átszerkesztő értelmezte csupán – tévesen – Székesfehérvárra a közlést. Véleményét kifejti *Uő:* A feudális állam széttagolódása Magyarországon. Bp. 1979. 102–103.

120 A szakirodalom korábbi nézeteit is összefoglalja *Thoroczkay Gábor:* A székesfehérvári rationalék (a XIV. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához). In: *Uő:* Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI könyvek 9.) Bp. 2009. 117–142., itt: 132–134., 141.

Hartvik-legendában) a székesfehérvári és az óbudai társaskáptalanok helyett a veszprémi egyház számára tett adományokról van is szó – párhuzamot mutat a krónikáéval. Amennyiben a filológiai kapcsolatot elfogadjuk, az információátvételre két eshetőséget vázolhatunk fel.

a) Gyanakodhatnánk egyfelől arra, hogy a szent király Nagyobbik legendája a kérdéses adalékot egy korai *gesta*szerkesztésből merítette. (Véleményem szerint az sem kizárható, hogy abban a redakcióban, amelyben a kegyes királyné alakja először bukkant fel, egyetlen megjegyzés szerepelt csupán az aranykereszteket és edényeket adományozó Gizelláról, s ennek mintájára toldották be utóbb a két további említést.)

b) Felmerül lehetőségként az is, hogy a *Legenda maior*t vagy a Hartvik-féle szöveget kiaknázó krónikás iktatta be a királynéportrét a *gesta*ba: az átvételre sor kerülhetett akár Könyves Kálmán korában, akár később.

Talán közelebb kerülhetünk a javasolt megoldások valamelyikéhez, ha áttekintjük, hogyan vélekedett a középkorkutatás az István-legendák és a *gesta*szerkesztmény összefüggéseiről.[121]

1.) A humanista Petrus Ransanus *Epithoma rerum Hungarorum*ának (A magyarok történetének rövid foglalata) IX. indexe nyomán előbb Tóth Zoltán, majd Veszprémy László fogalmazta meg a sejtést, hogy a *Legenda maior* (valamint a Hartvik-legenda) és a Ransanus-féle Szent István-portré közös forrását egy napjainkra elveszett uralkodóéletrajzban kellene keresnünk.[122] Hasonló megállapítást tett Gerics József, aki a *Legenda minor* Koppány leveréséről szóló tudósítását és a 41. krónikafejezet azonos tárgyú beszámolóját eredeztette egy archaikus István-*vitá*ból.[123] Felmerült ugyanakkor a szakirodalomban olyan álláspont is, amely a hipotetikus István-legenda helyett korai *gesta*szerkesztést vélt a hagiográfiai munkák István-hagyománya mögött körvonalazódni. Ugyancsak Gerics figyelt fel

[121] A Legenda maior és a Hartvik-legenda historiográfiáját részletesen áttekinti *Körmendi Tamás:* Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. Fons 10. (2003) 65–118., itt: 66–80.; *Thoroczkay Gábor:* A Hartvik-legenda a XIX–XX. század történetírásban. Fons 10. (2003) 21–64.

[122] *Petrus Ransanus:* Epithoma rerum Hungararum id est annalum omnim temporum liber primus et sexagesimus. Ed. Petrus Kulcsár. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aecvorum) Bp. 1977. 98–106.; *Tóth Zoltán:* Szent István legrégibb életirata nyomán 1. Mátyás Flórián Ranzanus-problémája. Századok 81. (1947) 23–94.; *Uő:* Szent István legrégibb életirata nyomán 2. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok és a Szent Jobb tanúsága. Századok 123. (1989) 241–272.; *Veszprémy László:* Ransanus krónikája Géza–Szt. István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle 106. (1990) 99–112. A tézisek kritikájára lásd *Csóka J. Lajos:* A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti könyvtár 20.) Bp. 1967. 623–640.; *Kulcsár Péter:* Ransanus Szent István-életrajzához. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 307–315.

[123] *Gerics J.:* Legkorábbi gesta szerkesztéseink i. m. 7–19. Az álláspontot vitatja *Csóka J. L.:* A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 640–646. Arra, hogy a vita korántsem jutott nyugvóponta, lásd *Zsoldos Attila:* Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. Századok 142. (2008) 490–497., itt: 492–493.

arra a párhuzamra, amely II. Konrád 1030. évi vereségének a *Legenda maior*ban olvasható leírása[124] és az 1051. évi német hadjárat krónikakompozícióbeli előadása[125] között mutatkozik. A szövegösszefüggés nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a hagiográfus előtt alighanem a III. Henrik vértesi kudarcát elbeszélő *gesta*fejezet feküdt, amikor a húsz esztendővel korábbi eseményekről beszámolt.[126]

Jelen kérdésfeltevés szempontjából külön is figyelmet érdemel Kristó Gyula hipotézise. Szent István családjáról szóló, már többször is idézett dolgozatában a szegedi középkorkutató úgy látta, hogy a 66–67. krónikafejezetek azon részletei, amelyek a legendákkal áthallásokat mutatnak, korai lejegyzésű történeti munkáról árulkodhatnak. A krónikakompozíció 63. fejezetében a *gesta*író – rátérve államalapító királyunk uralkodására – így nyilatkozik: „Hogy tehát ne tárgyaljunk már tárgyalt dolgokat, s ne adjunk elő már előadottakat, hogy hány és mily nagy erénytől tündökölt, s hogy mennyire buzgó volt az Isten szolgálatában Krisztus szent hitvallója, Imre herceg, ennek megírását elhagytuk. […] Mi inkább röviden és összegezve azokat a dolgokat szándékozunk megírni, amit más írók elhagytak."[127] A részlet nyomán Kristó úgy vélekedett, az István regnálásáról szóló fejezeteket az Imre-*vita* lejegyzése[128] után működő átszerkesztő a legendaszövegek felhasználása nélkül – vagyis elsősorban a korábbi *gesta*redakció anyagára támaszkodva – igyekezhetett összeállítani: a szentéletrajzokra rímelő momentumok már ebben a régi szövegben is szerepelhettek.[129] A krónika*caput*ok és az István-legendák rokon elemei – vihetjük tovább Kristó elképzelését – oly módon is magyarázatukat nyerhetik, ha azt feltételezzük, hogy a hagiográfiai irodalom merített a *gesta* korai variánsából.

A hipotézisnél érdemes egy pillanatra elidőznünk. Elgondolkodtató lehet, hogy a Gizelláról is szót ejtő krónikafejezetekben akad olyan momentum – nevezetesen a székesfehérvári társaskáptalan alapítása –, amely a Nagyobbik legenda (és a Hartvik-féle legenda) mellett a Kisebbik legendában is szerepel.[130] Hasonló a

---

124 Legendae s. Stephani i. m. 389–390. (Legenda maior, 14. c.).

125 Chronici Hungarici compositio i. m. 347–349. (90. c.).

126 *Gerics J.:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 19–22. Az állásponttal kapcsolatban lásd *Thoroczkay Gábor:* A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: Ismeretlen Árpád-kor i. m. 103–114., itt: 105.

127 Képes Krónika i. m. 40–41. (63. c.) (Bollók János fordítása.) „Ut ergo acta ne agamus et exposita ne exposamus, quot et quantis virtutibus floruerit, et quam fervens in Dei servitio sanctus confessor Chisti Emericus dux fuerit, scribere supersedimus. […] Nos enim ea potius, que ab aliis scriptoribus praetermissa sunt, breviter ac summatim scribere intendimus" – Chronici Hungarici compositio i. m. 312. (63. c.).

128 Keletkezését 1109–1116 közé helyezhetjük. Lásd *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 777. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.)

129 *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 196–201.

130 Legendae s. Stephani i. m. 385–386. (Legenda maior, 10. c.), 396. (Legenda minor, 4. c.), 417–418. (Legenda Hartviciana, 12. c.); Chronici Hungarici compositio i. m. 316. (66. c.).

helyzet a Somogy ura felett győzelmet arató Szent István már említett históriájával: Koppány vereségéről nem csupán a krónikakompozíció két *caput*ja (41. és 64. fejezet) tájékoztat, de szerepelteti az eseményt a három *vita* is.[131] (A szakirodalom a két krónikafejezet közül az *advena*katalógusba ágyazott első történetvariánst eredeztette – mint azt fentebb is jeleztem – korai hagyományból.) Miféle kapcsolatot feltételezhetünk mármost az egyazon történésről beszámoló tudósítások között? Hogyan láthatjuk a bővebb és a rövidebb szövegezésű István-*vita* kapcsolatát?

a) A *Legenda minor* írója prológusában jelzi, hogy művét az akkorra már elkészült bővebb István-életrajz alternatívájául szánja („bár forgathatjátok ugyanezen tárgy hiteles első szövegét, olvassátok mégis ezt a rövidebbet").[132] A hagiográfus – még ha a korábban összeállított munkából nem is emelt át részleteket – minden kétséget kizáróan ismerte tehát a Nagyobbik legendát, így akár arra is gyanakodhatnánk, hogy az elbeszélés egy-egy fontosabb elemét a későbbi *auctor* szükségesnek ítélte megtartani. A teóriának ellentmondani látszik azonban, hogy a Koppány-lázadás kapcsán éppen a Kisebbik legenda őrizte meg a részletesebb hagyományt.

b) A rövidebb szentéletrajz maga is hangsúlyozza információinak szóbeli eredetét: „A felette szent István hitvallónak, vagyis Pannónia híres királyának életét és cselekedeteit, miként az akkori idők tanúinak hiteles és igazmondó elbeszéléséből meghallottuk, úgy érezzük, az utókorra hagyományozni méltó és tisztelendő feladat."[133] Nagyon is elképzelhető, hogy a Kisebbik és a Nagyobbik legenda szerzői (vagy az eseményekről a 41. *caput* tanúságával egyező módon hírt adó korai *gesta*író) a 11. század utolsó harmadában hallomásból szerzett értesülések alapján is dolgozhattak: mindez magyarázatul szolgálhat az István-életrajzok egyező momentumaira.[134]

c) Kézenfekvő megoldásként adódhat végezetül az is, hogy a bővebb és a rövidebb szövegezésű szentéletrajz – a *Legenda minor* szóbeli információkat sejtető közlése akár retorikai fordulat is lehet – ugyanazon írott forrás ismeretéről árulkodik. Varjú Elemér

---

[131] Legendae s. Stephani i. m. 381–382. (Legenda maior, 6. c.), 395. (Legenda minor, 3. c.), 408–409. (Legenda Hartviciana, 6. c.); Chronici Hungarici compositio i. m. 297. (41. c.), 312–314. (64. c.).

[132] Szent István király legendái i. m. 12. (Kurcz Ágnes fordítása.) „Ergo licet autenticas librorum scripturas revolvatis, tamen hoc breviora legite" – Legendae s. Stephani i. m. 393–394. (Legenda minor, 1. c.)

[133] Szent István király legendái i. m. 11. (Kurcz Ágnes fordítása.) „Sanctissimi confessoris Stephani, regis incliti videlicet Pannoniorum vitam actusque, sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepiumus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere" – Legendae s. Stephani i. m. 393. (Legenda minor, 1. c.).

[134] Szóbeli tradíciót valószínűsít *Csóka J. L.:* A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 644. Györffy György a történeti emlékezet 70 évre terjedő határával számol, lásd *Uő:* A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Történeti és Filozófiai Osztályának Közleményei 18. (1969) 2–3. sz. 199–225., itt: 222–225.

1077 és 1083 közé,[135] míg Kristó Gyula a szentté avatást követő időszakra helyezte a *Legenda maior* keletkezését.[136] Egy olyan *gestá*val (esetleg legendával) kellene tehát számolnunk, amely ezt az időszakot megelőzően került lejegyzésre[137] (az elveszett István-legenda egykori létét azonban nem sikerült a szakirodalomnak igazolnia).[138]

Míg annak motívumát, hogy István a császár húgával lépett házasságra, mindhárom legenda tartalmazza, addig az egyház számára ajándékokat juttató Gizelláról csupán a *Legenda maior* és Hartvik püspök emlékeznek meg. Utóbbi tradíció köszön vissza a krónikakompozícióban is. Ha elfogadjuk, hogy a 66–67. fejezetben a *vitá*k alapjául is szolgáló őskrónika nyomait lelhetjük fel, joggal feltételezhetjük, hogy a kegyes királyné portréja is az egykori *gesta*szöveg részét képezte. Nem tartom kizártnak, hogy ebben a hipotetikus szerkesztésben a királyné német származásának hagyománya is szerepelt: a krónikából kölcsönözhette az adatot mind a Kisebbik, mind a Nagyobbik Legenda.

2.) Annak teóriája, hogy a Hartvik püspök tollán szövegezett *vitá*t valamely későbbi krónikás is felhasználta, ugyancsak több ízben felmerült a szakirodalomban. Nem csupán az óbudai prépostság alapításának a legenda hatását mutató krónikakompozícióbeli leírását értékelte a medievisztika utólagos betoldásként,[139] de hasonló vélekedést fogalmazott meg az Istvánnak a Koppány feletti győzelmét bemutató 64. krónikafejezet kapcsán is.[140] Utóbbi elméletek mutatják: korántsem utasíthatjuk el annak lehetőségét, hogy a királynékép, amely az 1083. évi szentté avatások táján tűnt fel a szentéletrajzokban, utóbb vált csupán

---

135 *Varjú Elemér:* Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái. Bp. 1928. 83–89.

136 *Kristó Gyula:* A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. In: *Uő:* Írások Szent Istvánról i. m. 175–194., különösen: 185.

137 Kálmán-kori ős*gestá*val számolt *Györffy György:* A magyar egyházszervezés i. m. 224. 130. jegyz.; *Kristó Gy.:* A történeti irodalom i. m. 17.; *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 30–36., és hasonló vélekedést fogalmaz meg *Thoroczkay G.:* A magyar krónikairodalom i. m. 110. Szent László-kori őskrónikát valószínűsít újabban *Körmendi Tamás:* Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. Századok 149. (2015) 443–478., itt: 452. 31. jegyz.

138 Az István-legendák korai – elveszett – variánsának teóriájával kapcsolatban lásd *Mikó G.:* Élt-e valaha i. m., különösen: 2–3., 9., 16–17. A tanulmányban vizsgált kései szerkesztés: az Esterházy-kódex krónikája – Jakob Unrest *Ungarische Chronik*jához és Laskai Osvát LXXVI. *sermó*jához hasonlóan – szerepelteti Szent István Ottó nevű fiát. Az adatot, amely egyéb kútfőinkben nem lelhető fel, Mikó Gábor vélekedése szerint nem a hipotetikus őslegenda tarthatta fenn, az előttünk is ismert késő középkori elbeszélések egy 14. századi krónikából emelhették át az információt. A korai István-*vita* kérdéséhez lásd még *Kertész Balázs:* Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. Századok 142. (2008) 474–490., itt: 480. Vö. *Zsoldos Attila:* Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001) 44–50., itt: 46.; *Uő:* Elveszett források, paraszt urak i. m. 490–492. A kérdésről összefoglalóan lásd *Thoroczkay Gábor:* Szent István legendái. In: *Uő:* Ismeretlen Árpád-kor i. m. 90–102., itt: 100–102.; *Uő:* Szent István legendái a 19–20. századi tudományos kutatások fényében. In: Ernst-kódex (OSZK , Cod. Lat. 431). Tanulmánykötet. Szerk. Déri Balázs. Bp.–Pannonhalma 2016. 51–82., itt: 69–71.

139 *Gerics J.:* Krónikáink szerepe i. m. 182.

140 II. Géza-kori szerkesztőt vélelmez *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 207–208.

a *gesta*törzs részévé. A betoldásokat ebben az esetben olyan krónikásnak kell tulajdonítanunk, aki a legendák szellemében formálta át az uralkodópár portréját. Működését helyezhetjük úgy a közvetlenül a Hartvik-legenda születését követő periódusra, mint a jóval későbbi időkre.

3.) Kristó, aki maga nem számolt a Kálmán kora előtt keletkezett *gesta*szerkesztéssel, nem fejtette ki pontosan, hogy a 66–67. krónikafejezetek és a legendák áthallásai nyomán miféle kapcsolatot is vélelmezett a korai *gesta*redakció és a szentéletrajzok között.[141] Mivel kifejezetten a Hartvik-legenda – s nem pedig a *Legenda maior* – összeállítása[142] elé helyezte a kérdéses szerkesztés keletkezését (számomra nem egészen világos, miféle megfontolás alapján), aligha számolt olyan elveszett forrással, amelyet a *vitá*k is alapul vehettek volna. Sokkal inkább gondolhatott arra, hogy a szentté avatások és a Kálmán-kori irodalmi reneszánsz miliőjében a krónikás – lényegében a *vitá*któl függetlenül (esetleg a korábban elkészült Nagyobbik legenda hatására) – a hagiográfusokéhoz igen hasonlatos portrét rajzolt az uralkodópárról. Hozzátehetjük, hogy az egyezésekre talán a közös szóbeli hagyomány is magyarázatul szolgálhat.

Szemlénk végére érve aligha foglalhatunk tehát egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy mikor is kerülhetett be a *gestá*ba a kegyes királyné portréja. Akárhogyan kell is látnunk a vonatkozó krónikafejezetek és a legendák kapcsolatát, magam igen logikusnak ítélem a feltevést, hogy az István-*vitá*k lejegyzésének idejében – a hagiográfiai irodalommal összhangban – a krónika is Gizella jámborságáról adott hírt. Mint láthattuk, lehetőségként az is felmerülhet, hogy az egyházak számára adományokat tevő uralkodói hitves portréját egy, a legendákat is megelőző korai *gesta*szövegből kell eredeztetnünk. Mivel azonban a Szent István regnálását tárgyaló *caput*ok gyaníthatóan több átdolgozáson mentek keresztül, míg végleges formájukat elnyerték, nem zárhatjuk ki annak eshetőségét, hogy az adományokat tevő Gizellával kapcsolatos megjegyzéseket olyan kései szerkesztő iktatta a szövegbe, aki a Hartvik-legendára támaszkodva igyekezett az uralkodópár korábbi rajzát finomítani.

A sötét tónusú Gizella-portré kialakulása

Vizsgálódásunkat azzal a történetvariánssal folytatjuk, amely Vazul megvakíttatásáért Gizella királynéra hárította a felelősséget. Mikor jelenhetett meg ez a tradíció? A szakirodalomnak a kérdésre adott válaszait Kristó Gyula maga is áttekintette: míg egyesek a 11. századra, addig mások a 12. vagy a 13. századra tették

[141] *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 196–201.

[142] Thoroczkay Gábor szerint legvalószínűbben 1097–1099 között (esetleg a 12. század első éveiben) kerülhetett sor a legenda összeállítására, lásd *Uő:* Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: *Uő:* Írások az Árpád-korról i. m. 67–87., különösen: 87.

az elbeszélés azon változatának kialakulását, amelyben a nyitrai történésekért István helyett a Péter nővérének mondott Gizellát terhelte a felelősség.[143] Azok, akik meg is okolták vélekedésüket, kétféle módon: filológiai és logikai bizonyítékokkal próbálták meg érvelésüket alátámasztani.

Amennyiben filológiai nézőpontból vizsgáljuk a kérdést, Albericus Trium Fontium krónikáját kell kiindulási pontnak tekintenünk: a negatív Gizella-hagyományt ez a kútfő már egyértelműen tartalmazza. Egyesek éppen azért keltezték a 11. századra – Szent László korára – a tradíció kiformálódását, mivel Hóman Bálint tanulmánya nyomán sokáig elterjedt volt a medievisztikában az a nézet, miszerint a trois-fontaines-i szerzetes az ős*gesta* somogyvári *continuatió*jából meríthette korai adatait.[144] Hómannak a francia kútfővel kapcsolatos teóriáját joggal cáfolta Latzkovits László, aki már 1934-ben rámutatott: a champagne-i világkrónika mögött felesleges írott szöveget látnunk.[145] A történetírót ciszterci rendtársai tájékoztathatták, s ennek megfelelően szóbeli információkkal dolgozhatott (még ha azt sejthetjük is, hogy a korai magyar história vonatkozásában olyan adatok jutottak el hozzá, amelyek írott tradíciónkban is szerepeltek).[146] Kristónak a 13. századi keletkezés melletti érvelésébe belép még egy filológiai argumentum: Mügeln híradása nyomán a szegedi történész úgy vélte, hogy egy, a 12–13. század fordulóján készült szerkesztésnél – utaltam már arra, hogy a német nyelvű krónika ebben a korban lejegyzett *gesta*ból meríthette a Péter és Gizella ellentétére utalt sort – későbbi redakcióban tűnhetett fel elsőként a hagyomány.[147]

Ezek után kell áttérnünk azokra az argumentumokra, amelyeket az imént logikai érveknek neveztem. Annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy mikor is keletkezhetett a sötét ecsetvonásokkal megfestett királynéportré, talán segíthet, ha megkísérlünk magyarázatot találni arra, miért láthatta a krónikás szükségét, hogy a történeti valóságot elferdítve bűnösként állítsa be Gizellát.

Kezdjük azzal az eshetőséggel, hogy az ábrázolás kései hagyomány. Ha az átdolgozásra a 12. század folyamán vagy a 13. században került sor, akkor adódik a feltételezés: a régen élt királyné históriájának megmásítása révén nem csupán Szent István kezét kívánta a krónikás a vértől tisztára mosni (ha csupán ez lett volna célja, elég lett volna Budát vagy Seböst felelőssé tennie), de saját korát is igyekezett valamilyen módon a múltbéli történetbe belevetíteni. Az ármánykodó Gizella portréja mögött ennek megfelelően olyan királynét kell keresnünk, akit

---

143 *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 200–201.

144 *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 5–32. Az ős*gesta*val kapcsolatos elképzelést elfogadja *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 5.

145 *Latzkovits L.:* Alberik világkrónikájának i. m. 88–89.

146 *Csákó J.:* Néhány megjegyzés Albericus i. m. 519–522.

147 *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 212–213.

Magyarországon nem kedveltek. Ilyennek látta Kristó az 1213-ben meggyilkolt Gertrúdot.[148] Az, hogy II. András hitvesének története mely ponton mutat párhuzamokat a krónikakompozíció Gizella-históriájával, és mennyiben tér el attól, azt a bevezetőben már érintettem. Amennyiben Gizella ábrázolása mögött nem a „meráni asszony"-t próbáljuk fellelni, hanem valamely más 12. századi királynét – esetleg II. Béla hitvesét, az aradi véres események nyomán is elhíresült Ilonát[149] vagy II. Géza feleségét, a fiainak a trónért folytatott küzdelmébe beavatkozó Eufrozinát[150] –, hasonlóan gyenge lábakon állónak érezhetjük érvelésünket, mint a Gertrúd–Gizella-azonosítás esetében.

Elgondolkodtatónak bizonyulhat ezen a ponton Csóka J. Lajos felvetése. A bencés filológus szerint a 69–70. krónikafejezetek előadását Álmos és fia, a későbbi II. (Vak) Béla Könyves Kálmántól való megvakíttatásának históriája is ihlethette.[151] Egy II. István-kori *gesta*író[152] számára aligha lett volna tanácsos, hogy a trónon ülő uralkodó atyjának kegyetlenségét saját korában különösebben hangoztassa, és a bátyjával szembeszegülő s végül az uralkodásra alkalmatlanná tett Álmos sorsa kétségtelen hasonlóságot mutat Vazuléval. Ha azonban a krónikás a közelmúlt történéseit – mivel Kálmán bűnösségét nem mondhatta ki – múltbéli históriába ágyazva kívánta volna előadni, nem lett volna szüksége arra, hogy az eredetileg a szent királyt a Vazul-merényletért felelősnek tartó tradíciót módosítsa, és a véres cselekedet ódiumát Gizellára hárítsa. Egy ilyesfajta eljárás egyetlen elfogadható magyarázataként azt tudnám tehát elképzelni, hogy az udvari történetíró célja a korábbi elbeszélés megmásításával éppen az volt, hogy azt sugallja: Kálmán cselekedetéért is más személy a felelős. Utóbbi esetben arra kellene gyanakodnunk, hogy a fondorlatos Gizella portréjához Eufémia, a könyves király eltaszított második felesége[153] szolgáltatott valamiféle mintát. Az elűzött hitves története az idegenből jött fivérét a trónra segítő Gizella históriájával nem mutat azonban semmiféle rokonságot: Álmos és Béla megvakíttatása idején a kijevi nagyfejedelem házasságtöréssel megvádolt leánya nem lehetett már Magyarországon.

---

148 Uo. 223–226.

149 Chronici Hungarici compositio i. m. 446–447.

150 A III. Bélával szemben az uralkodó öccsét, Gézát támogató anyakirályné barancsi fogságára és görögországi száműzetésére lásd Annales Posonienses. Ed. Emericus Madzsar. In: SRH I. 119–127., itt: 127. (tévesen az 1186. és az 1187. évnél). Eufrozina szerepét ismerteti *Wertner Mór:* Az Árpádok családi története. Nagybecskerek (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 1892. 313.; *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története i. m. I. 322–323.; *Zsoldos Attila:* Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005. 126., 188.

151 *Csóka J. L.:* A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 417.

152 *Gerics J.:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 101.; *Kristó Gy.:* Magyar historiográfia i. m. 36–37.

153 *Wertner M.:* Az Árpádok családi története i. m. 222–225.; *Pauler Gy.:* A magyar nemzet története i. m. I. 222–223.; *Zsoldos A.:* Az Árpádok és asszonyaik i. m. 13., 187.

Ha a fent előadottakkal szemben azt feltételezzük, hogy a vizsgált Gizella-tradíció 11. századi eredetű, akkor nem kell olyan események után kutatnunk, amelyeket a krónikás a múltba kívánt volna visszavetíteni. Míg a 12–13. század fordulóján a királyné alakja aligha foglalkoztathatta a közvéleményt, addig a 11. század második felében, amikor a Vazul-ági királyok uralkodtak, nagyon is súlya lehetett annak, ami Szent István uralkodásának végén történt. Milyen célzattal írhatták át ekkor a Vazul-történetet? Mi okból háríthatta a Vazultól származó királyok krónikása István bűnét az uralkodó hitvesére?

1.) A történetíró tisztára akarhatta egyrészt mosni a vértől Szent István kezét: lényeges kérdés lehetett ez rögtön az 1083. évi kanonizáció körüli időkben, Szent László vagy Kálmán uralkodása alatt. Ezzel a magyarázattal számolva azonban nem látom be, hogy miért éppen a szentéletűként megjeleníteni kívánt uralkodó hitvese, a legendák kegyes Gizellája, Imre herceg anyja lett a történet bűnbakja, hiszen Buda vagy Sebös is lehetett volna a felelős. Kérdésesnek ítélem azt is, hogy az az István, akiről az 1083 táján íródott Nagyobbik legenda sem hallgatta el, hogy a lázadó Koppányt legyőzte, valóban felmentésre szorult-e annak cselekedete alól, hogy az ellene szervezkedő rokonát – ha a *Legenda minor* konspiráló előkelőinek epizódját valóban összekapcsolhatjuk Vazul történetével –[154] az uralkodásra alkalmatlanná tette. Meg kell továbbá jegyeznem, hogy az államalapító király nevének tisztázása nem csupán a 11–12. század fordulóján lehetett aktuális, de az Árpád-kor későbbi szakaszában is. Egy, az I. László 1192. évi szentté avatása táján működő krónikásnak is szemet szúrhatott, hogy a korai tradíciót tükröző elbeszélésben István felel Vazulnak az uralkodásra való alkalmatlanná tételéért: igyekezett tehát a királyt a bűnös cselekedet súlya alól felmenteni.[155]

2.) A (feltételezett) történeti valóság elferdítésének hihetőbb magyarázatát lelhetjük abban, hogy a krónikás a Vazul-ági királyok hatalmát kívánhatta oly módon legitimálni, hogy úgy állította be, mintha István maga is nagybátyjának fiát kívánta volna halála után a trónon látni.[156] Ezért volt szükség arra, hogy a krónikában Vazul mindössze ifjonti bűnei miatt raboskodjék Nyitrán, és az idős uralkodó – igen keseregvén rokona megvakíttatásán – a hercegeket maga ösztönözze arra, hogy életüket az országot elhagyva menteni igyekezzenek. Hogy az elbeszélés ily módon történő módosítása nagyon is aktuális lehetett a 11. század második felében, amikor Vazul fiai és unokái foglalták el a Magyar Királyság

[154] Legendae s. Stephani i. m. 399. (Legenda minor, 7. c.); *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 311–312.

[155] Kristó Gyula úgy látta, két lépésben alakult ki a krónikakompozícióban ma olvasható tradíció: egy 12. század végi – 13. század eleji historikus Budára hárította a felelősséget, hogy azután egy következő történetíró a királynét tüntesse fel mint az események háttérbeli mozgatóját. Lásd *Uő:* Szent István és családja i. m. 216., 218–219.

[156] *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 310–311.; *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 219.

trónját, ahhoz kétség nem fér: erre alapozza érvelését Zsoldos Attila is, amikor úgy foglal állást, hogy a Gizellát befeketítő hagyomány az államalapítást követő évszázad termékének – s nem holmi 13. századi átszerkesztő invenciójának – kell tartanunk.[157] A királyné krónikabéli motivációja – a magát idegenekkel körülvevő Péter támogatása – ugyancsak megfelelhet a velencei dózse fiának uralmát nem éppen sikertörténetként értékelő Vazul-ági királyok szemléletének.

Még egy kérdés tisztázása tartozik szorosan ide: meg kell néznünk, hogyan kapcsolódik a fentebb bemutatott tradícióhoz – amelyben Gizella Vazul megvakíttatása révén juttatja Pétert hatalomhoz, Buda és Sebös pedig a bűnsegédei – a 69. és a 87. krónikafejezetek azon közlése, amely a hercegeket Vazul helyett Szár Lászlótól származtatja.[158] Bár a Zágrábi Krónika szövege jelzi: a tradíció eredetileg Szár László egy Bonuzló nevű fiát ismerte,[159] az elbeszélő hagyomány fejlődésének egy adott pontján mégis Vazul magának rutén feleséget vevő öccse lett a hercegek apjává. Azt, hogy az eredetinek tekinthető hagyomány – amelyről az *Annales Altahenses*[160] Vazul nevének említése nélkül is árulkodik – a történet új variánsa mellett is továbbélt, nem csupán a tradíciót fenntartó kései szövegek (a már említett Zágrábi Krónika mellett Gellért nagyobbik legendája,[161] valamint Johannes de Utino világkrónikájának magyar függeléke)[162] jelzik, de utal rá – a korábbi hagyományt hamisként állítva be – maga a krónikakompozíció is.[163]

Kérdéses mármost, mikor és miért került be szövegeinkbe az elsőként Anonymusnál tetten érhető[164] – s utóbb Kézainál[165] is jelentkező – fals tradíció. Hozzátartozik-e vajon ez a momentum ahhoz a históriához, amely Péter trónra kerülésében Gizellának juttatja a főszerepet? A kutatás mindeddig úgy látta, Vazul nevének Szár Lászlóval való felcserélése nem feltétlenül a hagyomány alakulásának azon a pontján történt, amikor az ármánykodó királyné portréja megszületett. Ez már csupán azért is logikus feltevés, mivel némileg eltérő indokból

---

157 *Zsoldos A.:* Gertrúd és a királynéi intézmény i. m. 23.

158 „Convocatis autem filiis Calvi Ladizlai patrui sui, scilicet Andrea, Beela et Leuenta, consuluit eis, ut quanto citius possent, fugerent […]" – Chronici Hungarici compositio i. m. 321. (69. c.). „Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniuctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladizlai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, et qua tres isti fratres generantur" – Chronici Hungarici compositio i. m. 344. (87. c.).

159 Chronicon Zagrabiense i. m. 206. (1. c.).

160 Annales Altahenses i. m. 24.

161 Legenda S. Gerhardi episcopi i. m. 501.

162 Brevis narratio i. m. 78.

163 Chronici Hungarici compositio i. m. 344. (87. c.).

164 P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum i. m. 55.

165 Simonis de Kéza Gesta i. m. 173.

kerülhetett sor egyik és másik torzításra.[166] Hóman Bálint – aki azt valószínűsítette, hogy a genealógiai hamisítás kiötlőjének Anonymust kell tekintenünk – úgy látta, a *gesta*írót az a cél vezérelhette, hogy előkelő anyától, egy rutén hercegnőtől származtassa az Árpád-házi királyokat.[167] A kutatásban felmerült olyan nézet is, amely szerint a részlet azért kerülhetett be a *gesta*ba, mert a magyar uralkodók aligha kívánták magukat István nagybátyjának és egy Tátony-nembéli leánynak a konkubinátusából eredeztetni. Váczy Péter olyan történelmi periódust keresett a Szár László-tradíció születése számára, amikor királyi vérből származó törvénytelen gyermek lépett fel trónigénnyel. Erre annak a Borisznak az esete szolgáltatott példát, akit Kálmán nem ismert el fiának.[168] Kristó is elfogadta azt a magyarázatot, miszerint az Álmos-ági királyok idejében szükség lehetett annak hangoztatására, hogy a törvénytelen frigyből való utódnak nincs joga a koronához: ezért kellett – vélhetőleg II. Géza korában – a konkubinátusban élő Vazult a rutén hercegnővel házasságra lépő Szár Lászlóval felcserélni.[169] Berkovits Ilona vetette fel lehetőségként – azt sejtve, hogy az eredeti hagyomány módosítására az I. László kanonizációja utáni időkben kerülhetett sor –, hogy a torzítást az indokolhatta, hogy a frissen szentté avatott uralkodó nagyatyjaként nem kívánták azt a pogány Vazult megjelölni, akinek személye az egyház szemében alighanem szálka lehetett.[170]

Hogy a korántsem problémamentes magyarázatok mennyiben állhatják meg a helyüket, azt nem tartom szükségesnek ezen a helyen vizsgálni. Egyedül azt kell hangsúlyoznom, hogy – mivel a Szár László-tradíció és Vazul megvakíttatásának meséje egymástól független hagyománynak látszik –, előbbi első jelentkezésének feltételezhető időpontja elvileg nem befolyásolja azt, hogy mikorra is kell a negatív Gizella-kép kialakulását tennünk. A kérdéskörre egy gondolat erejéig dolgozatom utolsó egységében térek majd vissza.

A fent elmondottak fényében adódhat egy olyan – több szempontból is logikusnak ítélhető – eshetőség, miszerint a negatív királynéportré megjelenését a korai időkre, a 11. századra kell helyeznünk. Ez esetben azt kellene vélelmeznünk, hogy a Gizellát pozitív történelmi szereplőként értékelő hagyomány nem sokkal előzte meg egy, a királynét gyökeresen eltérő színben feltüntető tradíció feltűnését; sőt, azt is feltehetjük, a kétféle tradíció közel egy időben, egymástól függetlenül keletkezett.

---

166 A szakirodalom álláspontjain is végigtekint *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 213–215.
167 *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 91.
168 *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 333–338.
169 *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 214–215.
170 *Berkovits Ilona:* A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok 87. (1953) 72–107., itt: 83–84.

Lehet-e a negatív Gizella-kép 11. századi eredetű?

Némi ellenvetést azonban mégiscsak megfogalmazhatunk az első hallásra nagyon is ésszerűnek tűnő teóriával szemben.

1.) Elsőként is azt kell vizsgálnunk, hogy valóban létezhetett-e a 11. században két, egymástól merőben eltérő tradíció Gizellával kapcsolatban. A legendák tanúságtétele alapján a 11–12. század fordulóján egyértelműen adatolható a királyné pozitív ábrázolása. Ha a szentéletrajzok lejegyzésével közel azonos időben udvari *gesta* is készült – ennek pedig, függetlenül attól, hogy ezt a feltételezett redakciót kell-e őskrónikaként elfogadnunk, nagy a valószínűsége –,[171] akkor véleményem szerint semmi esetre sem kell az ármányt szövő királyné képmását ebből a szövegből eredeztetnünk. A kanonizáció körüli időkben nagyon is tudatos politikai döntés eredménye lehetett az uralkodópár legendáris portréjának kidolgozása.[172] Semmi nem utal arra, hogy a szentté avatások légkörében olyan tradíció is megszületett volna, amely az István-életrajzok beállításának ellentmondott. A Vazult megvakíttató Gizella históriája (legalább a szóbeliség szintjén) vagy jóval korábban kiformálódhatott már – hogy az ábrázolást azután éppen a szent király kultuszának hatására váltsa fel a jámbor asszony históriája –, vagy később kerülhetett csupán be az elbeszélő hagyományba.

Vajon milyen kép élhetett Gizelláról Magyarországon a Szent István halála utáni évtizedekben? Hogy a kérdésre választ kaphassunk, ki kell térnünk arra, hogy miféle forrásból származhatnak a királynét ugyancsak pozitív színben feltüntető és a Vazul-merényletről a krónikakompozíciótól eltérő módon hírt adó *Annales Altahenses maiores* magyar értesülései.

A bajorországi Niederaltaich Szent Móric-apátságának évkönyve, amely csupán Johannes Aventinus (Johann Georg Turmair) 1517. évi másolatában (München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses 966.) ismert a medievisztika előtt, két részből épül fel. a) Az 1032. évig ívelő első egység tömör bejegyzéseket tartalmaz, és nagyban támaszkodik a Hersfeldi és a Hildesheimi Évkönyvek (*Annales Hersfeldenses*, *Annales Hildesheimenses*) anyagára. b) A kutatás rendszerint egyetlen szerző alkotásaként tekint az 1033 és 1073 közötti események históriájára: Wilhelm von Giesebrecht fogalmazta meg a vélekedést, miszerint az altaichi monostor ismeretlen szerzetese 1075 táján foglalhatta írásba már-már krónikajelleget mutató – az előadás helyenként igen részletezővé válik – elbeszélését.[173] Az évkönyv javarészt önálló híradásokat közlő második egysége kapcsán eltérő teóriák

---

[171] *Kristó Gyula:* Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). Századok 108. (1974) 585–621., itt: 596.

[172] *Gerics J.:* Politikai viták hatása i. m. 71.

[173] Annales Altahenses i. m. V–XVII. (Wilhelm von Giesebrecht előszava); *Graeme Dunphy:* Annales Altahenses. In: EMCh I. 53–54.

is napvilágot láttak azonban a szakirodalomban. Heinrich von Zeissberg éppen a bajor kútfő magyar értesüléseit górcső alá véve vélelmezte, hogy az 1032 utáni események bőbeszédű előadása több redakcióban keletkezhetett.[174]

Az évkönyvre a Szent István halálát követő évtizedek magyarországi trónharcainak és német–magyar háborúinak egyik legjelentősebb forrásaként tekint a középkorkutatás. A hazai medievisztika érdeklődésére a kútfő a 14. századi krónikakompozícióval mutatott szövegösszefüggései miatt tarthat különösképpen is számot: a krónikakutatás gazdag irodalma a magyar elbeszélő hagyomány és az *Annales Altahenses* kapcsolatára több eltérő magyarázatot is felvetett.[175] Aligha fogadhatjuk el Győry János teóriáját, aki szerint az egyezések abból fakadnak, hogy a bajorországi annalista az írott magyar tradícióból merített, s a niederaltaichi feljegyzések utólagos magyarországi felhasználásával már nem kell számolnunk.[176] A krónikakompozíció az altaichi hagyomány egyértelmű ismeretéről árulkodik:[177] elegendő ezen a ponton megjegyeznünk, hogy utat találtak maguknak a *gesta*ba a német kútfő olyan jellegű megjegyzései is, hogy a császár az egyes hadjáratok között éppen Kölnben vagy Besançonban tartózkodott.[178] Míg a kutatás egy része egészen 1063-ig számol az *Annales Altahenses*nek a magyar szerkesztésre gyakorolt hatásával,[179] addig megfogalmazódott olyan álláspont is, miszerint a *gesta*író 1046-ig aknázta csupán ki a bajor földről ismeretlen időpontban Magyarországra került feljegyzéseket.[180] Ugyancsak eltérnek a vélekedések azt illetően, hogy mikorra is kell helyeznünk annak a krónikásnak a működését, aki az Altaichi Évköny adatait beemelte a *gesta*ba. Felmerült hipotézisként, hogy a bajorországi történeti munka már a 11. század folyamán használatban lehetett Magyarországon,[181] de napvilágot látott olyan vélekedés is, amely csupán a

---

174 *H[einrich] Zeissberg:* Über das Verhältniss der ungarischen Chroniken zu den Annales Altahenses. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 26. (1875) 491–511. Létezik olyan állásfoglalás is, amely az Altaichi Évkönyv mindkét egységét egyetlen annalistától eredezteti. A véleményre lásd *Alphons Lhotsky:* Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19.) Graz–Köln 1963. 173.

175 A szakirodalom állásfoglalásait röviden ismerteti *Kristó Gyula:* Altaichi Évkönyv. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 41.

176 *Győry János:* Gesta regum – gesta nobilium i. m. 73–74.

177 *Kristó Gy.:* Legitimitás és idoneitás i. m. 587.

178 Chronici Hungarici compositio i. m. 328. (74. c.), 329. (75. c.) Vö. Annales Altahenses i. m. 31. (1042. év), 33. (1043. év).

179 *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 83–84.; *Kristó Gy.:* A történeti irodalom i. m. 102.

180 *Domanovszky Sándor:* Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp. 1906. 98–104.; *Gerics J.:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 46–52.

181 *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 81–84.; *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 307.; *Horváth J.:* Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk i. m. 312.; s újabban az évkönyv adatainak korai felhasználását feltételezi *Veszprémy László*: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 325–347., itt: 338–341.

13. század elején valószínűsítette az *annales* adatainak a *gesta*szerkesztésbe történő beszivárgását.[182]

A jelzett bizonytalanságok mellett sem fér tehát kétség ahhoz, hogy az *Annales Altahenses* hírei elbeszélő hagyományunk alakulásának valamely pontján beépültek a krónikaszerkesztésbe. Fel kell tennünk azonban azt a kérdést is, hogy maga a bajor kútfő honnan kölcsönözhette értesüléseit, amikor a Szent István halála utáni Magyarország történéseiről tudósított. A külföldi és a magyar szakirodalom több alternatívát is felvetett: valószínűsített az információk hátterében úgy írott, mint szóbeli forrást, s gyanakodott úgy a császár környezetéből származó tájékoztatásra, mint a magyar földről eredeztethető hírekre.

a) Az évkönyv szövegét 1869-ben publikáló Wilhelm von Giesebrecht a meglátása szerint 1075 táján működő niederaltaichi szerzetes kiváló tájékozottságát azzal magyarázta, hogy a német uralkodók, akik a kérdéses periódusban több ízben is haddal indultak Magyarország ellen, a fel- és a visszavonulás során gyakorta szálltak meg a bajorországi monostorban.[183]

b) Míg Giesebrecht az információk szóbeliségével számolt, addig a német kutatás egyéb lehetőséget is felvetett. Ernst Ehrenfeuchter az *annales* összeállításánál egy napjainkra elveszett történeti munka felhasználását vélelmezte: a hipotetikus szöveg III. Henrik magyar és cseh földre vezetett hadjáratait mutathatta be.[184]

c) Hóman Bálint fogalmazta meg a vélekedést, miszerint az *Annales Altahenses* megfelelő adatai I. András özvegyének és fiának, Salamonnak a közvetítésével kerülhettek német földre. A királyné 1060-ban – amikor Béla herceg lengyel csapatok élén érkezett az országba – gyermekével osztrák területre menekült, és I. (Bátor) Ernő (1055–1075) őrgróf vendégszeretét élvezte Melkben. Abban, hogy a Magyarországgal kapcsolatos értesülések Niederaltaichba is eljutottak, a bajor hercegnek, II. (Northeimi) Ottónak (1061–1070) lehetett szerepe: ő működött ugyanis közre abban, hogy Salamon IV. Henrik (1053/1084–1105) támogatásával trónra került Magyarországon.[185]

d) Csóka J. Lajos ezzel szemben úgy ítélte meg, hogy az Istvánra és családjára vonatkozó információk nem származhattak András környezetéből: a bencés filológus a Magyarországon is megfordult,[186] s a dél-németországi monostorral szoros kapcsolatot ápoló Szent Günthernek tulajdonított szerepet az Árpádokra vonatkozó

---

182 *Kristó Gy.:* A történeti irodalom i. m. 100–102.; *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 47.

183 Annales Altahenses i. m. XVI. (Wilhelm von Giesebrecht előszava).

184 *Ernst Ehrenfeuchter:* Die Annalen von Niederaltaich. Eine Quellenuntersuchung. Göttingen 1870. 59–67. A véleményre lásd még *Lhotsky, A.:* Quellenkunde i. m. 173.

185 *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 84. Anasztáziáról lásd *Wertner M.:* Az Árpádok családi története i. m. 117–123., különösen: 120.

186 *Körmendi Tamás:* Remete Günther és Magyarország. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22. (2010) 3–4. sz. 5–22.

értesülések Altaichba érkezésében. Míg Hóman – vagy az *annales* híreit hozzá hasonlóan Anasztázia körétől eredeztető Váczy Péter és Kristó Gyula – elsősorban szóbeli tájékoztatással számoltak az évkönyv hátterében, addig Csóka írott feljegyzésekre kísérelte meg az *Annales Altahenses* magyar adatait visszavezetni.[187] Az 1040-es évek forrásairól Gerics Józseffel folytatott vitája során Kristó egyébként szintén ellentmondott a feltélezésnek, miszerint az Altaichi Évkönyv lejegyzőjét András özvegye informálta volna. Tanulmányában kiemelte, hogy az annalista elsősorban Gizella szemszögéből mutatta be a Szent István halála utáni történéseket.[188]

Több teória közül is válogathatunk tehát, ha arra vagyunk kíváncsiak, honnan tudhatott krónikásunk arról, hogy Szent István Vazult megvakíttatta, s mely forrásból juthatott el hozzá a hír, hogy Péter Gizellát a javaitól megfosztotta. A krónikaszerű tudósítás III. Henrik (majd IV. Henrik) magyar háborúinak történetét a németek szemszögéből láttatja:[189] logikus tehát a feltételezés, hogy az információk elsősorban a császár környezetéből, a hadjáratokról megtért katonák révén kerültek az annalista (annalisták) birtokába. A királyság zavaros belső viszonyairól részletesebben tájékoztató passzusok – és ilyen a Péter trónra kerülésének körülményeit elbeszélő egység is – mögött véleményem szerint szükségszerű ugyanakkor (közvetett vagy közvetlen) magyar tájékoztatással is számolnunk. Amennyiben elfogadnánk Lhotsky feltevését egy, a német és a cseh háborúskodások történetét előadó *gesta*ról, akkor elképzelhetőnek kell tartanunk, hogy Vazul tragédiája vagy az özvegy királyné szomorú sorsa már ebben a napjainkra elveszett redakcióban is szerepeltek. Utóbbi esetben valószínűnek látszik, hogy a magyar viszonyokra vonatkozó hírek Szent István környezetéből származtak: ha nem is éppen Remete Günthertől, de talán a Passauba került Gizellától, aki alighanem úgy jellemezte volna az őt elűző Péter uralkodását, ahogyan arról az Altaichi Évkönyv beszámol. Hasonlóan foglalhatunk állást az 1041. (és az 1043.) évhez rögzített információk eredete kapcsán, ha Zeissberg elméletét fontolóra véve azzal számolunk, hogy az *Annales Altahenses* második része is több szerkesztési fázisban keletkezett. Hogy informátorokként mégis gyanakodhatunk I. András környezetének tagjaira is, azt az a megjegyzés sugallja, miszerint – ha István Pétert jelölte is utódjául – a király rokona, a szövegben néven nem nevezett Vazul méltóbb (*dignior*) lett volna az uralkodásra.[190] Ha Giesebrecht nyomán

---

187 *Csóka J. L.:* A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 347–354. Vö. *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 307–308.; *Kristó Gy.:* Legitimitás és idoneitás i. m. 589.

188 *Uő:* Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I–II. Magyar Könyvszemle 100. (1984) 159–175. és 285–299, itt: 292–295. Vö. *Gerics József:* Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I–II. Magyar Könyvszemle 98. (1982) 186–197. és 299–313., itt: 191–193.

189 *Marczali H.:* A magyar történet kútfői i. m. 118.; *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 308.

190 Annales Altahenses i. m. 24.

egységes redakcióként tekintünk az *annales* 1033–1073 közötti egységére, akkor valóban arra kell elsősorban gondolnunk, hogy a Bélát negatív színben megfestő[191] történeti munka a Salamon-párt álláspontját rögzítette a Szent István halálát követő események vonatkozásában.

A kérdéses passzus információinak eredetéről nem állíthatunk tehát bizonyosat: ezek a hírek éppúgy származhattak Szent István özvegyének környezetétől, mint I. András és Salamon körétől. Ha előbbi eshetőséget tekintjük, akkor aligha láthatjuk úgy, hogy az *Annales Altahenses*ben előadottak valamiféle kiformálódott magyarországi hagyományt tükröznének; a második esetben azonban igen: ha András Nyugatra menekült[192] hitvese révén az események után két évtizeddel ebben a formában jutott Niederaltaichba a történet, akkor a Vazul-fiak nagyon is Istvánt – s nem pedig Gizellát – tartották apjuk megvakíttatójaként számon, és szimpatizáltak az államalapító király özvegyével.[193] Ebben az esetben igen meglepőnek tartanám, ha az 1060-as évek táján – abban az időben, amikor a Vazul-kérdésnek leginkább aktualitása volt – egy, az évkönyv közlésétől teljesen eltérő történet is megszületett volna a Magyar Királyságban (eltekintve most annak kérdésétől, kell-e, lehet-e írott történeti munkát feltételeznünk ebben az időben).

Amennyiben azonban mégis azon koncepciót fogadnánk el, miszerint az Altaichi Évkönyv híradása Gizella körének vélekedését tükrözi, akkor nem tarthatjuk kizártnak, hogy a Vazul-fiak udvarában egy másfajta elbeszélés keletkezett: olyasfajta história, amilyen a krónikakompozíció 69–70. fejezetében is olvasható. Feltehető-e ugyanakkor, hogy abban az időben, amikor Péter és Gizella ellenséges viszonya még jól ismert lehetett, és a magyar király környezetében élénken emlékezhettek az 1038 körüli történésekre, tendenciózusan megmásították Vazul megvakíttatásának történetét? A megoldást valószínűtlennek vélem, ám ez aligha elég indok arra, hogy az eshetőséggel ne is számoljunk.

---

[191] „Bel autem, qui caput et causa horum erat malorum, ninium gaudebat sperans se a rege pasisci quae vellet, per eos, quos ceperat" – Annales Altahenses i. m. 58.

[192] Meg kell jegyeznem ugyanakkor, hogy az ugyancsak kortárs – a Bodeni-tó szigetén alkotó – Herimannus Augiensis mit sem tud Gizella szomorú sorsáról. A *Chronicon de sex aetatibus mundi* szerint a királyné Magyarországon „jó cselekedetekkel foglalatoskodva" öregedett meg. Lásd Herimanni Augiensis Chronicon. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS V. 67–133., itt: 117–118.; CFH II. 1141–1146. (2769. sz.), itt 1142–1143.; *Reichenaui Hermann:* Krónika a világ hat korszakáról. Ford., bev., jegyz. Kristó Gyula. In: ÁKÍF 220–225., itt: 221. Az Altaichi Évkönyvet is ismerő Aventinus – előttünk ismeretlen forrás nyomán – ugyanakkor oly módon tájékoztat bennünket, hogy Szent István özvegyének vissza kellett térnie német földre: a bajor humanista értesülése szerint Gizella III. Henrikkel érkezett volna vissza hazájába. Lásd Io[hanni] Aventini Annales Boiorum libri VII. Ed. Nic[olaus] Cisnerus. Basileae 1615. 324.; CFH I. 341–387. (757. sz.), itt: 366–367. A részleteket bemutatja *Uzsoki A.:* Az első magyar királyné i. m. 129–130., 139.

[193] Az évkönyv megfelelő passzusát a 11. századi magyar hagyomány leképeződéseként értékeli *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 307.

Egyéb megfontolás is szólhat azonban a hipotézis ellen. A krónikában olvasható elbeszéléssel kapcsolatban Körmendi Tamás is megjegyezte, hogy az nehezen formálódhatott volna ki a szóbeli hagyományban: a história túlságosan komplex mivolta miatt hajolhatunk arra a feltételezésre, hogy azt tudatos történetírói alkotásnak – és ne pedig valamiféle, az írásbeli hagyományba is bekerült mendemondának – tekintsük.[194] A történetnek több fontos momentuma van, amelyek egymással szoros logikai kapcsolatban állnak. a) Vazult csupán ifjúkori vétkei miatt börtönzik be Nyitrán. Az uralkodásra korántsem lenne méltatlan, s Szent István is őt kívánja utódjául. b) Gizella királyné azonban Seböst bűnsegédül véve férje unokaöccsét megvakíttatja: c) cselekszi pedig mindezt azért, hogy saját fivérét, Pétert juttassa hatalomra. d) Az uralkodó a merényletet követően maga javasolja a hercegeknek a menekülést.[195] Egy effajta bonyolult történetet nehezen alkothattak volna meg a 11. század közepén, amikor az elbeszélő irodalom jobbára évkönyvszerű feljegyzésekre korlátozódhatott. A história kidolgozására alkalmasabbnak vélném a Kálmán-kort: azt azonban, hogy a király környezetében egy, a legendákétól eltérő Gizella-kép jöjjön létre – mint azt már hangsúlyoztam is – felettébb valószínűtlennek ítélem.

2.) Az elmondottakhoz egy ponton szükséges kiegészítést fűznöm: némileg indokolnom illik, miért találom úgy, hogy a 11. század Magyarországán – a történeti irodalom születésének időszakában – aligha jegyezhették le a Vazul megvakíttatásában bűnös királyné históriáját.

Ahogyan azt a 14–15. századokból ránk maradt szövegek is mutatják, egymással ellentétes tradíciók nagyon is megférték egymás mellett a történeti irodalomban. Számos szövegvariáns, hosszabb és rövidebb krónikaszerkesztés lehetett forgalomban, és a régi és újabb hagyományrétegekből származó elemek oly mértékben keveredtek egymással, hogy a pontos filológiai kapcsolatok feltárása rendszerint eredménytelen vállalkozásnak bizonyul. A különféle textusokban egymás mellett élő, egymással párhuzamosan alakuló tradíciók miatt hiba volna tehát a magyar krónikásirodalom lineáris fejlődésével – egyetlen, a különböző korok átszerkesztői tollán folyamatosan formálódó és bővülő udvari *gesta*szöveggel – számolnunk. Ezt tekintetbe véve is úgy látom azonban, hogy a fentebb érintett korai időszakban nem kell még nagyszámú redakciót – ennek megfelelően pedig egymástól függetlenül létező hagyományokat és ezek keveredését – feltételeznünk.

A következő argumentumok nyomán ítélem úgy, hogy az István-legendák keletkezésének korában vagy azt megelőzően nem szükséges a királyi központ(ok)tól

---

194 *Körmendi T.:* A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben i. m. 201.

195 Ha a történetet a korai hagyomány részének tekintjük, akkor aligha feltételezhetjük, hogy a tradíció eredetileg Seböst és Budát tette az eseményekért felelőssé, s egy következő szerkesztő hárította a cselekedet ódiumát Gizellára. Vö. *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 216., 218–219.

eltérő centrumokban készült – a dinasztikus hagyomány beállításával ellentétes Gizella-tradíciót tartalmazó – történeti feljegyzéseket sejtenünk:

a) A szakirodalomban mindezidáig nem merült fel komolyabban annak lehetősége, hogy az Árpádok Magyarországán a királyi udvar vonzáskörzetén kívül is született volna bővebb szövegezésű országos história. Nyugat-Európa gazdag évkönyv-, *gesta-* és krónikatermésével összevetve a 11–13. századi történeti irodalmunk meglehetősen szegényesnek bizonyul. Elsődleges terméke, a krónikakompozíció – amelynek textusa különböző korokban működő átdolgozók tollán formálódott – a dinasztikus történetírás képviselője. Nem gyanakodhatunk sem arra, hogy a *Chronica* (vagy *Gesta*) *Hungarorum* egyes redakciói az uralkodó környezetétől távol készültek volna el, sem pedig arra, hogy a központi szerkesztés helyi – esetleg napjainkra elveszett – hagyományokból merített volna.[196]

b) Ha a krónikakutatás megállapításai nyomán el is fogadhatjuk tehát, hogy az Árpádok históriáját az uralkodó környezetében vezették, elviekben nem zárhatjuk ki az eshetőséget, hogy a központi szerkesztés mellett helyi hagyományok is léteztek, amelyekből – előbb vagy utóbb – az udvari tradícióba is beszivárogtak elemek. A magyarországi évkönyvirodalom gyér termése ugyanakkor azt sugallja, hogy a korai időkben rövidebb lélegzetű történeti alkotásokkal sem szükséges a dinasztia szűkebb vonzáskörzetén kívül számolnunk. Önálló történetírói műhely jelentősebb székesegyházi, káptalani vagy monostori központokban – így Székesfehérvárott vagy a 11. század végén gazdag könyvtárral rendelkező[197] Pannonhalmán – sem formálódhatott ki.[198] Amellett, hogy a dinasztikus *gesta*írás születésének idejében annalisztikus feljegyzéseket is vezethettek, kizárólag a 12. század végi kéziratban ránk maradt Pozsonyi Évkönyv (*Annales Posonienses*), a műfaj egyetlen magyarországi képviselője tanúskodik.[199] Az évkönyv korai értesüléseinek szinte minden lokális elemtől mentes jellege[200] és az annalista működésének feltehető fehérvári helyszíne[201] azonban csak tovább erősíthetik meggyőződésünket, hogy történetírásunk, legalábbis Kálmán koráig, kizárólag az uralkodói központhoz szorosan

---

[196] Az uralkodói központ meghatározó szerepére és a magyarországi történetírás dinasztikus jellegére lásd *Mályusz Elemér:* Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) Bp. 1973. 8.; *Norbert Kersken:* Geschichtsschreibung im Europa der „nationes". Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter. (Münsterische Historische Forschungen) Köln–Weimar–Wien 1995. 656–657.; *Veszprémy L.:* Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 346.

[197] A 80 kötetes könyvjegyzékre lásd *Nemerkényi Előd:* Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században. Magyar Könyvszemle 119. (2003) 1–16., itt: 11–15.

[198] *Veszprémy L.:* Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 345.

[199] Az évkönyvről összefoglalóan lásd *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 738–739. (A vonatkozó rész Veszprémy László munkája.)

[200] *Kristó Gy.:* A történeti irodalom i. m. 125.; *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 28.

[201] *Uő:* A történeti irodalom i. m. 126.; *Uő:* Magyar historiográfia i. m. 29.; *Veszprémy L.:* Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 343.

kötődő dinasztikus történetírás lehetett. A 13–14. század folyamán – ahogyan azt Albericus Trium Fontium ciszterci tájékoztatáson. A hazai rendtársak információin alapuló értesülései vagy a Zágrábi és a Váradi Krónikák jelezhetik számunkra, hogy már a királyi központtól távolabb eső egyházi centrumokban is számolnunk kell különféle uralkodójegyzékekkel vagy rövidebb szerkesztésekkel.[202] A helyi híreket lejegyzőik – az előttünk ismert kis számú esetben legalábbis – az udvari tradícióból származó elemekre fűzték fel így: a megelőző korokról és az országos eseményekről egyéb hagyományok híján innen tájékozódhattak.[203]

Mindeddig a történeti irodalom emlékei nyomán igyekeztem rámutatni arra, hogy a történetírás lokális, a dinasztiától független centrumaival a 11. század Magyarországán nem szükséges számolnunk. Az állítás alátámasztására egyéb, a történeti jellegű alkotásokon kívüli érveket is felhozhatunk: ezeket tekintem át az alábbi két pontban.

c) A latin nyelvű irodalom magyarországi kezdeteiről szólva kiemelhetjük, hogy az előttünk ismert 11. századi szerzők kivétel nélkül az uralkodó környezetéhez köthetők. Bár személyét illetően legfeljebb hipotéziseket fogalmazhatunk meg, kétségkívül Szent István közelében kell keresnünk az Imre herceghez szóló Intelmek (*Admonitio, Libellus de institutione morum*) összeállítóját.[204] A Szentírás-magyarázatot (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) ránk hagyományozó Gellért csanádi püspök ugyancsak szoros kapcsolatban állt azzal az Istvánnal, aki a velencei származású bencés szerzetest előbb fiának nevelésével, majd az Ajtony tartománya területén szerveződő egyházmegye vezetésével bízta meg.[205] Mór pécsi püspök a szakirodalom vélekedése szerint Géza herceg ösztönzésére foglalhatta írásba a Zoerard (András) zobori remete és tanítványa cselekedeteit. A megbízást akkor kaphatta, amikor I. Béla fiai és Salamon 1064 húsvétján Pécsett jártak.[206] Ugyancsak uralkodói szándékot kell feltételeznünk az István-legendák

---

[202] *Veszprémy László:* A korai magyar évkönyvekről. Kapcsolatok és kölcsönzések az évkönyvek, krónikák és krónikakivonatok között. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 11–22.

[203] A dinasztikus hagyomány felhasználására lásd pl. *Csákó J.:* Néhány megjegyzés Albericus i. m. 521–522.; *Domanovszky S.:* A Pozsonyi Krónika i. m. 543.; *Szentpétery I.:* A Zágrábi és a Váradi krónikák i. m. 425.; *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 762. (A megfelelő rész Szovák Kornél munkája.)

[204] Libellus de institutione morum. Ed. Iosephus Balogh. In: SRH II. 613–627. A szerzőséggel kapcsolatos elképzelésekre lásd *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 792. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.); *Veszprémy László:* Megjegyzések Szent István „Intelmei"-hez. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia II.) 311–325., itt: 320–321.

[205] *Szegfű László:* Szent Gellért. In: KMTL 231. A *Deliberatio* kapcsán megfogalmazott szakirodalmi eredményeket áttekinti *Nemerkényi Előd:* Szent Gellért Deliberatiójának kutatástörténete. In: Fons 10. (2003) 3–19.

[206] *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 769.

keletkezésének hátterében. Az ismeretlen szerzőktől származó *Legenda maior* és *Legenda minor* az 1083. évi szentté avatások légkörében születhettek.[207] Az erős politikai tartalommal megtöltött Hartvik-féle *vita*, amely VII. Gergely pápa (1073–1085) törekvéseivel szemben azt hivatott igazolni, hogy a magyar uralkodók Szent István óta az egyházat érintő jogosítványokkal bírnak,[208] Kálmán felkérésére készült.[209] Az antigregoriánus beállítottságú szentéletrajzot megrendelő király „szellemi elit"-jéből ismerjük továbbá annak az Albericusnak – feltehetőleg Szerafin érsek káplánjának – a nevét is, aki az uralkodó törvényei elé szerzett prológust.[210] Példáink azt jelzik, hogy a magyarországi latin nyelvű irodalom első évszázadának termékei korántsem az Árpádoktól vagy a királyi hatalomtól függetlenül kerültek lejegyzésre: miért kellene tehát mást feltételeznünk a krónikaírás esetében?

d) Megemlíthetjük végül az egyházi szertartásrend lehetséges analógiáját. A liturgiatörténeti kutatás homogén magyar hagyománnyal számol: régóta elfogadott megállapításnak számít, hogy egy, a 12. század elején már bizonyosan létező egységes szokásrendből fejlődött ki az esztergomi, a kalocsai és a délkelet-magyarországi (erdély–váradi) rítus. Kérdéses marad azonban, hogy mely időszakra is kell helyeznünk a három főcsoport közös gyökerét jelentő tradíció kiformálódását. Dobszay László elsőként is azt a lehetőséget vetette fel, hogy az addig heterogén szertartásrendekre a László- és Kálmán-kori zsinatok gyakorolhattak egységesítő hatást. Nagyon is elfogadható alternatívaként fogalmazta meg ugyanakkor azt az elképzelést is, miszerint a homogén rítus kialakulását a Szent István-i egyházszervezéssel kell összefüggésbe hoznunk. A liturgikus rend egységes mivolta Dobszay szerint éppen az egyházi hierarchia viszonylag gyors, erős uralkodói akarat mellett történő kiépülésében nyerheti magyarázatát.[211] Ahogyan tehát – vélhetőleg – az egyházi szertartás rendjében sem szükséges lokális központokat feltételeznünk, úgy logikusnak látszik a feltevés, hogy a történetírásnak sem alakultak ki (s különösen nem a 11. század folyamán) helyi centrumai.

---

[207] *Kristó Gy.:* Magyar historiográfia i. m. 23–25. A Nagyobb legenda politikai tartalmára lásd *Gerics József:* Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. In: *Uő:* Egyház, állam és gondolkodás i. m. 144–164., itt: 156–164.

[208] A Hartvik-legenda antigregoriánus szellemiségére lásd *Tóth Zoltán:* A Hartvik-legenda kritikájához. Bp. 1942.; *Gerics József:* A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 175–188., különösen: 180–188.

[209] *Kristó Gy.:* Magyar historiográfia i. m. 25–26. A szentéletrajzok szerzőivel és ideológiai tartalmával kapcsolatos szakirodalmi állásfoglalásokat áttekinti *Thoroczkay G.:* Szent István legendái a 19–20. századi i. m. 54–56.; 62–64.

[210] *Jánosi Monika:* Albericus. In: KMTL 35.; *Kristó Gy.:* Magyar historiográfia i. m. 31–32.

[211] *Dobszay László:* A középkori magyar liturgia István-kori elemei? In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Bp. 1988. 151–155. A liturgikus hagyomány egységességét az újabb kutatás sem kérdőjelezi meg, lásd *Földváry Miklós István:* Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Bp. 2008. 119–120.

A fentebb felsorakoztatott argumentumok nyomán azt találhatjuk tehát, hogy a 11. században helyi központokban aligha jegyezhettek le bármiféle tradíciót Gizellával kapcsolatban. Nem kell feltételeznünk, hogy a negatív portré lokális tudósításokból tört volna magának utat az udvari hagyományba. Ha Szent István hitvesének vonatkozásában kell is esetleg szóbeli tradíció kiformálódásával számolnunk (például a *Legenda maior* tanúsága szerint a királynétól kegyes adományokat nyert Veszprémben), akkor az véleményem szerint kizárólag a szentéletrajzokból is megismerhető pozitív színezetű portréra korlátozódhatott. Amint fentebb hangsúlyoztam, nem ítélem valószínűnek, hogy Vazul megvakíttatásának a krónikakompozícióban olvasható bonyolult meséje a szóbeliség terméke lenne. S végezetül ami a dinasztikus hagyományt illeti: Kálmán korát megelőzőn – úgy tűnik – az udvarban is elsősorban rövidebb feljegyzésekkel kell számolnunk.[212] Ennek megfelelően a király környezetében ugyancsak nehezen valószínűsíthetjük egy bonyolultabb – utóbb a legendáris portréval felváltott – história kidolgozását.

3.) Vissza kell itt kanyarodnom Kristó Gyula fentebb már érintett teóriájához, miszerint a negatív Gizella-portré Heinrich von Mügeln *Ungarische Chronik*jának tanúságtétele alapján nem keletkezhetett a 12. század utolsó harmadát megelőzően.[213] Vizsgáljuk meg némileg részletesebben, mennyiben zárja ki a német nyelvű krónika megfelelő szöveghelyére alapozott argumentum az ármánykodó királyné alakjának korai írásba foglalását.

Említettem már, hogy a filológiai irodalom megállapítása szerint a német mesterdalnok tollán megőrzött értesülés, amely úgy tudja: Péter király Gizellát a javaitól megfosztotta, egy 12. század végi – 13. század eleji magyarországi *gesta*szerkesztésből kerülhetett a 14. századi német krónikába.[214] A tézist aligha szükséges vitatnunk. a) Bár az Altaichi Évkönyv híradásával egyértelmű párhuzamot mutató információ a 14. századi krónikakompozícióban nem szerepel – s így joggal merülhetne fel lehetőségként, hogy Mügeln ezen a ponton a német hagyományból merített –, az adat hátterében nem szükséges a 11. századi bajor *annales* közvetlen hatásával számolnunk. Megjegyezhetjük egyfelől, hogy a maga számára elsősorban IV. Károly császár (1347/1355–1378) allegorikus dicshimnuszával (*Der meide kranz*)[215] hírne-

---

[212] Az újabb szakirodalom hajlik a feltételezésre, hogy a 11. század vége előtt nem születhetett Magyarországon bővebb szövegezésű történeti munka. Nem kizárt azonban, hogy az eseményeket részletesebben is előadó *gesta*nak – tömörebb feljegyzések formájában – lehettek már előzményei. *Veszprémy L.:* Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 337.

[213] *Kristó Gy.:* Szent István és családja i. m. 212–213.

[214] Lásd 85. jegyz.

[215] Irodalmához lásd *Michael Stolz:* Die Artes-Dichtungen Heinrichs von Mügeln. Bezüge zwischen „Der meide kranz" und dem Spruchwerk. Mit Texteditionen. In: Studien zu Frauenlob und Heinrich von Mügeln. Festschrift für Karl Stackmann zm 80. Geburtstag. Hrsg. Jens Haustein – Ralf-Henning Steinmetz. Freiburg 2002. 175–209., itt: 175. 1. jegyz.

vet szerző *Minnesänger*[216] másutt sem látszik az előtte fekvő magyar szerkesztések anyagát német forrásból kiegészíteni.[217] Másfelől Wilhelm Giesebrecht is felhívta a figyelmet arra, hogy míg az *Annales Altahenses* hatása egyértelműen kimutatható Magyarországon, addig a III. és IV. Henrik császárok külpolitikai vállakozásai szempontjából sem érdektelen kútfő – meglepő módon – a német területek elbeszélő hagyományára nem gyakorolt befolyást.[218] Ha a niederaltaichi évkönyv adatai már a kortársak körében sem számítottak ismerteknek, nem kell arra gyanakodnunk, hogy az 1033–1073 közötti események részletes krónikája a két évszázaddal később működő Mügeln kezébe került volna. b) Fentebb esett már szó arról, hogy az *Ungarische Chronik* – a Budai Krónika mellett – hasonló *gesta*redakciót használhatott, mint amelyből a Képes Krónika interpolációit is eredeztetnünk kell. Mivel a német dalnok úgynevezett betoldásai az 1167. évnél szakadnak meg – a népnyelvű forrás olyan adatokat is fenntartott számunkra, amelyek a Nagy Lajos-kori magyarországi szerkesztésben nem szerepelnek[219] –, korántsem merész teória Mügeln nyomán egy olyan *gestá*ra gyanakodnunk, amely a 12–13. század fordulóján keletkezett.

Elfogadhatjuk tehát, hogy Gizella sorsáról hírt adva Mügeln egy olyan szerkesztésből merített, amelyet valamikor 1167 után állítottak össze. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a javaitól megfosztott királyné nehéz helyzetét említő megjegyzés ne tűnhetett volna fel már jóval korábban a magyarországi tradícióban. Az előzőekben említettem, hogy az Altaichi Évkönyvet, amelyből az információt eredeztetnünk kell, bizonytalan időpontban használta fel valamely *gesta*író.

Lehetőségként természetesen felmerülhet, hogy arra a korra, amikor a niederaltaichi monostor évkönyét kiaknázó átdolgozó működött, az ármánykodó királyné meséje is kiformálódott már az írott hagyományban. Ebben az esetben azonban vagy azt kellene feltételeznünk, hogy a bajor kútfőt felhasználó szerkesztő olyan szöveggel dolgozott, amely nem tartalmazta a Vazul megvakítattását Gizellának tulajdonító tradíciót, vagy pedig azt, hogy a krónikás a kérdéses történetvariánst kiiktatta, s ennek a helyére léptette be a Mügeln-féle adatot. A Pétert a trónjára segítő nőtestvér és a javaitól megfosztott özvegy egymással szöges ellentétben álló históriái ugyanis nem férnek meg egyazon elbeszélésben. Olyan átdolgozó(ka)t is elképzelhetünk tehát, akik éppen a negatív Gizella-képet kísérelték meg kiirtani, ám – ahogyan azt a 14. századi krónikakompozíció fejezetei jelzik – a hagyomány törekvése (törekvésük) ellenére is fennmaradt.

---

216 *Carsten Kottmann:* Heinrich von Mügeln. In: EMCh I. 761.

217 Nem említi német hagyomány felhasználását a krónikát részletesen vizsgáló Domanovszky Sándor, lásd *Uő:* Mügeln Henrik i. m.

218 Annales Altahenses i. m. XVII–XVIII. (Wilhelm Giesebrecht előszava).

219 *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik i. m. 127.

Az Altaichi Évkönyv korai felhasználását valószínűsítve legegyszerűbb megoldásként mégis az kínálkozik, hogy abban az időben, amikor a bajor *annales* híradásával párhuzamot mutató adat – amely ráadásul a hagiográfiai irodalom Gizella-képével is összeegyeztethető volt – megjelent az írott tradícióban, a negatív színezetű királynéportré nem képezte még részét a hagyománynak. Mivel 1073 előtt – eddig ível a bajor kútfő elbeszélése – az *Annales Altahenses* magyarországi felhasználásával aligha kell számolnunk (hacsak nem tételezzül fel, hogy az évkönyv második része nem a végső változatában került Magyarországra), a magam részéről a negatív Gizella-tradíció első feltűnését leginkább annak a 11. század végi (vagy 12. század eleji) szerkesztésnek a lejegyzését követő időszakra helyezném, amely a niederaltaichi feljegyzések első potenciális kiaknázója lehetett. Hogy az ármánykodó Gizella történetét esetleg 1167 előtt is írásba foglalták már, azt Mügeln közlése alapján – Kristó nézetét ezen a ponton finomítva – nem utasítanám végképp el. A különböző krónikafolytatások és a kéziratok minden bizonnyal emelkedő száma révén nagyon is elképzelhetőnek ítélhetjük, hogy a 12–13. század fordulóján újabb és régibb tradíció egymás mellett éltek különböző szövegekben. Arra azonban, hogy miért kerülhetett volna sor a Kálmán-kori reneszánsz időszaka és 1213 között Gizella befeketetítésére, logikus magyarázatot – olyan magyarázatot legalábbis, amely kielégítőbb volna, mint a Gertrúd alakja nyomán létrejött Gizella-kép – nem találok.

4.) Végezetül szólnom kell a Váradi és Zágrábi Krónikák tanúságtételéről. Az elbeszélésekben – amelyekkel kapcsolatban a szakirodalom azt a sejtést fogalmazta meg, hogy azok egyes részleteikben korai történeti tradíció letéteményesei lehetnek – egymás mellett olvashatjuk azt az adatot, miszerint Péter fivére volt Gizellának (a kivonatoló a negatív ecsetvonásokkal megfestett királynéportré egyetlen elemét őrizte csupán meg), illetve azt, hogy András, Béla és Levente Vazul fiai voltak. Mindez utalhatna arra is – így Zsoldos Attila –, hogy a jelen írásban vizsgált negatív Gizella-kép előbb formálódott ki, mint a Vazult Szár Lászlóval felváltó hagyomány.[220]

A megfelelő egyházak 14. századi statútumai elé illesztett Váradi és Zágrábi Krónikák viszonyát Szentpétery Imre tisztázta máig ható érvénnyel. Míg a Zágrábi Krónika textusára épülő váradi szerkesztésnek csekély forrásértéket kell tulajdonítanunk, addig előbbi vonatkozásában Szentpétery – Hóman Bálintnak a Szent László-kori *Gesta Ungarorum*ról vallott és a tézis bizonyításához a két szóban forgó szerkesztés tanúságtételét is felhasználó elméletét[221] is elfogadva – hangsúlyozta, hogy az néhány, a bővebb krónikákban fel nem lelhető és minden

[220] *Zsoldos A.:* Gertrúd és a királynéi intézmény i. m. 23–24.
[221] *Hóman B.:* A Szent László-kori i. m. 23–32.

bizonnyal korai forrásból származó adata révén különös jelentőséggel bír a kutatás számára.[222]

Amint azonban a Hóman által bizonyságul hívott egyéb forrásokkal kapcsolatban is beigazolódott, hogy nem kell mögöttük 11. század végi *gestá*t sejtenünk, a Zágrábi Krónika egyéb kútfőkéitől eltérő információi sem vallanak feltétlenül – legalábbis véleményem szerint – korai szerkesztés közvetlen felhasználására.

A leginkább elgondolkodtató momentum kétségkívül a Szent István-i trónutódlás kérdésének tárgyalása a forrásban. Míg a krónikakompozícióban azt a torzult adatot olvashatjuk, miszerint András, Béla és Levente Szár László fiai voltak, addig a Zágrábi Krónika az eredeti hagyományt őrizte meg, és Vazul-fiakként írja le a hercegeket. Mindez önmagában véve nem is lenne különösebben meglepő. A passzus specifikumát az adja, hogy Szár László gyermekének, az egyéb forrásainkból nem adatolható Bonuzlónak a nevét is fellelhetjük benne.[223] Az említésnek meglátásom szerint nem kell azonban olyan jelentőséget tulajdonítanunk, hogy belőle akár egy, a Zágrábi Krónika mögött felsejlő 11. századi forrásra következtessünk, akár pedig arra, hogy ez a tradíció a Gizellát sötét színekkel ábrázoló hagyomány kialakulását megelőzte.[224]

Bár olyan genealógiai adatot, amely esetleg korai eredetű is lehet, egyéb szövegek is tartottak fenn számunkra, a szakirodalom ezek esetében sem találta bizonyíthatónak a 11. századi *gesta* felhasználását. Az Esterházy-kódex krónikája, amely szerepelteti Szent István Ottó nevű, a bővebb krónikákban nem említett fiát – az értesülés Laskai Osvát LXXVI. *sermő*jában[225] és az Esterházy-kódex

---

[222] Az 1374 táján keletkezett Váradi Krónika a Zágrábi Krónika szövegét egyfelől a bővebb krónikák nyomán – egy, a Budai Krónika vatikáni kódexéhez közel álló szöveg alapján – pontosítja, másfelől kiegészíti azt a váradi egyházra vonatkozó értesülésekkel. Lásd *Szentpétery I.:* A Zágrábi és a Váradi krónikák i. m., különösen: 423., 425.; *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 749–750. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.) Némileg eltérő álláspontot képviselt megelőzőleg Domanovszky Sándor, aki a két textust közös forrásból eredeztette: „Hátra van még ezután megvizsgálni, hogy e két kézirat őse hogyan keletkezett? Önálló munkának semmikép sem tarthatjuk. Szövege föltétlenül elárulja a rokonságot a bővebb krónikákkal. […] Így tehát e szöveg a Budai Krónika családjának azon változata alapján keletkezhetett, mely az V. István korabeli szerkesztéstől már távolabb állott s a Sambucus- és Acephalus-codexekben maradt fenn." Lásd *Uő:* A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905) 397–419. és 518–547., különösen: 539–544., 542–543.

[223] Chronicon Zagrabiense i. m. 206. (1. c.). András és Béla Vazul-fiakként való feltűntetése visszatérő eleme az elbeszélésnek, lásd Chronicon Zagrabiense i. m. 208–209. (5., 6., 7. c.). A Zágrábi Krónika a kronológiai adatok terén is több ponton eltér a bővebb krónikák hagyományától. A különbségeket számba veszi *Szentpétery I.:* A Zágrábi és a Váradi krónikák i. m. 421–422.

[224] „De ezért az adatért még mindig nem tarthatjuk e krónikákat eredetieknek, esetleg egy régibb szöveg fentartóinak, minek folytán a régi szöveg helyreállítására talán fontos támpontokat szolgáltathatnának" – így *Domanovszky S.:* A Pozsonyi Krónika i. m. 544.

[225] A LXXVI. *sermo* (De sancto Stephano, rege Hungarorum I.) szövegét Kertész Balázs gondozásában lásd http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/os076, letöltés 2018. márc. 11.

elbeszélésével rokonítható forrást használó karintiai plébános, Jakob Unrest *Ungarische Chronik*jában[226] fordul még elő –, alighanem 14. századi összeállításból merítette a krónikakompozíció szöveghagyományától eltérő információit.[227] A kútfő ugyancsak tartalmazza egyébként a sötét tónusú Gizella-portré egyes elemeit. A Mátyás-kori szerkesztés a királynét tartja számon a Vazul elleni merénylet elkövetőjeként. A részlet kapcsán elégséges annyit megjegyeznünk, hogy a magyar uralkodóknak a tulajdonképpeni rövidkrónika elé illesztett genealógiája – amelyben a Szent István hitvesének ármányára utaló megjegyzést olvashatjuk – a fejedelmek sorát a hun Attilán kezdi, s András, Béla és Levente atyjaként is Szár Lászlót adja meg. Szó sincs arról, hogy korai hagyományra kellene tehát gyanakodnunk. Hasonló a helyzet a 15. század második feléből származó elbeszélés azon passzusával, amely Péter uralmáról számol be: a tömör leírás, amely a királyt Burgundiai Vilmos Szent István nővérétől született fiának tudja – az uralkodó Gizellával való állítólagos testvéri kapcsolatát a forrás nem említi –, nem tartalmaz olyan mozzanatot, amely bővebb szerkesztéseinkben ne lenne fellelhető.[228]

Az unikális adat: Bonuzló említése ellenére sem szükséges véleményem szerint másként értékelnünk a Zágrábi Krónika hagyományát. A káptalani statútumokat bevezető magyar történet lejegyzője olyan összeállításra – hangsúlyozom, nem feltétlenül korai szerkesztésre – támaszkodhatott, amely megőrizte Szár László fiának a Szent István halálát követő évtizedekben még minden bizonnyal jól ismert s királylistákon, genealógiai feljegyzésekben továbbélő nevét (azt, hogy Vazul öccsének valóban volt-e Bonuzló nevű gyermeke, nem tudhatjuk, ám nem tartom valószínűnek, hogy egy ilyen jellegű adatot utólag kreáltak volna: az információt jobb híján valósnak fogadhatjuk tehát el). Az 1354. évig ívelő zágrábi elbeszélés forrásaiban a korai tradíció nagyon is vegyülhetett azonban a kései hagyománnyal. A 14. századi rövidebb krónika tanúsága alapján sem látom tehát akadályát annak, hogy Gizella sötét ecsetvonásokkal megfestett portréját 12–13. századi szerkesztőtől eredeztessük.

Egyetlen problémáról kell még szót ejtenem. Fentebb úgy ítéltem meg, hogy a Vazult Szár Lászlóval felcserélő tradíció és a negatív Gizella-ábrázolás között nem szükséges összefüggést sejtenünk. Lényegében a hamisítás mégiscsak hasonló célt szolgálhat azonban, mint Vazul megvakíttatásának megmásított meséje. Akár azért iktatták be a krónikába az 1046-tól uralkodó királyok őseként Szár Lászlót, mert az Árpád-ház uralkodói nem akarták törvénytelen

[226] *Armbruster, A.:* Jakob Unrests Ungarische Chronik i. m. 489.
[227] *Mikó G.:* Élt-e valaha i. m. 6–9., 16–17., 18.
[228] Uo. 6., 11., 14–15., 18.

vagy kevésbé előkelő frigyből származtatni magukat, akár pedig azért, mert a pogány felmenőt egy, az egyház szemében elfogadhatóbb személyre kívánta a krónikás cserélni, az átdolgozó a Vazul-ági királyok uralmát kísérelte meg legitimálni. Gondolhatott a fals genealógia kidolgozója egyszerűen arra is, hogy a hercegek uralkodásra alkalmatlanná tett atyja helyett érdemes a család egy másik tagját, Szár Lászlót beléptetnie a történetbe. Mivel az államalapító király kezét a vértől tisztára mosó hagyomány keletkezése mögött is sejthetünk legitimációs okot – a krónikás azt a látszatot kívánta kelteni, hogy István, aki a hercegek menekülését is segítette, Péter helyett valójában Vazult támogatta a hatalom megszerzésében –, elidőzhetünk egy pillanatra annál a kérdésnél, hogy lehetséges-e a Gizellát bűnösként beállító hagyomány és a Szár László-tradíció között valamiféle sorrendiséget megállapítani. Mivel Gellért nagyobb legendája nyomán azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy eredetileg Vazult tarthatták a hercegek atyjaként számon,[229] a Szár László-hagyomány különösen korai jelentkezésével nem szükséges számolnunk. Nyugodtan felmerülhetne tehát bennünk a gyanú – s a tézist a Zágrábi Krónika textusában egymás mellett szereplő információk is igazolhatnák –, hogy az István vétkeit Gizellára és bűnsegédeire hárító tradíció a genealógiai adalék megmásítása előtt már jelentkezett a *gesta*ban. Amennyiben azonban a genealógiai hamisítást elvégző utólagos átszerkesztő olyan szövegvariánssal dolgozott volna, amelyben István éppen Vazul hatalomátvételét szorgalmazta, a merényletért pedig Gizellát terhelte a felelősség, az interpolátornak nem lett volna szüksége arra, hogy a történetbe további csavart szúrjon be annak érdekében, hogy András és Béla trónhoz való jogát erősebben is igazolhassa. A hercegek későbbi uralkodása számára legitim alapot éppen az teremthetett, ha István atyjukat kívánta örököséül. Szár László közbeiktatásával a *gesta*író tulajdonképpen ettől a jogalaptól fosztotta volna meg a hercegeket.

Azzal számolva, hogy a Szár László-hagyomány olyan *gesta*írótól ered, aki elsősorban a Vazul-ág hatalmának jogosságát kívánta igazolni – oly módon, hogy Andrást és Bélát nem Szent István az uralkodásra alkalmatlanná tett nagybátyjától származtatta –, véleményem szerint a negatív Gizella-portré kiformálódására nézve két feltételezés adódhat. Elképzelhető egyfelől, hogy a királynét fondorlatos asszonyként feltüntető tradíció utóbb – a Szár Lászlót a hercegek atyjává megtevő hagyomány jelentkezését követően – került be a *gesta*szerkesztésbe, s a legitimációteremtés helyett egyéb indítékok mozgatták a krónikást. A szent király nevének tisztázása éppúgy lehetett a mögöttes

[229] *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 319–333. A legenda archaikus elemeire lásd még *Szovák K. – Veszprémy L.:* Krónikák, legendák, intelmek i. m. 779–780. (a vonatkozó rész Szovák Kornél munkája).

szándék, mint az, hogy a szerző portrét fessen egy jóval Szent István uralkodása után élt bűnös királynéról, akit saját korában nem nevezhetett meg.[230] A másik adódó alternatíva az, hogy több párhuzamos szerkesztést kell feltételeznünk: egyik szövegben az egyik, másik szövegben a másik torzítással próbálhatta meg a *gesta*író I. Bélának és leszármazottainak a hatalomhoz való jogát igazolni, s utóbb a különféle hagyományok egybemosódtak. Újfent hangoztathatom azonban, hogy kevéssé ítélem elképzelhetőnek azt, hogy a korai tradícióban, amikor a torzítás a dinasztiának leginkább az érdekében állhatott volna, egymással kevéssé összeegyeztethető hagyományok alakultak volna ki egymástól függetlenül.

Következtetés

A kifejtettek alapján nem tartom valószínűnek, hogy a Gizellát negatív színben feltüntető tradíció a 11. században keletkezett volna. Bár logikai érvek kétségkívül szólnának amellett, hogy a trónra jutó Vazul-ág esetleg ilyen formán kívánhatta a történetet fenntartani, véleményem szerint nem kell komolyabban fontolóra vennünk a feltevést, miszerint I. András, I. Béla vagy Salamon környezetében – az írásbeliség adott fejlettségi fokán – egy effajta komplex históriát szerkesztettek volna. A Gizellát pozitív színben lefestő hagyomány igen korán adatolható. Így ábrázolja a királynét már az Altaichi Évkönyv is, amelynek esetleg Szent István családjától származó információkra épülő – tehát részrehajló – beszámolójától el kell itt tekintenünk, az államalapító szent király legendáitól azonban semmi esetre sem. Utóbbiak a kegyes királyné históriáját állítják elénk. A szentté avatások korában, Szent László és Kálmán uralkodása idején alighanem ez lehetett a Gizelláról propagált kép, így kétségesnek ítélem, hogy ugyanezen időszakban egy másfajta, ezzel gyökeres ellentétben álló hagyomány is kiformálódhatott volna. A sötét tónusú Gizella-portré kialakulását ezen megfontolások alapján a Kálmán kora utáni időszakra helyezem. Ahogyan írásom bevezetőjében is hangsúlyoztam, a 12. században nehéz azonban olyan – valóban akceptálható – indokot találnunk, amelyből kifolyólag Gizella átfestésére sor kerülhetett volna.

Miért ne fogadhatnánk el tehát a negatív királynékép kiformálódásával kapcsolatos valószínűtlen magyarázatok sorában azt a megoldást, amely – számomra legalábbis – az egyéb lehetőségek mérlegelését követően is a leginkább hihetőnek tűnik? Mügeln krónikája nyomán arra következtethetünk egyfelől,

[230] Hasonlóan vélekedik Kristó Gyula is. Lásd *Uő:* Szent István és családja i. m. 207., 213–215., 217–219.

hogy az a pozitív Gizella-história, amely a királynét Vazul megvakíttatásában nem látja vétkesnek, a 12–13. század fordulóján szerepelhetett valamely *gesta*-szerkesztésben. Ismert másfelől, hogy a negatív portré a 13. század derekáról származó forrásokban (Magyar–lengyel Krónika, Albericus Trium Fontium) tűnik fel első ízben. Miért kellene tehát elutasítanunk a kínálkozó legegyszerűbb megoldást, miszerint a torzulás a két időpont között, a 13. század elő felében ment végbe? A kérdéses krónikafejezetek átdolgozására – a felmerülő problémák ellenére is – a Gertrúd-merénylet utáni időszak látszik a leginkább alkalmasnak.

Végül álljon itt két további adalék, amely elgondolkodtató lehet.

1. A magyar krónikástradícióban nem találkozunk a királyné halálhírével, ám Albericus Trium Fontiumnál azt olvashatjuk, hogy Gizellát, mivel sok gonoszságot cselekedett, meggyilkolták. A királyné elleni merénylet motívuma egyértelmű párhuzamot mutat a Gertrúd-históriával. A francia kútfő fordulata magyarázható lenne oly módon is, hogy a szóbeli hírek alapján dolgozó champagne-i szerzetes kiszínezte elbeszélését, avagy rosszul emlékezett, és a Gertrúdról hallottakat Gizellánál is feljegyezte. Elvethetjük-e azonban teljesen azt a lehetőséget, hogy a trois-fontaines-i krónikást magyar informátora tájékoztatta ily módon? Aligha. Ha pedig elfogadjuk az eshetőséget, hogy a királynégyilkosság momentuma esetleg részét képezte a magyarországi tradíciónak, akkor nehezen utasíthatjuk el a párhuzamot Gertrúd históriájával.

2. Szóltam fentebb Gizellának a krónikakompozícióban olvasható hamis genealógiájáról. A királyné származásával kapcsolatban előadottakból annyi igaz mindössze, hogy István hitvese valóban burgundiai származású volt, ám nem atyja, hanem anyja révén. Azt, hogy Burgundiai Vilmos (vagyis a 10–11. század fordulóján élt Ottó-Vilmos)[231] miképpen került a királyné atyjaként a tradícióba, aligha tudjuk megmondani. Egy pillanatra elidőzhetünk azonban annál az adatnál, miszerint Péter és Gizella anyja a Gertrúd nevet viselte volna. Vajon miért írta ezt a királyné fiktív leszármazását megalkotó kései krónikás, amikor sem Gizella valóságos anyját,[232] sem pedig a burgundi gróf feleségét[233] nem hívták Gertrúdnak?

---

[231] *Váczy P.:* A Vazul-hagyomány i. m. 318. 41. jegyz.

[232] Burgundiai Gizella. Lásd *Szántó Konrád:* Boldog Gizella ősei, rokonsága. Vár ucca tizenhét 8. (2000) 1. sz. 16–17.

[233] Ottó-Vilmos grófról és családjáról lásd *Christian Settipani:* Les origines maternelles du comte de Bourgogne Otte-Guillaume. Nouvelle synthèse. Annales de Bourgogne 66. (1994) 5–63.

GRACIOUS QUEEN OR A *VIPER FULL OF THE VENOM OF MALICE*?

Remarks on the Chronicle Portrait of Queen Gisela of Bavaria

by Judit Csákó

SUMMARY

It is well-known to scholars of medieval Hungarian history that the so-called 14th-century chronicle compilation has preserved two portraits of the spouse of King István (Stephen) which are diametrically opposed to each other. While Chapters 66-67 of the Chronicle, in accordance with the legends of the holy King István, reflect an image of Gisela as a saintly queen, in Chapters 69-70 the author of the Gesta makes the queen expressly responsible for the blinding of Vazul. According to Gyula Kristó, this latter image of more sombre tones may have been penned after 1213, with the reworking of the relevant section of the chronicle projecting the vices of Gertrud von Andechs-Meran, wife of King András (Andrew) II of Hungary onto the consort of King Stephen, a queen likewise of German origin. The aim of the present study is to establish the extent to which this theory about the 13th-century origins of the negative image of Gisela can be upheld. Its analysis is based upon sources which can probably reveal the time when the various traditions which eventually became blended in the relevant sections of the chronicle compilations were created.

Bagi Dániel

AZ OROSZLÁN, A SAS, A SZAMÁR ÉS AZ IGAZ MESTER

Mügelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményei

Bevezetés

Anjou-kori elbeszélő kútfőink között különleges helyet foglal el Mügelni Henrik német nyelvű krónikája (a továbbiakban *Ungarnchronik*), illetve Lajos királyról írott, torzóban maradt ritmikus krónikája (a továbbiakban *Chronicon*).[1] A két munka több szempontból is érdekes. Az *Ungarnchronik* nem eredeti mű, hanem javarészt az Anjou-kori krónikák korábbi, az úgynevezett Budai krónika kódex-családjához tartozó kéziratok alapján készült fordítás, a *Chronicon* pedig jelen tudásunk szerint ennek a német nyelvű szövegnek a lerövidített, be nem fejezett latin nyelvű változata. Vitathatatlan, hogy a magyar történelemről készült német nyelvű jelentés önmagában is fontos. Ez az első példa arra, hogy egy eleve a magyar történelemről írott összefoglaló népnyelven is hozzáférhető lett, illetve a „külföldi" megjelenés nagyban hozzájárulhatott a korabeli magyarságkép alakításához, és bizonyítékul szolgál arra, hogy a 14. századi Magyar Királyság iránt élénk érdeklődés mutatkozott a szomszédos országokban.[2] Azonban az *Ungarnchronik* még jelentősebb a 14. századi krónikakompozíció keletkezéstörténete és korábbi szövegrétegei szempontjából. A krónika kétségkívül legérdekesebb, de mindenképp legvitatottabb része az a másfél évtizedet átfogó hírcsokor, amely a krónikakompozícióban nem lelhető fel, azaz egy önálló, Mügelni Henrik korában még kéziratban fellelhető szöveghagyományra utal.[3] A *Chronicon* pedig

---

[1] Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum. Ed. Eugenius Travnik. In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. [reprint: Az utószót és a bibliográfiát összeállította Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999.] (a továbbiakban: SRH) II. 87–223.; Chronicon Rhythmicum Henrici de Mügeln. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 225–272.

[2] Vö. *Tünde Radek:* Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft 12.) Frankfurt am Main 2008.; *Csukovits Enikő:* Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. Akadémiai doktori értekezés. Vác–Bp. 2013. 96., 99.

[3] *Gerics József:* Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. 111–112.; *Szovák Kornél – Veszprémy László:* Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH II. 763.; *Kristó Gyula:* Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. 88.

még töredékes formában is Nagy Lajos uralkodói tekintélyéről és európai ismertségéről tanúskodik.

Mügelni Henrik két munkájának keletkezési idejével és körülményeivel, illetve a két szöveg relatív kronológiájával kapcsolatos tudásunk mindmáig Domanovszky Sándor 1907-ben megjelent tanulmányán alapul.[4] Vizsgálatainak eredményei latin nyelvre fordítva bekerültek a két szöveg 1938. évi kiadásának előtanulmányába, és így döntő hatást gyakoroltak a német Mesterdalnok életműve időrendjének későbbi, elsősorban német nyelvű kutatására is.[5] Domanovszky, akit a magyar elbeszélő források egyik későbbi kutatója méltán nevezett a magyar krónikakutatás úttörőjének,[6] több döntő megállapítást is tett, melyek máig meghatározzák történetírásunk álláspontját az *Ungarnchronik* és a *Chronicon* szövegéről és keletkezési idejéről. Domanovszky egyik legjelentősebb eredménye, hogy – többek között – Marczali Henrikkel szemben,[7] és a német germanisták eredményeit hasznosítva végleg sikerült igazolnia, hogy a *Chronicon* szerzője is Mügelni Henrik volt. Bár már korábban felmerült, hogy a *Chronicon* szerzője német anyanyelvű lehetett,[8] Wilhelm Willmans nyomán[9] Domanovszky is felfigyelt arra, hogy a szöveg latin nyelven ugyanazokat a német rímpárokat alkalmazza, amelyek Mügelni Henrik saját „ton"-ját, azaz költői hangját, ritmusképleteit jellemezték. Domanovszky eredményeit Madzsar Imre egészítette ki egy új szemponttal. Kimutatta, hogy Mügelni Henrik számos – német nyelvű verseiben már bemutatott – frázist dolgozott bele a *Chronicon* bevezetőjébe,[10] azaz a Mester saját közhelygyűjteményének egy részét ismételte meg latinul. Domanovszky érdeme továbbá, hogy fenti eredményeire is támaszkodva, a korábbi német germanisztikai kutatás nem egy eredményét megcáfolva megállapította: a *Chronicon* csak az *Ungarnchronik* után keletkezhetett, mivel híven, de lerövidítve követi a német szöveget. Domanovszky legjelentősebb eredményei azonban az *Ungarnchronik* abszolut kronológiáját érintették. Mügeln Henrik az *Ungarnchronik* előszavában munkáját IV. Rudolf osztrák hercegnek ajánlja.[11] Ez önmagában leszűkíti, és 1358 júliusa és 1365 között jelöli ki az *Ungarnchronik*

---

[4] *Domanovszky Sándor:* Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a rímes krónika. Századok 41. (1907) 20–35., 119–142.

[5] *Helmut Ludwig:* Heinrichs von Mügeln Ungarnchronik. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe. Berlin 1938.; *Jörg Hennig:* Chronologie der Werke Heinrichs von Mügeln. (Hamburger Philologische Studien 27.). Hamburg 1972.

[6] *Gerics József:* Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. Századok 112. (1978) 235–250.

[7] *Marczali Henrik:* A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 57.

[8] Monumenta Ungrica. Ed. Johann Christianus Engel. Viennae 1809. VII.

[9] *Wilhelm Wilmanns:* Ein lateinisches Gedicht Heinrichs von Müglin. Zeitschrift für Deutsches Althertum 14. (1869) 155–161.

[10] *Madzsar Imre:* Mügeln Henrik és krónikáink. Századok 42. (1908) 818–821.

[11] Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 105–106.

keletkezési idejét. Azonban Domanovszky – e helyen a germanista K. Helm eredményét hasznosítva[12] – rámutatott, hogy a krónika előszavában a szerző hercegnek nevezi Rudolfot, azaz nem említi az osztrák herceg 1359. június 18-tól 1360 szeptemberéig, illetve 1361-től viselt főhercegi címét, azaz a műnek vagy még 1359 előtt, vagy az 1360–1361 közötti rövid időszakban kellett keletkeznie,[13] és ennek megfelelően csak ezek után láthatott napvilágot a *Chronicon* is. Domanovszky emellett állást foglalt a két krónika keletkezési körülményeivel kapcsolatban is. A két mű megszületését az osztrák szabadságlevelek kiadása és érvényesítési kísérlete miatt kitört Luxemburgi–Habsburg konfliktusban látta, melynek következtében felértékelődött a Habsburg-Anjou szövetség. A krónikák megírása céljából – ismét csak Domanovszky szerint – Mügeln kétszer járhatott Magyarországon.[14] 1355-ig tartózkodhatott IV. Károly környezetében, majd onnan békés körülmények között, tehát még Rudolf és Károly 1359 végén kezdődött összeveszése előtt távozott Ausztriába, vagy fordítva: először Magyarországra került, majd az osztrák herceg és apósa 1359-ben kirobbant vitája után került Ausztriába, ahonnan a német nyelvű krónika megírása után visszatért Nagy Lajos udvarába, hogy elkészítse a Lajos királyt dicsőítő latin nyelvű költeményt.

Domanovszky Sándor eredményei alapján egy aránylag egyszerű és logikus kép bontakozik ki Mügelni Henrik két magyar krónikájáról. Mind a német, mind a latin nyelvű szöveg politikai ajándék volt az Anjouk és Habsburgok szövetségkötéséhez, Mügelni Henrik pedig jó példa a fejedelmi udvarok között utazgató kora reneszánsz udvari költőre, aki előbb IV. Károlyt, majd Rudolfot, illetve Nagy Lajost szolgálta. Ám épp ez az egyszerű magyarázat kelt gyanút, és újabb kérdések feltevésére késztet. Lehetséges-e ilyen gyorsan és tudatosan dolgozni, ahogy állítólag Mügelni Henrik tette? Hiszen, ha elfogadjuk Domanovszky rekonstrukcióját, 1355 után először Magyarországra jött, ahol jól-rosszul kivonatolta a budai krónika szövegét egy olyan cél érdekében, amely majd csak 1359-ben valósul meg. Majd elkészítette a német fordítást, és – hasonlóan Karinthy Frigyes közismert műfordítás paródiájához – visszafordította latinra azt a szöveget, amelyet egyébként az Anjouk környezetében bármikor megtalált volna. És végül, de nem utolsósorban: milyen politikai hatás kiváltására volt alkalmas a két szöveg? Olcsó közhely, de igaz: az ajándékozáshoz komoly alkalom szükséges. És ha már megvan az alkalom, az sem mellékes körülmény, hogy az ünnepet ne tegye tönkre holmi nem oda illő ajándék. És végül, különösen költészeti ajándék esetében, érdemes jól megválasztanunk az ajándékkészítő mestert is.

---

[12] *K. Helm:* Zu Heinrich von Mügeln. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 21. (1896) 240–247.
[13] *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik i. m. 139.
[14] Uo. 141–142.

Éppen ezért a továbbiakban először azt kell megvizsgálni, hogy alkalmas volt-e Mügelni Henrik két magyar vonatkozású műve arra, hogy megfeleljen a politikai ajándék szerepének, illetve utána kell járni, lehetett-e egyáltalán Mügelni Henrik a Luxemburgiakkal szembeni Anjou–Habsburg szövetség krónikása.

Az *Ungarnchronik* és a *Chronicon* elkészítésének célja

Ha abból indulunk ki, hogy az *Ungarnchronik* és a *Chronicon* is ajándék volt, az előző Rudolf, a másik pedig Lajos számára, vagy legalábbis az ő érdekében, akkor elsősorban azt a kérdést kell feltennünk, hogy alkalmas volt-e a két szöveg arra, hogy elmélyítse az Anjouk és a Habsburgok közötti viszonyt?

Habsburg Rudolf és IV. Károly konfliktusa a császár 1356-ban kiadott aranybullájára vezethető vissza.[15] Ebben – a cseh nemesség és saját maga viszonyát szabályozni akaró, de a nemesség ellenállásán megbukott *Maiestas Carolina* után – IV. Károly Barbarossa Frigyes után ismét kísérletet tett a birodalom reformjára, és újraszabta az uralkodó és a birodalmi fejedelmek közötti viszonyrendszert is. Ausztriát és a Habsburgok uralmát mindez hátrányosan érintette, ezért IV. Rudolf 1358–1359 fordulóján kancellárjával, Johannes Ribivel elkészíttette a *Privilegium maius* néven ismertté vált hamisítványt, amely hűbérjogi és ceremoniális előjogokat biztosított Ausztriának a birodalommal szemben. A híres szabadságlevelek ügyére még később vissza kell térnünk. Itt annyit szükséges megjegyezni, hogy Rudolf herceg feltehetően a birodalmi választók és császári apósa között is viszályt szított. Máshogy nem értelmezhetjük ugyanis azt a levelet, amelyet a kölni érsek írt Nagy Lajosnak, s melyben hevesen tiltakozik az ellen, hogy ő és az egyházi választók a pápa tudtával részt akartak volna venni IV. Károly trónfosztásában, és Lajos helyére történő felemelésében.[16] Bizonytalan, hogy Lajos egyáltalán tudott-e ezekről a tervekről. Már Pór Antal is azon a véleményen volt, hogy Rudolf Lajos tudta nélkül cselekedett,[17] és a későbbi történetírás is elsősorban Rudolf magánakciójának tekintette a tervet.[18]

---

[15] Die Goldene Bulle vom 10. Januar und 25. Dezember 1356. Lateinisch und frühneuhochdeutsch. Hrsg. Wolfgang D. Fritz. Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban: MGH). Constitutiones et acta publica imperatorum et regum 11. Dokumente zur Geschichte des Deutschen Reiches und seiner Verfassung 1354–1356. Weimar 1978–1992. 535–633.

[16] „[…] qualiter nos et quidam alii nostri Conprincipes sacri imperii electores de conniuencia et scitu Sanctissimi Patris, et domini nostri, Domini Summi Pontificis apud vestram preclaram dominacionem faccionem, tractatus, et consilia presumpserimus attemptare, pro dicti domini nostri Imperatoris deposicione, et vestre regie persone sublimacione, in locum ipsius ad apicem imperatorie dignitatis." Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. Ed. Gregorius Fejér. T. IX. Vol. III. Budae 1834. 34., 82.

[17] *Pór Antal:* Nagy Lajos 1326–1382. Bp. 1892. 425.

[18] Ezt Rudolf célt tévesztett politikai lépésének tartja *Eva Schlotheuber:* „Das Privilegium maius – eine habsburgische Fälschung im Ringen um Rang und Einfluss". In: Die Geburt Österreichs. 850 Jahre Privilegium minus. Hrsg. Peter Schmidt – Heinrich Wanderwitz. Regensburg 2007. 143–165., itt: 148.

Azonban függetlenül az osztrák herceg politikai cselszövéseitől, a kutatás úgy tartja, hogy a latin nyelvű *Chronicon* a leendő római király számára írott dicsőítő vers volt, amely az uralkodóváltásban érdekelt egyházi választók számára szolgált bizonyítékként Lajos uralkodói alkalmasságáról.[19] E nézettel szemben azonban több ellenérv is felhozható. Ha ugyanis tényleg Lajost szemelte ki Rudolf apósa leváltására, és a *Chronicon* a leendő királyválasztási eljárás számára kívánt bizonyítékokat felsorakoztatni, akkor nem maradhatott volna torzóban. Továbbá elsősorban csak Lajosról kellett volna értekeznie, és már 1359 ősze előtt készen kellett volna állnia, hiszen a kölni választó Lajoshoz írt levele ugyanannak az évnek a novemberében kelt, azaz az egyházi választók – ha egyáltalán tényleg el is gondolkodtak korábban az uralkodóváltáson – ekkorra már hevesen tiltakoztak az őket ért vádak ellen. Rudolf lépése pedig egyébként is értelmetlen lett volna. IV. Károlynak első fia halála után csak 1361-ben született ismét fiúutódja, így 1358–1359-ben Rudolf számított az egyik esélyes trónjelöltnek.[20] Azonban nem csak a *Chronicon*nal szemben merülhetnek fel kifogások. Az alapjául szolgáló *Ungarnchronik* sem volt alkalmas arra, hogy elősegítse az Anjouk és Habsburgok közötti kapcsolatok megerősödését. Önmagában is meglepő, hogy mennyire keveset tudunk meg az *Ungarnchronik*ból magukról az Anjoukról. Ám ennél még érdekesebb, hogy szerzőnk egyrészről elegánsan kihagyja az Anjou-ház trónöröklési jogának bemutatását,[21] amelyet a magyar krónikakompozíció fenntartott, másrészről azonban szemrebbenés nélkül közli Zách Felicián ügyével kapcsolatban azt a történetet, amely nem pusztán rossz fényt vet Lajos édesanyjára, hanem kifejezetten őt teszi felelőssé Zách Felicián merényletéért.[22] Az Anjouk genealógiájának elhagyása kapcsán Domanovszky úgy vélte, hogy Mügelni Henrik csak úgy, mint más helyeken is, egyszerűen lerövidítette a fordításban közölt szöveget, [23] míg Hennig Mügelni Henrik életművének kronológiai kérdései között tárgyalta, és úgy vélte: az Anjouk magyarországi trónöröklési jogának elhagyása hátterében Habsburg Ágnesnek, Habsburg Rudolf nagynénjének, III. András özvegyének a mesterkedéseit kell keresni.[24] Domanovszky megjegyzésével annyiban mindenképp egyet lehet érteni, hogy Mügelni Henrik más esetekben is egyszerűen elhagyott részeket. Igaz – és erről alább még részletesebben szólni kell –, Mesterdalnokunk nem ritkán meghatározott célok érdekében rövidítette vagy bővítette szövegeit. Kérdés tehát, hogy amennyiben a krónika megírásának célja az Anjouk jó fényben való

---

[19] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 186–188.
[20] *Ferdinand Seibt:* Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346–1378. München 1978. 306.
[21] Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 211–212.
[22] „Der selb Vilczian, do der kunigin pruder, der kunig von Polan Kosmen genant, sein tochter ym besloffen het mit der kunigin willen, ging fur den kung […]." Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 218–219.
[23] *Domanovszky S.:* Mügeln Henrik i. m. 126.
[24] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 182.

feltüntetése volt: miért kellett kihagynia ezt a részt? Hasonló a helyzet Hennig véleményével is. Álláspontja csak úgy lehetne elfogadható, ha abból indulnánk ki, hogy Mügelni Henrik magával vitte a magyar krónikák kéziratait, és Ausztriában írta meg az *Ungarnchronik*ot. Másképp nehezen lenne ugyanis hihető, hogy Lajos király, akinek lehetővé kellett tennie, hogy Mügelni Henrik hozzájusson a magyar krónikák kéziratihoz, abban lett volna érdekelt, hogy az Anjouk származása és magyarországi trónra jutása III. András özvegye érdekében változzon meg. Az Anjouk magyarországi trónigényének elhallgatása azonban eltörpül Piast Erzsébet kedvezőtlen ábrázolása mellett. Az nyilván nem meglepő, hogy a királyné Zách Klára ügyében játszott kétes szerepét taglaló, 1340 körül Itáliában lejegyzett története[25] nem maradt fenn a magyar krónikaszerkesztményben, bár Zách Felicián ügye, már csak elítélésének módja miatt is ismert lehetett Magyarországon is.[26] Sokkal inkább meghökkentő, hogy Mügelni Henrik, ha Nagy Lajos megbízásából jegyzetelte ki és adta át Rudolf hercegnek a magyar krónika német szövegét, megörökíthetett-e történetében egy ilyen részletet, amely a magyar király befolyásos, a politikától nem idegenkedő édesanyját nemes egyszerűséggel kerítőnőként jellemezte.

A két szöveggel kapcsolatban megfogalmazott kétségeken túl további vizsgálatokat igényel, hogy beleillik-e szerzőnk személye és életútja abba a modellbe, amelyet Domanovszky Sándor nyomán a magyar történetírás vázolt fel.

Mügelni Henrik pályájának vázlata

A kutatás minden erőfeszítése ellenére a mai napig nem sokat tudunk Mügelni Henrik életútjáról.[27] Saját magát több helyen is mesternek (*meister*) nevezi, ám nem világos, hogy ezt a szó akadémiai értelmében kell-e értenünk, azaz rendelkezett-e *magister*i fokozattal, vagy csak művészi értelemben használta a kifejezést. A *meister* szó nemcsak magára vonatkoztatva fordul elő műveiben, hanem az

[25] „Sororius Regis carnaliter illam mediante Regina cognovit." – Historiae Romanae Fragmenta (1327-1354). In: Antiquitates Italicae Medii Aevi III. Ed. Ludovico Antonio Muratori. Mediolani 1740. 247–550., itt: 318. Hozzá kell tenni, a forrás rosszul tudja Felicián lányának nevét, mert Erzsébetként hivatkozik rá.

[26] Az ítéletlevéllel kapcsolatban lásd *Almási Tibor:* Zách Felicián ítéletlevele. Aetas 15. (2000) 1–2. sz. 191–197.

[27] Életének összefoglalását lásd *Karl Stackmann:* Heinrich von Mügen. In: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon Bd. I. Berlin–New York 1981. 815–827.; *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 84–124.; *Johannes Kibelka:* Der wâre meister. Denkstile und Bauformen in der Dichtung Heinrichs von Mügeln. (Philologische Studien und Quellen 13.) Berlin 1963. 11–18.; *Hans Szklenar:* Heinrich von Mügeln. In: Lexikon des Mittelalters Bd. I–IX. München 1980–1998. Bd. IV. 2102–2103.; *Szovák Kornél:* Mügeln Henrik. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1995. 470.

Ungarnchronik bevezetőjében így nevezi a régi írókat is,[28] azaz valószínű, hogy elsősorban az írói-művészi tevékenységet értette alatta. E gyanút erősíti meg, hogy egy helyen szerényen az Igaz Mesternek nevezi magát, aki fejedelmekről ír verseket.[29] Azaz nem egyszerű versfaragó mesterember volt, hanem fejedelmek és királyok számára író művész. Az bizonyos, hogy műveltsége, és ismert műveinek magas stilisztikai, formai és tartalmi színvonala miatt komolyabb egyházi képzésben részesült és skolasztikus tudással rendelkezett,[30] azonban egyetemi végzettségére eddig semmilyen adat nem utal. Mindenesetre más műveiből kiderül, hogy a teológiát tekintette az *artes* felett álló legfontosabb tudománynak, általában érdeklődött filozófiai és teológiai kérdések iránt, ami arra utalhat, hogy akadémiai fokozattal rendelkezett. Nem tudjuk továbbá, hogy egyházi állása volt-e vagy sem. Magát laikusnak nevezi, a kutatásban felmerült, hogy kanonokként tevékenykedett,[31] ám biztos adattal e tekintetben sem rendelkezünk.

Egyéb életrajzi adatok hiányában csak fennmaradt művein keresztül tudjuk jobban megismerni szerzőnket. Saját magáról legbővebben Valerius Maximus római történetének[32] német fordításában beszél, melyet Dionysus de Burgo kommentárjai alapján készített el. Bár a szöveget 1489-ben Augsburgban kinyomtatták és 14 példánya ismert,[33] kritikai kiadásának csak előmunkálatai készültek el eddig.[34] A fordítás, illetve szövegmagyarázat előszavából a következőket tudjuk meg: Heinrich von Mügeln a meisseni grófság földjén, az Elba mellett élt, történetét IV. Károly császár idején írta meg 1369-ben, a fordítást pedig a stájer Pettaui Hertnidnek ajánlotta.[35]

---

[28] „Als dy alten maister und die beschreiber der hystorien und der ding, dy begangen seynt, beschriben haben […].” Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 105.

[29] „[…] er sal ein warer meister sin, der von den fürstem tichte. /ir milde richet ware kunst /nach adels gunst. /welch man nicht rechter künste kan,/ der fisch in wage sichte.” Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln. Hrsg. Karl Stackmann. (Deutsche Texte des Mittelalters Bd. I.) Erste Abteilung. Die Spruchsammlung des Göttinger Cod. Philos. 21. Teilband I. Einleitung, Text der Bücher I–IV. Berlin 1959. Nr. 1. 3.

[30] *Kibelka, J.:* Der ware meister i. m. 12.

[31] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 79–81. 5.

[32] *Valerius Maximus:* Factorum et dictorum memorabilium libri novem. Ed. Karl Kempf. Lepzig 1888.

[33] *Heinrich von Mügeln:* Valerius Maximus: Die Geschichte der Römer. Augsburg 1489.

[34] *Johannes Kibelka – Heribert A. Hilgers:* Unbeachtete Fragmente von Werken Heinrichs von Mügeln im Steiermärkischen Landesarchiv. Zeitschrift für Deutsche Philologie 89. (1970) 369–394.; *Heribert A. Hilgers:* Die Überlieferung der Valerius-Maximus-Auslegung Heinrichs von Mügeln. Vorstudien zu einer kritischen Ausgabe. (Kölner Germanistische Studien 8.) Köln–Wien 1973.; *Karl Stackmann:* Exempel nach Valerius Maximus im Traumton Heinrichs von Mügeln. In: *Uő:* Frauenlob, Heinrich von Mügeln und ihre Nachfolger. Hrsg. Jens Hausstein. Göttingen 2002. 158–181., különösen: 158–161.

[35] A szöveget az ÖNB kézirattárában fellelhető egyik kézirata alapján idézem: „Als Valerius Maximus mit churczen besinten sweren worten zu latein beschriben hat dy spruch und dy chroniken, dye wirdiges gedechtnus sindt der Römer, Persen, Neden, Afferen, Chrychen Und anderen Land zu lob Tyberio dem chasyer, Also han ich Hainereich von Muglein gesessen pey der Elbe in dem land zu Meychsen dy selben sprüch und Chroniken betycht in dewscher zungen Pey chayser karl czeyten des virden nach

Ezen adatok alapján az Elba folyó és Meißen környékén található három Mügeln nevű település közül vélhetően az Oschatz melletti Mügelnből származott,[36] azaz származási és a *gesessen* melléknévi igenév alapján lakhelyét is Szászország délkeleti részén kell keresnünk. Mügelni Henrik személyére vonatkozó másik legbiztosabb adatunk a *Der meide kranz* (*A Szűz diadémja*) című művéből szűrhető le. Bár ezt a munkát a kisebb költeményei között adta ki Karl Stackmann – Mügelni Henrik életművének talán legavatottabb kutatója[37] – a Mesterdalnok legnagyobb ismert teológiai-filozófiai művének számít, melyben a különböző középkori tudományok versengenek IV. Károly előtt a Szűz fejéért. A *Der meide kranz* bevezetőjében Mügelni Henrik IV. Károlyt császárnak nevezi, így kézenfekvőnek tűnik, hogy nem keletkezhetett 1355 áprilisa előtt. A klasszikus és középkori allegóriáktól hemzsegő műben, melynek legfontosabb forrása egyértelműen a középkorban jól ismert Martianus Capella *De nuptiis Mercurii et Philologiae* volt,[38] a Mester magának is emléket állított: a császár előtt fellépő, s magát az uralkodó figyelmébe ajánló Retorika szájába adott mondatokkal gyakorlatilag arról vall, hogy mivel is foglalkozik. E szerint a költészethez ért, ahhoz, hogy miként lehet verset faragni bármilyen nyelven fellelt anyagból, és hogy milyen módon lehet ezt kibővíteni, megvágni, kiegészíteni és lerövidíteni.[39]

Mügelni Henrik tehát elsősorban fejedelmi udvaroknak dolgozó költőnek tekintette magát, életútjából pedig annyi bizonyosan rekonstruálható, hogy 1355 áprilisa után legalábbis valamennyi ideig mindenképp Prágában kellett tartózkodnia, ahol Károly császár tiszteletére megírta egyik legjelentősebb, panegírikus műalkotását.[40] A Mester prágai éveinek időrendjén túl azonban a fenti adatok elsősorban arról tanúskodnak, hogy a Mesterdalnok munkásságában, s így vélhetően gondolkodásában is jelentős szerep jutott IV. (Luxemburgi) Károlynak.

---

christi gepurde Tausent drewhundert Jar in dem neunundsechzigsten Jar, Dy durch ir grosse swere ee Maister nye gedutschen, und han den text geschlaret, gepraittet und geleutert Durch grosse verstentnusse, so ich pest mocht, Zu eren Und zu wirden dem edlen getrewen weysen hern hern Hertneyden von pettaw, In Steyrrland gesessen pey ter Tra, Geporen aus hohen plwte […]." Cod. 1340 Han. (ÖNB) 1v.

[36] Vö. *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 123–124.

[37] *Heinrich von Mügeln:* Der meide kranz. In: Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln. Zweite Abteilung. Hrsg. Karl Stackmann. (Deutsche Texte des Mittelaltters 84.) Berlin 2003. 47–204.

[38] Martianus Capella and the Seven Liberal Arts. II. The Marriage of Philology and Mercury. New York 1977.

[39] „uf tichten mir ist kunt/ in aller sprach materien funt/, wie man sie lengen, kürzen phlit;/ wie man sie enget unde wit." *Heinrich von Mügeln:* Der meide kranz i. m. 67.

[40] Ezzel kapcsolatban lásd *Anette Volfing:* Heinrich von Mügeln *Der meide kranz*. A Commentary. (Münchener Texte und Untersuchngen zur deutschen Literatur des Mittelalters 111.) Tübingen 1997.; *Martin Bauch:* Divina favente clemencia. Auserwählung, Frömmigkeit und Heilsvermittlung in der Herrschaftspraxis Kaiser Karls IV. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte der Regesta Imperii 36.) Wien–Köln–Weimar 2015. 74–75.

Láttuk, hogy az egyébként stájer megrendelőknek készített Valerius Maximus kommentárjaiban sem felejtette el megjegyezni, hogy munkája IV. Károly idején keletkezett. És a sort folytathatjuk. Az *Ungarnchronik*on és a Valerius Maximus példákon kívül Mügelni Henrik fordítói portfóliójának van még egy jelentős darabja: Nicolaus de Lyra zsoltárkommentárjainak német nyelvű előszava és magyarázata, melynek eddig nem készült modern kritikai kiadása.[41] A korábbi kutatás egyértelműen Mügeln művének tekintette a zsoltárkommentárokat is, újabban azonban kétségeket fogalmaztak meg e tekintetben.[42] Tény, hogy Mügelni Henrik szerzőségére ebben az esetben csak a zsoltárkommentár máig ismert harmincöt kézirata közül[43] – melyeket a bennük megőrzött bevezetések alapján három csoportra oszthatunk[44] – csak a legrégebbi, s a kommentárok legavatottabb kutatói által az archetypushoz legközelebb állónak vélt reini kódexben maradt fenn,[45] igaz, csak a kolofonban, így egyedül Johannes von Hoff tudására hagyatkozhatunk, aki ezt a hírt a kolofonban ránk örökítette.[46] Ám mivel a kódex még Mügelni Henrik életében, vagy közvetlenül halála után keletkezett, valamint a kolofon kézírása megegyezik a zsoltárkommentár szövegének kézírásával, vélhető, hogy Johannes von Hoff tudta, ki volt a fordítás szerzője. Jörg Hennig érdeme, hogy felfigyelt arra: Mügelni Henrik számos helyen megváltoztatta, kiegészítette Nicolaus de Lyra zsoltárkommentárját. Így a pogányok ellen felkelő Nagy Károly császárt kétszer is Károly király alakban fordította le: [47]

---

[41] *Nicolaus de Lyra:* Postilla litteralis super totam Bibliam I–II. Ed. Mathias Doering – Guilelmus Brito – Paulus Burgensis. Straßburg 1477. I. 417v–565v. A kommentárral kapcsolatos alaptanulmányokat lásd *Frederick William Ratcliffe:* The Psalm Translation of Heinrich of Mügeln. Bulletin of the John Rylands Library 43. (1961) 2. sz. 426–451.; *Uő:* Die Psalmenübersetzung von Heinrichs von Mügeln: Die Vorrede, der 'schlichte' Palmentext und Probleme seiner Herausgabe. Zeitschrift für deutsche Philologie 84. (1965) 46–76.; *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 141–164.

[42] *Kurt Gärtner:* Zur Herkunft der Psalmenübersetzung im 'Psalmenkommentar' Heinrichs von Mügeln. In: Deutsche Bibelübersetzungen des Mittelalters. Beiträge enes Kolloquiums im Deutschen Bibel-Archiv. Hrsg. Heimo Reinitzer. Bern–Berlin–Frankfurt 1991. 97–106.

[43] *Ratcliffe, F. W.:* The Psalm Translation i. m. 430–431.

[44] *Uő:* Die Psalmenübersetzung i. m. 47–49.

[45] Rein bei Graz, Stiftsbibliothek, Cod. 204. A kódex 1372-ben keletkezett, internetes elérése: http://bit.ly/2G6y8EX 14r–221.r. Leírását lásd http://bit.ly/2oVslL3, letöltés 2018. márc. 20.

[46] „Nach unsers herren Jesu Christi geburt drewzehen hundert Jar dar nach in zway und sibenczigsten Jar Am Freitag vor sand Licein tag ist die Glozz uber den psalter geschriben und geentt Die der Erber Lerer Nychlas von der Leyern von erst in Latein gemachet und beschriben hat Der ein Nunch Mynner pruder Ordens gewesen ist Und dar nach von dem getrewen Mann Hainreichen vom Muggellein in dewczsch gepracht ist Die geschriben hat Johannes vom Hoff auz der Voyt lant dem Erbern Mann Ludweigen Purger zu Eger." Rein bei Graz, Stiftsbibliothek, Cod. 204. (http://bit.ly/2G6y8EX 221., letöltés 2018. márc. 20.)

[47] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 148–152.

[48] *Lyra, N.:* Postilla litteralis super totam Bibliam i. m. 421v.

[49] Uo. 429r.

[50] Rein bei Graz, Stiftsbibliothek, Cod. 204 i. m. 21. v., 21–25.

2. Zsoltár, 9	**Nicolaus de Lyra,48 421v.**	**Mügelni Henrik, Rein, Cod. 204. 4v. 37–40.**
Reges eos in virga ferrea et tamquam vas figuli confringes eo.	[…] vel per virgam ferream potuit intelligi gladius materialis principum christianorum qui rebelles Christo tamquam eius ministri debellaverit sicut patet tempore karoli magni et aliorum principum fidelium qui contra infideles victoriosissime se habuerunt.	Man mag auch pay dem eysneien pesen der leut swert versten wand Chünich Charl und manich ander fürsten habent die gewaltichleich nieder gestrewt die christenleichen gelauben wider gewesen sint.
9. zsoltár, 7.	Nicolaus de Lyra[49]	Mügelni Henrik[50]
et civitates destruxisti: periit memoria eorum cum ipsis.	multe enim sunt civitates cultui demonum dedite per principes catholicos sunt destructe ut per Carolum Magnum et alios principes christianos	Wand vils stet in den man die tieufel anrüefte sint von dem saeligen christen als von chunich charln zerstört und zerfüeret.

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy milyen szerepet töltött be a középkor kultúrájában Nagy Károly alakja és az életéről keletkezett legendák. Azonban arra tényleg csak nehezen lehet magyarázatot találni, miért kellett a frank uralkodó általánosságban ismert Nagy *cognomen*ét elhagyni, és császári címét királyival helyettesíteni. Erre csak egy magyarázat lehet: Mügelni Henrik Nagy Károlynak a zsoltárkommentárokban bemutatott erényeit egyenesen a Luxemburgi uralkodóra vetítette ki. Kiegészítette továbbá a latin nyelvű zsoltárkommentárok szövegét, és olyan szentek nevét illesztette be, akik ugyan az eredeti latin szövegben nem szerepelnek, de valamennyien Károly gyermekeinek a nevét viselik (Margit, Katalin, Erzsébet).[51] Hennig megfigyelése két szempontból is kiemelendő. Az egyik a zsoltárkommentárok keletkezési idejét érinti. Mivel IV. Károlyt csak 1355 előtt lehetett királynak nevezni, Mügelni Henrik német nyelvű fordítása nem keletkezhetett élete utolsó korszakában, 1371 körül, ahogy ezt Ratcliffe állította,[52] hanem 1355 előtt. A másik következtetés azonban magára Mügelni Henrikre és IV. Károlyra vonatkozik. A zsoltárkommentárok alapján ugyanis egyértelmű, hogy a Luxemburgiak, különösen IV. Károly és családja kulcsszerepet játszott Mügelni Henrik életpályájában. Erről tanúskodik a Mester egyik verse is, amelyben IV. Károlyt méltatja.[53] Csak egyetérthetünk Jürg Henniggel abban, hogy a vers nyelvtani szerkezete, a

[51] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 151.
[52] *Ratcliffe, F. W.:* The Psalm Translation i. m. 427.
[53] „Der vierde keiser Karle was der ware berg/ der kirchen schif, mast, segel und das ganze werk./des got sin blut, rich, ere, wirde, tage/ über alle dütsche fürsten wit gebreitet hat." Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 21. 33.

létige első sorban olvasható *praeteritum imperfectum* alakjának használata kizárólag úgy értelmezhető, hogy Mügelni Henrik megérte IV. Károly halálát, azaz a vers nem keletkezhetett 1378. november 29-e előtt.[54] Erre az időrendi kérdésre – mely akár adatokat szolgáltathat Mügelni Henrik élettörténetére is, illetve a vers szövegére – alább majd még vissza kell térni. Azonban e helyen annyi bizonyosan megállapítható, hogy a meißeni Igaz Mester egész élete összefonódott IV. Károly király és császár, illetve családjának történetével.

Visszatérve Mügelni Henrik két magyar vonatkozású művére, nem indokolatlan feltenni a kérdést, hogy miként illeszthető ebbe a képletbe az *Ungarnchronik*, illetve a latin nyelvű *Chronicon*. Lehetséges-e, hogy Mügelni Henrik két „prágai szín" között elhagyta a császárt, majd visszatért hozzá? A választ – nézetünk szerint – az 1359–1364 közötti események alaposabb elemzésével, illetve a *Der meide kranz* szövegének kritikai vizsgálatával lehet megadni.

Birodalmi jogviták nyomai a *Der meide kranz* szövegében

Érdemes felidézni, hogy Mügelni Henrik leghosszabb ránk maradt műve a *Der meide kranz*, amelyet bizonyára 1355 áprilisa után írt a Mester, mivel IV. Károlyt már császárnak nevezi benne. A *Der meide kranz* utolsó fejezetében a császár felkéri a nála megjelent fejedelmeket, hogy adjanak neki tanácsot: a filozófia, vagy a teológia nyerje-e el a Szűz diadémját. Ők azonban megtagadják ezt, alárendelik magukat a császári tekintélynek, az uralkodót tekintve az egyetlen jogos bírának, aki döntést hozhat ebben a kérdésben.[55] Az idézett sorokra támaszkodva általánosan elterjedt nézetté vált a kutatásban, hogy a *Der meide kranz* még közvetlenül a császárkoronázás után, 1355-ben keletkezett, és e helyen a cseh rendek számára kiadott, munkánkban fenn röviden már említett *Maiestas Carolina* elutasításával szemben fogalmaz meg kritikát.[56] IV. Károly már hatalomra lépése után megkísérelte átalakítani előbb Csehország, majd a Német–római Császárság hatalmi viszonyait. Az első lépést éppen a fenn már említett *Maiestas Carolina*, egy 127 cikkelyből álló törvénykönyv jelentette,[57] amelyben – II. Frigyes császár 1231. évi

---

[54] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 260.

[55] „Darumb mir rat ir fürsten, fri/ ab ich das urteil fünde nicht/ so würd geswechet min gericht. […] Der rat zu teilen weret sich / das urteil vor dem kaiser rich./ Du geben salt, nicht nehmen rat / sint dich Got und Nature hat /gebut der werdle hochsts ding." *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 95–96.

[56] *Eva Schlotheuber:* Der weise König. Herrschaftskonzeption und Vermittlungsstrategien Kaiser Karls IV (†1378). Hémecht. Zeitschrift für luxemburgische Geschichte 63. (2011) 3. sz. 265–279., itt: 266., valamint lásd még *Ludwig, H.:* Ungarnchronik i. m. és *Hennig, J.:* Chronologie i. m. a korábbi, elsősorban cseh szakirodalommal.

[57] Maiestas Carolina. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355. Hrsg. Bernd-Urlich Hergemöller. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 74.) München 1995.

rendelkezéseit alapul véve – az akkor még királyként uralkodó Károly megkísérelte háttérbe szorítani a cseh rendeket. A Přemyslidák jogán trónra lépett, de új dinasztiának számító Luxemburgiak már a kezdetektől fogva szembe kerültek a cseh nemeséggel. Nem véletlen, hogy a 14. század első évtizedeiben készült úgynevezett Dalimil-krónikában egy sajátságos transzlációs elmélettel kellett magyarázatot adni a cseh korona eredetére, amelyet a morvákra vezettek vissza, és arra, hogy miként került a hatalom a morváktól előbb a Přemyslidákhoz, majd onnan a Luxemburgiak kezébe.[58] Ez vélhetően tetszhetett a cseh közönségnek, mert a *translatio regni* gondolata változatlan formában került be a majd száz évvel később keletkezett úgynevezett Pulkava-krónikába. Kevésbé volt szerencsés IV. Károly a cseheket érintő alkotmányos ötleteivel. A rendek ugyanis nem akarták eltűrni, hogy az uralkodó elzálogosítsa a nagyobb és gazdagabb királyi városokat, különös tekintettel az újszerzeményekre: Lausitzra és Sziléziára, illetve ellenszegültek a királyi hatalom a rendekkel szembeni megerősítési kísérleteinek is.[59] A frissen császárrá koronázott Károly vélhetően nem akarta túlfeszíteni a húrt, így 1355. október 6-án kelt levelében visszavonta a törvénytervezetet, és ugyanezt még ugyanaznap elismertette a morva hercegi címet birtokló fiával is.[60] Bár tetszetős gondolat, hogy Mügelni Henrik *Der meide kranz*a egyenesen a *Maiestas Carolina* érdekében érvel, néhány komoly ok ellentmond ennek. Az első kronológiai természetű: abból kiindulva, hogy a mű nem keletkezhetett 1355 áprilisa előtt, szerzőnknek pont fél év állt rendelkezésre, hogy elkészítse a *Der meide kranz*ot. Október 6-a után ugyanis értelmetlen lett volna erről írnia, mert az uralkodó maga tett le arról, hogy törvény legyen a tervezetből. Ráadásul az egész tervezet 1355-re már megbukott. Az időrendi problémák mellett még súlyosabban esik latba, hogy a *Maiestas Carolina* egész kérdésköre Károlyt cseh királyként érintette. Bár visszakozó levelének *intitulatió*jában császárnak és királynak nevezi magát, az oklevélben csak és kizárólag cseh királyként beszél magáról, ahogy ez a *sanctió*ból kiderül.[61] Ezzel szemben a *Der meide kranz* Károly univerzális császári hatalmáról

[58] Staročeská kronika tak řečeneho Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu. Od. Bohuslav Havránek – Karel Hádek – Naděžda Kvítková – Jiří Daňhelka. Praha 1988. A krónikában áthagyományozódott translatio regni gondolatához lásd *Marié Blahová:* „Kako jest koruna z Moravy vzešla". (Mediaevalis historica Bohemica 3.) Praha 1993. 165–175.

[59] Maiestas Carolina i. m. XXXVI-XXXVIII.; *Lenka Bobková:* Die Goldene Bulle und die Rechtsverfügungen Karls IV. für das Königreich Böhmen in den Jahren 1346–1356. In: Die Goldene Bulle. Politik – Wahrnehmung – Rezeption I–II. Hrsg. Urlike Hohensee et al. Berlin 2009. I. 713–736., itt: 722–729.

[60] Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae. Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährens 8. Ed. Vincenz Brandl. Brünn 1874. Nr. 319–320., 279–281.

[61] „Nos enim Principibus et Baronibus sepedictis et eorum heredibus et successoribus promittimus pro nobis, heredibus et successoribus nostris Regibus Boemiae bona fide et auctoritate regia statuimus in hac praesenti constitutione perpetuo duratura sancimus, […]." Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae 8. i. m. 260.

beszél, és ebben az összefüggésében mutatja be a tanácsot is. A tanács által megtagadott ítélethozatal nézetünk szerint inkább a *Der meide kranz* bevezetőjében olvasható gondolatokkal függ össze. Ott ugyanis Mügelni Henrik azt az arisztotelészi filozófiára épülő és Aquinói Szent Tamás *De regimine principum* című királytükrének révén a skolasztikus filozófiában is ismert világrendet mutatja be, amelyben a földi hatalom egységben a természet- és isteni hatalommal, monarchikus formában mutatkozik meg. Ezt a töredékesen ránk maradt királytükröt 1265 körül írta Aquinói Szent Tamás a ciprusi király számára, és összefoglalta benne az arisztotelészi filozófiára épülő modern államtudomány alaptéziseit. E szerint a világi hatalom legjobb formája a monarchia, és a világi hatalomnak – mely szükségszerűen létezik – egységben kell működnie a természettel, illetve az isteni hatalommal. A földön hierarchikus rendet teremtő császár képét Mügelni Henrik annyira fontosnak érezhette, hogy a mű során még egyszer visszatért rá.[62] A *Der meide kranz*ban tehát Mügelni Henrik azt a hierarchikusan szervezett világrendet veszi védelmébe, amelyet a császár 1356-ban kiadott birodalmi reformja, a *Német aranybulla* is képvisel. Az Úristen után egyenesen a császár, majd a fejedelmek, majd utánuk a lovagok és a születésük szerint rangsoroltak következnek.[63] Sokatmondó, hogy az aranybulla bevezetőjében a császár a birodalom egységét, és kormányzatának hierarchikus rendjét hangsúlyozza ki.[64] Kérdés persze, hogy miért szorult védelemre Károly császár birodalmi reformja.

Ellentétben a cseh rendek által elutasított *Maiestas Caroliná*val, IV. Károlynak több szerencséje volt a *Német aranybullá*val. A Német–római Császárság egyik nagy középkori megújítási kísérletének is tekinthető dokumentumot 1356 legvégén adta ki az uralkodó, miután majd egyéves tanácskozást folytatott a választófejedelmekkel és a birodalmi rendekkel. A dokumentumban a császár újraszabályozta a birodalom „alkotmányos rendjét". Megerősítette a német–római király megválasztásának már egyébként korábban létező szabályait, és új elemként kiemelte a választófejedelmek, köztük természetesen a cseh király szerepét az uralkodó megválasztásában, és hallgatással mellőzte a pápaság egyetértési jogát a királyválasztás folyamatában.[65] A *Német aranybulla* mindemellett ceremoniális

[62] „Nim zeichen warer lere mein: es muß von not ein keiser sein, darnach sind fürsten, darnach wart des ritters und des gebures art." *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 89.

[63] „Drifaltig, doch eins wesens, got/, unwegelich gar sunder spot,/ vernunst dich nicht begrifet min/ doch muß von not ein keiser sein. /Darnach sind fürsten, darnach wart des ritters und gebures art." *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 49–51. A kérdés filozófiai hátteréhez lásd *Christoph Huber:* Karl IV. im Instanzsystem von Heinrichs von Mügeln *Der meide Kranz*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 103. (1981) 63–91.

[64] Die Goldene Bulle i. m. 536.

[65] A Német aranybullához általánosságban lásd *Michael Lindner:* Es war an der Zeit. Die Goldene Bulle in der politischen Praxis Kaiser Karls IV. In: Die Goldene Bulle. Politik – Wahrnehmung – Rezeption I. i. m. 93–141.

elemeket is tartalmazott. A 6. fejezetben ugyanis pontosan meghatározta, hogy a császári udvarban rendezett ünnepségeken az uralkodó jobbján és balján, azaz az első sorban csak a választófejedelmek ülhetnek, és hogy semmilyen más fejedelem nem előzheti meg őket az ülésrendben.[66] Bár a *Német aranybulla* egyik legfontosabb célja az lett volna, hogy egységet teremt a birodalom hierarchiájában a választófejedelmek között, hátrányosan érintette a „keleti" választókat, a brandenburgi őrgrófot és a szász herceget, míg a három érseki tartomány és a rajnai palotagróf révén továbbra is biztosította a birodalom nyugati, Rajna menti régióinak politikai túlsúlyát.[67] Ez azonban legfeljebb a választófejedelmek szintjén okozhatott feszültségeket. Sokkal rosszabbul jártak azok a tartományok, amelyek kimaradtak a rendezésből, és így már a ceremoniális hierarchiában is távolabb kerültek az uralkodótól. Nem véletlen, hogy a legsúlyosabb támadás éppen a hatalmukat két emberöltővel korábban Ausztriában megalapozott Habsburgok részéről érte IV. Károly reformjait. Ausztria már eleve veszélyeztetve érezhette magát a Luxemburgi politika miatt. A birodalom szemszögéből az ország továbbra is birodalmi hűbérnek számított, ráadásul IV. Károly már 1349-ben azon tartományok között tartotta számon, amelyeket hűbéri szolgálat fejében nem kívánt újra hűbérbe adni.[68] Ausztria az oklevélben felsorolt többi területtel együtt a cseh uralkodóház hagyományos érdekszférájához tartozott, és státusza így veszélyt jelentett a Habsburgokra, akik közismerten családi birtokként kezelték, illetve igényt formáltak Stájerországra és Tirolra is, melyek közül az utóbbi Brandenburggal együtt ebben az időben a Wittelsbachok birtokában állt. A *Német aranybulla* mindemellett a birodalmi hierarchiában is lefokozta az osztrák hercegeket. Nem csoda, hogy az ambiciózus IV. Rudolf herceg rögtön trónra lépése után nekilátott a fenn már röviden megemlített *Privilegium maius* elkészíttetésének. A híres hamisítvány több oklevélből áll, magját azonban – mint a hamisítványok esetében

---

[66] „Decernimus, ut in celebratione imperialis curie, quotienscumque illam deinceps perpetuo celebrari contigerit, antedicti principes electores ecclesiastici et seculares iuxta prescriptum ordinem atque modum a dextris et a sinistris immutabiliter teneant loca sua, eisque vel eorum alicui in quibuscumque actibus ad curiam ipsam spectantibus eundo, sedendo vel stando nullus princeps alius , cuiuscumque status, dignitatis, preminentie vel conditionis existat, ullatenus preferatur, eo signanter expresso, quod nominatim rex Boemie in celebratione curiarum huiusmodi in omnibus et singulis locis et actibus antedictis quemcumque regem alium, quacumque eciam singulari dignitatis prerogativa fulgentem, quem quovis casu seu causa venire vel adesse forte contigerit, immutabiliter antecedat." Die Goldene Bulle i. m. 584.

[67] *Lindner, M.:* Es war an der Zeit i. m. 105–106.

[68] „[…] so geloben wir, daz wir in do mit für allen andirn lewten nymand auszenemen verlehenen und begaben wellen und in der gewaldig machen mit unsirr kunilichen gewalt an geverd, auzgenomen den landen und herscheften Ostirrich, Steyrin, Kernthin, Beyirn, Meissen, Bramdenburch, Sachsen und Tyrol." Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum 9. Dokumente zur Geschichte des Deutschen Reiches und seiner Verfassung. Hrsg. Margarete Kühn. Weimar 1974–1983. Nr. 164. 128–129.

nem ritkán – az a hiteles oklevél jelentette, melyet I. Barbarossa Frigyes császár Regensburgban állított ki a Babenbergek számára.[69] A *Privilegium maius* számos, Ausztria belső ügyeit és a Habsburgok családi viszonyait rendező előírása mellett elsősorban Ausztria és a birodalom hűbéri viszonyát szabályozta. Gyakorlatilag kizárta, hogy a birodalom hűbérbirtokokat tartson fenn Ausztriában,[70] és előírta, hogy a Habsburgokat csak saját tartományukban lehet beiktatni és leváltani.[71] Emellett ceremoniális előjogokat biztosított a Habsburg hercegeknek: lehetővé tette számukra, hogy a birodalmi nyilvános ceremóniákon főhercegnek tekintsék őket, közvetlenül a választók mögött ülhessenek,[72] valamint megengedte, hogy lóháton, fejedelmi öltözékben, fejükön koronás kalapot viselve lépjenek hűbéri kötelékre a császárral.[73] A *Privilegium maius* tehát nem pusztán egyenjogúsította a Habsburgokat a választófejedelmekkel, hanem a Habsburgok körében eddig ismeretlen titulus, valamint a hűbéreskü letételének különleges körülményei folytán egyenesen föléjük emelte őket. A főhercegi cím ugyanis nyilvánvalóan a Habsburgok származási hiátusait kívánta orvosolni: a 13. század végén még *comites minus idonein*nek, kevésbé alkalmas, megfelelő grófoknak titulált család ezzel egyenlővé tette magát a 11. századi birodalmi nemesség több familiájával is. Azok ugyanis a Karolingoktól származtatták magukat, és mint például Brabant hercegei, már korábban is főhercegi címet viseltek.[74] IV. Rudolf a lehető leggondosabban igyekezett eljárni a hamisítás során, Frigyes eredeti oklevelét vélhetően megsemmisítette, a hamisított okleveleket láttamoztatta a pápai legátussal is, majd benyújtotta apósának, hogy az a hagyományoknak megfelelően hűbéri fogadalomtételekor erősítse meg őket. Valószínű, hogy a császár ekkor szembesülhetett az osztrák szabadságlevelek tartalmával. Nehéz eldönteni, hogy IV. Károly olyan hamisítványnak tekintette-e az egész *Privilegium maius*t, mely részben

[69] Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190. Hrsg. Heinrich Appelt. (Monumenta Germaniae Historica. Diplomata X. 4.) Hannover 1994. Nr. 1040. 344–347. A Privilegium maiushoz lásd még *Peter Moraw:* Das „Privilegium maius" und die Reichsverfassung. In: Fälschungen im Mittelalter Bd. 3. Diplomatische Fälschungen I. MGH Schriften 33/3. München 1988. 201–224.; *Schlotheuber, E.:* Das „Privilegium maius" i. m. 143–165.; *Uő:* Die Rolle des Rechts in der Herrschaftsauffassung Kaiser Karls IV. In: Die Goldene Bulle. Politik – Wahrnehmung – Rezeption I. i. m. 141–168., itt: 147–155.

[70] „Imperium quoque nullum feodum habere debet Austriae in ducatu." Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190. i. m. Nr. 1040. 347.

[71] „Dicti ducis institutionibus et destitucionibus in ducatu suo Austriae est parendum." Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190. i. m. Nr. 1040. 348.

[72] Si quibus suis curiis publicis imperii dux Austriae praesens fuerit, unus de palatinis archiducibus est censendus et nichilominus in concessu et incessu ad latus dextrum imperii post electores principes obtineat primum locum." Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190. i. m. Nr. 1040. 348.

[73] „Dux Austriae principali amictus veste supersposito ducali pilleo circumdato serto pinnito baculum habens in manibus equo assidens et insuper more aliorum princiupum imperii conducere ab imperio feoda sua debet." Die Urkunden Friedrichs I. 1181–1190. i. m. Nr. 1040. 348.

[74] *Wilhelm Baum:* Rudolf IV. der Stifter. Seine Welt und seine Zeit. Graz–Wien–Köln 1996. 73.

hiteles adatokra épült, vagy fordítva: hiteles kiváltságlevélnek tartotta, amely hamis adatokat is tartalmaz.[75] Ám vélhetően gyanút foghatott, mert a négy oklevél egyike IV. Henrik 1058. október 4-én kelt levele volt, melyben Ernő osztrák őrgróf számára megerősítette Iulius Caesar és Nero császár privilégiumait.[76] Ezért elküldte az oklevelet Francesco Petrarcának, hogy vizsgálja meg a dokumentum hitelességét. Továbbá az is bizonyos, hogy IV. Károly még a szabadságlevelek érdemi vizsgálata előtt sem volt hajlandó elfogadni a hamisítványban előírt hűbéri beiktatás feltételeit, így 1360. május 5-én Seefeldbe rendelte Rudolfot, ugyanoda, ahol az osztrák herceg apja is letette a hűbéri esküt. Rudolf ugyan megjelent a császár előtt, de továbbra is a *Privilegium maius*ban leírt öltözéket viselte, és az 1360. év folyamán használta a *palatinus archidux* címet is, azaz nem volt hajlandó eltérni a hamisítványban foglalt előjogok gyakorlásától. Após és veje között az 1360. év késő nyara hozott törést. Ekkor ugyanis a császár háborút indított a württembergi grófok ellen, és IV. Rudolfnak – Károly hűbéreseként – meg kellett volna jelennie a táborban, ennek elmaradása ugyanis nyilvánvaló jogsértéshez vezetett volna. Úgy tűnik, hogy Rudolf is belátta: nem érdemes tovább feszítenie a húrt, már a császári hadsereg táborában, Esslingenben eskü alatt nyilatkozatot tett, hogy eláll addigi magatartásától.[77] Az ügy folytatásaként IV. Károly 1360 szeptemberében a hűbéri jog alapján testvéreivel együtt megidézte Rudolfot Nürnbergbe, ahol szabályszerű tárgyalásokba kezdtek az osztrák szabadságlevelek egyes pontjairól. Nagy szerencsénkre fennmaradt az a jegyzőkönyv, amely pontosan mutatja az egyezkedés eredményét. Azokban a kérdésekben, amelyek nem érintették közvetlenül a birodalom és Ausztria viszonyát, Károly császár vagy helybenhagyta a *Privilegium maius*ban foglaltakat, vagy kisebb-nagyobb módosításokat előírt ugyan, de tartalmilag nem változtatta meg őket. Viszont azokban a kérdésekben nem engedett, amelyek a *Német aranybulla* által kialakított új hatalmi struktúrákat, Ausztria és a birodalom hűbéres kapcsolatát, vagy magát az osztrák hercegek és a császár személyes hűbéres viszonyát érintették.[78] A tárgyalások végeztével, 1360. december 17-én Károly végül részben, illetve módosítva megerősítette az osztrák hercegek számára, azaz magát a *Privilegium maius*t mint osztrák szabadságlevelet elutasította. A kiváltságlevél teljeskörű elismerésére majd csak III. Frigyes idején került sor.

---

[75] *Samuel Steinherz:* Karl IV. und die österreichischen Freiheitsbriefe. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 9. (1888) 63–81. Steinherz véleménye szerint a császár alapvetően nem tekintette hamisítványnak a dokumentumot. Ellenkezőleg foglalt állást *Schlotheuber, E.:* Die Rolle des Rechts i. m. 151.

[76] Henrici IV Diplomata. Hrsg. Dietrich von Gladiss – Alfred Gawlik. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata 6. Berlin–Weimar– Hannover 1941–1978. Nr. 42. 52–54.

[77] Generallandesarchiv Karlsruhe. GLK 67 805 72-r-77v.

[78] *Steinherz, S.:* Karl IV. i. m. 67–78. ; *Schlotheuber, E.:* Das „Privilegium maius" i. m. 151–153.

Munkánk fő célkitűzései szempontjából nem volt haszontalan a *Német aranybulla* és a *Privilegium maius* kérdéskörének részletesebb ismertetése. Alapos ugyanis a gyanú, hogy Mügelni Henrik *Der meide kranz*ában az osztrák szabadságlevéllel kapcsolatban veszi védelembe IV. Károlynak a *Német aranybullá*ra épülő hatalmi rendszerét. Túl a monarchikus hierarchia hangsúlyozásán ezt a következőkkel lehet alátámasztani. Jörg Hennig érdeme, hogy felhívta a figyelmet arra, miszerint a *Der meide kranz* a császár előtt fellépő tudományai között a Logika gyakorlatilag Francesco Petrarca szakvéleményének bizonyos részleteit mondja el a császár előtt bemutatkozó beszédében. Petrarca levele 1361 márciusában érkezett meg a császárhoz, akivel már hosszabb ideje jó viszonyt ápolt.[79] Ekkor már – ahogy fent utaltunk rá – IV. Károly állást foglalt a *Privilegium maius* Barbarossa Frigyesre hivatkozó részében. Petrarca egyszerű szövegkritikával kimutatta, hogy a IV. Henrik oklevelében fennmaradt, Caesarnak és Nerónak tulajdonított szöveg gyatra hamisítvány, melynek kiötlőjét nemes egyszerűséggel ökörnek és tanulatlan szamárnak nevezte.

Petrarca Seniles XVI, 5	**Der meide kranz**
Nullus hoc ignoravit praeter hunc *asellum importunissime nunc rudentem*.[…] Hoc ille bos ignorabat. Quod si scisset, *cautius mugisset*.	*der esel ist unredelich*/, sin wider helt her Friderich/ gar leherlich sin har gekrült/, *der ochse eigentlichen brüllt.* [80]

Rögtön meg kell jegyezni, hogy Mügelni Henrik – csakúgy, mint a *Der meide kranz* más részeiben is – tágabb filozófiai és teológiai összefüggésekbe ágyazva beszél. Logika alakját, aki jobb kezében egy galambot tart, vállán átvetve pedig egy kígyóval jelenik meg,[81] egyenesen a Bibliából vette.[82] Maga a jelenet pedig, amelybe a szamarat és az ökröt is belefoglalta, az arisztotelészi nyelvi fogalmi kategóriákra emlékeztet,[83] ám Mügelni Henrik vélhetően közvetlenül Frauenlobtól, azaz Meißeni Henriktől (1260–1318) vette át,[84] akinek irodalmi hatása kimutatható életművén. Ilyen értelemben tehát a szamár *unredelich*, azaz oktalan, ostoba,

[79] Petrarca és IV. Károly hosszabb ideje tartó kapcsolatára nézve lásd *Alfred Noe:* Geschichte der italienischen Literatur in Österreich I. Von den Anfängen bis 1797. Wien–Köln–Weimar 2011. 27–34. A szakvéleményhez lásd 31–33.

[80] *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 65.

[81] Uo. 63.

[82] Mt 10,16.

[83] „Unversale heißt min list/ dink in der sel des predgen ist/ von dingen vil die schelend sin/ in zal gesalt: nim zeichen min:/ wann ich dich frag: was ist der stir,/ mensch, ochse, fisch? du sprichst: ein/ tir als ein künn: der name sal/ gemeinlich predgen von in al/ nach eigen und nach unterscheit." *Mügeln, H.*: Der meide kranz i. m. 65.

[84] Frauenlob a *genus, species, differentia, proprium, accidens* kategóriákat *art, gestalt, underscheit, eigen* néven adja vissza, míg Mügelni Henrik a *künn, gestalt, underscheit, eigen és zufal* szavakat használja. Vö. *Volfing, A.:* Heinrich von Mügeln i. m. 79.

értelmetlen, az ökör pedig sajátságosan (*eigentlichen*) bőg. Különös figyelmet érdemel a szamár esetében a sin *wider helt her Friderich* fordulat. A szöveg értelme ugyanis nem világos teljesen. Hennig szerint a *wider* praepositio (ellen, vissza) értelemben használandó, azaz Frigyes úr tartja vissza a szamarat,[85] az újabb kutatásnak azonban alapos és összehasonlító filológiai elemzéssel sikerült kimutatnia, hogy a *wider* szó ebben az esetben főnév, és az ellentétét jelenti a szamár viselkedésének.[86] Tehát a nevetséges, borzos szőrű és oktondi szamár – az arisztotelészi fogalmi kategóriáknak megfelelően – Frigyes úr tulajdonságainak ellentétét testesíti meg. Hennig megfigyelése döntő jelentőségű. A Logika ugyanis Mügelni Henrik rendezésében a hazugság és igazság közötti különbségről, illetve az ítéletalkotás képességéről szól,[87] és nehezen hessegethető el a gyanú, hogy az oktalan, borzasszőrű szamár maga IV. Rudolf, Frigyes úr pedig Barbarossa Frigyes, akinek az oklevelét meghamisította az osztrák herceg, aki bolondként még a fekete-fehér dolgokból is viccet csinál.[88] Nem véletlen, hogy a Logika saját magát ajánlja a császár figyelmébe, hogy elnyerje a Szűz diadémját, hiszen ő az értelem, helyesség (*redlichkeit*) letéteményese.[89] A magyarázat – tegyük hozzá – már csak azért is találó, mert IV. Károly saját magát is a birodalom megújítójaként Barbarossa Frigyes szellemi örökösének tekintette. Az allegorikus utalások értelmezése körül általánosságban megfigyelhető bizonytalanságot azonban erőteljesen lecsökkenti egy további adat, amely alátámaszthatja a fenti állításokat. Mesterdalnokunk – úgy tűnik – szerette a fabulákat is, és szívesen ültette át őket középfelnémet nyelvre. Művei között számos mese maradt fenn, köztük állatmesék is. Ezek közül több középkori eredetű, azonban a Mester előszeretettel olvasta és használta fel Aiszopósz fabuláit is. Így feldolgozta az oroszlánbőrbe bújt szamár történetét is. Aiszopósz szamara oroszlánbőrbe bújva ijesztgette a környezetét egészen addig, amíg lekerült róla az idegen bőr, és lelepleződött.[90] Mügelni Henrik több részletet is megváltoztatott az eredeti meséhez képest. Előadásában a szamár megtalálja az oroszlánbőrt és magára húzza, hogy ne kelljen többet urát szolgálnia. Az oroszlánbőrbe bújva, oroszlán módjára ugrálva azonban nemcsak a kisebb állatokat ijesztgeti, hanem urát is. Azonban lelepleződik, mivel kilóg a szamárfül

---

[85] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 248.

[86] *Volfing, A.:* Heinrich von Mügeln i. m. 81–82.

[87] „[…] sie sprach in aller rede gar/ ich kenne wol falsch unde war./ich trige mich betrüget nicht,/vil nüwer fünd ich han geticht,/wie man die urteil bilden sal […].” *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 63.

[88] wiß heiß ich zufal unde schwarz,/ daraus der narra tribet scharz. Lásd *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 65.

[89] „ich bin ein kunst der redlichkeit,/ des kindes unvenunst versneit:/ des mag ich in der krone stan/”. Lásd *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 65.

[90] Aiszopósz meséi. Ford., utószó, jegyz. Sarkady János. Bp. 1987. 70–71.

az oroszlánbőrből, így ura felismeri, jól összeveri, és ismét zsákot kötöz a hátára.[91] A legnagyobb változást azonban a meséből leszűrhető tanulság szövegében láthatjuk. Mügelni Henrik azzal inti meg a szamarat, hogy ne kívánjon hamis dicsőséget magának, ne ékeskedjen idegen tollakkal, hanem azt a ruhát öltse magára, amelyet az apja is viselt.[92] Mügelni Henrik Aiszopósz-parafrázisa elsősorban a vers morális tanulsága miatt érdekes és egyedi. Az oroszlán ebben az esetben egyértelműen IV. Károly, akit egyéb verseiben és a *Der meide kranz* bevezetőjében is – cseh királyként – a cseh dinasztikus címerállattal azonosít.[93] A meséhez fűzött magyarázat pedig szinte szó szerint megismétli IV. Rudolf Esslingenben tett és esküvel fogadott nyilatkozatát. Ebben az osztrák herceg arra tett ígéretet, hogy nem fog máshogy öltözködni, és nem visel majd más jelvényeket, mint ahogy apja és felmenői tették.

Kint, gere falscher eren nicht/ nach eselicher wise/*du salst anzien dins vater wat*/ das ist min rat./nicht trit uf fremdes lobes zil,/ so stet di er in prise.[94]

[…] daz ich weder mit keiserlichen oder kuniglichen bogen crucze cronen sceptir swerte *noch* in anderen sachen *mich nicht anzihen will* noch beginnen noch einige nuwe ding anders, wan *min vater* und min veteren seligen getan und gehandelt haben bii iren lebtagen […][95]

A korábbi és újabb irodalomtörténet-kutatás elsősorban csak egyfajta költői intésnek tekintette Mügelni Henrik tanácsát, az egyetlen társadalomtörténeti értelmezési kísérlet pedig csak arra vonatkozott, hogy a szamár és gazdája között hierarchikus társadalmi (rendi-feudális) kapcsolat áll fenn. [96] Azonban egészen bizonyos, hogy Mügelni Henrik egyedivé tette az oroszlánról szóló mesét. Aiszoposz fabulái Avianusnak köszönhetően általában ismertek voltak a korábbi

[91] Ein esel fant eins louwen hut und zoch sie an./ er sprach: 'mich hat gelücke bracht uf dise ban./ mins heren gunst han ich mich gar erwegen.'/ die kleine tier gemein und ouch der here sin, die liten alle vor im großer forchte pin. /da er des louwen srünge solde phlegen,/ wie tumm da was seinn eseli! sin übermut in großen zorne brante, die oren uß der hüte fri/ im wurden: dabi in der here kante./ er gab im einen külen slag./ er sprach: 'du esel, woldstu mich betriegen?'/ er bant im wider uf den sack/ da must er sich in großen schanden smiegen." Lásd Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 56. 84–85.

[92] Uo.

[93] „Sins arn und sines leuwen mut/lacht, wann er adelichen tut./ die der keiser beide führt./ dem weißen leuwen stet gesnürt/ der sterz zweifaldik in dem schilt,/ der schwarze ar in goltgetilt./der leu bedütet Bemerlant,/ der ar zu Rome milde fant,/ trüw, ere, recht, genaden tich: des helt sin hand der werlde rich." *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 53–55.

[94] Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 56. 85.

[95] Rudolf esküje, bár többen idézik, nyomtatásban nem jelent meg. Az eredeti szöveg megküldéséért Eva Schlothebuer professzornak tartozom köszönettel. Generallandesarchiv Karlsruhe. GLK 67 805. 75r.

[96] Pl. *Sabine Obermaier:* Fabel und Sangspruch. In: Sangspruchdichtung. Gattungskonstruktion und Garttungsinterferenzen im europäischen Kontext. Hrsg. Dorothea Klein – Trude Ehlert – Elisabeth Schmid. Tübingen 2007. 243–258. Ehhez a kérdéshez lásd 252–254.

német irodalomban, azonban a nála olvasható mesének csak a keretei egyeznek meg Mesterdalnokunkéval, és a tanulság is legfeljebb csak annyi belőle, hogy tehet bármit, a szamár mindig csak szamár marad.[97] De ugyancsak nyomokban fedezhető fel a történet a 13. század első felében élt és számos fabulát megnémetesítő Zweteri Reinmar írásaiban is, aki ráadásul a *minnesang* két női alaptípusáról, a magasabbrendű szerelemre alkalmas *vrouw* (Frau), illetve az alantas testi kapcsolatra tartott *wîp* (Weib) közötti alapvető különbségek taglalásakor tér ki a szamárra, akit az oroszlánbőrből kiálló füle leplezett le, csakúgy, mint az alantas nőt.[98] De hiányzik az egyedi ábrázolás a Mügelni Henrikhez időben még közelebb alkotott Stolle Mester (Meister Stolle) oroszlán-szamár parafrázisából is. Bár fellelhető benne a motívum, mely szerint a szamár a nemesebb állatokhoz akart volna hasonlítani, és a szamarat megveri a gazdája, de a történet minden más, az esetünkben egyedi vonása hiányzik, és a tanulság is csak annyi, hogy mindez a szamár szégyenévé lett.[99] Mivel tehát Mügelni Henrik eltérően az Aiszopószmese középkori parafrázisaitól itt egyértelműen a szamár atyja által viselt öltözékre utal, nehezen hihető, hogy ezen a helyen nem Habsburg Rudolf esslingeni esküjére hivatkozik, amely alapját képezte az 1360. évi novemberi megállapodásoknak. Az exemplum tényleg intés volt tehát, ám aktuálpolitikai jelentőséggel bírt. Idézzük fel: a *Privilegium maius*nak két olyan pontja volt, amelyet IV. Károly még Petrarca szakvéleményének megismerése előtt vita nélkül elutasított: az osztrák hercegek főhercegi címe, és hűbéri beiktatásuk ceremoniális körülményei. A *gere falscher eren nicht* ebben az esetben vélhetően a *palatinus archidux* címre, illetve azokra a titulusokra, így az elzászi, tiroli hercegi és grófi címekre vonatkozott, melyeket Rudolf magáénak vallott, a császár pedig nem engedélyezte a használatukat. Az esslingeni esküben az osztrák hercegnek külön ki kellett térnie arra, hogy lemond Pfalzról (Phallenz). Itt azonban nem magáról a tartományról lehetett szó, arra ugyanis nem jelentett be igényt Ausztria. Valószínűbb, hogy egyszerűen arról lehetett szó, hogy IV. Károly megértette: a *palatinus archidux* cím elismerése, és a Habsburgok felemelése megbontaná a *Német aranybullá*ban kialakított erőegyensúlyt, amely elsősorban a rajnai választófejedelemségek hagyományos túlsúlyára, és velük szemben keleten ellensúlyt képző cseh királyi hatalomra épült. Külön értéket képvisel Mügelni Henrik versében a *das ist min*

[97] „Fortisan ignotos imitato murmure fallas: at michi, qui quondam, semper asellus eris." Lásd Aviani fabulae. Ed. Carolus Lachmannus. Berolini 1845. Nr. 5. 7.

[98] „die vrouwen kunnen sich vil tougen prisen./ ein wîp durch wîpheit gruezt den tôren,/dâmit er waent, er habe gesigt:/ ein wîp ir wîoheit dannoch phligt;/ so erkennet man den esel bî den ôren." Lásd Die Gedichte Reinmars von Zweter. Ed. Gustav Roethe. Leipzig 1887. Nr. 52. 437.

[99] „Er sprach: »nun gebe ich dem edelen tiere vil gelichen schin,/ des wille ich me ein lewe unde nicht ein esel sein'./ […]«. Die hubet schande, also dem esel geschach." Lásd Stolle und die Alment. Einführung, Edition, Kommentar. Hrsg. Volker Zapf. Göttingen 2010. 96.

rat, azaz ezt tanácsolom/ezt javaslom fordulat. A császár egészen 1364-ig megpróbált folyamatosan ráhatni vejére, kezdetben apási, később – császári minőségében – elsősorban jogi és diplomáciai eszközökkel igyekezett elejét venni a további konfliktusoknak. 1360 őszén levelet írt Nagy Lajosnak, amelyben arról értekezett, hogy alattvalói javát nézve visszavezeti vejét a jog és igazság útjára,[100] de kancellárjának egyik leveléből kiderül, hogy még 1362-ben is egykedvűen és igen nagy önuralommal vette tudomásul Rudolf mesterkedéseit.[101]

Lezárva a *Német aranybulla* és a *Privilegium maius* viszonyának taglalását, a fenti megállapításokból három alapvető következtetés vonható le. Mindhárom alapvetően befolyásolja Mügelni Henrik két magyar vonatkozású krónikájáról alkotott képünket. Az első az, hogy a *Der meide kranz* nem közvetlenül IV. Károly császárrá koronázása után keletkezett, az 1355. év legfeljebb *terminus ante quem non* lehet ebben az esetben. Mivel Mügelni Henrik tisztában volt azzal a hierarchikus renddel, amelyet a *Német aranybulla* teremtett meg a birodalomban, valamint ismerte Petrarca filológiai szakvéleményét és Rudolf esslingeni esküjének részleteit, nincs okunk kételkedni abban, hogy a *Der meide kranz* és a fent idézett vers 1360 és 1364 között, legvalószínűbben 1361 után keletkezhetett. 1364 után ugyanis már nem lett volna értelme erről írni – ahogy alább még részletesen kitérünk majd rá –, mert 1364 februárjában IV. Károly és IV. Rudolf végleg megbékélt egymással, majd az osztrák herceg 1365 nyarán fiatalon és váratlanul meghalt. A másik levonható következtetés már Mügelni Henrik életművére és a Luxemburgiakhoz való viszonyára vonatkozik. Nyugodtan kijelenthető, hogy Mügelni Henrik egész életét és életművét, korai és kései műveit egyaránt átszövi a Luxemburgiak iránt érzett szeretete és hűsége. A jó barát bajban ismerszik meg, és vitathatatlan, hogy Mesterdalnokunk nem hogy nem hagyta el IV. Károlyt az osztrák herceg kedvéért, hanem a *Der meide kranz*ban védelmébe vette a császár legnagyobb reformját, a *Német aranybullát*, és egyértelműen állást foglalt a *Privilegium maius* követeléseivel szemben. Ez utóbbi következtetésből pedig kénytelenek vagyunk levonni a harmadikat is: ha ez így volt, akkor revízióra szorul Domanovszky Sándor elképzelése az *Ungarnchronik*, illetve a *Chronicon* keletkezési idejéről. Bizonyos, hogy a két művet nem köthetjük az 1359–1364 közötti időszakhoz, mert elképzelhetetlen, hogy Mügelni Henrik hajlandó lett volna egyszerre mindkét oldalon szerepet vállalni. Nem zárható ki persze az sem, hogy az *Ungarnchronik* átadására 1358 júliusa után és még a Luxemburgiakkal történt

[100] Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451. Bd. 8. Die Zeit Kaisers Karl IV. 1360-1364. Hrsg. Bernhard Diestelkamp. Wien–Köln–Weimar 1996. Nr. 63. 52.

[101] „Cesar invictissimus, sicut officii prefertur, ita predecessorum sequens vestigia, animo forti et bone mentis ordinacione contentus machinamenta rebellium pro nichilo ducens, virtuosi animi tranquillitate in gaudiis hilarescit." Lásd Briefe Johanns von Neumarkt. (Vom Mittelalter zur Reformation 8.) Hrsg. Paul Piur. Berlin 1937. Nr. 7. 12.

viszály kitörése előtt került sor, ekkor azonban meg kellene magyarázni, hogy milyen alkalomból történt az ajándékozás, és ahogy munkánk elején már kitértünk rá, arra is választ kellene találni, hogy miért lett volna érdekelt Lajos király abban, hogy egy számára kedvezőtlen történetet ajándékozzon Rudolfnak. E tekintetben fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a Domanovszky által érvként felhasznált hercegi titulus az *Ungarnchronik* bevezetőjében nem használható fel korjelölő adatként. Rudolf saját maga kreálta címét ugyanis saját magán kívül senki sem fogadta el, legkevésbé apósa, aki összes levelében csak osztrák hercegként beszél róla. Így Mügelni Henriktől sem lehet más várni.

Mikor keletkezhetett az *Ungarnchronik* és a *Chronicon*?

A továbbiakban – visszatérve a Mester két magyar vonatkozású művéhez – meg kell vizsgálni, hogy ha nem a Habsburg–Luxemburgi szembenállás idején, akkor mikor keletkezhetett a két krónika.

Kiindulópontként érdemes ismét felidézni, hogy Mügelni Henrik élete összefonódott a Luxemburgiak szolgálatával. Tehát feltételezhetjük, hogy bárkinek írt ajándékba költeményt vagy prózai művet, azt csak úgy tette, hogy a Luxemburgiak érdekében járt el. Így érdemes abból a kérdésből kiindulnunk, hogy mikor volt arra először lehetősége szerzőnknek, hogy IV. Károly beleegyezésével IV. Rudolf számára krónikát írjon.

IV. Károly intézkedései, az esslingeni esküt követő nürnbergi tárgyalások, a *Privilegium maius* a birodalom érdekeit nem sértő rendelkezéseinek elismerése nem térítette jobb belátásra az ambiciózus osztrák herceget. Nem tett le sem a *palatinus archidux* kifejezés használatáról, sem a sajátos öltözékben és koronás kalapban való megjelenésről. Károly már 1361 elején levélben figyelmeztette arra, hogy tartsa be az előző év őszén tett ígéreteit, és ne viselje azokat a jelvényeket és öltözéket (*zierden*), amelyhez nincs joga.[102] A figyelmeztetés vélhetően hatástalan maradt, mert 1361 júniusában Rudolfnak írásban kellett elismernie, hogy megsértette apósát azzal, hogy a nem sokkal korábban tartott zofingeni gyűlésen, ahova IV. Károly meghívta összes hűbéresét, csak hercegeknek kijáró öltözékben, kalapban és ékekkel jelent meg, és így osztott ki hűbérbirtokokat.[103] Mivel az oklevél nyomatékosan

[102] Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451. i. m. Nr. 147. 117–118.

[103] „Wir […] bekennen und tun kunt mit diesem prief […] daz wir den allerdurchluchtigsten fursten und herren, Karlen Römischen keyser […] unsern lieben gnedigen herren und vater, domit erzürnet hatten, daz wir in unsrer stat ze Zovingen gelihen haben unser lehen in fürstlichem getzirde mit hute, mentiln und anderer zirde, die einen herzogen angehören mochten, und wir daz wizzen daz wir ze Swaben und Elzazzen nicht herzog sein, daz uns der egenante unser herre der keyser durch unser bette gnedeklich vergeben hat." Lásd Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und

kitér a sváb és elzászi területekre is, világos, hogy a vita alapkérdései nem oldódtak meg. Bár nem említi külön, Rudolf egy másik leveléből az is kiderül, hogy majd csak akkor tudja pecséttel megerősíteni a fenti nyilatkozatát, ha az új nagypecsétje elkészül és rendelkezésre áll (*als pald das uns gemacht und bereit wird*).[104] A levél alapján arra következtethetünk, hogy ellentétben korábbi ígéretével, csak a császár újabb követelésére volt hajlandó elállni korábbi, főhercegi nagypecsétje használatától. Ráadásul 1362-ben Nagy Lajos is bekapcsolódott a Luxemburgiak és a Habsburgok vitájába.[105] Az erről szóló hírt Jan Długosz több mint száz évvel később keletkezett *Annales*e tartotta fenn, aki részletesen tudósít arról, hogy IV. Károly megsértette Lajos anyját, és ezzel kivívta Lajos király haragját.[106] A Długosz által csak *bellum atrox*nak titulált események háttere mindmáig nem világos. Długosz leírásait és állításait érdemes némi fenntartással kezelni. Az *Annales* fő célja ugyanis az volt, hogy megteremtse a 15. század végén regionális hatalmi tényezővé vált Jagellók legitimációját az 1386 előtti lengyel történelemben. E tekintetben pedig Łokietek Erzsébet nem pusztán Lajos király nagyhatalmú édesanyja volt, hanem III. Kázmér nővére és Anjou Hedvig nagyanyja, azaz megkerülhetetlen szerepe volt a Jagellók szempontjából. Ettől függetlenül azonban nehezen lehet nem egyetérteni Pór Antallal abban, hogy valami igazságmagja lehetett a történetnek,[107] mert Lajos, aki 1360-tól többször is igyekezett összebékíteni Károlyt és Rudolfot, most Budán szövetkezett az osztrák herceggel, és hadsereggel vonult fel Trencsénbe, hogy betörjön Morvaországba. A háború végül elmaradt, és a kialakult feszültséget IV. Károly oldotta fel azzal, hogy feleségül vette III. Kázmér egyik unokáját, Lajos pedig eljegyezte unokahúgát, Erzsébetet Rudolf testvérével, Alberttel. A békülés egyébként IV. Rudolfnak is érdekében állt: 1363-ban ugyanis megnyílott az út, hogy megszerezze Tirolt, melyet családján kívül a Luxemburgiak és a Wittelsbachok is meg akartak kaparintani. Ehhez azonban szüksége volt a császár jóindulatára is. A békeszerződést 1364. február 10-én kötötték meg a felek, a dokumentum két nyelven, latinul és németül íródott. [108] A dokumentumok kiállításán kívül azonban Károly és Rudolf öröklési szerződést is kötött még ugyanaznap. [109] Az öröklési szerződésből

Hofgerichts bis 1451. i. m. 202. Az oklevél teljes szövegét lásd *Alfons Huber:* Geschichte des Herzogs Rudolf IV. von Österreich. Innsbruck 1865. 216.

[104] Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451. i. m. Nr. 203. 153–154. Az oklevél teljes szövegét lásd *Huber, A.:* Geschichte des Herzogs Rudolf IV. i. m. 217.

[105] Részletesen lásd *Huber, A.:* Geschichte des Herzogs Rudolf IV. i. m. 145–192.

[106] Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Tomus IX. Ed. Danuta Turkowska. Warszawa 1978. 313–317.

[107] *Pór A.:* Nagy Lajos i. m. 433–434., illetve a 434. oldalon található jegyzetek.

[108] Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae. Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährens 9. Ed. Vincenz Brandl. Brünn 1875. Nr. 338., Nr. 339. 254–256. Magyarázatát és magyar fordítását lásd *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin:* Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000. 137–139.

[109] Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae 9. i. m. 257–259.

pedig egyértelműen kiderül, hogy korábban Rudolfnak és Lajosnak is kötnie kellett egy hasonló megállapodást, mert az osztrák–cseh örökösödésben figyelembe kellett venni Lajos anyját, illetve unokahúgát is.[110]

Visszatérve Mügelni Henrik két magyar krónikájára, figyelembe véve azt, hogy a császár és veje közötti feszült viszony idején szerzőnk a Luxemburgiak oldalán állt, feltehető a kérdés: nem a kölcsönös öröklési szerződések megkötése révén került-e Rudolf birtokába az *Ungarnchronik*, és hogy nem Károlytól kapta-e ajándékba talán azért, hogy a Habsburgok tájékozódjanak a magyarok eredetéről, ahogy Mügelni Henrik fogalmaz az *Ungarnchronik* bevezetőjében?[111] Ám ha ez így is lenne, mindez nem visz közelebb ahhoz, hogy miként, és legfőképp mikor készítette el Mügelni Henrik a latin nyelvű magyar krónika német fordítását. A kérdés eldönthetőségéhez a továbbiakban két körülményt szükséges alaposabb vizsgálatnak alávetni. Az egyik a Mester fordítási munkamódszerét érinti, a másik pedig a *Chronicon* bevezetőjének szövegével áll összefüggésben.

Az *Ungarnchronik* bevezetőjéből egyértelműen kiderül, hogy Mügelni Henrik ismerte, és a jelentősebb történetírók között tartotta számon Valerius Maximust.[112] Az is nyilvánvaló, hogy a római történetíró nevét nem találhatta meg a fordítás alapjául szolgáló kéziratokban. Kézenfekvő tehát, hogy az *Ungarnchronik* bevezetőjének megírásakor már foglalkozott a neves történetíró munkásságával, bár ahogy fenn röviden kitértünk rá, csak később, 1369-ben adta át kommentárjait a stájerországi megrendelőnek. A Valerius Maximus fordítás kritikai kiadásának előmunkálatait elvégző Heribert A. Hilgersnek, és különösen Karl Stackmannak sikerült tisztáznia: Mügelni Henrik munkamódszere az volt, hogy kisebb-nagyobb torzításokkal, elhagyásokkal, rövidítésekkel kivonatolta az eredeti latin szöveget, majd ezt a német alapszöveget felhasználva, de nem egyszer visszanyúlva a latin eredetihez, rímbe szedte mondanivalóját, azaz verset írt a prózából.[113] Ez egyrészről megerősíti Domanovszky Sándor hajdani megfigyelését Mügelni Henrik két magyar vonatkozású munkájának relatív keletkezési idejéről: előbb a latin nyelvű kéziratok alapján elkészült a német fordítás, majd abból (itt-ott a latin eredetire is támaszkodva) megszületett a latin nyelvű *Chronicon*. Másrészt a Mesterdalnok munkamódszere arra is rávilágít, hogy a munka végcélja nem pusztán a fordítás volt, hanem a versírás, ahogy az alábbi részlet is bizonyítja.

---

110 Uo. 258.

111 „[…] also wil ich Heinrich von Muglen auch kurczlich beschreiben dy hystorien der Hevnen wie sy herkume sind […]". Lásd Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 105.

112 Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 105.

113 *Stackmann, K.:* Exempel i. m. 174–175.

114 Az idézetet lásd *Stackmann, K.:* Exempel i. m. 177.

115 Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln. Hrsg. Karl Stackmann. Erste Abteilung. Die Spruchsammlung des Göttinger Cod. Philos. 21. II. Teilband. Text der Bücher V-XVI. Berlin 1959. Nr. 354. 430–431.

Maximus Valerius	**A Mügeln-féle kivonat**[114]	**354. számú vers**[115]
M. Antonius auorum nostrorum temporibus clarissimus orator incesti reus agebatur. cuius in iudicio accusatores seruum in quaestionem perseuerantissime postulabant, quod ab eo, cum ad stuprum irent, lanternam praelatam contenderent. erat autem is etiam tum inberbis et stabat <in> corona uidebatque rem ad suos cruciatus pertinere, nec tamen eos fugitauit. ille uero, ut domum quoque uentum est, Antonium hoc nomine uehementius confusum et sollicitum ultro est hortatus ut se iudicibus torquendum traderet, adfirmans nullum ore suo uerbum exiturum, quo causa eius laederetur, ac promissi fidem mira patientia praestitit: plurimis etenim laceratus uerberibus eculeoque inpositus, candentibus etiam lamminis ustus omnem uim accusationis custodita rei salute subuertit. argui fortuna merito potest, quod tam pium et tam fortem spiritum seruili nomine inclusit.	Hye sagt der maister ain history von der trew der dyner gen den hern Und spricht: Da Marcus antonius wardt geladen für den Senat, darumb das er besagt was, er wär eprüchig worden Und trib auch unkeusch, dy unczimleich wer, Do ward sein knecht auch geladen Und gefragt von der sach des herren. Der wolt ny bekennen, Daz seim hern schiedlich wer an sein eren noch gesagen. Wy man in slug und auf hyng mit den armen Und in mit glüenden plechen prant, So groz waz sein trewm dy er zu dem hern het. Des strafft der maister das gelük Und dy natur in dem text Und spricht: Daz gelüch und auch dy natur teten unpilleich, Daz sy ain soleichen trewen geist in ain knechtleichen leib güssen, Wen der knecht was aygen.	Marcus durch bruch gerufen/ für recht zu Rome wart./ sin knecht in marters stufen/ quam, ufhenget wart,/ darumb da ser bekente die schult des heren sin/ blech glüend uf in legen/ hieß er senat zuhant/ die not in nie erwegen/ mocht, da ser hett bekant,/ das icht sin her u ferde (unwerde) würd und ouch quem in pin./ ich klage, das nature laß/ den geist goß in ein knechtisch faß/ der solcher hoer truwe was./ ich wen, das glück sich ouch vergaß, da es half schenken in.

Mügelni Henrik tehát igyekezett két bőrt lehúzni témáiról, és legalábbis két esetben – a magyar krónikáknál és a Valerius Maximus kommentároknál – ugyanazt a módszert követte. Azonban vélhetően a két „termék" közül a vers lehetett fontosabb, ahogy erre fent már a Retorika szájába adott szavak rávilágítottak. Mügelni Henrik költőként tekintett magára, olyan valakiként, aki ért a verseléshez, és tudja, hogy miként kell rövidíteni, betoldani, kiegészíteni vagy kibővíteni a szövegeket. Az utalás Valerius Maximusra az *Ungarnchronik* bevezetőjében elgondolkodtat: vajon a munkát egyidőben végezte el? Nem lehetséges, hogy már korábban megvoltak a jegyzetei, és az 1369-es dátum csak a német nyelvű fordítás átadását takarja? A művészi végcél, mármint az eredeti szöveg rímbe szedése pedig óhatatlanul felveti a kérdést, hogy melyik magyar vonatkozású műve volt fontosabb.

E kérdésekre a továbbiakban a *Chronicon* önálló, tehát nem a német szöveg latinra fordításából keletkezett részeinek és Mügelni Henrik néhány versének összehasonlításával kaphatunk választ.

Volt már szó arról, hogy Madzsar Imre is felfigyelt arra: a *Chronicon* bevezetőjében Mügelni Henrik számos egyéb versében felhasznált frázist mutat be.[116] Ezek közül néhányat közölt is, azonban elsősorban Domanovszky érvelését szerette volna alátámasztani a *Chronicon* szerzőségének kérdésében, így a szövegegyezéseknek a nyilvánvaló frázisazonosság megállapításán túl különösebb jelentőséget nem tulajdonított. A *Chronicon* bevezetőjébe azonban – eltekintve a tényleg csak stilisztikai szempontból érdekes képektől, mint például a vihar vagy a tavasz leírása – nagyon is beszédes metaforák kerültek be. Az alább közölt listán kiemelve mutatjuk azokat a részeket, amelyeket Madzsar Imre nem közölt 1908-ban:

Chronicon	**Mügelni Henrik**
De culmine huius dignitatis… *Dic ergo tellus, in talibus dignitatis gradibus secundum genus seculi monarcham si vidisti.*	*des quam er uf der hochsten wirde stufe.*
In regibus iam solus es, *qui conatur ambulare per largitatis tramines…*	*[…] der tier ein küng, in truwen folget milde phad […]*
Sanguis monet te avorum Et Caroli benignitas, Veri regis Hungarorum, ex cuius corde fluxeras.	*[…] den die natur in künig Johannes herzen fant,/ daruß der milde same quam gerunnen […]*
Actus aquile sigillat ex iusta te sententia,	der truw ein sam und war gericht wechst unde blüt uß sines herzen tigel
Nam de corde tuo stillat, lex, honor et clementia.	*gnad, fride, milde, ere, recht/ ist gar uß im geflossen […]*
Pre dulcore semper ridet Tuus leonis animus	die milde sines louwen mut stet lachen tut
Virtutibus magnanibus, Tanquam Iudas Machabeus, in armaturis vigilas, Quo terretur omnis reus, Tu strennuus ut Ionathas, Tuque largitatis bria, ut Noe, pudicitiae, Firmamentum atque via, ut Symeon iusticiae.	Des kuniges lob von Rom wirt nimmer überricht, was meister kunst uß pinsel lobes farbe stricht: […] sins louwen mut ist glich hern Jonatas und Judas Machabeus, der der beste was, wie sie in tat war ritters orden funden. küsch, rein, mild *ist er* sam Noe, dem got der werlde fride hat geswaren; geloubig sam her Josue, durch den die sunne loufen muste sp*ar*en. [9]
quanto dignius ac differentius de monte Christianitatis, Lodowico primo […] historias describemus.	O, keyser, Cristentumes berk,[10]

[116] *Madzsar I.*: Mügeln Henrik i. m. 819–821.
[117] Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 18–20., 28–33.
[118] *Mügeln, H.:* Der meide kranz i. m. 69.

A bibliai személyek tulajdonságain, és az általános, irodalmi mintának tekinthető frázisokon túl fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy Mügelni Henrik nem akármilyen toposzokat jelenített meg latin nyelven a *Chronicon*ban. Azokból a versekből, illetve frázisokból merített elsősorban, amelyeket a Luxemburgiaknak szentelt életművében. Az úgynevezett göttingeni Cod. Phil. 21 számú kéziratban fennmaradt versek egyikében a költő Luxemburgi Vak Jánost is megénekelte, akit oroszlánként mutat be, és akinek az uralkodói erényei, így a milde (largitas), az ere (honor), gnad (clementia), recht (lex) mind-mind a sasban, azaz Károlyban, a morva őrgrófban, majd római királyban nyerték el értelmüket,[119] aki János király magvából lett.[120] A két vers jól illeszkedik a *Der meide kranz* munkánkban már idézett bevezetőjéhez, ahol a szerző a közben német–római császárrá avanzsált Károlyban lelte meg az oroszlán és a sas erényeinek letéteményesét (*die der keiser beide fürt*). Figyelemre méltó, hogy a *Chronicon* bevezetőjében Mügelni Henrik kifejezetten párhuzamot von Luxemburgi Vak János és IV. Károly, illetve I. Károly és Nagy Lajos között. Ismeretes, hogy IV. Károly csak a cseh királyi címet örökölte meg apjától, a német–római királyi méltóságot Bajor Lajossal szemben sikerült megszereznie: először 1346 novemberében Bonnban – amely nem tartozott a koronázási helyek közé – ellenkirállyá választották, majd Bajor Lajos 1347. évi halála után 1349-ben Frankfurtban, immár a hagyományoknak megfelelően ismét királlyá választották, majd ugyanabban az évben Aachenban meg is koronázták.[121] Bár apja már 1346-ban meghalt a Crecy-i csatában, cseh királlyá is csak 1347-ben választották meg. Vélhető, hogy ugyanez volt Mügelni Henrik szándéka a Károly Róbert – Nagy Lajos párhuzammal is: az apja erényeit tökélyre vivő új uralkodónak állít emléket. Kérdés persze, hogy milyen konkrét következtetések levonását engedi meg a nyilvánvaló analógia. Mügelni Henrik – ahogy egyik monográfusa, Johannes Kibelka találóan megjegyezte – egész életműve antik, biblikus és középkori irodalmi exemplumokra épült, és a 14. században ismert filozófiai gondolkodást tükrözi vissza.[122] Azonban már Stackmann és Hennig is felhívta arra a figyelmet, hogy a 18–20. számú vers a Mester költeményei között az egyetlen uralkodókat dicsőítő költemény.[123] Azaz itt nem egyszerűen arról van szó, hogy

---

[119] Dem wißen louwen lob uß mines herzen mar/ flüßt. sint in milde fant in einem adelar, /des quam er uf der hochsten wirde stufe./ der selbe louwe dri naturen an im hat:/ der tier ein küng, in truwen folget milde phad,/ sin todes welf weckt er in milde rufe. […] der armen mangel frides hat ----- in vollen wol genossen/ sint das des milden louwen lut/ sie hat behut./ gnad, fride, milde, ere, recht/ ist gar uß im geflossen. Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 18. 29.

[120] Den adelar werk sines adels hat benant,/ den die natur in künig Johannes herzen fant,/ daruß der milde same quam gerunnen. Lásd Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 18. 29.

[121] Az 1346–1349 évi eseményekhez lásd *Seibt, F:* Karl IV. i. m. 149–163.

[122] *Kibelka, J.:* Der wâre meister i. m. 354–355.

[123] *Karl Stackmann:* Der Spruchdichter Heinrich von Mügeln. Vorstudien zur Erkenntnis seiner Individualität. Heidelberg 1958. 613.; *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 260.

Mügelni Henrik kihozta és leporolta egyik kedvenc toposzát a frázisraktárából, hanem arról, hogy az Anjoukat odaemelte a Luxemburgiak mellé. Erről az egyediségről és különlegességről tanúskodik a *Chronicon* és a 18. számú vers oroszlánmotívuma. Az oroszlán, akinek háromféle természete van (*der selbe louwe dri naturen an im hat*) egyenesen a *Phisiologus*ból vett kép,[124] és Mesterdalnokunk két további versében is felhasználta. A parafrázisok persze nem sikerültek tökéletesen: az oroszlán természetét, mely képessé teszi arra, hogy megérezze a vadász közelségét, teljesen átalakította, ráadásul kétféleképpen.

Mügelni Henrik, 18. számú vers	**Mügelni Henrik 212. számú vers.**	**Mügelni Henrik 213. számú vers**[125]
in truwen folget milde phad	sein fußes phat er tilget mit dem sterze	din mutes phat verstrich und laß nicht spüren den fint.

Mivel a Luxemburgiakról írott dicsvers és az Anjouk számára készített *Chronicon* bevezetője ugyanazt az oroszlán-variációt tartalmazza, nem lehet kétséges, hogy a két részlet szoros összefüggésben áll egymással. Kérdés persze, hogy mikor keletkezhetett a vers. A Mügeln-kutatók általában úgy vélik, hogy a 18–20. számú versek egy gondolati sort képeznek, mivel a 20. számú strófa legvégén Károlyt már császárnak nevezi a szerző, illetve a 18. versben arról értekezik, hogy a legmagasabb méltóság fokán áll. [126] Így a versek megszületését 1355 áprilisa utánra datálják, a János királyra való hivatkozást pedig a *Maiestas Carolina* körüli vitára vezetik vissza.[127] Ezzel szemben azonban több érvet is fel lehet hozni. Volt már szó róla, hogy a *Maiestas Carolina* már jóval korábban megbukott, csak ünnepélyes visszavonására került sor 1355 októberében. Kérdés, hogy mi értelme lett volna pont 1355 áprilisa és októbere között meggyőzni a cseh nemességet a fenti versek segítségével. Ha már a *Maiestas Carolinát* propagálta a vers, akkor sokkal inkább

[124] Phisiologus dixit […] leo tres naturas habet. Prima natura est: cum ambulat olefaciens in monte, venit ei odor venatoris; et de caueda sua cooperit vestigia sua quoqumque ierit, út non sequatur venator vestigia eius, et inveniat cubile ipsius, et capiat eum. […] Secunda natura leonis est: cum dormierit, vigilant ei oculi, aperti enim sunt ei. […] Tertia eius natura est: cum leena genuerit catulum suum, generat eum mortuum; etr leena custodit eum tribus diebus: donec veniat pater eius tertia die et, essuflans in faciem eius die tertia, suscitat eum." Lásd Phisiologus Latinus. Ed. Francis J. Carmody. University of California Publications in Classical Philology 12. (1944) 103–134.

[125] Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln II. i. m. Nr. 212–213. 255.

[126] „In keyser Karlen herzen brunn sind alle tugende funden. […] desquam er uf der höchsten wirde stufe […]." Lásd Die kleineren Dichtungen Heinrichs von Mügeln I. i. m. Nr. 18. 29.

[127] *Hennig, J.:* Chronologie i. m. 259.; A régebi irodalmat is idézve lásd *Michael Storz:* Heinrichs von Mügeln Fürstenpreis auf Karl IV. In: Literatur im Umkreis des Prager Hofs der Luxemburger. Schweinfurter Kolloquium 1992. Hrsg. Joachin Heinzle – L. Peter Johnson – Gisela Vollmann-Profe. (Wolfram-Studien 13.) Berlin 1994. 106–141., itt: 131.

az 1347/48–1355 közötti időszak jöhetne szóba. Ráadásul az *uf der hochsten wirde stufe* frázis sem biztos, hogy csak a császári címet jelöli. Pont a *Chronicon* bevezetője mond neki ellent: a *de culmine dignitatis* és az *in talibus dignitatis gradibus* nyilván csak Lajos királyi méltóságára vonatkozhatott. Állításunk igazát a *Chronicon* bevezetőjének egy további helyével tudjuk alátámasztani. Ismeretes, hogy Mügelni Henrik – igaz, hiányosan és néhol hibásan – felsorolta Nagy Lajos uralkodói titulusait is.[128] Ezek közül a Szicíliára és Apuliára vonatkozó *dominus naturalis* érdemel figyelmet. Már maga Szicília és Apulia említése is elgondolkodtató, hogy vajon miért kellett Mügelni Henriknek az itáliai háborúk után egy évtizeddel erre hivatkoznia, ha a *Chronicon* jóval később keletkezett. Azonban a *dominus naturalis* cím alkalmas lehet kormeghatározásra is. Endre herceg halála után és a nápolyi hadjáratok előtt, amikor is felvette a Szicília királya címet, Lajos magát tekintette a szicíliai trón elsőszámú örökösének, ahogy VI. Kelemen Lajosnak írt válaszleveléből kiderül, amelyben a pápa Lajos levelére válaszolva kitér a magyar király korábbi levelében foglalt követelésekre is.[129]

Kézenfekvő tehát, hogy a *Chronicon* keletkezését 1345–1347 közé tegyük. Már Wilhelm Wilmanns is lehetségesnek tartotta, hogy a latin nyelvű krónika 1346 körül keletkezett, s a mű megszületésének okát Lajos és Luxemburgi Margit házasságában látta.[130] IV. Károly még morva őrgrófként jegyezte el lányát Nagy Lajossal 1338-ban, ahogy erről saját maga vall önéletrajzában,[131] és mind az eljegyzés tényéről, mind annak 1342. évi megerősítéséről oklevéllel is rendelkezünk.[132] Azt pedig Küküllei Jánostól tudjuk, hogy 1345-ben Margit már Lajos felesége volt. Az 1346. év mindemellett egyben Károly trónra lépését is jelentette atyja halála után, és az eljegyzéssel folytatódott a már korábban is eredményes

---

128 „Nam Seruie, Bulgarie, Frigie, Pamphilie, Cracie, Rame, Macedonie, Crabacie, Dalmacie, Gallicie, Comanie rex dominusque Sycilie et Apulie naturalis." Lásd Chronicon Rhythmicum Henrici de Mügeln i. m. 233.

129 „Et cum interemptores germani tui predicti, quos nominas, sint omni iure Regni Sicilie et pertinentiarum eiusdem privati, tibi tanquam Primogenito ex Primogenito domus regni Sicilie originaliter descendenti, in solatium et consolationem tui Regnum predictum Sicilie cum pertinentis suis, quod ad manus nostras occasione perpetrati predicti sceleris asseris pervenisse, et dilecto filio Nobili viro Stephano duci, germano tuo, de liberalitate apostolica dare et locare modis et conditionibus, quibus consuaverunt tenere predecessores tui Regni Sicilie, dignaremur"; Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis de prompta collecta ac serie chronologica disposita. Ed. Augustinus Theiner. Tomus primus. Ab Honorio PP. III usque ad Clementem PP. VI. 1216-1352. Romae 1859. 708–709., itt: 708.

130 *Wilmanns, W.:* Gedicht i. m. 161.

131 „Illa hiemne in carnisprivcio tradidimus filiam nostram primogenitam Margaretham Ludovico, primogenito Karoli, regis Ungarie, et ligavimus nos contra omnem hominem." Lásd Karoli IV. Imperatoris Romanorum vita ab eo ipso conscripta et Hystoria Nova de Sancto Wenceslao Martyre. Ed. Balázs Nagy – Frank Schaer. Central European Medieval Texts. Bp.–New York 2001. 103.

132 Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae. Urkunden-Sammlung zur Geschichte Mährens 7. I. Abt. Ed. P. Ritter von Chlumecky. Brünn 1858. Nr. 188. 135–137., illetve Nr. 431. 312–314.

Luxemburgi–Anjou együttműködés, amely a visegrádi királytalálkozón kezdődött, ahol a Luxemburgiak – Károly Róbert és felesége segítségével – a lengyel királyi címről való lemondás fejében megtarthatták egész Sziléziát, amelyet még a Přemyslidák szereztek meg Lengyelországtól. E korábbi szövetségi rendszerben Lajos és Károly csak apjuk mellett léphetett fel, de 1342, illetve 1346 után már uralkodóként álltak egymással szemben. Nem tudjuk, miért maradt torzóban a *Chronicon*. Lehet, hogy talán azért, mert 1349-re ez a korábban jól működő kapcsolat – már csak Margit halála miatt is – megbomlott.

Összefoglalás

Fejtegetéseink végén a következő eredményekről számolhatunk be Mügelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményeinek rekonstruálásával kapcsolatban.

A két magyar krónika közül egyértelműen az *Ungarnchronik* keletkezett korábban, ám nem önálló műként. A ma ismert német nyelvű krónika lehetett az a bizonyos „hozott anyag", amelyről Mesterdalnokunk a *Der meide kranz*ban vall. Azaz német szövegként korábban keletkezett, de eredetileg csak az alapanyagot szolgáltatta az igazi alkotáshoz, a Lajos király tiszteletére írt *Chronicon* elkészüléséhez. Hasonlóan a Valerius Maximus fordításhoz, az alapanyag, azaz a német nyelvű prózai szöveg vélhetően Mügelni Henrik birtokában maradt, és valószínűleg jóval később, csak 1364 februárja körül került Habsburg Rudolfhoz, amikor a *Privilegium maius* miatt kitört, majdnem regionális háborúhoz vezető konfliktust sikerült elhárítani. Figyelemreméltó, hogy Henrik az *Ungarnchronik* – vélhetően a mű odaajándékozásához írt – bevezetőjében Rudolfra is azokat a kedvező exordiális toposzokat használja, amelyeket csak kedvenceinek, a Luxemburgiaknak tartott fenn.[133] Valószínű, hogy az *Ungarnchronik* eredeti rendeltetésével magyarázható a benne fennmaradt rengeteg hiba, a rosszul idézett nevek, a néhol helytelenül lefordított szöveg. Helmut Ludwig már 1938-ban megjelent értekezésében felrótta Domanovszkynak, hogy az általa tévedésnek, rossz fordításnak tekintett szöveg egyszerűen az eredeti latin kézirat német átdolgozásának és lerövidítésének következménye.[134] Hozzá kell azonban tenni: Mügelni Henrik ismert fordításai, kivonatai közül még az *Ungarnchronik* őrizte meg legjobban a mintájául szolgáló szöveg szerkezetét. Vélhető, hogy ehhez a műhöz az Anjouknak közvetlenül nem volt közük, hanem IV. Károly ajándéka lehetett Rudolf számára, aki

[133] „[…] wann ich den namen seiner wirdickeit in das buches haubt meines getichtes zu allen czeiten secz durch recht und auch von schulden, seind mir aus seinem herczen flosz stewr und ware hilff." Lásd Chronicon Henrici de Mügeln Germanice Conscriptum i. m. 105.

[134] *Ludwig, H.:* Ungarnchronik i. m. 26–37.

megismerhette belőle a hunok eredetét, akiknek országát – a Brünnben megfogalmazott trónöröklési szerződés értelmében – adott esetben meg is örökölhette volna. Az anyaggyűjtés, a latin nyelvű magyar krónikák kijegyzetelése legvalószínűbben az Anjou–Luxemburgi együttműködés fénykorában, 1345–1347 között történhetett meg, amikor IV Károlynak és Mügelni Henriknek is alapos oka lehetett arra, hogy párhuzamot vonjon az Anjouk és a Luxemburgiak között. Az alapanyagba bekerült mindenféle hír. Olyanok is, amelyek nem találtak utat a magyar krónikakompozícióba. Csak sajnálhatjuk, hogy a *Chronicon* torzóban maradt, mert szinte bizonyos, hogy Piast Erzsébet kedvezőtlen bemutatása hiányzott volna belőle, ha a szerző eljutott volna az Anjou-korig.

A latin nyelvű krónika kétség kívül Mügelni Henrik egyik legérdekesebb munkája. Itt ugyanis az Igaz Mesternek egy különleges megbízást kellett teljesítenie: mivel a magyar királyi udvarban nem lett volna fogadókészség a német nyelvű irodalomra, latin nyelven kellett verselnie, amiben – legalábbis fennmaradt művei alapján – nem lehetett gyakorlata. Mesterdalnokunk tehetségére és nyelvérzékére vall, hogy a középfelnémet rím- és ritmusképleteket tökéletesen alkalmazta a latin szövegre, illetve frázisgyűjteményének nem egy gyöngyszemét is tökéletesen átültette latinra.

Érdekes kérdésként vethető fel, melyik magyar vonatkozású műve értékesebb. A magyar krónikakutatás számára érthető okokból az *Ungarnchronik* nagyobb jelentőséggel bír. Azonban Nagy Lajos személye kapcsán nem feledhető, hogy a *Chronicon*ban olyan kép maradt fenn róla, amely a propagandistákkal lényegesen jobban ellátott Luxemburgiaknak járt csak ki addig, illetve a *Chronicon* frázisai támpontul szolgálhatnak egyes verseinek keletkezési idejéhez is. Továbbá értékesebbnek tekinthető a *Chronicon* Mügelni Henrik írói tevékenysége szempontjából is, mert a mű szövege önmagában is egyedi értéket képvisel a benne alkalmazott versformák és képek miatt is.[135]

Munkánk másik eredménye Mügelni Henrik életrajzát és életművét érinti. A Mester műveinek kronológiáját Jörg Hennig dolgozta fel, akinek számos eredményére támaszkodtunk e tanulmányban is. Azonban a neves germanista professzor saját magának állított csapdát hajdani doktori értekezésében. Amennyiben ugyanis elfogadjuk, hogy a *Der meide kranz* 1360/61–1364 februárja között keletkezett, akkor pont a két magyar krónika okoz nehézséget a mügelni életmű időrendbe állítása során. E két krónika keletkezéstörténete alapvetően befolyásolja Mügelni Henrik életéről és műveinek keletkezésrendjéről alkotott képünket is.

[135] Lásd *Karl Stackmann:* Maß und Zahl der Meisterkunst. Über die Vorherrschaft der Form in der Chronica Ungarorum Heinrichs von Mügeln. In: Projektion, Reflexion, Ferne. Räumliche Vorstellungen und Denkfiguren im Mittelalter. Hrsg. Sonja Glauch. Berlin 2011. 431–449.

Vélhető, hogy Mügelni Henrik egész élete összefonódott a Luxemburgiakkal. Ha hihetünk a nyelvtannak, akkor még megérte 1378-ban IV. Károly halálát is, azaz egész élete gyakorlatilag a cseh uralkodócsalád szolgálatában telt el. Ebben az esetben – tegyük hozzá – tényleg fiatal lehetett, amikor a *Chronicon* megírásával foglalkozott, bár kétségtelen, hogy a *Chronicon* előszavában írt *iuvenili rationis vomere historias perarare* frázis nem valószínű, hogy konkrétan az életkorára vonatkozna. Elba környéki lakhelye, amelyre 1369-ben hivatkozott, az életében fontos uralkodói központok közül Prágához esik a legközelebb, így kézenfekvő: annak ellenére, hogy a Luxemburgiak megbízásából több helyen is megfordult életében, elsősorban Prágához kötődött, és talán IV. Károly korai humanista köréhez sorolhatjuk.

Végül joggal tehetjük fel a kérdést: ki volt Mügelni Henrik? Valószínű, hogy ha nem kerülnek elő újabb életrajzi adatok, pontos biográfiáját nem tudjuk megalkotni. Azonban az életút egyes állomásainak ismeretlenségét nagyban pótolják ránk maradt művei. Mesterdalnokunk az exemplum-irodalom egyik 14. századi mestere volt, aki birtokában volt kora legmagasabb filozófiai és teológiai tudásának. Emellett – és ezt szintén tőle tudjuk – fejedelmek és királyok szolgálatában állt, így nem maradt távol a politikától sem. Műveiből, igaz parafrázisokba és exemplumokba csomagolva, képet kaphatunk a 14. század közepének és második felének nem egy fontos, a birodalmat és Közép-Európát érintő politikai eseményéről is.

THE LION, THE EAGLE, THE DONKEY AND THE TRUE MASTER

The Circumstances of the Composition of Heinrich of Mügeln's Two Hungarian Chronicles

by Dániel Bagi

SUMMARY

Heinrich of Mügeln was one of the most important 'Meistersängers' of the 14th century, having composed a lot of poetical works in medieval German. Among his texts are two chronicles devoted to the history of Hungary. One of them is the German translation of the Hungarian Chronicles, while the other is a rhythmic text composed in Latin for Lajos (Louis) I (the Great), King of Hungary. All the information about the time of writing of the two chronicles is based upon research undertaken by the Hungarian historian Sándor Domanovszky in the early 20th century. On the one hand, this paper discusses Domanovszky's thesis point by point. On the other hand, it seeks to clarify the time of writing and the circumstances of the composition of the two texts, also involving Mügeln's other work in the analysis (his poetical work *Der meide kranz*, and his Valerius-Maximus translation).

Nagy Levente

KÁLVINISTA ÉS/VAGY KATOLIKUS UNIÓ

A reformáció helyzete az erdélyi románok közt a 17. század végén*

A Magyar Királyság, valamint az Erdélyi Fejedelemség területén élő görög rítusú népek katolikus uniójára vonatkozó elképzelések Buda visszafoglalása után erősödtek fel újból. Ravasz Ferenc, a pécsi majd a nagybányai jezsuita rendház vezetője már 1687-ben megküldte Kollonichnak az unió kivitelezéséről összeállított tizenkét pontból, és az azokhoz fűzött kiegészítésekből álló tervezetét. Ravasz szerint csak az válhat a katolikus egyház tagjává, aki a püspök vagy annak megbízottja jelenlétében felesküszik a tridenti zsinat által elfogadott hitvallásra (*professionem fidei secundum Concilii Tridentini*). Ezt nemcsak a papoknak, hanem a híveknek is meg kell tenniük, ráadásul ezt a szertartást minden évben meg kell ismételni. Ravasz ezek után részletesen kifejtette, hogy miképpen valósítható meg az unió az egyházi szertartások és a mindennapi egyházi gyakorlat terén: a szertartásban csak a római pápát említsék, a többi pátriárkát ne; azokon a településeken ahol az unitusoknak nincs temploma, ne is építhessenek, hanem járjanak a római katolikus templomba; a görög és latin szertartású hívek tartsák ugyanakkor az ünnepeiket; a görög rítusú papok által mondott Miatyánkot és keresztelési szöveget át kell írni, és az azokban található hibákat ki kell javítani stb.[1] Véghseő Tamás szerint Ravasz erőtejesen latinizálni szerette volna a görög rítust, amivel még a római rítusú paptársai se mindig értettek egyet. Nemcsak Lippay György érsek jelentette ki 1652. augusztus 22-én a már egyesült rutén papokhoz írt levelében, hogy a görög szertartásokon semmit sem kíván változtatni; hanem Hevenesi Gábor (Leopold Kollonich gyóntatója) sem fogadta el Ravasznak a görög szertartás átalakítására vonatkozó elképzeléseit.[2]

Így aztán nem vette figyelembe azokat Kollonich sem az *Einrichtung des Königreichs Hungarn* – vagy ahogyan a későbbi szakirodalomban elterjedt, *Einrichtungswerk* –

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) 111 871. sz. pályázat támogatásával készült.

1 Ravasz javaslatait kiadta *Nicolaus Nilles:* Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani II. Oeniponte [Insbruck] 1885. 780–786. Részletesen bemutatja és elemzi azokat *Véghseő Tamás:* Jezsuiták és görög katolikusok Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében. In: Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából. Szerk. Szabó Irén. Sárospatak 2014. 217–220.

2 Lippay levelét lásd *Véghseő Tamás:* „...mint igaz egyházi ember...". A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza 2011. 151. Hevenesi véleményét Ravasz tervezetéről lásd *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 786.

című tervezet Ecclesiasticum fejezetében sem. Az 1688 júliusától 1689 novemberéig készült 500 kéziratoldalnyi tervezet szerzőjeként Leopold Kollonich és Franz Joseph Krapff udvari haditanácsos neve szerepel. A szakirodalom mégis Kollonich nevéhez köti az *Einrichtungswerk* létrejöttét, mivel ő volt a projektum kidolgozásával megbízott bizottság vezetője.[3] Kollonich horvát nemesi családból származott és kivételes karriert futott be a császári udvarban. Fiatal korában máltai lovagként harcolt, 1659-ben I. Lipót titkos tanácsosa, 1666-tól nyitrai, 1685-től pedig győri püspök lett. 1672-től 1684-ig a Magyar Kamara, 1692-től pedig az Udvari Kamara elnöke, 1691-től kalocsai, majd 1695-től esztergomi érsek. Buda visszafoglalásának napján XI. Ince pápa bíborossá nevezte ki, és a következő évben megbízta a császár az *Einrichtungswerk* kidolgozására létrehozott bizottság irányításával.[4] Az *Einrichtungswerk* az Ecclesiasticum című fejezetében a visszahódított (Neoacquistica) területeken rekatolizációt sürgetett ugyan, de elismertnek nyilvánította a lutheránus és református, megtűrtnek pedig a görögkeleti, az antitrinitárius és a zsidó egyházakat. A katolikus unióról a tervezetben nincs részletesen kidolgozott program, jóllehet a rutének – akiknek a papjai és püspökei „megértették, hogy az unió révén nemessé válhatnak és betagozódhatnak a papságba, és ennek következtében a világi hatalom és a parasztok terheitől mentesülhetnek"[5] – egyesülését dicsérték az irat szerzői, és követendő példaként állították a többi görög rítusú magyarországi püspök elé is.

A fentieknek megfelelően az 1691. december 4-én, Erdély közjogi berendezkedésének és a Habsburg Monarchiába való integrálásának alapdokumentumaként kiadott Diploma Leopoldinum első pontja kimondta, hogy az erdélyi fejedelemségnek a recepta religiók rendszerére épülő vallási és egyházi ügyei változatlanok maradnak, és a jezsuitákat sem engedik be az országba. Később azonban egyre több engedményt kaptak a katolikusok: az 1693. április 9-én kiadott császári pótdiplomában az uralkodó megengedte, hogy a katolikusok egyházukat és vallásgyakorlatukat állandósíthassák, megnyitva egyúttal a jezsuiták törvényesítése felé is az utat. Az egy hónappal később kiadott úgynevezett Alvinczy-féle resolutio (1693. május 14.) már nemcsak a reformátusoknak, hanem a katolikusoknak is előnyt biztosított a guberniumi hivatalok betöltésében. 1696-ban Illyés András esztergomi kanonokot és szebeni prépostot

---

[3] Az Einrichtungswerk modern kiadása: Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690). Hrsg. János Kalmár – János J. Varga. Stuttgart 2010. Lásd még *Varga J. János:* Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az Einrichtungswerk. Századok 125. (1991) 440–459.

[4] Kollonich unióban játszott szerepéről lásd *László Szilas:* Kardinal Kollonitsch und die Kirchenunion der Rumänen Siebenbürgens. In: Leopold Graf Kollonitsch. Sonderausstellung im Maltesermuseum Mailberg. Bearb. v. Werner Lamm. (Schriftenreihe des Malteser Museums Mailberg. Band 6.). [Mailberg 1981.] 25–30. (Szilas László nehezen hozzáférhető tanulmányának beszerzéséért Toma Katalinnak tartozom köszönettel.); *Marton József:* Die Persönlichkeit von Leopold Kardinal Kollonich. In: Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei. Band II. Hrsg. Johann Marte et al. București 2015. 97–110.

[5] Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn i. m. 107.

ugyan kinevezte erdélyi püspökké az uralkodó, de Illyés a főkormányszék 1697. július 30-án kelt rendelete értelmében kénytelen volt elhagyni az országot.[6]

Az unióról folytatott tárgyalások során nemcsak Ravasz Ferenc említett tervezete hathatott bátorítólag a jezsuitákra, hanem az is, hogy a rutének unióját egyengető De Camillis püspök kérésére I. Lipót az 1692. augusztus 23-án kibocsátott kiváltságlevelében elrendelte, hogy a görög katolikus papokat is ugyanazok a jogok illetik meg, mint amilyeneket a törvények a latin szertartású klérusnak biztosítanak. Egyúttal felszólította a császár a földesurakat, hogy ne csorbítsák a görög katolikus papok jogait, és biztosítsanak az unitusoknak telkeket a templomok, parókiák, temetők és iskolák számára.[7] Valószínűleg az unitusok kiváltságairól szóló ígéretek és rendeletek bátorították arra a jezsuita Baranyi Pált is, hogy Erdélybe érkezése után Teofil vladika elé terjessze uniós elképzeléseit.

Teofil vladika és a katolikus unió

Az 1697 februárjában Gyulafehérváron tartott zsinaton az erdélyi román esperesek elfogadták Teofil vladika vezetésével a katolikus uniót. Teofilt még 1692. szeptember 18-án a havasalföldi Teodosie érsek szentelte vladikává. Miután Erdélybe visszatért, 1692. december 18-án Bánffy György kormányzó is megerősítette őt hivatalában, elfogadtatva vele a hagyományosan bevett kondíciókat, és egyúttal a kálvinista szuperintendens jurisdictiója alá helyezve őt.[8] Az 1697. évi zsinatig Teofil vladika tevékenységéről nincsenek adataink. Tudjuk viszont azt, hogy a fent említett zsinaton részt vett Baranyi Pál (1657–1719, álneve: Bárány László) jezsuita is, akinek kulcsszerepe lehetett abban, hogy a zsinaton összegyűlt tizenkét román esperessel Teofil elfogadtatta az uniót.[9]

---

[6] A Diploma Lepoldinum és a többi említett császári rendelet kiadását lásd *Szász Károly:* Sylloge tractatum. Claudiopoli 1833. 70–115. A kérdésről lásd még *Molnár Antal:* Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Bp. 2008. 226–229.

[7] A diploma kiadását lásd *Hodinka Antal:* A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára I. Ungvár 1911. 347. A kérdésről lásd még *Véghseő Tamás:* „...mint igaz egyházi ember..." i. m. 137.

[8] Bánffy Teofil vladikát megerősítő határozatát kiadta *Jakab Elek:* Adatok az erdélyi reformátusok egyházi történetéhez. Történeti Lapok 1. (1874) 27. sz. 442–444. Teofilról nincs komolyabb életrajzi összefoglaló, legutóbb életéről lásd *Iacob Mârza:* Die Bischöfe Teofil und Atanasie. In: Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei I. Hrsg. Johann Marte et al. București 2010. 97–103.

[9] Baranyi 1657. január 25-én született Jászberényben. 1674. október 27-én lépett be a jezsuita rendbe Trencsénben. Valamikor 1690 után érkezett Erdélybe. 1697-ig életéről csak a Nilles által közölt kalandregénybe illő adatok állnak rendelkezésre (Erdélyben a kálvinista főurak miatt folyamatosan életveszélyben volt, ezért álnéven és álruhában kellett járnia, éjszaka az erdőben „ellenséges indulatú eretnek nemesek és cselédjeik" támadták meg, akiket karddal kergetett el; szintén karddal a kezében harcolva mentett meg egyszer egy székely falut a portyázó tatároktól stb.). Baranyi Pálról nincs modern biográfia. Életének eseményeit Nicolaus Nilles alapján ismertetik a későbbi szerzők. Minderről lásd *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 188–192.; *Némethy Lajos:* Baranyi Pál pesti plébános élete. Religio 46. (1887)

Jelen tanulmánynak nem célja a katolikus unió történetének részletes ismertetése, ezért csak jelzem, hogy további kutatások révén lehet majd eldönteni azt, hogy milyen szerepe volt Baranyi „titkos ügynöki" tevékenységének Teofil meggyőzésében, és milyen mértékben befolyásolták a román vladikát más tényezők is az unió elfogadásában. Bethlen Miklós ugyanis nem Baranyinak, hanem elsősorban Apor Istvánnak, és a szintén jezsuita Vízkeleti Csete Istvánnak[10] tulajdonította Teofil rákényszerítését az unióra. Történt ugyanis, hogy Teofil szerződéssel megvásárolt Bethlentől ezer köböl búzát. Bethlen el is kezdte szállíttatni a búzát a szebeni és gyulafehérvári raktárakba. A vladika 4000 forintos kötelezvényt adott Bethlennek a búza áráról. Az 1697. évi országgyűlésen azonban Bánffy György kormányzó megfenyegette Teofilt, hogy ha nem vonja vissza a Bethlennek adott kötelezvényt és nem tőle vásárol a továbbiakban búzát, akkor „még magában a püspökségében is kárát látja". Ezek után „odajött a püspök is [Bethlenhez] majd' félholtan és reszketve kér, könyörög, adjam vissza a kötelezvényt, engedjem, hogy elálljon az egyezségtől, másképp jaj neki. Azt feleltem: az üzlet megtörtént, én ezt már nem tehetem, hanem várom tőle a pénzt, de azért nem kell ennyire félnie, elvégre jog és a körülmények javunkra szólnak. Reményvesztve megy el, megegyezik újra más 1000 köbölben a kormányzó úrral, Bethlen Gergellyel, Keresztesi Sámuellel, Pekri gróffal, személyének és püspökségének védelméért Apor gróf úrhoz és Vízkeleti Péterhez [minden bizonnyal a másoló elírása, a helyes alak: Vízkeleti páterhez] is folyamodik: innen ered az oláh pásztorok általa megígért szövetsége a katolikus urakkal, amit ugyan nem ért meg".[11]

Teofil nemcsak az erdélyi arisztokrácia üzleti tranzakcióiba bonyolódott bele, hanem a havasalföldi vajda, Constantin Brâncoveanu (ur. 1688–1714) titkárának, Dindár Lászlónak köszönhetően a román vajda és a havaselvi érsek előtt is egyre rosszabb hírbe keveredett. Dindár, aki erdélyi indigenátussal is bírt, 1690–1699 között rendszeresen járt Brassóba és Szebenbe tárgyalni a Guberniummal és Rabutin erdélyi főhadiparancsnokkal. Bethlen Miklós szerint azzal fenyegette Teofilt, hogy „kivetteti a püspökségből részegeskedése, néha betegségében való húsétele és az oláh

---

II. félév 35. sz. 273–277.; *Ladislaus Lukács S. I.:* Catalogus generalis, seu nomenclator biograficus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773). Pars I. Romae 1987. 60.; *Marton József:* A gyulafehérvári vallási unió (1697–1701). Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina 48. (2003) 1. sz. 115–119. A Bárány László álnévről lásd *Némethy L.:* Baranyi Pál. i. m. 273.

[10] Vízkeleti Csete István prédikációiról legutóbb lásd *Knapp Éva:* Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János). Irodalomtörténeti Közlemények 106. (2002) 261–294.; *Gábor Csilla:* Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről. Studia Litteraria 45. (2007) 227–241.; *Bartók István:* Lojalitás vagy Habsburg-ellenesség? Kuruckodó jezsuiták a 18. században. In: Kuruc(kodó) irodalom. Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról. Szerk. Mercs István. Nyíregyháza 2013. 22–32.

[11] Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei. Ford. Kulcsár Péter. In: Bethlen Miklós Levelei II. Összegyűjt., s. a. r. Jankovics József. Bp. 1987. 1210.

papoknak második házasság engedése miatt."[12] Bethlen beszámolói alapján úgy tűnik tehát, hogy Teofil vladika nem belső meggyőződésből, hanem a hétköznapi szorult helyzetéből való kimenekülés reményével fordult Apor Istvánhoz és a kolozsvári kollégium jezsuita tanárához, Vízkeleti Csete Istvánhoz. Apor és Vízkeleti minden bizonnyal az unió elfogadását kérték Teofiltól a segítségért cserébe.

Azt nem tudjuk, hogy Baranyi mikor került kapcsolatba Teofillal, de az biztos, hogy a vladika által összehívott zsinaton 1697 telén részt vett. A zsinat első napján Teofil vladika nagyhatású szónoklatot tartott a magyar kálvinista fejedelmek és püspökök részéről az erdélyi románság irányába megnyilvánuló borzalmas elnyomásról. Teofil szerint a kálvinisták kidobálták a románok templomaiból az ikonokat; szerdán és pénteken (böjtnapokon) lelki üdvük megőrzése érdekében a román hívek kénytelenek voltak két fazékban főzni: az egyikben saját maguknak, a másikban pedig az esetlegesen ellenőrzésre érkező kálvinista vizitátornak; a kálvinista szuperintendens parancsára kénytelenek voltak elfogadni az eretnek tévelygésektől hemzsegő román könyveket (*recenset veneratissimos libros haerresi infectos, ab ipsis idiomate editos*). Majd egy igazi rémtörténettel (Apafi Száva vladikát arra akarta ravaszul rávenni, hogy megkereszteljen egy kutyakölyköt) zárta beszédét, mely a későbbi görög katolikus román értelmiségiek tollán nagy karriert futott be.[13] Az egészben az a furcsa, hogy ilyen mérvű panaszkodásnak semmi nyomát nem találni a fejedelmek idejéből. Vajon csak az addig elfojtott indulatok szabadultak fel spontán módon a román vladikából, vagy netán Baranyi sugallatára fogalmazódtak meg azok benne?[14] Silviu Dragomir azt is felvetette, hogy a zsinat iratai hamisítványok.[15] Az biztos, hogy a három ülés jegyzőkönyvét és a határozatokat nem Teofil jegyezte le, ő ugyanis nem tudott latinul. Mivel a zsinatról semmilyen más dokumentum nem maradt fenn, ezért vélte úgy Dragomir, hogy a jegyzőkönyveket és a határozatot Baranyi hamisította. Az is elgondolkodtató, hogy Teofil szónoklatának a Száva vladika megcsúfolására előadott kutyás anekdota nem valós eseményt mesél el, hanem

---

[12] *Bethlen Miklós:* Önéletírása I–II. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1955. II. 50.

[13] Íme, röviden a történet Teofil előadásában: Apafi Mihály egyszer Balázsfalván úgy akarta elveszejteni Brankovics Száva (megh. 1683) vladikát, hogy egy asszonynak megparancsolta, hogy vigyen oda a vladikának egy bepólyált kutyakölyköt és mondja azt, hogy a beteg gyermekét hozta megkeresztelni. A vladika azonban rájött a csapdára, böjt lévén egy retekkel kínálta a kutyakölyköt, de az nem akarta megenni. Utána egy darab húst adott neki, mire a kutya azt megette. Ekkor azt válaszolta Száva a fejedelemnek: ez a gyermek nem a mi vallásunkon van, mert böjt idején húst evett, ezért nem keresztelem meg. *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 165–166.

[14] Jancsó Benedek szerint „bizonyára Baranyi jezsuita adta a szájába" e szavakat Teofilnak, majd így folytatja: „Így lett aztán a magyar jezsuita által az erdélyi kálvinista fejedelmek és püspökei ellen kieszelt vádból fegyver a román nemzetiségi politikusok kezében a magyar nemzet ellen". Lásd *Jancsó Benedek:* A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I. Bp. 1896. 615.

[15] *Silviu Dragomir:* Documente apocrife privitoare la începutul unirii cu romano-catolicii (1699–1700). Cluj 1990. 12.

csupán eruditus imitáció. A történet a 16. század végi Velencébe emigrált monemvasiai görög püspök, Hierotheosz világkrónikájában (*Vivlion istorikon*, Velence 1631) bukkan fel először, csak abban éppen II. Mohamed szultán űz gúnyt a kutyás történettel a konstantinápolyi pátriárkából.[16] Teofil erdélyi volt, és ha latinul nem tanult meg, akkor biztosra vehetjük azt is, hogy olyan iskolába se járt, ahol görögül megtanulhatott volna. Épp ezért nagyon valószínű, hogy Baranyi sugalmazta Teofilnak a történetet, annál is inkább, mert Hierotheosz művét a jezsuiták adták ki.

A zsinat során meghozott határozatot Teofil 1697. március 21-én kelt levelében küldte meg a császárnak. Ebben a zsinat résztvevői kinyilvánították, hogy elfogadják a firenzei zsinat (1439) által a keleti egyház egyesülésének feltételeként szabott négy pontot: 1. a pápa az egész keresztény egyház látható feje; 2. létezik a purgatórium; 3. az eucharisztiában elegendő a kovásztalan kenyér is; 4. a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik (filioque). Cserébe azonban a következőket kérték a zsinat résztvevői a császártól: 1. a görög szertartású papok és szerzetesek ugyanazokat a jogokat élvezhessék, mint amelyeket a négy bevett erdélyi vallás (kálvinista, lutheránus, katolikus és unitárius) papjai is élveznek; 2. minden faluban a román papnak is legyen parokiális háza; 3. a román pap csakis a saját püspökétől függjön, és semmiképpen sem a világiaktól.[17]

A zsinat során az esperesek ragaszkodtak ahhoz, hogy az említett négy ponton kívül semmilyen más újítást ne vezessenek be az új román egyházba, azaz maradjon meg a régi szertartás, a kalendárium, valamint a görögkeleti egyházban használt egyházi törvénykönyv, a pravila is. Az uniót elfogadók, úgy is mint egyház, és úgy is mint az egyház tagjai (tehát az uniált egyház mint intézmény, és az unitus hívek mint személyek) többé ne legyenek megtűrtek, hanem a „haza bevett fiai legyenek" (*nec habetur uniti amplius ut tolerati, sed ut patriae filii recepti*).[18] Annak ellenére, hogy ezek a kitételek az uralkodónak felküldött zsinati határozatba már nem kerültek be, jól mutatják a román klérus igényeit, melyeket az erdélyi fejedelmek által korábban adott kiváltságok nem tudtak orvosolni. Persze, meglehetősen furcsa volt a román papságnak ez a hirtelen jött politikai öntudatra ébredése. Vajon miért nem lépett fel korábban soha az erdélyi román klérus azért, hogy a haza bevett fiai legyenek, és vallásuk is recepta religio legyen? Vajon honnan tudhatták a zsinat résztvevői, hogy mindezeket a jogokat egyáltalán kérhetik? Vajon nem arról van-e szó, hogy az unióra való rábeszélés közben épp Baranyi vetette fel ezeket a lehetőségeket a román papoknak?

---

[16] *Émile Legrand:* Bibliographie hellénique XVIIe siècle I. Paris. 1894. 290–298.; *Dragomir, S.:* Documente i. m. 12–14. A történet szerint a szultán arra akarta volna rávenni a pátriárkát, hogy szenteljen fel egy szerzetes ruhába öltöztetett kutyát.

[17] *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 169–170.

[18] Uo. 168.

A román unitusok és az erdélyi kálvinista nemesek

Az erdélyi protestáns főurak már korán felfigyeltek a saját pozícióikat gyengítő unió veszélyeire. Bethlen Miklós Apor Istvánnal és Bánffy Györggyel 1697 novembere és 1698 áprilisa között Bécsben járt tárgyalni a Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis felettes kormányszervvel. Főleg Erdély adójával kapcsolatos kérdéseket tárgyaltak, de határozat született a kancellária mellett felállítandó levéltárról is.[19] Önéletírásában Bethlen feljegyezte, hogy Franz Ulrich Kinsky cseh főkancellár már akkor mutatott nekik egy memorialét, melynek „legelső punctuma ennek az uniónak kívánása" volt. „Mű ketten a gubernátorral mondók, hogy mű Erdélyben ennek a memorialénak hírét sem hallottuk, az, mint látjuk, az erdélyi három és kiváltképpen reformata religio ellen vagyon. […] Mű eleget protestálánk, és a császárnak is memorialét adánk róla, kinek is párja megvan, de azt csak concludálák, resolválák."[20]

Ugyanennek az aggodalmának adott hangot Bethlen már 1697 szeptemberében is, amikor értesült a Teofil helyébe megválasztott új püspökről (Athanasius): „Félek, hogy az Isten minket bizony megbüntet azért az oláh nemzetségért, hogy olyan semmirevalónak tartják [értsd tartjuk] őket, és különben nem viselünk gondot rájuk."[21] Épp ezért Teofil vladika 1697 júliusában bekövetkezett hirtelen halála után (azt is híresztelték, hogy megmérgezték) az erdélyi protestáns rendek már szerették volna bebiztosítani magukat, és igyekeztek számukra megbízható jelöltet állítani a vladikaságba. Naláczi István és Bánffy György gubernátor egy „a mü [azaz kálvinista] fehérvári scholánkban grammatikát tanuló ifjacskát, bábolnai oláh pap fiát"[22] (ez volt Athanasius) tették valdikává – írta Bethlen Miklós. Athanasius a régi bevett szokás szerint át is ment Havasalföldre, hogy az ottani pravoszláv metropolita püspökké szentelje. Ez 1698. január 22-én meg is történt. Az épp ott tartózkodó jeruzsálemi pátriárka Dostiheus részletes instrukciók kíséretében esküvel kötelezte Athanasiust arra, hogy ne hagyja el a görögkeleti vallást.[23]

Közben a már említett erdélyi követségnek (Bánffy, Bethlen, Apor) sikerült Bécsben kieszközölnie azt (1698. április 14.),[24] hogy az erdélyi románok nemcsak a katolikus, hanem bármely bevett vallás (kálvinista, lutheránus, unitárius) egyházával

---

[19] A tárgyalásokról lásd *Trócsányi Zsolt:* Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp. 1988. 62–66.

[20] *Bethlen M.:* Önéletírása i. m. II. 50–51.

[21] Bethlen Miklós levele Keresztesi Sámuelnek. Bethlenszentmiklós, 1697. szept. 1. In: Bethlen Miklós levelei i. m. 574. Lukács Olga azt írja, hogy a reformátusok pert indítottak erkölcstelenség vádjával Teofil ellen, de én erre nem találtam adatot. Lásd *Lukács Olga:* Habsburg valláspolitika Erdélyben a XVII–XVIII. század fordulóján. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 811.

[22] *Bethlen M.:* Önéletírása i. m. 51.

[23] Dositheus instrukcióit lásd Biserica Ortodoxă Română 8. (1884) 10. sz. 714–723.

[24] A tárgyalásokról szintén lásd *Trócsányi Zs.:* Habsburg-politika i. m. 282–283.

egyesülhetnek, és akik ezt megteszik, ugyanolyan kiváltságokban részesülnek, mint a bevett egyházak más tagjai.[25] Ez kétségkívül nagy lehetőség lett volna az erdélyi protestantizmus számára, de mint később látni fogjuk, a lutheránusokkal és az unitáriusokkal egyetlen román sem egyesült, a kálvinistákkal pedig csak kevesen. Maga Athanasius (aki, mint fentebb már említettem, kálvinista iskolába járt és a kálvinista rendek jelölték a püspökségre) sem élt ezzel az eséllyel. Havasalföldről való hazatérte után ugyanis nem a kálvinista gubernátorhoz ment, hogy aláírja a hagyományos kondíciókat, hanem a jezsuita Baranyi rábeszélésére 1698. október elejére zsinatot hívott össze Gyulafehérvárra, mely újból kimondta az egyesülést Rómával.[26]

Igaz, ehhez az is kellett, hogy Baranyi Bécsből Lipót resolutiója (1698. április 14.) mellett Kollonichnak a román papsághoz (*ad clerum valachicum*) intézett felhívásával (1698. június 2.) térjen vissza Gyulafehérvárra 1698 júliusában. Kollonich okmánya azért bír különleges fontossággal, mert abban az érsek csak a római katolikusokkal egyesülő román klérusnak tett ígéretet arra, hogy „kedvezésünket és mindenre kiterjedő különleges oltalmazásunkat felajánljuk és tanusítsuk", valamint, hogy „mind személyetekben, mind egyházaitokban, s minden egyébben, ami ezekkel kapcsolatos, ugyanolyan kiváltságokkal és a közterhektől és közszolgálatoktól való mentességgel lesztek felruházva, mint amelyeket a latin rítusú egyházi személyek és egyházi vagyonok a Szent Kánonok előírása alapján a gyakorlatban élveznek".[27]

Mindezek után a császár 1699. február 28-án kiállította az uniót elfogadó és megerősítő diplomáját, melyet 1699. szeptember 8-án az erdélyi országgyűlés ki is hirdetett, így az törvényerőre emelkedett.[28] Az egyesülési szándék megerősítése végett 1700. szeptember 4-én generális zsinatot hívott össze Gyulafehérvárra Athanasius, amelyen immár 54 esperes és 1563 pap nyilatkozott az unió elfogadása mellett. Ezzel a nyilatkozattal utazott fel 1701 februárjában Athanasius Bécsbe vikáriusa Melentie, Rácz István,[29] valamint Karl Neurauter jezsuita kíséretében. 1701. március 25-én a bécsi Szent Anna kápolnában Kollonich újból püspökké szentelte Athanasiust. Hazatérte után 1701. június 25-én Athanasiust Apor István saját hintóján ünnepélyes körmenetben vitte a gyulafehérvári román

[25] *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 194–195.; *I. Tóth Zoltán:* Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792. Máriabesenyő–Gödöllő 2005. 24–25.

[26] *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 203–205.

[27] Kollonich diplomáját többször kiadták, én Bod Péter alapján idézem. Lásd *Bod Péter:* Az Erdélyben lakó románok rövid története (1764). Ford. Imregh Mónika. In: Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve (1745, 1764). Szerk. Gudor Botond. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda 2012. 160., 161.

[28] A diplomát lásd *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 224–227.

[29] Rácz István román unitus nemes, gyulafehérvári udvarbíró, Apor István pártfogoltja volt. Életéről lásd *Avram Andea:* Între știință de carte și cursus honorum: Ștefan Raț (circa 1660–1720). Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu" din Cluj-Napoca 54. (2015) 51–67.

templomba, ahol a román vladikát beiktatták püspökségébe.[30] Ezzel az aktussal az erdélyi románok katolikus uniója befejezettnek mondható.

Ezen események közepette az erdélyi kálvinista rendek megpróbáltak szervezetten is fellépni az unió ellen. Erre leginkább alkalmas terepnek az országgyűlés kínálkozott. A gyulafehérvári országgyűlés 1698. október 20-i határozata (10. articulus) ki is mondta, hogy mivel „ezen materiában nem annyira a religiót kell respectálnunk, végeztük úgy felőle, hogy ő felségét alázatosan megtaláljuk és instáljuk azon, hogy ő felsége azt a natiót és annak papjait, melyet régi eleink az három natio közé soha nem recipiáltak, magok közé nem incorporáltanak, annál inkább egyarányú szabadságban őket és papjait élni nem engedték, ő felsége ez iránt is azon natiónak nagyobb szabadságot, a minemű eddig volt, ne engedjen a három natiónak injuriájára és praejudiciumára, nagy megszomorítására. Azalatt penig, míg ez ő felsége megtanálása és kegyelmes arról való resolutiója leszen, hogy mint addig, ezután is az oláh papok szintén úgy adózzanak, non obstante, ha szintén religiójokat változtatták is, sőt földesúroknak is, amint eddig, úgy ezután is szokott honoráriumokat adják meg, közönséges akaratból végeztük".[31]

Ez a határozat sok szempontból érdekes visszfényt vet arra, hogy mik lehettek a románok közti reformációs misszió hiányosságai és problémái, valamint, hogy politikai és társadalmi téren mit nem mertek meglépni az erdélyi kálvinista rendek és fejedelmek, akik jó érzékkel tapintottak rá arra, hogy az unió számukra nem vallási, hanem elsősorban társadalmi és gazdasági kérdés. Felsejlett ugyanis előttük, hogy ha az uniót elfogadó román papok – sőt itt-ott az a hír is lábra kapott, és majd az 1701. évi úgynevezett II. Diploma Leopoldinumba szövegszerűen is bekerült passzus szerint, a világiak is – ugyanazokban a kiváltságokban részesülnek, mint a római katolikus status tagjai, akkor az a negyedik rendi nemzet kialakulásához fog vezetni. Ezért kérték a királyt, hogy ne adjon nagyobb szabadságot a román natiónak, jóllehet maguk a románok majd csak jó száz évvel később fognak fellépni azzal a követeléssel, hogy ismerjék el őket negyedik rendi nemzetként. A 17. század végén még egyetlen román unitus püspök sem állt elő ilyen követeléssel.

A katolikus unió kiváltotta sokk hatására az erdélyi kálvinista magyar rendek és a görögkeleti román papság között addig soha nem látott együttműködés jött létre. A Református Főkonzisztórium 1699. június 18-i ülésén határozott arról,

---

[30] Bethlen Miklós leírása az eseményről: „Apor István összegyűjteté véle sub titulo generalis synodi et sub poena fl. 60 [egyetemes zsinat címén 60 forint büntetés terhe alatt] a szegény oláh papokat circiter ezerkétszázat Fejérvárra, és ott aranyos papi ruhába, mitrába öltöztetvén a maga Apor házában, maga hintaján solennis processióban [ünnepélyes körmenetben] vivé az oláh templomba, és installálák püspöknek." *Bethlen M.:* Önéletírása i. m. 51. Minderről lásd még *Marton J.:* A gyulafehérvári i. m. 113–115.; *Mârza, I.:* Die Bischöfe i. m. 109–113.

[31] Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: EOE) XXI. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 407.

hogy „a Hunyad vármegyei oláh papok […], kik a reformata religióval uniálták magokat, a méltóságos Guberniumot supplicatióval kell megtalálni, hogy az ő felsége kegyelmes resolutiója szerint manutenealtassanak és contra persecutores manutenealtassanak [fennmaradjanak és a zaklatók ellen maradjanak fenn]".[32]

Amikor a tíz, alább említendő hátszegi kálvinista román pap megbüntetését kérte Athanasius Kollonich érsektől, akkor a Főkonzisztórium oltalomlevelet adott ki számukra.[33] A gyulafehérvári „oláhok, görögök és rácok" az 1701. július végén kelt supplicatiójukban keserűen panaszolták fel a Guberniumnak Athanasius püspök visszaéléseit: „Tudniilik az mi örökös régi eleinktől reánk maradott templomink minden dísztől és isteni szolgálattól, és minden egyéb vallásunk szerént végben viendő rendtartásinktól megtiltatott, bizonyos időkig pecsét alatt is volt. […] Alázatosan könyörgünk nagyságtoknak, kegyelmeteknek és kénszerítjük az élő Istenre is, hogy minket ebben az vallásunkban való megmaradásunkban segíteni s ez iránt dolgunkat folytatni méltóztassék. Közülünk egynéhány nemes embert minden törvény s igazság nélkül ország törvénye ellen arrestáltatott [Athanasius], kiket meg is veretett nemesekkel, úgy mint Görög Dimát, akit megveretett; Groza Izsák uramot bizonyos üdőkig tömlecezte, Horváth János uramot is, másokkal rútul bánt, minket németekkel fenyeget, akasztófával, papjainkkal együtt, azt mondván, hogy őkegyelmének sem az méltóságos Regium Gubernium, sem az Nemesország, sem egy, sem más nem parancsol, mi pedig az ország törvényéhez alkalmaztatjuk magunkot szegény fejünk, mint őfelsége igaz hívei."[34]

Ilyen atrocitásokra a református fejedelmek idején, nemhogy a román vladika, de egyetlen magyar kálvinista püspök sem vetemedett a református misszió érdekében. A fentieket látva a Gubernium sem válogatott az eszközökben, ha arról volt szó, hogy borsot törjenek Athanasius orra alá. Sikerült is Athanasiusnak a kolostorban üzemeltetett sörfőzdéjét és borkimérését szétveretni. A feladattal nem mást, mint Nagyszegi Gábort bízták meg a kálvinista rendek. Nagyszegi „szegény nemes,

---

[32] *Sipos Gábor:* Consistoriul Reformat Suprem şi problema unirii religioase a românilor. Annales Universitatis Apulensis Series Historica 6. (2002) 2. sz. 107.

[33] „Az mi reformáta religionkkal eddig magokat uniált oláh papokat, úgy mint Hunyad vármegyében bajasdi Farkas Józsefet és Popa Jánost, barbátvizi Popa Jánost, párosi Popa Stefánt, macsesdi Popa Pétert, fejérvizi Popa Pétert, szacsali Popa Györgyöt, felsőszálláspataki Popa Miklóst, felsőszálláspataki Popa Pétert, Popa Czikult és Popa Andrást, hátszegi Popa Györgyöt, Popa Jánost és az György fiát, bári Popa Jánost fiastól, váraljai oláh papot, és az öreg Popa Jánost ugyanoda valót és batizházi Czirka János papot, hogy az minemű conditiókkal magokat magok jó akaratja szerént az mi ecclésiánkkal uniálták, azokban mi és a mi vallásunkon való püspök és az egész ministerium őkegyelmeket megtartjuk, és vallásukban, rítusukban semmi erőszakot és változást tenni nem igyekezünk, hanem éljenek religiójoknak azon szabadságával, valamint eleitül fogva itt Erdélyben éltenek őkegyelmek és az őkegyelmek eleik." Az 1700. nov. 28-i oltalomlevelet kiadta *Sipos Gábor:* A reformáció továbbélése a hátszegi románok között. Europa-Balcanica-Carpathica-Danubiana 2. (1995) 358.

[34] ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára Collectio Hevenesiana (a továbbiakban: EK Coll. Hev.) 24. fol. 83–86.

másképpen meglehetős értelmes írástudó, pápistából oláh vallásra állott ember"[35] volt, aki a román pópák között unióellenes mozgalmat szervezett. Később azonban, mikor Rabutin letartóztatta Nagyszegit, a kálvinista főurak kihátráltak mögüle. Nem úgy Czirka János nevű „magyar, deák, olvasást tudó, értelmes és tudós oláh pap" mellől. Czirka Athanasius ellen izgatott, azt állítva, hogy a románok már uniálták magukat a kálvinistákhoz, így a Rómával való uniót nem fogadhatják el. Czirka „megfogatott és vasban tartatott a monastériában [Athanasius kolostorában]: ez [azaz Czirka] elszaladott vasastól a mű fejérvári kollégiumunkba, és én [Bethlen Miklós] titkon küldtem Enyedre, és ott in latibulo [rejtekben] tartattam majd hét hétig; osztán a gubernátor és több református urakkal aperte [nyíltan] pártját fogók, collocálók [elhelyeztük] Hunyad vármegyében a refomata oláh ecclésiában, fizetést is rendelvén neki, de lehetetlen lőn […] ott bátorkodnia, hanem el kelle bujdosnia" – írta Bethlen Miklós.[36] Czirkának ezután nyoma veszett, és csak a Rákóczi-szabadságharc idején, 1707 tavaszán bukkant fel újra Erdélyben. Ekkor rövid időre még a régi nagy rivális, Athanasius püspöki székét is elfoglalta. Néhány hónap múlva azonban távoznia kellett Gyulafehérvárról, és Horváth András kolozsvári jezsuita szerzetes vezetésével harminchárom uniált román esperes eljárást indított ellene. II. Rákóczi Ferenc segítségével sikerült Máramarosba szöknie, ahol a fejedelem püspökké nevezte ki. 1710-ben újabb eljárás indult ellene, ezúttal a császári hadsereg le is tartóztatta és halálra ítélte.[37]

Az országgyűlés által elrendelt ankét

A katolikus unió hatásait szerették volna ellensúlyozni a rendek azzal az ankéttal is, melyet az erdélyi országgyűlés rendelt el 1698 végén. A vizsgálat során minden erdélyi románt meg kellett kérdezni arról, hogy meg akar-e maradni régi vallásában, vagy akar-e csatlakozni valamelyik bevett felekezethez. Az országgyűlés tíz bizottságot állított fel, mindegyik bizottságban négy-négy tag volt a négy-négy bevett vallásból. A Gubernium a következő instrukciót adta a bizottságoknak: „Egy processusban az egyik főbíró egy assessorral, máshova más főbíró egy assessorral és a többiekben, kiben a viceispánok egy-egy assessorral, kiben két becsületes assessor vagy nemes ember menjenek ki és azokban a satiokban convocaltassanak az ott küvül való oláh papok és falubeliek minél felesebben és azok előtt olvastassék ez az ő felsége kegyelmes resolutiója és kérdeztessék meg nemcsak a papok, hanem a hallgatók is, hogy micsoda állapotban akarnak maradni, vagy melyik religióval akarják magokat uniálni, jelentvén a nemes ország (exceptis

[35] *Bethlen M.:* Önéletírása i. m. 52.
[36] Uo. 59.; *I. Tóth:* Az erdélyi i. m. 28.
[37] Czirkáról legutóbb lásd *Florin Dobrei:* Iov Ţirca (Circa) – Ein Hierarch und Gegner der Union der Siebenbürger Rumänen mit der Kirche Roms. In: Die Union II. i. m. 322–347.

dominnis catholicis qui in hac materia suum votum non dederunt [kivéve a katolikus urakat, akik ebben az ügyben nem szavaztak]) mostani conclusumát is, melyről ő felségit meg is akarja találni, amely ez, hogy mivel ő felsége más országiban is a papi rendet vagy clerust a terehviseléstől nem immunisálhatja, noha Erdélyben ugyan a pápista papok most nem adnak de ob respectum unionis valachicae [az oláh uniót betartva], míg ez a portio idő tart, lehetetlen, hogy ők immunisok lehessenek, akármelyik recepta religióval uniálják magokat, hanem a békességenek idejében élhetnek azzal a szabadsággal, melyet az unió hoz magával; addig is pedig, és azután akármikor is a dominis terrestriseknek [földesuraknak] való türhető honorarium adástól és a maradékok [az az a román papok fiai] a jobbágyságtól meg nem menekedhetnek, minthogy a már recepta religiokon lévő papok maradéki is a hazának ő felségétől confirmáltatott törvényei és eddig való szokása szerint, azzal, hogy az apjok pap volt, abból fel nem szabadulhattak."[38]

Nyilván az uniótól való elrettentésül szolgált az, hogy a kérdező biztosoknak el kellett magyarázniuk az összegyűlt papoknak és híveknek, hogy addig, amíg nem jön meg a császártól a válasz (*amíg ez portio idő tart*) az 1698. október 20-i határozat 10. articulusára (lásd fentebb), addig hiába uniálják magukat bármelyik bevett vallással, a teherviseléstől nem menekülnek meg. Mihelyt Baranyi tudomást szerzett az országgyűlés rendeletéről, gúnyos conceptust állított össze az instrukcióról. Menjenek csak ki a főbírák, ispánok, assessorok – írta Baranyi –, „mert azok mind haereticusok", ezért majd őket „infascinálják" [megbűvölik, elvarázsolják] a románok. Egyébként Baranyi szerint a jus canonicum és a Szent István-i dekrétumok értelmében a bizottságnak nem is lenne joga a román papokat összehívni, akiknek így nem is kötelessége ott megjelenni: „Az oláh papokat convocáltassák, nagy suppositum [csalárdság], hogy jussok vagyon a convocatiora, tehát nem is tartoznak compareálni [megjelenni a román papok] ezt bizonyítja a jus canonicum, ezt parancsolja Szent István király Decret. lib 1. c. 2. item Decret. lib. 2. c. 2 et 3. Ezekben a privilégiumokban mind részesítette őfelsége az oláh papokat, ergo kálvinista papot nem citálhatnak, tehát ha a kálvinistákkal uniálták volna magokat az oláhok, őket sem citálhatnák, tehát most sem mivel velünk uniálták magokat."[39]

Az országgyűlés az alábbi helyekre küldött kérdezőbiztosokat: Fehér, Kolozs, Torda, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok, Hunyad, Kraszna, Küküllő, Doboka vármegyékre, Segesvár, Medgyes, Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Szeben, Újegyház, Nagysink, Kőhalom, Háromszék, Csík-, Udvarhely-, Maros-, Aranyos-, Beszterce székére, valamint Fogarasföldre, Kővár vidékére, a Barcaságra

[38] EK Coll. Hev. 24. fol. 119. A bizottságok névsorait lásd EOE XXI. 430.
[39] EK Coll. Hev. 24. fol. 121. Baranyi elég érdekesen értelmezte Szent István törvényeit, mert a megadott helyek alapján nehezen bizonyítható, hogy a biztosoknak ne lett volna joguk összehívni a román papokat.

és Máramarosba. Ezek közül mindösszesen hét jelentés maradt fenn az erdélyi Gubernium levéltárában: a vármegyék közül Hunyad, Kolozs és Doboka, a székek közül pedig Háromszék, Maros- és Beszterce székek. A többi vizsgálat és jelentés vagy el sem készült (mint láttuk Baranyi épp ezt szerette volna elérni), vagy pedig elveszett. Mivel az eredeti jegyzőkönyvek teljes körű kiadása még nem történt meg,[40] ezért az alábbiakban részletesen szeretném ismertetni e forrást, mert a megmaradt jelentések így is kiváló betekintést engednek a 17. századi erdélyi románság egyházi és felekezeti viszonyaiba. Egyúttal azon kevés hiteles források közé tartoznak, melyek alapján fel lehet mérni, hogy mely területeken milyen mértékben érintette meg a reformáció az erdélyi románokat.

Marosszéken 1699. január végén folytatták le a vizsgálatot Nagy István és Nagy Ferenc bírók (jurátus assessorok). A Bándról 1699. január 27-én kelt összefoglaló jelentésük szerint Remetén január 23-án Erős János jurátus házánál Major Máté, Kozma Jakab, Kozma László, popa Lőrincz, Rucsa János, Mészáros Máté, popa Sellér és Lengyel Gábor román papok a következőt mondták: „az mit az mü püspökünk parancsol, a tévők leszünk. Mást magunkról, utolsók lévén elsők nem lehetünk". Jobbágyfalván tizenhét világi személy január 24-én ezt nyilatkozta: „Az mostani állapotyokban meg akarván maradni, az magok született vallások mellől el nem állnak". Ugyanígy nyilatkoztak a szentlőrinciek is január 24-én: „Minister popa Dan hont nem lévén az fia popa Simon patris nomine responditur: az mit az mü praelatusink fognak parancsolni, mi az tévők lészünk, azok híre nélkül bizonyos választ nem adók." A Mezőséget két mezősámsondi nemes, Kassai Márton (assesssor) és Kolumbán Sámuel mérte fel. Jelentésük 1699. január 28-án kelt Mezősámsondon. „Bazéd és Sámsondon lévő oláhok és mind oláh papjokkal együtt compareálván előttünk, mind pap hívekkel együtt úgy resolválják magokat: ők, hogy azon vallásokat melyben eddig voltanak változtatnák készebbek elbújdosni más országban is."[41]

Hunyad vármegyében 1698. december 30-án Bácsi „mezőfaluban" tartott „a nemes vármegye generális gyűlésének alkalmatosságával az méltóságos és tekintetes Naláczi István uram őkegyelme, nemes Hunyad vármegye méltóságos főispánja" bízta meg galaci Buda Lászlót, és puji Puj Istvánt a vizsgálat lefolytatására. Bajesden 1699. január 21-én kelt jelentésük szerint: „az mihelyt először az őfelsége kegyelmes resolutióját és utána a nemes ország dispositióját is ő előtük

[40] Román részről részlegesen ismertette a jelentéseket *Ştefan Meteş:* Atitudinea preoţilor români din ţinutul Haţegului faţă de unirea cu Roma (1699–1700). Renaşterea 25. (1947) 20–23. sz. 2–3.; *Uő:* Românii din judeţul Cojocna (Cluj) faţă de unirea cu Roma (1699). Renaşterea 26. (1948) 29–30. sz. 2–3.; *Uő:* Românii din Ţara Bârsei, a Făgăraşului şi din Treiscaune-Secuime şi unirea cu Roma. Mitropolia Ardealului 8. (1963) 1–3. sz. 23–31.; *Dragomir, S.:* Documente i. m. 65–76.

[41] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 46 Gubernium Transylvanicum levéltára, Gubernicum Transylvanicum (in policitis), Ügyiratok (1692–1849) (a továbbiakban: MNL OL F 46) 1699/248. sz. fol. 1–5.

elolvasván és magyarázván mind a papi rend, mind pedig az hallgatók is, akik compareáltanak az ő felsége kegyelmességét és a nemes ország atyai provisióját nagy alázatosan vették [...]. Ennyiben a dolog véghez menvén a papi rend választételit írásban béadván szórul-szóra eképpen következik: az mi oláh vallásunkot az görög vallásbul tartjuk, egészben meg is tartjuk, mivel abban találtattunk, és az ő Felsége gyakor kegyelmességét ennek utána is azon kegyelmességét alázatosan várván mi nyavalyás oláh papok megmaradván a mi vallásunk szerént imádkozunk ő Felségéért. Ennyiben választ tételében menvén elő állának a papok tízen, akik nemesi szabadsággal élnek verbális propsitiókkal proponálták azt is, hogy mindeddig volt dependentiájok az erdélyi magyar püspöktől, a dévai esperestől és az oláh püspöktől, ezután is őkegyelmektől akarnának fügeni."[42]

Ezután következnek a megjelent Hátszeg vidéki papok nevei (aláírásaik nélkül): „az Hátszeg vidéki esperes popa György; hátszegi popa György; *borbáti popa János*; alsószilvási popa János; klopotivai popa László; malomvízi popa Nyegrila; *felsőszilvási popa András*; kernyesdi popa Krisztya; rekettyefalvi popa Jon; rejai popa Philip; csopai popa Ignat; levádgyai popa Stephán; *bajesdi popa János*; *párosi popa Stephán*; *macsesdi popa Péter*; *felsőszálláspatakii: popa Mikula*; fejérvízi: popa Péter; *bajesdi: popa Joseph*; *livádgyai popa Jankul*; puji: popa György; ponori: popa Sándor; *bári popa János és popa Jánkul*." A dőlttel jelölt papok voltak azok, akik szóban különvéleményt jelentettek be, és nyilatkozatukból az is világosan kitűnik, hogy ők a reformátusokkal való unió mellett nyilatkoztak. Ez a tíz hátszegi román pap 1699. május 27-én meg is erősítette Bánffy György kormányzónak írt levelében a vizsgálóbiztosoknak adott nyilatkozatát „mi egészen a régi fejedelmek annuentiajok [beleegyezése] szerint püspök urunktól [a kálvinista szuperintendenstől] el nem szakadunk, hanem az ő kegyelmes igazgatásától akarunk függeni". És tették ezt mindannak ellenére, hogy a kálvinista hiten maradással csak hátrányuk származott, mert döntésükért a hátszegi román esperes folyton zaklatta őket: „Hogy nagy terehviselésink nem volna, azt nem tagadjuk, mert másként is nemes emberek lévén, mind az nemesi, mind az papi jusson terhes adózással terheltettünk, amelyet subjéktat [elkövet] az eddig rajtunk keménységet űző Hátszeg vidéki Csoka György esperes, kiváltképpen amiolta megértette, hogy mi a régi jó rend szerint, nem a vladikától, hanem püspök urunktól akarunk függeni, házainkra csak nem régen nemes executiót [végrehajtást] keményet küldött."[43]

---

[42] MNL OL F 46 1699/250. sz. fol. 1–2.

[43] *Ion Lupaș:* Documente istorice transilvane I. Cluj. 1940. 475. A kálvinista román papok általában a területileg illetékes magyar kálvinista esperességhez tartoztak. Ilyen volt például 1685-ben a szilágysági Lazăr Tatarosi, vagy a hátszegi Bajesdi Farkas József (Popa Iosif din Băești), aki a Bánffynak küldött panaszlevelet is aláírta. Minderről lásd *Sipos Gábor:* Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile

Kolozs vármegyében Keczeli György és Sombori László assessorok végezték az ankétot. Jelentésükben (Gyalu, 1699. február 10.) ez áll: „Az processunkba lévő oláh papokot convocáltatván és azok hallgatóit is […] elsőben Kalotaszentkirályra die 11 januarius és másodszor 27 januarius Gyaluban, harmadszor Berendre 2. februarius negyedszer pedig 8. februarius Középlakra. A Kalotán lakó Popa Mihály Kolozs vármegyei felső processusbeli oláh esperes: Az mikor ez dolog kezdődött én akkor esperes nem voltam, hanem hallottam, hogy harmincöt esperes írást adott pecsét alatt a ladikának melyet magam is láttam. Ezek az esperesek pedig az alatta való oláh papoktól megint hasonló írást vöttenek pecsit alatt, hogy ha valami nyavalyánk lészen az fejérvári pater Baranyai uramhoz folyamodjunk, sőt az császár őfelségét is kész érettünk megtalálni, s dolgunkat véghez vinni. Nékem volt parancsolatom a ladikától hogy az alattam való papokat összegyűjtsem, s írásokat pecsét alatt vigyem, de még eddig nem érkeztem. Az hova az országban lévő oláh papok magokat recipiálják én azokkal maradok, de hogy vallásomat változtassam kész vagyok inkább meghalni, mindazáltal az római pápáért imádkozom."[44]

Popa Mihály nyilatkozata több mint érdekes, ugyanis az 1698. október elején az uniót ismét kimondó és az Athanasius vezetésével megtartott zsinaton ő is részt vett mint esperes, és alá is írta az uniót elfogadó nyilatkozatot.[45] Erről viszont mélyen hallgatott a kérdező biztosok előtt. Az aláírás után – ha hinni lehet a nyilatkozatának – azonban nem tett semmit annak érdekében („még eddig nem érkeztem"), hogy az alatta levő papokat is rávegye az unióra, sőt azt nyilatkozza, hogy inkább meghal, minthogy vallását megváltoztassa, de azért a biztonság kedvéért imádkozik a római pápáért is. Minden bizonnyal ez az opportunista attitűd jellemezte a román papok nagyrészének a reformációhoz való viszonyát is, és ez lehet az egyik oka annak, hogy nagyon nehéz eldönteni a reformáció román közegben való térnyerésének a mértékét.

Egyértelműbben nyilatkozott a szintén Kolozs vármegyében lakó malomszegi popa Stephán és a marótlaki popa Berszán: „én az én atyámtól maradt vallásomat nem változtatom, az mely vallást az muszkák, görögök tartanak, abban akarok meghalni. Tudom azt is, hogy eddig voltunk uniálva az magyar kálvinista papokhoz, ezután is akarom, hogy úgy legyen, minthogy semmi háborgattatásunk miattuk vallásunkban nem volt."[46] A hívek közül még többen (összesen huszonöt falu) nyilatkozatak úgy, hogy „mi az régi vallásunkban akarunk megmaradni az mi akartunk szerént, az hova eddig voltunk uniálva [azaz a kálvinistákhoz], ez után oda légyünk, mivel nekünk semmi háborgattatásunk még eddig nem volt

calvino-ortodoxe din Transilvania (1660–1710). Annales Universitatis Apulensis Series Historica 9. (2005) 2. sz. 28–29.

[44] MNL OL F 46 1699/252. sz. fol. 1.

[45] *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 201.

[46] MNL OL F 46 1699/252. sz. fol. 2.

vallásunk iránt."[47] Egyszóval a hívek közül sokkal többen akartak megmaradni a kálvinistákkal való unióban, mint a papok közül.

A malomszegi és a marótlaki pópa, valamint a hátszegi román papok helyzete jól mutatja a reformáció különböző fokú hatásait a románság körében. Valószínűleg a hátszegi papok közelebb álltak a kálvinizmushoz, mint Stephán és Berszán pópa. Egyrészt a hátszegiek a magyar kálvinista püspök alá adták magukat, másrészt magatartásuk arról is árulkodik, hogy nem anyagi és/vagy társadalmi előnyökért cserébe, hanem sokkal inkább személyesen és önként vállalt lelkiismereti meggyőződésből maradtak a kálvinizmus mellett. Ezeket a román papokat és híveiket, valóságos román kálvinista gyülekezeteknek tarthatjuk. A malomszegi Stephán pap nyilatkozata azonban a román és a kálvinista egyház uniójára vet fényt, mely nagyjából szinonim fogalom volt a katolikus unióval. (A legfontosabb különbség a két unió közt, amint arról később még részletesebben is szólok, természetesen az volt, hogy a kálvinista unió semmilyen anyagi és társadalmi előnyt nem kínált a román papoknak.) Az, hogy a vladika elfogadta a magyar kálvinista szuperintendens joghatóságát, valójában formális jogi aktus volt csupán. Nagyjából azt jelentette, mint a görög katolikus románok esetében: a pápa elsőbbségének az elfogadása. Sőt, a kálvinista unió még annyira sem érintette a hitbeli kérdéseket, mint a katolikus, amelyben a katolikus hittételeket (filioque, purgatórium, ostya) el kellett fogadni. A kálvinista szuperintendens joghatósága alá helyezett vladika által vezetett erdélyi román egyház vallásában (szertartások, hitbeli kérdések) semmi háborgatást nem szenvedett. Ezek a román gyülekezetek csupán de jure egyesültek a református egyházzal, de facto azonban megtartották görögkeleti szokásaikat és szertartásaikat.[48]

A többi megkérdezett Kolozs vármegyei román pap, valamilyen formában hajlott a katolikus unióra, még akkor is, ha hangzatos nyilatkozatokat tettek a régi vallásukban való megmaradás mellett: „Keleczeli Popa Simeon: az miben születettem, nevelkedtem s taníttattam, az mit az Isten ígíjét eddig hirdettem, ez után is abban foglalom magamat, s vallásomat meg nem változtatom, mely az muszkák és görögök vallása, eddig tudom, hogy voltunk uniálva az magyar kálvinista papokhoz, ez után hová fogják magokat uniálni nem tudom az püspök és utána való oláh papi tisztek."[49]

Érdekes az a tény is, hogy a Kolozs vármegyei papok és esperesek opportunista magatartásával szemben a hívek egyértelműen és következetesen ragaszkodtak görögkeleti hitükhöz, néha még azt is vállalva, hogy így összeütközésbe kerülnek

[47] A falvak nevei: Egerbegy, Alsófüld, Középfüld, Felsőfüld, Tóttelek, Lapupatak, Oláhköllős, Dank, Egres, Nyires, Sólyomtelek, Szentmihálytelek, Topaszentkirály, Szomord, Tiburc, Kölesmező, Csád, Rajtocsa, Bércse, Kökényes, Várallja, Nagysebes, Nádasfalva, Oláhtótfalva, Sztolun. Lásd MNL OL F 46 1699/252. sz. fol. 3–4.

[48] Erről lásd még *Sipos G.:* Consistoriul i. m. 107.

[49] MNL OL F 46 1699/252. sz. fol. 2.

papjukkal. „Ezek után a falvak következnek ily rendel való felelettel: kalotaiak: mi egész faluul az mi törvényünket s vallásunkat az melyben születtünk el nem hagyjuk. A papok dolga az, melyik religióhoz akarják magokat uniálni, s mi ahhoz nem tudnók, de ha látjuk, hogy újítást akarnak közinkben béhozni, mi papunk nem lészen. Csatlakoztak ehhez: köllősiek, oláhmeregyóiak, incseliek, malomszegiek, marótlakiak, székelyjóiak, oláhnádasdiak, panyikiak, hévszamosiak, nyeresdiek, vásártelkiek."[50]

Háromszékből, Barcaságból, Fehér vármegyéből és Fogarasföldéből csupán egy névsor áll rendelkezésünkre, mivel itt az összes megjelent pap és világi személy egyértelműen arról nyilatkozott, hogy a régi görög rítusú vallásukban akarnak megmaradni.

„Mi az nemes országtul Barcaságon, Fogarasföldire, Háromszékre és Fehérvár vármegyének az erdőn belül lévő részeire emittált, alább megírt személyek adjuk tudtára mindenkinek az kiknek illik per preasenti, hogy az méltóságos Regium Guberniumtul előnkbe adatott instructio szerint kimentünk az specificált helyekre, az patens mandatummal előnkben hivattunk minden embereket, valakik eddig az görög vagy oláh vallást tartották, és az instructio szerint elolvastuk előttük az őfelsége kegyelmes decrétumát, kik mindannyian az régi görög vallásban megmaradtak egyet is országban bévett vallások közül amplectálni [elfogadni, bevenni] nem akarnak. Az neveket ezen regestrum szerint mind béírtuk, az kik közülük írni tudnak, azokkal subscribáltattuk meg is pecsételtettük, excepto Fogarasföldin az fogarasi, récsei és mondrai papokon kívül, több papok nem compareáltak, az mint az fogarasi tisztek testimonialisokból kiderül."[51]

A fenti nyilatkozatot Háromszéken 613 „hallgató" (világi) és 8 pap; Barcaságban 727 világi és 24 pap (ezek közül 10 bolgárszegi), köztük egy-egy diakon és grammatik; Fejér megyében 255 világi és 12 pap; Fogarasföldön 530 világ és 5 pap, valamint egy-egy dászkál és grammatik írta alá. A papok alacsony száma feltűnő, Fogarasföldén például mindössze három pap jelent meg a bizottság előtt. Itt minden bizonnyal hathatott Baranyi fent említett tilalma, melyet, mint alább látni fogjuk, Athanasius megküldött a román papoknak.[52] A lista alapján az írni tudásra is vonhatunk le következtetéseket. Saját nevével és pecsétjével az 51 pap és grammatik közül mindössze 36 írt alá, ami azt jelenti, hogy a 17. század végén még mindig voltak olyan papok, akik nem tudtak írni. A 2125 világi közül mindössze huszonhatan írták alá a nyilatkozatot, ebből tíz bolgárszegi román és görög „polgár", nyolc pedig

[50] MNL OL F 46 1699/252. sz. fol. 4.

[51] Az 1699. nov. 20-án Kézdivásárhelyről Geréb János, Gidófalvi Gábor, Draut György, Johannes Barberinus, Szentmártoni István, Cserey János és Rozgonyi Mihály által aláírt jelentést lásd MNL OL F 46 1699/599. sz. fol. 37.

[52] Az erről szóló jelentést lásd MNL OL F 46 1699/599. sz. fol. 2.

fogarasi boér volt. A falusi román lakosság (túlnyomórészt jobbágyok) tehát ekkor a Barcaságban, Háromszéken, és – ami még meglepőbb – a Lorántffy Zsuzsanna által román iskolával ellátott Fogarasföldén is, szinte teljes mértékben írástudatlan volt.

A Beszterce székben megjelent román papok és híveik mind a régi vallásuk mellett nyilatkoztak.[53] A Doboka vármegyében megkérdezett falvak viszont már nagyobb változatosságot mutatnak. Az erdélyi román görög katolikusság későbbi fellegvárában, Balázsfalván lévő román papok híveikkel együtt azt nyilatkozták, hogy: „valamit hiszen és vall az ő püspökjök és közönséges gyűlekezetek, ők is fejenként azt hiszik és vallják, és onnat akarnak függeni. Mi ugyan a subscriptióra az espereseket erőltettük de nem akarták cselekedni, mert azt mondák hogy nekik az vladikájoktól parancsolatjok van, hogy ne is compareáljanak, nem hogy subscribálnának. A többieknek is parancsolt szolgabíró uram, de nem compareáltak. Ezen processusbeli község is megexaminálatván resolválá magát így ők az vladikájoktól minthogy olyan levelet nem látnak, amelyből kitetszenék, hogy nekik vallásokot kellene változtatni, azért őket régi szülejektől rájok maradott vallásokot tartják ezután is, úgy mint eddig."[54]

Világosan kitűnik a nyilatkozatokból, hogy míg a papok elfogadták, amit a vladika hiszen és vall, addig a hívek egyértelműen megtagadták azt. A többi nyilatkozat esetében is hasonló helyzettel szembesülünk, ami egyúttal arra is bizonyíték, hogy Athanasius rendelete Doboka vármegyében váltotta ki a legnagyobb zavart.[55] A nyilatkozatokból világosan kitetszik, hogy a világiak kivétel nélkül régi vallásuk mellett nyilatkoztak. Egyes papoknál hatott a vladikai tiltás és még megjelenni sem voltak hajlandóak a kérdezőbiztosok előtt. Olyan

---

[53] „Az oláh papok iránt nagyságotok parancsolatját alázatosan vettük, mi azért az nekünk commendáltatott processusokban az oláh papokat auditorival mentől számosabban lehetett convocáltattuk és az előnkbe adott instructio szerént procedálván megexaminältuk, mely examen rendjét elsőben is kezdettük el Beszterce székben Naszód nevű faluban: kik magokot így resolválák, hogy ők, amely vallásban eddig voltak, ez után is azt akarják tartani, és akarnak dependálni ezután is a fehérvári oláh ecclesiától, akik is magok resolutiójokot subscriptiojokkal is ilyenképpen corroborálák [megerősíték]: Grigoraş, mityityei oláh pap és esperes; popa Larion makkodi oláh pap; popa Matei, zágrai oláh pap; popa Lupul, pojáni oláh pap; popa Roman, szálvai oláh pap; popa Gavril ez is szálvai oláh pap; popa Toder, telcsi oláh pap; popa Ignat bikisi oláh pap; popa Ionaş, suppali oláh pap; popa Toma, naszódi oláh pap; popa Metei kisrebei oláh pap; popa Nicolae nagyrebei oláh pap; popa Ierotimie [?], varádi oláh pap; popa Gavril felderi oláh pap; popa Timotie ilvai oláh pap; popa Dragota lesei oláh pap; popa Mihaiu, szentgyörgyi oláh pap; popa Tănase és popa Indrei, mindkettő majori oláh pap, popa Simion radnai oláh pap. Az papokot megexaminálván az községet is behivattuk, és az előnkbe adott instructiót nekik is elvolvastuk, ők is semmi egyéb választ nem töttek, hanem amint a papok resolutiójok tartja, ők is azt mondák, hogy őnekeik az eddig való vallások tetszik és abban megmaradnak úgy mint eddig tartották, ez a község penig lakik az oláh papok neve után feljebb említettek falukban." Vas Dániel, Nápolyi György, Ajtai István czegei református prédikátor, Philipovits László unitárius prédikátor és Göntzel István taszi pap dátum és hely nélküli jelentését lásd MNL OL F 46 1699/603. sz. fol. 1.

[54] MNL OL F 46 1699/603. sz. fol. 2.

[55] MNL OL F 46 1699/603. sz. fol. 2–4.

pap is volt (a kisbodoki), aki nem engedelmeskedett Athanasius rendeletének, megjelent ugyanis a bizottság előtt és nyilatkozott is arról, hogy ő megmarad régi vallásában. Ebből lehet gyanítani, hogy egyes papok igenis tudták, hogy a vladika időközben vallást és egyházat váltott. Nagy kérdés viszont, hogy miként értékelendők az olyan válaszok, melyekben a válaszadók azt nyilatkozták, hogy ők ugyanazt a vallást szeretnék tartani, melyet a vladika és az esperesek is tartanak. Vajon tudták ezekben az esetekben a válaszadók, hogy Athanasius már nem görögkeleti, hanem görög katolikus? Egyes válaszokból arra gyanakodhatunk, hogy nem, mert miközben kijelentették, hogy „az mely vallásban születtenek, azont tartják", aközben úgy vélték, hogy „az püspökük is azon vallásban vagyon, az melyben ők", holott Athanasius már elfogadta az uniót.

A katolikus unió sikere – a kálvinista unió kudarca

Társadalmi és gazdasági szempontból a reformációval való unió nem jelentett előnyt sem a román papoknak, sem a híveknek. A papoknak maga a papi státusz biztosított némileg kiváltságos helyzetet, de az lényegtelen volt, hogy az adott román pap milyen felekezethez (kálvinista vagy görögkeleti) tartozott. A román klérus privilégiumait és mentességeit elsőként Báthory Gábor 1609. június 9-én kelt oklevele fogalmazta meg, melyben a fejedelem szabad költözködési jogot biztosított a román papok számára, és minden jobbágyszolgáltatás alól felmentette őket, kivéve a hagyomány által szentesített azon szokást, hogy a román papok a földesuraknak meghatározott időben ajándékokat adjanak. Báthory rendeletét a 17. század folyamán az összes erdélyi fejedelem megerősítette.[56]

Fontos hangsúlyozni, hogy a román papok Báthory kiváltságlevele után is csak személyükben lettek szabadok, tulajdonukban nem. Erre enged következtetni Bod Péternek egyik megjegyzése is, mely a jezsuita Fasching Ferenc *Nova Dacia* (Kolozsvár 1743) című művének cáfolatára magyarul írt, de sokáig kéziratban maradt *Az erdélyi oláhok uniáltatásokról való rövid história* (1745) című művében olvasható. Fasching az erdélyi románok uniójának legfőbb társadalmi okát a kálvinista fejedelmeknek a románok vallását üldöző magatartásában látta. Ezt igyekezett Bod minden eszközzel cáfolni, azt állítva többek között, hogy „nem igaz, hogy fundusoktól megfosztattak volna [a románok a kálvinisták által], mert nem is volt [a románoknak fundusa], más ember földjén lakván".[57] Itt, véleményem szerint nemcsak

[56] *Juhász István:* A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár 1940. 131–132. Báthory oklevele a későbbi megerősítésekkel ugyanott közölve: 239–243.

[57] *Bod Péter:* Az erdélyi oláhok uniáltatásokról való rövid história. In: Az erdélyi románok egyháztörténetének i. m. 71. Bod Péter e két hivatkozott művéről lásd még *Köpeczi Béla:* Bod Péter az erdélyi románokról. In: Bod Péter, a historia litteraria művelője. (Historia Litteraria 15.) Szerk. Tüskés Gábor.

arról van szó, hogy a román jobbágyok a földesúrtól kapott telken éltek, hanem a román papok is hasonló helyzetben voltak. Azaz a román pap által lakott parokiális telek nem a román egyházközség (a falu), hanem a földesúr tulajdona volt. Nem véletlen, hogy amint fentebb is említettem, már a Teofil által kiadott uniós nyilatkozatért is cserébe a román esperesek azt kérték, hogy az egyházközösségnek parokiális háza legyen azért, hogy a pópa ne legyen kénytelen idegen házban vagy telken lakni.[58]

Emellett a már szintén említett 1699. február 26-án a román unitusoknak kiadott diploma szövege alapján arra is következtethetünk, hogy az ajándék (datum, munera, honorárium) címén – melynek mibenlétét a Báthory Gábor által kiadott oklevél se fogalmazta meg pontosan, hisz csak annyi állt benne, hogy a román papok által „a régi szokás szerint a földesúrnak adott ajándék" (*donis ab eisdem pastoribus ex antiqua consuetudine dominis ipsorum terrestribus dari consuetis*) – a földesurak valójában adót szedtek a román papoktól, vagy akár még egyéb paraszti munkára és jobbágyszolgálatra is kötelezték őket.[59] Nem csoda hát, hogy a rendek ragaszkodtak ahhoz, hogy a bármely bevett felekezettel egyesülő román papok továbbra is kötelesek legyenek megfizetni a földesúrnak járó honorárium-adót. Ez persze az unió egyik legnagyobb előnyét számolta volna fel, és nem véletlen, hogy a bécsi udvar nem is ment ebbe bele.

Úgy a magyar, mint a román kutatók előszeretettel hangoztatták azt, hogy Erdélyben Báthory Gábor már említett kiváltságleveléig a román papok jobbágysorban voltak. Ha figyelmesebben megnézzük a forrásokat, akkor láthatjuk, hogy a román papok státusza nem a jobbágyi, hanem inkább a szabados (libertinus) és a zsellér (inquilinus) léthez állt közelebb. A szabados a földesúri szolgáltatások nagy része alól föl volt mentve. Ilyenek voltak a románok esetében a falvak és körzetek vezetői: a krajnyikok, a kenézek és a vajdák. A szabadosok jelképesen valamilyen „ajándékot" (datum, datio, munera), például őzet, karvalyt adtak a földesúrnak éppúgy, ahogyan a román papok általában csergét (lazsnak, azaz gyapjúból szőtt pokróc).[60] A zsellérek főleg a frissen betelepülők voltak, de ide tartoztak a paraszti értelmiségiek is, azaz a jobbágyokból lett deákok, literátusok. A földesúrnak tett szolgálataikat szerződésbe foglalták, megegyezés szerint adtak ajándékot, ami nagyban hasonlított a román

---

Bp. 2004. 125–131.; *Gudor Botond:* Bod Péter történelemszemlélete és a románok történelme. In: Bod Péter, a historia litteraria i. m. 107–125.

58 *Nilles, N.:* Symbolae i. m. 170.

59 *Juhász I.:* A reformáció i. m. 241. Az 1699. febr. 26-i diploma szövege Bod Péter fordításában: „senki […] az papokat, kik már a Római Eklézsiával uniáltattak jobbágy módra tractálni, vagy paraszt munkára és jobbágyi szolgálatra még honorárium titulusa alatt is ne kényszeríthesse, avagy tömlöcezni, annál inkább üldözni, helyétől, beneficiumától és parókiájától elűzni ne merészelje." *Bod P.:* Az erdélyi oláhok uniáltatásokról i. m. 78.

60 *Barta Gábor:* Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története I. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1988. 496.

papok *datum*ára, akik természetesen szinte kivétel nélkül jobbágy származású „értelmiségiek" voltak. A román papok igazából két dologban voltak jobbágyok: a szolgáltatások (labores, servitia) és az ajándékok terén. Báthory Gábor kiváltságlevele csak a szolgáltatások alól (*omnibus oneribus plebeis et servitiis civilibus*) mentette fel a román papokat, az ajándékok megadása alól nem (*exceptis tamen muneribus sive donis ab eiusdem pastoribus ex antiqua consuetudine dominis ipsorum terrestribus dari consuetis*).[61] Ugyanakkor a román papokat az is megkülönböztette a jobbágyoktól, hogy nem fizettek cenzust, dézsmát, juhötvenedet és rendes állami adót (dica) sem.[62]

Sajnos nincsenek adataink arról, hogy a román papokat milyen mértékben kötelezték a földesúri szolgáltatásokra. Az erdélyi jobbágyság legnagyobb román kutatója David Prodan azt állította, hogy a jobbágyszolgáltatások alól már a 16. században mentesítve voltak a román papok.[63] Így aztán akár az is elképzelhető, hogy Báthory Gábor oklevele nem új kiváltságokat adott a román papoknak, hanem csupán a szokásjogban már meglévő kiváltságokat szentesítette. Az oklevél azonban a jobbágyi létnek csupán az egyik szegmensét szüntette meg, mivel az ajándékok rendszerét (*datum, munera*) megtartotta. Valószínűleg azért, mert úgy a központi kormányzatnak, mint a földesuraknak értékesebb volt a román papok adománya, mint azoknak a munkája, mely minden bizonnyal nem volt olyan szakszerű, mint a jobbágyé vagy a mesterembereké. Az adományok elég nagy változatosságot mutatnak: a világosi uradalomban 1525-ben minden „templommal rendelkező" román pap háromévenként köteles volt adni a várnak egy ökröt; a kővári, szilágycsehi és erdődi uradalmakban 1566-ban évenként adtak egy takarót (lodix). Kolozs és Doboka vármegye román papjai évenként négy csergét (lazsnak); egy átalvetőt (iszakál), valamint egy sólymot ajándékoztak. Az ajándékokat természetesen pénzben is ki lehetett váltani, egy takaró például 1560-ban 1,25 forintot ért. Az ajándékokat általában meghatározott időben (karácsony, pünkösd, Szent Miklós napja) adták.[64]

A román papok anyagi helyzete volt a legesetlegesebb, ezért nagy kérdés az, hogy vajon mi lett volna számukra a nagyobb segítség: az ajándékok vagy a szolgáltatások eltörlése? A román papoknak ugyanis nem volt rendszeres jövedelme, hisz ők – mivel Erdélyben a keleti ortodoxia nem volt bevett vallás – nem kaphatták meg az egyházi adóból (dézsma) a papoknak járó negyedrészt (quarta).[65] A dézsmából a román papok már csak azért sem kaphattak, mert a román jobbágyok (éppen szkizmatikus voltuk miatt) sem fizették a dézsmát, mert azt csak a katolikus jobbágyok voltak kötelesek fizetni. Ez a helyzet a katolikus egyház vagyonának szekularizációja után sem szűnt

---

61 *Juhász I.:* A reformáció i. m. 241.
62 *Prodan, D.:* Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea. Vol. I. Bucureşti 1967. 229., 300.
63 Lásd *Prodan, D.:* Iobăgia i. m. 510.
64 Minderről lásd *Prodan, D.:* Iobăgia i. m. 243.
65 *Prodan, D.:* Iobăgia i. m. 255.; *Barta G.:* Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 483–486.

meg Erdélyben, jóllehet akkor a dézsma már a fejedelmi kincstárat gazdagította. A románoknak csak abban az esetben kellett megfizetniük a dézsmát, ha olyan helyre költöztek, mely a betelepedés előtt is már dézsmafizető volt.[66] Ha a román jobbágyok katolikussá, vagy protestánssá lettek, akkor már kötelezhetők voltak a dézsma megfizetésére. Valószínűleg ez a legfőbb oka annak, hogy a román jobbágyok szinte egyáltalán nem tértek át a fent említett két vallásra.[67] János Zsigmond úgy próbálta meg a román jobbágyokat ösztökélni a protestantizmus elfogadására, hogy számukra a megszokottnál kevesebb dézsmát írt elő. „Az oláhok az kik az Istennek igíjét vötték, az prédikátoroknak kik az Istennek igíjét igazán hirdetik kezöttek egy-egy kalangya búzát adjon minden házas ember" áll az 1569. június 24–29-i tordai országgyűlési végzésekben.[68] Azaz az áttért („kik az Istennek igíjét vötték") román jobbágyok nem a megszokott quartát, hanem csak egy kalangya búzát voltak kötelesek adni papjuknak. Ezzel a rendelkezéssel az országgyűlés a protestantizmusra áttért román papok anyagi helyzetén is szeretett volna javítani, hisz az egy kalangya búza csak nekik járt („az prédikátoroknak kik az Istennek igíjét igazán hirdetik") a görögkeletiségben megmaradó papoknak nem. A román „községnek" tehát gazdaságilag egyáltalán nem érte meg protestánssá lenni, hisz ezáltal nyomban dézsmafizetővé is vált. Ez minden bizonnyal oda vezetett, hogy ha egy román pap még hajlandó is lett volna elfogadni a kálvinizmust, akkor is híveit nehezen tudhatta meggyőzni arról, hogy ugyanezt tegyék, hisz azok feje fölött ott lebeghetett a dézsmafizetés réme.

Ahogy a híveknek, úgy a román papoknak sem kínált fel semmit a reformáció a társadalmi előmenetel tekintetében. Egyetlen esetet leszámítva nem találni olyan forrást, amelyben arról volna szó, hogy ha a román pap kálvinistává lesz, akkor ugyanolyan kiváltságai lesznek, mint a magyar vagy székely (mint bevett nemzet) kálvinista papjának. A fent említett kivétel Bethlen Gáborhoz kötődik, aki az 1614. február 17-én Szebenben kiadott kiváltságlevelében a Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok vármegyei román kálvinista papoknak ugyanolyan kiváltságokat és mentességeket adott, mint amiket a tiszántúli magyar református prédikátorok is élveztek.[69] Nagyon úgy tűnik azonban, hogy Bethlen rendelkezése egyedi és lokális eset volt. Nincs adatunk ugyanis arról, hogy a fent említett három

---

[66] EOE. II. 50.

[67] *Prodan, D.:* Iobăgia i. m. 263–275.; *Barta G.:* Az Erdélyi Fejedelemség i. m. 486.

[68] EOE II. 365.

[69] „Duximus ut idem pastores valachi, nunc primum conversi ac deinceps etiam conversuri in omnibus et singulis iis honoribus, gratis, privilegiis, praerogativis, indultis, libertatibus et immunitatibus, quibus reliqui pastores et Ministrii Hungaricalium ecclesiarum orthodoxae fidei sub eadem superintendentiam existens in omnibus controversarum causarum prosecutionibus et legibus justis uti et gaudere consueverunt perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint." Az oklevelet kiadta *Mihai Georgiță:* Biserica românească din comitatul Bihor şi calvinismul în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Crisia 40. (2010) 239. Az oklevélről lásd még *Dáné Veronka:* „Hogy összes örököseiket […] mindenki becsülje". Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről. In: „Eklézsiáknak, egyházi

vármegyén kívül máshol is érvényes lett volna hasonló rendelkezés, ahogyan arról sem, hogy a Bethlen utáni erdélyi fejedelmek Bethlen oklevelét megerősítették volna, avagy hasonló tartalmú kiváltságlevelet adtak volna ki.

Arról sincsenek adataink, hogy a kálvinistává lett román papnak a földesúrnak járó honoráriumot ne kellett volna megfizetnie. Bethlen Gábor udvari prédikátora és püspöke, Keserűi Dajka János által összeállított, majd Geleji Katona István által kibővített, a román püspök kinevezésekor előírt kondíciókban említés se történik arról, hogy a kálvinizmust elfogadó román papok ugyanolyan kiváltságokat és mentességeket élveznének, mint a bevett vallások papjai. Ezzel szemben a katolikus egyház a 16. század vége óta tartó uniós kísérletek során mindig felajánlotta az unió elfogadásáért cserébe a társadalmi előmenetelt.[70] Így az Athansius által 1701. április 7-én elfogadott kondícióknak mindjárt a bevezetésében ez áll: „papságom a jobbágyi iga alól, és a földesuraknak végzendő kötelező szolgai munkák, a vámfizetés és egyéb, a papsághoz nem illő terhek alól felmentést nyert, és kiváltságainkat és juttatásainkat a jó emlékezetű erdélyi fejedelmek indítványozták, megerősítették, sőt kibővítették."[71]

Az Erdélyi Iskola görög katolikus történetíróinak (Samuil Micu, Petru Maior) köszönhetően terjedt el a román szakirodalomban az a nagy karriert befutó közhely, hogy a 16–17. században csak azok a román papok kaphattak nemességet, akik áttértek a kálvinizmusra. Ana Dumitran és Gudor Botond, akik alapos tanulmányban tárták fel a 16–17. századi román papok nemesítésére (sok esetben csak a nemesítés megerősítéséről van szó) vonatkozó adatokat, megállapították, hogy egyetlen esetben sem lehet azt bizonyítani, hogy a kálvinizmusra való áttéréért cserébe kapott volna valamelyik román pap nemességet. 1556–1690 között Erdélyben összesen 1112 nemesítés történt, ebből 121 román pap kapott nemességet. 97-et Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és I. Apafi Mihály adományozott. Ezek közül 7 kulturális (írnokoskodás, könyvnyomtatás), 53 pedig katonai érdemeiért kapott nemességet, de 37 esetben ismeretlen ennek indoka. Senki sem kaphatott pusztán azért nemességet, vagy azzal egyenlő jogokat biztosító státust, mert átért a kálvinizmusra.[72] Egy kis leegyszerűsítéssel és némi iróniával azt mondhatjuk, hogy a fejedelemkori reformátorokat jobban érdekelték a román hívek és papok lelki, semmint földi (testi) javai. Az irénizmus eszmerendszerétől is vezetve úgy gondolták, hogy ha Isten szava saját nyelvükön (románul) eljut

szolgáknak egyetlenegy dajkája". Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról. Szerk. Dáné Veronka – Szabadi István. Debrecen 2014. 66.

[70] A breszti unió alkalmával az 1569. febr. 23-án kiadott oklevélben a pápa felszólította a lengyel királyt, hogy az egyesült rutén papságnak adják meg a katolikus papoknak járó jogi státuszt. Minderről lásd *Véghseő T.:* „…mint igaz egyházi ember…" i. m. 27.

[71] *Bod P.:* Az Erdélyben lakó románok i. m. 167.

[72] *Ana Dumitran – Gudor Botond:* Înnobilarea românilor în epoca principatului autonom al Transilvaniei şi semnificaţiile sale religioase. Mediaevalia Transylvanica 3. (1999) 1–2. sz. 32–35.

hozzájuk, akkor a Szentlélek ereje és munkája által megvilágosodnak és rájönnek arra, hogy az egyedül üdvözítő hit az ortodoxus kálvinista vallás. A fejedelmeknek és szuperintendenseinek eszébe sem jutott társadalmi és gazdasági előnyöket felajánlani mindezekért cserébe a román papoknak.

Épp ezért a nemesi státusz elérése felekezeti hovatartozástól függetlenül, a román papság elsődleges céljai közé tartozott. A nemesítések a 17. század második felére már akkora mértéket öltöttek, hogy a rendek megpróbálták megakadályozni a román papok további nemesítését. Az 1680. június 12-én hozott országgyűlési határozat III. artikulusa kimondta: „Végeztük […], hogy oláhok, oláh papok és görögök az akkor következett közelebb ország gyűlésére ad rectificandum et approbandum, akinek illik előhozni, [azaz nemesítő okleveleiket felülvizsgálatra és jóváhagyásra mutassák be] de mivel az ország végzését csak már semmiben tartván, nem producálták […] azoknak privilegiumokat anihiláljuk, reprobáljuk és semmivé tesszük."[73]

Ebből az országgyűlési végzésből Keith Hitchins azt a következtetést vonta le, hogy „az 1680. évi diéta a román papoknak adott összes kiváltságot eltörölte" és „visszaállította számukra az összes régi terhet".[74] Mintha a 17. század végére az erdélyi román papság jó száz évet visszament volna az időben, és ismét jobbágysorba süllyedt volna, így aztán nem csoda, ha örömmel csatlakozott a kiváltságokat ismét felkínáló katolikus unióhoz. Az 1680. júniusi országgyűlési határozatot azonban csak az 1678. évi országgyűlés kontextusában értelmezhetjük helyesen. Ahogy egyébként az 1680. évi határozat utal is arra, hogy az 1678. október 1–30. között tartott országgyűlésen tiltották meg a román papok további nemesítését, valamint rendelték el az addig megnemesített román papok nemesítésének felülvizsgálatát: „Az görög és oláh papok, hogy ez hazában ennek utána ne nobilitáltassanak és semmi szín és praetextus alatt jószágokat s örökségeket ne vehessenek és bírhassanak, akik penig eddig megnemesedtek, azok a következendő országos gyűlésünkben armalisokat producálják, melyek ruminálttatván [megvizsgáltatván], akik helyben hagyatnak, azok incorporáltassanak, a többi penig legyenek és maradjanak az akkori dispositio szerént, jószágokat penig és örökségeket, melyeket eddig acquiráltanak [szereztek], azoknak rehabeálásában [visszabirtoklásában] az atyafiak, verus praetendensek [valódi követelők] vagy vicinusok [szomszédok] procedáljanak [eljárjanak] az 1671. esztendőbéli articulus szerént, Nagyságod kegyelmes consensusából communi voto concludáltuk [egyetértéséből közös szavazatunk által elhatároztuk]."[75]

---

[73] EOE XVII. 77.

[74] *Keith Hitchins:* Clerul român din Transilvania înainte de Unirea cu Roma. In: 300 de ani de la unirea bisericii românești din Transilvania cu biserica Romei. Coord. Gheorghe Gorun – Ovidiu Horea Pop. Cluj-Napoca 2000. 58–59.

[75] EOE XVI. 606.

E drasztikus határozat kiváltó okai a Havasalföldről és az Oszmán Birodalomból tömegesen bevándorló román és részben görög papok voltak, nem csoda hát, hogy az erdélyi és a román vajdaságokból bevándorló román papok között gyakoriak voltak a feszültségek. „Sok alkalmatlanságok következnek ebbűl is, hogy mind az Oláhországokbúl, mind az török földérül feles oláh papok származtak be, így hogy némely falukban 3-4 is vagyon, kik közzűl armalist extraháltának, hasonlóképpen az erdélyi jobbágyfiak is urak manumissiója nékűl, sőt továbbra is menvén az dologban, már sok helyeken fundusokat szerzettének az patronusok hírek nékűl, holott még az magyar nemzetnek is, kik velünk egy törvényben és recepta religión vadnak, incorporatió nékűl ez hazában jószágot nem bírhatnak. Ezek penig sem recepta religión lévők, sem incorporatusok levén, mégis jószágot akarnak bírni, mint szintén az görög nemzet is. Azt kívánjuk azért, hogy az ilyeténeknek jószág és fundusvételek, sőt armálisok is annihiláltassék, hanem ennekutánna ha jószágot akarnak bírni, az nemes országtúl incorporáltassanak, érdemeseknek agnoscáltatván, hogy így tudjanak külömbséget tenni az igaz hazafiai és extraneusok között."[76]

Ezek szerint a Havasalföldről bejövő román papok címeresleveleket (armálist) szereztek, ami valójában birtokadomány nélküli nemesítést jelentett, és így csak személyes mentességet biztosított. Az armális nemessé lett román papok valójában jobbágytelken laktak, ami után ugyanúgy földesúri járadékot fizettek, mint a jobbágyok. Az országgyűlési határozat viszont arról árulkodik, hogy az armális román papok nem jobbágytelekként, hanem saját jószágként tekintettek birtokukra, ráadásul a földesúr tudta nélkül, azaz az armális oklevél birtokában már igazi nemesnek kezdték magukat tartani, és a földesúrnak nem fizették meg a jobbágytelek után a járadékokat.[77] Sőt, a címeresleveleket a román papok a földesurak beleegyezése (manumissio) nélkül szerezték meg, ami véleményem szerint csak úgy volt lehetséges, hogy az armálisokat közvetlenül a fejedelmi kancellária állította ki számukra, tehát a manumissióért cserébe fizetett összeg nem a földesurak, hanem Apafi kincstárát gazdagította. Így persze mindenki jól járt, kivéve a földesurakat, akik nem csoda, hogy ezek után kieszközölték a diétán, hogy az ilyen jellegű armális nemesítéseknek vessenek véget. Nem arról van tehát szó, hogy az idézett országgyűlési határozat a román papok régi terheit állította volna vissza, ahogy azt Hitchins állítja, hanem pusztán arról, hogy azoknak az armális nemes román papoknak a személyi mentességeit törölték el a rendek, akik nem tudták bemutatni címeresleveleiket. A Báthory Gábor által a román papok számára kiadott, és azután folyamatosan megújított kiváltságok azonban továbbra is érvényben maradtak: azaz a román papok személyükben

[76] EOE XVI. 571.

[77] Az armális nemesekről legutóbb lásd *Szálkai Tamás:* Armálisok és armálisták a kora újkori Biharban. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Debrecen 2010. 10–14. (https://bit.ly/2q1Vynt, letöltés 2016. máj. 30.)

mentesültek minden jobbágykötelezettség alól, csak a földesúrnak járó évenkénti honoráriumot kellett megadniuk. Ugyanakkor a kiváltságok ellenére is megmaradt az a lehetőség, hogy szükség esetén az ország a román papokat megadóztassa. Erdélynek a Habsburg Monarchiába való integrálása során a 17. század végén (amikor jelentős adókkal terhelte az országot a bécsi udvar) számos országgyűlésen hoztak a román papokra külön adókat kirovó határozatokat. E gyakorlatban azonban nem kell semmilyen etnikai elnyomást látnunk, hisz a bevett státusszal rendelkező szász papokat, a nemes székely nemzetet és az egyházi nemességet is többször megadóztatták ekkor.[78]

Ernst Cristoph Suttner szerint a katolikus unió nem a firenzei (1439) – ahogyan arra az uniós dokumentumokban általában hivatkoztak –, hanem a tridenti zsinat szellemében ment végbe.[79] A firenzei modell szerint az unió két egyenlő rangú testvéregyház hitbeli egyesülése (*Glaubensunion*) lett volna, mindenféle társadalmi előnyszerzés nélkül. A firenzei zsinat ugyanis nem a görög rítusú egyház latinizálásával szerette volna megszüntetni az egyházszakadást, hanem az egyházi élet és a teológiai tanítások sokféleségének a megőrzésével. A firenzei zsinat résztvevői elismerték, hogy a görög rítusú egyház is Krisztus egyháza, abban ugyanúgy munkálkodik a Szentlélek, mint a római katolikusban. Sőt, Suttner szerint azt sem tartották szükségesnek, hogy a görög rítusúak elfogadják a már fent említett négy pontot az egyesülés feltételeként. Mindkét egyház megtarthatta volna tehát saját szokás- és rítusrendszerét, az egyesülés feltétele csupán egymás kölcsönös elismerése, valamint az egymást elítélő és kiátkozó nyilatkozatok visszavonása lett volna. Suttner azt állítja, hogy kezdetben a jezsuiták is a firenzei modell alapján szerették volna megvalósítani a két egyház unióját. A jezsuiták viszont nem voltak abban a helyzetben, hogy a végső szót kimondják az egyesülés ügyében. Ők csak előkészítették azt, annak egyházjogi hitelesítése az esztergomi érsek, Kollonich feladata volt. Kollonich viszont a firenzei zsinati értelmezéstől teljesen eltérő módon fogta fel az uniót. Ő, Ravasz Ferenchez hasonlóan, a tridenti zsinaton elfogadott hitvallás alapján (*Professio Fidei Tridentina*) valósította meg azt, melyben a Credohoz fűzött kiegészítésekben – többek között – szerepel az a négy pont is, melyeknek elfogadását valóban az egyesülés feltételéül szabta Erdélyben Baranyi, azzal a hamis hivatkozással, hogy azok a firenzei zsinat végzéseiben is feltalálhatók. Emellett ráadásul azzal, hogy az unióért cserébe Kollonichék társadalmi előnyöket is felkínáltak az unitus klérusnak, az uniót

[78] Lásd például EOE XVIII. 109., 498., 546.; EOE XXI. 121, 194–195., 214., 244., 279.

[79] Suttner nézeteire lásd *Ernst Cristoph Suttner:* Die Siebenbürger Kirchenunion an der Wende zum 18. Jahrhundert. Annales Universitatis Apulensis Series Historica 12. (2008) 1. sz. 7–41.; *Uő:* Das Unionverständis in den Anweisungen aus Rom von 1669 und jenes bei Kardinal Kollonich. In: Die Union I. i. m. 226–236.; *Uő*: Gegensätzliches Verständnis Ekklesiologischer Gegebenheiten beim Vorbereiten, Abschliessen bzw. Bekämpfen der Siebenbürger Kirchenunion. In: Die Union II. i. m. 54–94.

a magasztosabb teológiai-vallási szintről az egyszerű társadalmi aktus szintjére szállították le. Az uniót csak egy köztes állomásnak fogták fel az erdélyi románoknak a római katolikus egyházba való teljes áttérés útján. Az egyházi uniónak ez a felfogása – Suttner szerint – Kollonich teológiai képzetlenségéből (*mangelhafte theologische Ausbildung des Kardinal*)[80] fakadt, ugyanis a bíboros nem ismerte a firenzei zsinat elképzeléseit az unióról, és ezáltal nem értette meg, hogy mi a különbség a két egyház (mint intézmény) közötti szakadás megszüntetése, valamint a papoknak és a híveknek egy másik vallási közösségbe való egyéni megtérése között.

Suttner fenti értelmezésével addig a pontig mindenképp egyetérthetünk, hogy az erdélyi, valamint magyarországi románok és rutének uniója valóban nem a firenzei zsinaton kihirdetett elvek alapján valósult meg. Ezt már a magyar egyháztörténészek is hangoztatták, főként a rutének uniója kapcsán.[81] Az azonban már kérdéses, hogy a jezsuiták is a firenzei elvek alapján képzelték el az uniót, és csupán Kollonich teológiai képzetlenségének a számlájára írható az, hogy nem ezeket a jezsuita elképzeléseket ültették át később a gyakorlatba. Mint fentebb láthattuk, már Ravasz Ferenc jezsuita is egyértelműen a tridenti hitvallásra való felesküvést tartotta az unió legfontosabb feltételének, és már ő is a társadalmi előnyök felajánlásával vélte megszilárdítani azt. Úgy vélem tehát, hogy nemcsak Kollonich, hanem a jezsuita atyák is a tridenti elveket tartották mérvadónak az unió kivitelezésében. Azok a jezsuiták pedig, akik a „terepen dolgoztak", hamar rájöttek arra is, hogy társadalmi, gazdasági és politikai előnyök felajánlása nélkül nem lesz tartós az unió.

Egy Bod Péter által elmesélt eset jól rávilágít arra, hogy a katolikus unióval miként változott meg a román papok státusza a korábbi állapotokhoz képest. „Sövényfalván Küküllő vármegyében a quarta szokott volt járni a református papnak; mely midőn 1708. esztendőben az oláhok szőllőjékből fel akarna szedni a szokott praxis szerint, az ott lakó protopopa [esperes] nem engedi, hanem maga felszedi ez okon, hogy az oláhok immár catholikusok lettek s nem tartoznak a református papnak dézsmával. A pap e dologban inquiráltatván mindnyájan hitek után az oláhok megvallották azt, hogy ők catholikusokká nem lettek, s nem is lesznek soha. E dolgot a protopopa hírré tévén az oláh püspöknek [Athanasiusnak], igen neheztelt, amint ezen levélből kitetszik, melyet írt a sövényfalvi református papnak: […] Az én eklézsiámat, klérusomat, az én reám bízott nyájamat ne háborgassa, ne üldözze, ne gondolja kegyelmed, hogy az én eklézsiám azon iga alatt volna, amely

[80] *Suttner, E. C.:* Das Unionverständis i. m. 64. Szilas László szerint is Kollonich nemcsak negatív, hanem helytelen teológiai nézeteket vallott a keleti egyházról. *Szilas, L.:* Kardinal Kollonitsch i. m. 28.
[81] *Szabó Péter:* A keleti közösségek katolikus egyházba tagozásának ekkleziológiai elvei és jogi struktúrái az uniók korában (15–17. század). In: Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza 2009. 15–33.; *Véghseő T.:* „mint igaz egyházi ember" i. m. 26.

alatt volt a más fejedelmek idejében. Semmiképpen nem, mert olyan privilégiumai vannak, aminéműek a Szentanya Római Catholika eklézsiának, amellyel uniáltatott. Innen vigyázzon magára, nehogy valami olyan essék, amit nem szeretne."[82]

Ilyen eljárást és ilyen hangnemet egyetlen román esperes és püspök sem engedett meg magának egy bevett vallás papjával szemben a kálvinista fejedelmek idejében. A kálvinista unió sikertelenségének tehát legfőbb oka az volt, hogy a reformációt elfogadó román papok és hívek semmilyen előnyhöz sem jutottak az áttéréssel. Mindebből következik, hogy azok a románok, akik elfogadták a reformációt, nem kényszerből vagy jutalomért cserébe, hanem lelkiismereti okokból tették azt. A bécsi udvar által felajánlott unió viszont társadalmi téren az addigi állapotokhoz képest komoly előnyöket kínált fel a román papok számára. Gazdaságilag és társadalmilag a katolikus uniónak akkora volt a vonzereje, hogy azt a kálvinista kínálat – főleg Erdélynek a Habsburg Monarchiába való betagolódása idején – nem tudta ellensúlyozni. Ez lehetett a legfőbb oka, hogy a román kálvinizmus a 18. század közepére eltűnt: a román kálvinisták egy része elmagyarosodott, másik része pedig görög katolikussá lett.

CALVINIST AND/OR CATHOLIC UNION

The Situation of the Reformation among the Transylvanian Romanians in the late 17th Century

by Levente Nagy

SUMMARY

The study explores the church union which took place between 1697 and 1701, resulting in the merging of part of the Transylvanian Greek Orthodox Romanian church with the Roman Catholic Church. The analysis focuses on an inquest whereby Transylvanian estates aimed to counterbalance the effects of the Catholic union. Late in 1698 the Transylvanian diet prescribed that each Romanian in Transylvania should be asked whether they wanted to continue to live in the old faith, or rather join one of the accepted confessions (Calvinist, Catholic, Lutheran, or Unitarian). Seven reports about the inquest have been preserved in the archives of the Transylvanian Gubernium which offer unique insight into the ecclesiastical and confessional relations of the Transylvanian Romanians. Moreover, these reports belong to the handful of authentic sources that make it possible to assess the impact that the Reformation impacted the Romanians in different regions of Transylvania.

[82] *Bod P.:* Az erdélyi oláhok uniáltatásának i. m. 84.

Jiří Januška – Petr Píša

A PRÁGAI EGYETEM ELSŐ MAGYAR TANSZÉKÉNEK ALAPÍTÁSA, MŰKÖDÉSE ÉS MEGSZŰNÉSE AZ 1850-ES ÉVEKBEN*

Bevezetés

Néhány évvel ezelőtt emlékeztünk meg a prágai egyetemen létrehozott első magyar tanszék felállításának 160. évfordulójáról. A magyar mint idegen nyelv intézményes oktatásának történetét feldolgozó szakirodalomból tudhatjuk, hogy a prágai volt a második magyar nyelvi tanszék Magyarország határain kívül. Az első tanszék a bécsi egyetemen jött létre, ahol Márton József (1771–1840) 1806-tól tevékenykedett a magyar nyelv tanáraként, majd 1848 elején – a császár 1848. január 22-ei döntése alapján – a magyar nyelv tanszékét is létrehozták, Reméle Nepomuki János (1808–1873) vezetésével.[1] A prágai magyar tanszék élén, ahol 1854 és 1860 között folyt oktatás, nem professzor, hanem a mai terminológiával a lektor pozíciójának megfelelő tanári státusú személy állt. A tanszék eredeti célja tehát nem a magyar nyelv tudományos vizsgálata, hanem a gyakorlati nyelvoktatás volt. A fiatal, tevékeny, pályakezdő oktató Riedl Szende (1831–1873) – aki kinevezést kapott a tanszék élére – ennek az alapvető feladatnak a megvalósítását tevékenységével jelentősen túlszárnyalta.[2]

Tanulmányunk fő célja, hogy levéltári források alapján áttekintsük a tanszék létrejöttének, működésének és megszűnésének folyamatát. A témát feldolgozó eddigi szakirodalom ugyanis kevés figyelmet fordított ezekre a forrásokra, és leginkább Riedl korabeli nekrológjaiból, illetve a Riedl saját írásából megismerhető adatokra épített.[3] Tudomásunk szerint egyedül Zdeněk Šimeček, cseh szlavista támaszkodott tanulmányában az eredeti levéltári forrásokra, de ő is csak a

---

* A tanulmány szövegének és valamennyi későbbi idézetének, valamint a nem magyar nyelvű dokumentumok fordítása Mészáros Andor munkája, akinek itt mondunk köszönetet a segítségéért.

1 Wiener Zeitung, 1848. január 5. 157. Vö. *Nádor Orsolya:* A magyar mint idegen nyelv tanításának múltja. In: Magyar nyelvmester. Szerk. Hegedűs Rita – Nádor Orsolya. Bp. 2006. 23–24.; *Mikó Pálné:* Márton József a magyar nyelvért. Bp. 1982.; *Uő:* Marseillaise és Gotterhalte. Bp. 1986.; *Szinnyei József:* Reméle Nep. János. In: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1906. XI. 752–754.

2 Riedl hármas (magyar, német és szláv) nyelvi-kulturális környezetben élt, így a szokásoknak megfelelően mindig az adott közeg szerint használta keresztnevének magyar (Szende), német (Anselm vagy Mansvet, illetve Mansuet, Manswet) és szláv (Mansvet) formáját.

3 Lásd *Dr. Cs. K.:* Riedl Szende (1831–1873). Vasárnapi Ujság 20. (1973) 44. sz. 525–526.; *h. g.:* Riedl Szende †. Magyar tanügy 2. (1873) 607–610.; *Riedl Szende:* Emlékbeszéd Schleicher Ágost külső l. tag felett. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 3. kötet (1873) 7. sz. 1–14.

Cseh Nemzeti Levéltárban (Národní archiv ČR) fellelhető anyagokat használta.[4] Természetesen a mi feldolgozásunknak is megvannak a maga határai, többek között azért is, mert több levéltári forrás (például a bécsi oktatási minisztérium levéltárából) selejtezésre került, vagy más okból nem maradt fenn.

Témánk alapvető történeti kontextusba helyezése okán meg kell említenünk, hogy 1848–1850 folyamán ment végbe a felsőoktatás – szellemi atyjairól Exner-Bonitz-, vagy Thun-féle reformnak elnevezett – átalakítása a birodalomban, amely a bölcsészképzést is jelentősen megváltoztatta. Az egyetemek bölcsészeti karai elvesztették korábbi – a további tanulmányokra – előkészítő szerepüket és a többi fakultással megegyező jogállást kaptak. Fő feladatukká a tudományos kutatás és a középiskolai tanárképzés vált. A bölcsészkari szakokat öt szekcióba szervezték, ebből az egyik a filológiai, irodalmi és nyelvészeti volt.[5]

A prágai egyetem bölcsészeti karán az 1854/55-ös tanév őszi félévében latin, gót, német, szanszkrit, héber, kaldeus, szír, cseh, lengyel, orosz és illír nyelvet, illetve a szláv nyelvek összehasonlító nyelvészetét oktatták. Emellett – csupán nyelvórák formájában – még olasz, francia és angol nyelvet is tanítottak, és ettől a szemesztertől az oktatott nyelvek közé került – először a prágai egyetem történetében – a magyar is.[6] A bölcsészkaron az előző, 1853/54-es tanévben 29 oktató tevékenykedett, ebből 16 rendes és 6 rendkívüli tanár, 3 magántanár, 4 tanár és egy adjunktus, illetve két tanársegéd.[7]

Az első prágai magyar tanszék létrehozásának szélesebb történeti kontextusa a bécsi központi hatalom Magyarországon alkalmazott közigazgatási politikájában keresendő. Az 1848–49-es szabadságharc leverése után az ország egységes birodalomba való betagolásának egyik eszköze az volt, hogy az 1853–54-ben bekövetkezett definitív rendezés során tömegesen érkeztek Magyarországra új tisztviselők a birodalom nyugati részéről, az úgynevezett német–szláv koronatartományokból. Pontos létszámuk nem ismeretes, de az eddigi kutatások azt mutatták, hogy a nem magyarországi születésű tisztviselők átlagos aránya körülbelül 23% volt. Ez azonban a hierarchia egyes szintjein lényegesen különbözött, a felsőbb szinteken például, a Főkormányzóságnál és a helytartósági osztályoknál 40%-ot is kitett.

---

[4] *Zdeněk Šimeček:* Z počátků institucionálního zajištění hungaristických studií v českých zemích. Slovanský přehled 65. (1979) 5. sz. 400–405.

[5] Vö. pl. Dějiny Univerzity Karlovy III (1802–1918). Szerk. František Kavka – Josef Petráň. Praha 1997. 155–158.

[6] A pesti egyetemen a szláv nyelv és irodalom oktatása már 1849 őszén megindult. Lásd Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002. Szerk. Szögi László. Bp. 2003. 156., 181–182.

[7] Archiv univerzity Karlovy (Prága) (a továbbiakban: AUK), Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, spisy profesorského a doktorského kolegia, 1. doboz, N.E. 67 1853/54, Schlußbericht über die wichtigeren Ergebnisse bey der philosophischen Fakultät in dem abgelaufenen Studienjahre 1853/4.

A kutatások azt is megállapították, hogy a Lajtán túli tisztviselők többsége éppen cseh- és morvaországi születésű volt.[8]

Az egyetem vezetésének kezdeményezése a magyar tanszék felállítására – a tanszék vezetésére kiírt pályázat

Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy ki kezdeményezte a magyar tanszék megalapítását a prágai egyetemen, és ebben milyen motívumok játszottak közre, két – első ránézésre egymásnak ellentmondó – forráscsoportunk van.

Az első – az eddigi szakirodalomban még fel nem dolgozott – csoportba azok a hivatalos dokumentumok tartoznak, amelyek a bécsi oktatásügyi minisztérium fondjaiban, illetve a prágai egyetem levéltárában maradtak fenn. Ezekből az iratokból az látszik, hogy a kezdeményezés a prágai egyetem bölcsészeti karának oktatói kollégiumából indult ki. 1853. július 30-án fogalmazták meg kérvényüket az oktatásügyi minisztérium felé, amelyben az szerepelt, hogy kerüljön felállításra a magyar nyelv egyszemélyes oktatói széke (*Lehrkanzel*).[9] A kérelem, melyet a professzori kollégium dékánja, Wilhelm Matzka (1798–1891) matematikus látott el kézjegyével, elsőként az akadémiai hivatalok szervezéséről szóló ideiglenes törvényre hivatkozott, miszerint a professzori kollégium köteles felügyelni, hogy a karon megfelelően legyenek képviselve a tárgyak, és hiányosságok esetén kiegészítésükre tegyen javaslatot. Kimondta továbbá: „E tekintetben a bölcsészeti karon ilyen sajnálattal észlelt hiányosság jelenleg az, hogy ugyan az osztrák monarchia szinte összes főnyelvének tanszéke jelen van a karon és még néhány külhoni nyelv, jelesül a francia és az angol, oktatása is folyik, ennek ellenére a prágai egyetemen mindeddig az osztrák korona egyik legnagyobb tartományának nyelve, azaz a magyar nyelv, nincs képviselve. Így most, amikor a változó körülmények folytán a Magyar Királyságba az Osztrák Monarchia más tartományaiból helyeznek hivatalnokokat – különösen pedig Csehországból –, megmutatkozik az a hiányosság, hogy a csehországi magyar tanszék nemléte okán szinte senki sincs, aki ezt a meglehetősen bonyolult nyelvet bírná, képes lenne megértetni magát azokkal a

[8] *Benedek Gábor:* Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmuskori Magyarországon. Aetas 10. (1995) 60–70.; *Uő:* A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 235–254.; *Deák Ágnes:* „Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860. Bp. 2000. 173–190.

[9] Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (a továbbiakban: AVA), Unterricht UM allgemein Akten, 1228. doboz, 5 Universität Prag, Philosophie: Ungarisch, 12599/1853.

magyarországi lakosokkal, akik a német vagy a cseh nyelvet nem ismerik. Ezért is érzékelhető sürgető szükség a magyar nyelv önálló tanszékének felállítására, ahogyan az már Bécsben létezik, a prágai egyetemen is. Ennek következtében az alulírott professzori kollégium úgy határozott, hogy tisztelettel kérelmezi egy ilyen nyelvi tanszék felállítását az itteni bölcsészeti karon."[10]

A kérelemből az nem derül ki, hogy egyáltalán a professzoroktól indult-e ki a javaslat, s ha igen, akkor közülük pontosan kitől. Egy másik forrásban, a bölcsészkar doktori kollégiumának dékánja, Hieronymus Joseph Zeidler (1790–1870) által az 1853/54-es tanévről összeállított záró jelentésében azonban szó szerint ezt olvashatjuk: „A tanév végén e tanári kollégium [azaz a prágai Bölcsészettudományi Kar tanári kollégiuma – a szerzők] a következő fejlesztésekben részesült: a. Az 1853. november 26-ai, a bölcsészeti tanári kollégium, az alulírott által kezdeményezett, kérelmére tekintettel hozott legfelsőbb döntéssel felállításra került a karon a magyar nyelv és üzleti stílus tanszéke [*Lehrerstelle*] [...]".[11] E megfogalmazásból arra lehet következtetni, hogy a kezdeményező maga Zeidler volt.

A másik forrás, mely rávilágít – persze jelentősen eltérően – a prágai magyar tanszék keletkezésének motívumaira, magától Riedl Szendétől származik, akit 1854-ben a tanszék tanárává neveztek ki. Mintegy két évtizeddel később, 1871. november 15-én Riedl a Magyar Tudományos Akadémián August Schleicherről (1821–1868), az akadémia levelező tagjáról tartott emlékbeszédet. Schleicher 1850 és 1857 között a prágai egyetemen működött, ahol Riedl személyes ismeretséget kötött vele. Riedl e beszédében – amely 1873-ban nyomtatásban is napvilágot látott[12] – elmondta: az önálló prágai magyar tanszék felállításának híre és a nyilvános pályázat kiírása a tanszék betöltésére nagy feltűnést keltett a magyar nemzet jövője feletti aggodalmaktól gyötört korabeli Magyarországon. Sokan úgy vélték, hogy a tanszék felállítása politikai okokból történt, célja pedig nem más, mint cseh hivatalnokok képzése a leigázott és idegenek által elözönlött Magyarország számára. Azonban így folytatja: „Ez általános felvetés hamisnak bizonyult be. Schleicher Ágost, azon időben prágai egyetemi tanár volt az, aki ezen tanszék felállítását indítványozta, sürgette, s keresztül is vitte – tisztán *tudományos* célokból. Ezt mondhatom legjobban és legőszintébben talán én, a ki Grillparzer ajánlatára Ő Felsége által e tanszékre kineveztettem, a kinek később is elég alkalma

[10] Uo.
[11] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, spisy profesorského a doktorského kolegia, 1. doboz, N.E. 67 1853/54, Schlußbericht über die wichtigeren Ergebnisse bey der philosophischen Fakultät in dem abgelaufenen Studienjahre 1853/4.
[12] *Riedl Sz.:* Emlékbeszéd i. m.

volt meggyőződni arról, mit gondolt Schleicher akkor, midőn ezen tanszék életbe léptetése érdekében annyira buzgólkodott."[13]

Schleicher – írja Riedl – tisztában volt vele, hogy a magyar nyelv tanulmányozása mennyi felismeréssel szolgálhat az általános európai nyelvtudomány számára, és a magyar, illetve általában az altáji nyelvek tisztán tudományos vizsgálata az európai nyelvtudomány számára hasonló jelentőséggel bír, mint valaha Amerika felfedezése a természet- és történelemtudományoknak.[14]

Az ismertetett források – egyrészt a levéltári források, másrészt Riedl tanúságtétele – tehát nem adnak számunkra egyértelmű képet arról, ki és mi okból kezdeményezte a tanszék létrejöttét. Sőt, ellentmondani látszanak egymásnak. Nem zárhatjuk azonban ki, hogy ez az ellentmondás csupán látszólagos. Lehetséges, hogy informálisan (tudományos indíttatásból) maga Schleicher volt a kezdeményező, és kezdeményezése később másoktól politikai töltetet kapott. Erre azonban bizonyítékot (legalábbis mindeddig) nem sikerült találni.

Mindenesetre a professzori kollégium kérelmét elsőként az egyetem akadémiai szenátusához továbbították,[15] majd ezt követően a rektor, Georg Norbert Schnabel hagyta jóvá.[16] Később a Cseh Helytartóság is támogatta azzal a megjegyzéssel, hogy „az osztrák koronatartományok között manapság fennálló élénk kapcsolatok idején a magyar nyelv tanszékének felállítása az itteni egyetemen, kétség kívül nagyon sürgető szükségnek tűnik, és a kérelmezőnek azonnal a tanszék feladatait ellátni képes egyént kell az élére kineveznie."[17] A bécsi Vallás- és Közoktatási Minisztérium elfogadta a kérelem indokait. A császárhoz címzett 1853. november 17-ei felterjesztésében Leo Thun gróf, vallás- és közoktatási miniszter emlékeztetett a nagyszámú csehországi hivatalnokokra, akik az ottani közigazgatási reformok kapcsán települtek Magyarországra, és megemlítette, hogy hasonló helyzet a jövőben is előállhat. Ezért az állami hivatalokra jelentkezők számára még időben lehetőséget kell adni a magyar nyelv elsajátítására, emelve ezzel hasznavehetőségüket a magyarországi hivatalokban. A magyar nyelv csehországi oktatásának másik indokát – Thun szerint – a koronatartományok közötti egyre szorosabb kapcsolatok jelentették. Végezetül azt is fontos érvnek tartotta a miniszter, hogy a magyar nyelv oktatása tudományos szempontból is hasznos lehet, különösen azért, mert a prágai egyetemen összehasonlító nyelvtudományt

[13] Uo. 4.
[14] Uo. 4–5.
[15] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 14. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1853. júl. 31., 1036.
[16] Láttamozása szerepel a kérvényen.
[17] ÖStA AVA Unterricht UM allgemein Akten. 1228. doboz, 5 Universität Prag, Philosophie: Ungarisch, 19282/1853.

is oktatnak. A miniszter a Pénzügyminisztérium által a tanszékhez rendelt 600 arany rendszeres fizetéssel kapcsolatos egyetértő véleményére is felhívta a figyelmet.[18] Ferenc József 1853. november 26-án hagyta jóvá a tanszék felállítását.[19]

A pályázat kiírása és menete

A tanszék felállításának császári jóváhagyását követően a Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1853. december 3-ai határozatával nyilvános pályázatot írt ki a tanári hely betöltésére évi 600 arany fizetéssel és legkevesebb heti öt magyar nyelv- és üzleti stílusgyakorlat megtartásának kötelezettségével. A pályázat benyújtására viszonylag rövid határidőt állapítottak meg, 1854. február 1-jét.[20]

A Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak a december 3-án az egyes helytartóságokhoz küldött feljegyzése azt is jelezte, hogy az újonnan létrehozott poszt betöltésére jelentkezők alkalmasságát a pesti egyetem bölcsészkarának professzori kollégiuma vizsgálja meg. Ezért – a kiírás szerint – a jelentkezőknek kérvényüket a budai Helytartósághoz kellett elküldeni. Ez a kitétel azonban a kiírásban kisebb félreértéshez vezetett. A prágai Helytartóság, ahová a pályázat kiírásáról szóló hír egyhetes késéssel (december 17-én) jutott el, azt a kérdést intézte a Közoktatási Minisztériumhoz, hogy nem került-e véletlenül felcserélésre a pályázat szövegében Prága Budával, hiszen az egyetemi tanszékek betöltésére kiírt pályázatokat általában az adott koronatartomány helytartósága bírálja el. Erre a sürgető felvetésre a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1854. január 15-én válaszolt. Kijelentette, hogy „a budai helytartói hivatal semmi esetre sem került véletlenül felcserélésre a prágai Helytartósággal. Éppen ellenkezőleg, az eljárás egyszerűsítésének okából elrendeltetett, hogy a jelentkezők a pályázati kérelmeiket a budai Helytartósághoz küldjék, és a pesti Bölcsészeti Kar professzori kollégiumát hatalmazták fel, hogy a jelentkezéseket elbírálja, és a hely betöltésére tett előzetes javaslatát – az akadémiai szenátus és a budai Helytartóság közbeiktatásával eljuttassa a minisztériumhoz."[21]

A pályázat kiírásáról a közvéleményt a sajtóban megjelentetett hirdetések útján tájékoztatták. Prágában a hirdetés szövegét csak az említett bizonytalanságok tisztázását követően küldték el a hivatalos lapokhoz, ezért ott a hirdetés csak

[18] Uo. 10196/1853.

[19] Uo. 12599/1853. „Engedélyezzük a magyar nyelv tanszékének felállítását a prágai egyetemen, 600 arany rendszeres éves fizetéssel a szokásos pénznemben. A megfelelő pályázat eredményét számomra fel kell terjeszteni. Bécs, 1853. november 26. Ferenc József."

[20] Uo.

[21] Národní archiv ČR (Prága) (a továbbiakban: NA ČR), České gubernium – všeobecná spisovna 1841–1855, sign. 25/8/49, 31243/2091, 1571/137.

néhány nappal a pályázat lezárulta előtt jelenhetett meg.[22] A hirdetés a pályázati feltételeket is tartalmazta: „Az emlitett tanszék elnyerésére pályázni szándékozók tartoznak a cs. k. vallás- és közoktatási ministeriumhoz intézendő kérvényeiket legfeljebb 1854-dik évi február 1-ig a budai cs. k. helytartósági osztálynál átnyujtani s azokat a szükséges okmányokkal – melyekben életkoruk, vallásuk, állapotuk, végzett tanulmányaik (legalább a már végzett philosophiai tanúlmányok – [sic!] vagy a jó sikerrel kiállott érettségi vizsgálatról szóló bizonyitvány megkivántatik); továbbá a végzett tanulmányaik után netáni eddigi alkalmaztatásuk, s végre nyelvismereteik kimutatandók – ellátni. Ez utóbbira vonatkozólag a magyar nyelvnek tökéletes és alapos tudományos ismeretén kivül ki kell még mutatni a német nyelvnek is legalább oly mértékbeni tiszta és folyékony tudását, – mely megkivántatik, hogy ezen nyelvet a tanitásnál biztossággal használhassa; a cseh vagy valamely rokon szláv nyelv tudása, ha ezzel a többi kivántatóságok is egyesülvék, mint igen kivánatos tekintetik."[23]

A pályázatra összesen tizennyolcan jelentkeztek (tizenöten a budai Helytartósághoz, hárman pedig egyenesen a bécsi minisztériumba adták be jelentkezésüket), közülük egyvalaki, Nagy Anton a pályázati határidő leteltét követően, így az ő pályázatát nem is vették figyelembe, tovább sem küldték Budára. Így a következő jelentkezők pályázata került elbírálásra:[24]

Fehér Andreas (25 év; származási hely: Karácsond, Heves vármegye; jelenlegi foglalkozás: magántanár)

Holub Mathias (26 év; Praskačka, Hradec Králové-i kerület; a bajai Főgimnázium német, magyar és görög kisegítő tanára)

Jászy Emmanuel (62 év; Nagybecskerek, Torontál vármegye; hivatalos magyar fordító Prágában)

Kempf Joseph (33 év; Buda; a 36. gyalogezred tábori segédorvosa)

Kolmár Joseph (33 év; Magyaród, Somogy vármegye; jelenleg foglalkozás nélküli, korábban többek között a magyar országgyűlés hivatalnoka, a magyar táblabíróság jegyzője, a Pápai Református Kollégium kisegítő tanára és az ottani főgimnázium magyar irodalom és történelem tanára)

Kutsera Ignátz (33 év; Vágújhely, Nyitra vármegye; járásbíró Nyitra megyében, korábban magántanár)

---

[22] Bécs: Amtsblatt zur Wiener Zeitung, 1853. december 22., 25. és 29.; Buda: Hivatalos értesítő. Budapesti Hirlap, 1854. január 5., 11. és 14.; Prága: Oznamovatel Pražských novin (= Amtsblatt zur Prager Zeitung), 1854. január 24–26.

[23] Hivatalos értesítő. Budapesti Hirlap, 1854. január 5. 1740.

[24] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Abszolutizmuskori Levéltár, k. k. Statthalterei Abtheilung Ofen, 19227/1854, Qualificationstabelle. A jelentkezők felsorolását, nevük német írásmódját és a többi információt is ebből a minősítő táblázatból vettük át. Az utolsó két jelentkező anyagát Bécsből küldték át Budára.

Markovits Constantin (45 év; Kecskemét, Pest vármegye; a második bécsi cs. k. gimnázium felhatalmazott magyar nyelv tanára, többször helyettesítette a magyar nyelv tanárát, Reméle Nepomuki Jánost a bécsi egyetemen)

Riedl Mansvet (23 év; Besztercebánya, Zólyom vármegye; a lőcsei főgimnázium helyettes tanára, magyar nyelvet és irodalmat oktat az egész gimnázium számára)[25]

Schuttag Franz (26 év; Gölnicbánya, Szepes vármegye; katolikus gimnáziumi kisegítő tanár Nagyszebenben)

Skoupa Franz (34 év; Pest; tábori főorvos, 20. gyalogezred)

Szirányi Johann (39 év; Tolna; vármegyei irodai fizetés nélküli expeditor és fogalmazó gyakornok Somogyban)

Szlemenits Moritz (40 év; Pozsony; ügyvéd Pozsonyban; 1835 és 1836 között többször helyettesítette jogtanár apját a pozsonyi akadémián)

Uhlyarik Gedeon (20 év; Konszka, Liptó vármegye; a magyar nyelv magántanára két pesti magániskolában, joghallgató az egyetemen)

Wallner Carl (31 év; Oravicabánya, Temesi Bánság; a nagyváradi normál iskola rendes tanára)

Vuits Paul (35 év; Szeged, Csongrád vármegye; ügyvédsegéd Törökkanizsán, korábban a karlócai gimnázium magyar nyelv tanára)

Martinek Fridrich (42 év; Trencsén; a debreceni adóhivatal hivatalnoka, korábban a trencséni evangélikus iskola tanára)

Tölgyesy Johann (35 év; Esztergom; véglegesített hivatalnok a budai járási pénzügyi igazgatóságon, sikeresen oktatott magyar nyelvet több állami hivatalnoknak)

A kérelmeket a pesti egyetem professzori kollégiumának adták át, amely tagjaiból egy szűkebb bizottságot hozott létre. A kor szokásainak megfelelően a bizottság feladata a „ternó", azaz a három kiválasztott nevet tartalmazó lista összeállítása volt, amelyet a sorrend indoklásával együtt továbbítottak a hivatalokhoz, végül magához az uralkodóhoz. A bizottság javaslatában Kolmár Joseph került az első helyre, a másodikra Riedl Mansvet (Szende), a harmadikra pedig Schuttag Franz. A tanári kollégium egyhangúan fogadta el a listát azzal a megjegyzéssel, hogy Mathias Holub – született csehként a többi szükséges képességek mellett csehül is tökéletesen tud, így őt is fel kellene venni a szűkebb listára. A következő testület a pesti egyetem akadémiai szenátusa volt, amely február 24-én azt javasolta, hogy a jelentkezők

[25] 1854. jan. 21-i pályázati jelentkezése megtalálható ÖStA AVA, Unterricht UM allgemein Akten, k. 1219, 5 Universität Prag, Philosophie: Riedl, 12362/1854.

végleges névsorában még Joseph Kempf is szerepeljen.[26] A Helytartóság 1854. április 14-én tette meg észrevételeit e két utólagos megjegyzéshez. Eszerint Holub cseh nemzetisége nem játszik túlságosan nagy szerepet, mivel az oktatás úgysem cseh nyelven folyik, és szintén nincs jelentősége Kempf orvosi végzettségének, orvosi pályáját nem is lenne szerencsés félbeszakítani. A Helytartóság tehát a bizottság eredeti javaslatát támogatta azzal a kiegészítéssel, hogy Riedlnek és Schuttagnak – akik jelenleg is közoktatási intézmények oktatói – előnyt kellene élvezniük Kolmárral szemben, aki eddig nem működött a közszférában. Hiszen Riedl és Schuttag már bizonyították tanári képességeiket és így jobban megfelelnek a prágai tanszékre, amely amúgy is inkább gyakorlati irányultságú lesz, mert a magyarországi érvényesülés lehetőségét kell biztosítania a Magyarországra költöző hivatalnokok és a tanárjelöltek számára.[27] A magyar katonai és polgári kormányzóság június 8-án csatlakozott a helytartóság véleményéhez, és javasolta Riedl és Schuttag előnyben részesítését, mivel rendőrségi információk szerint Kolmár politikai nézeteivel kapcsolatban kifogások merültek fel.[28] Riedl személyével kapcsolatban hozzáfűzték, hogy „absztrakt életstílusa" merülhet fel kifogásként, azaz keveset törődik külsejével és így rossz példát mutat a fiataloknak.[29]

Thun Holubbal, Kempffel és Kolmárral kapcsolatban osztotta a fenti testületek véleményét, ezért úgy ítélte meg, hogy Riedl és Schuttag között kell választani, akik mindketten megfelelő jelöltek úgy tudományos, mint pedagógiai, politikai és morális szempontból. Thun kifejezte azt a meggyőződését is, hogy Riedlt részesítené előnyben, tekintettel az igazoltan jelentősebb tudományos képességeire, amelyek – ahogyan megjegyezte – azt is megmagyarázzák, hogy a többi testület miért sorolta Schuttag elé. Végezetül pedig Thun szerint Riedl sokoldalú ismereteinek és tudományos képességének köszönhetően Nagy Antont is túlszárnyalja, akinek késve érkezett kérelmét úgysem kell figyelembe venni. Riedl a katonai és polgári kormányzóság általi jellemzését Thun felterjesztése nem ismételte meg.[30]

Már kutatásunk előtt is ismert volt az a tény, hogy a híres osztrák író, a Pénzügyminisztérium levéltárának igazgatója, Franz Grillparzer közbenjárt Riedl érdekében,[31] Thun miniszterhez fordult ajánlóleveléllel.[32] Nem szeretnénk

---

[26] MNL OL, Abszolutizmuskori Levéltár, k. k. Statthalterei Abtheilung Ofen, 19227/1854.

[27] ÖStA AVA, Unterricht UM allgemein Akten, k. 1219, 5 Universität Prag, Philosophie: Riedl, 12362/1854.

[28] Kolmár József (1820–1917) szoros kapcsolatban állt az 1848–1849-es forradalmárokkal.

[29] ÖStA AVA, Unterricht UM allgemein Akten, k. 1219, 5 Universität Prag, Philosophie: Riedl, 12362/1854.

[30] Uo.

[31] E tényeket maga Riedl közli (*Riedl Sz.:* Emlékbeszéd i. m. 4).

[32] *Franz Grillparzer:* Sämtliche Werke in 42 Bänden. Dritte Abteilung. Briefe und Dokumente Dritter Teil. Wien 1930. nr. 807, 140. „Bocsássa meg nekem, hogy egy sürgős ügyben soraimmal zavarom Önt. Az ügy régi pártfogoltamat, Riedlt érinti, aki mostanság Lőcsén tanár. A magyar nyelv tanári

alábecsülni ennek a közbenjárásnak a hatását, de véleményünk szerint többékevésbé egyértelmű, hogy végül Riedl kinevezését – tekintettel a pályázat menetére – nem tekinthetjük sem rendkívülinek, sem megalapozatlannak.

Thun javaslatát 1854. július 31-én terjesztette fel az uralkodóhoz. Ferenc József 1854. augusztus 10-én döntött arról, hogy a prágai egyetemen a magyar nyelv tanári posztjára Riedlt nevezi ki.[33] Riedl 1854. szeptember 30-án jelentkezett a prágai bölcsészeti kar dékánjánál és megerősítette belépését.[34] Röviddel ezután megindult az oktatás.

Említésre érdemes, hogy a pályázat kiírásának idején egy alternatív – bár nem hivatalos, inkább egyéni – ötlet is felmerült a jövendő prágai magyar tanszék betöltésére.[35] Ekkor Prágában tartózkodott Martin Hattala szlovák nyelvész (1821–1903), aki itt kívánt habilitálni a szláv filológiából. Hattala, aki képzettségét döntő részben Magyarországon szerezte, a František Ladislav Čelakovský (1799–1852) halálát követően megüresedett tanszéket kívánta megszerezni. Ennek a törekvésének nemcsak támogatói, de ellenfelei is voltak. Támogatói közé tartozott Josef Jireček (1825–1888), a bécsi Vallás- és Közoktatási Minisztérium hivatalnoka, akivel Hattala egyeztette is lépéseit. Azt követően, hogy Hattala Prágában a tanári kar egyes tagjai részéről ellenségességet tapasztalt, a Jirečeknek 1854. január 19-én írott levelében azt vetette fel, hogy esetleg a szláv tanszék mellett a magyar tanszéken is alkalmazhatnák őt, amennyiben ez növelné az esélyeit. Hattala azt a lehetőséget vázolta fel, hogy így a két tanszéket az ő személye kapcsolhatná össze.[36] August Schleicher esetére hivatkozott, aki az összehasonlító

állására jelentkezett a prágai egyetemen, és ahogy hallottam, hamarosan meg is érkezik a javaslat, ha már meg nem érkezett. Tudna ejteni az érdekében néhány támogató szót, vagy talán Ön olyan pozícióban van, hogy döntően tudna közbejárni? Tisztelettel: Grillparzer."

[33] ÖStA AVA, Unterricht UM allgemein Akten, k. 1219, 5 Universität Prag, Philosophie: Riedl, 12362/1854. „A lőcsei gimnázium helyettes tanárát, Riedl Szendét, kinevezem rendszeres fizetéssel a magyar nyelv tanárává a prágai egyetemen. Schönbrunn, 1854. augusztus 10." A kinevezésről lásd Wiener Zeitung, 1854. augusztus 27. 2293.

[34] NA ČR, České gubernium – všeobecná spisovna 1841–1855, sign. 25/8/49, 30670/3020. Karel Jan Vietz dékán jelentése 1853. szept. 30-án. Riedl ezt követően, október elsején tette le hivatali esküjét, és október elsejétől kapta a Helytartóság rendelkezése alapján a fizetését is. A Cseh Helytartóság ezt a tényt a kassai helytartósági hivatallal is közölte (32139/3283 sz. irat.).

[35] Erre hívja fel a figyelmet *Šimeček, Z.:* Z počátků institucionálního zajištění i. m. 400–401.

[36] „[…] az Ausztriában a szlávság iránti széleskörű ellenszenv megfékezése nincs és nem is lesz hatással a megboldogult Čelakovský tanszékére, aminek következtében esetleg a magas minisztérium is nehezen tudja majd ezt a forradalmi korszakban létrejött intézetet fenntartani és megőrizni. Ez utóbbi körülményre tekintettel azzal a kéréssel bátorkodom fordulni Önhöz, hogy amennyiben azt megfelelőnek tartják, ott és ahol szükség és lehetőség mutatkozik rá, hasznosítsák. A magyar nyelv tanszéke engedélyezésének hírére az itteni egyetemen, sokan, nevezetesen maga Šafařík úr is, kérdezték, nem volna-e szándékom jelentkezni a betöltésére. Úgy vélvén, hogy esetleg ellenségeimnek okot adhat szándékaim megrágalmazására, de főként azért, mert magam is tudatában vagyok, hogy ezidáig a magyar irodalom terén semmit nem mutattam fel, ami kérelmemet eredményesen támogathatná, azt a választ adtam, hogy jelenleg nem kívánom azt megtenni. Most azonban, minden körülmény megfontolását követően, őszintén elismerem Méltóságodnak, hogy nem lenne ellenemre,

nyelvészet és a szanszkrit rendkívüli tanáraként, 1853-ban pedig a német, az összehasonlító nyelvészet és a szanszkrit rendes tanáraként került kinevezésre addig, amíg nem kerül sor a német nyelv- és irodalom önálló tanszékének felállítására.[37] Jireček ugyan egyetértett a javaslattal,[38] Hattala azonban az 1854. február 19-én írott levelében mégis jelezte neki, hogy a szláv filológiai tanszék megszerzésének esélyét biztosítandó, végül nem jelentkezett a magyar tanszék betöltésére kiírt pályázatra. Hozzáfűzte viszont, hogy nem ellenezné a két tanszék összekapcsolását, amennyiben a minisztérium ezt így látná helyesnek.[39] A további levelezésükből nyilvánvaló, hogy egészen 1854 júliusáig számoltak ezzel a lehetőséggel.[40]

---

megindulva a fentebb említett tanszékek betöltése a megfelelő, de számomra jelenleg ismeretlen eljárással, ha a magas minisztérium a fentebb említett és minden e dolgon elmélkedő számára az értelem körébe eső lehetséges okokból egyszerűen nagyra becsült, említett tanszékek, vagyis a szláv és a magyar tanszék egyesítése, olymódon, ahogyan Schleicher úr esetében is megtörtént. – Az, hogy a magyar nyelvből Nagyszombatban, mindkét bölcsészeti évfolyamon, szláv származásom ellenére az összes született magyar társam között az első helyet értem el, sem elégséges a tanszék betöltéséhez, ám bizonyosan megfelelő indok az abban való jártasságom, amelyet egyébként okirattal is bizonyítani tudok, amennyiben az elérendő célhoz szükségesnek és előnyösnek találja. Megírhatnám ugyanakkor németül (vagy csehül) »Versuch einer Lautlehre des Magyarischen« címmel egy írást a bécsi tudományos és művészeti akadémiának, vagy másnak, annál is inkább, hiszen az ehhez szükséges anyagokat már szláv stúdiumaim alkalmával már eléggé egybe gyűjtöttem. Csak néhány újabb magyar munkát, például Toldi irodalomtörténetét stb., lenne szükséges beszereznem. A magyar összevetéséhez a finn nyelvekkel az itteni cs. kir. Könyvtárban is található elég segédlet, mint például Castrén munkái: Elementa grammatices syrjaenae (1848), Versuch einer ostjakischen Grammatik (1849), Elem. grammatices ceremissae (1844); Die Grundzüge der finn. Sprache v. Kellgren (1847); Rennwall lex. ling. finnieae (1826); a Gyarmathi-féle Affinitas linguae hun. cum finn. (1799), Sajnovics demonstratio idioma hungaricum et Lapponum idem esse (1770) című műve, illetve Klaproth, Sjögren és mások ide vonatkozó munkái. Csupán az az egyetlen kellemetlenség ebben, hogy szláv tanulmányaimból bizonyos időt a magyarnak kell szentelnem, más oldalról viszont ismét alkalmam nyílna igazolni, hogy a nem szláv nyelvészet területén sem vagyok alkalmatlan eredményesen működni. Ezért, ami eddig a magyar nyelvről a tudomásomra jutott, nem tudok mást tenni, mint örvendezni a felett, hogy a magas minisztérium a szláv nyelvjárások egyikének ismeretét is feltételül kötötte e katedra betöltéséhez, feltételezvén, hogy a szláv nyelvekben járatlan nyelvtudós a magyar nyelv felépítését aligha képes tudományosan megérteni és értelmezni. Egy átlagos »Sprachmeister«, véleményem szerint ráadásul nem alkalmas az egyetem tanárának, egy ex professo nyelvtudós pedig aligha merészkedik ide évi 600 aranyért." Martin Hattala levele Josef Jirečekhez, 1854. jan. 19. Literární archiv Památníku národního písemnictví (Prága) (a továbbiakban: LA PNP) Josef Jireček.

[37] *Šimeček, Z.:* Z počátků institucionálního zajištění i. m. 400.

[38] „Többé-kevésbé úgy gondolom, hogy nem volna ártalmas, ha jelentkezne a magyar tanszék pályázatára. Nem gondolom, hogy túlzott versengés lesz érte. Ugyancsak nem gondolom azt sem, hogy Önt ez, a szláv előadásai mellett nagyon lefoglalná. Ön ebben Sleicherre emlékeztet. Egyébként nem kell a pályázat miatt túlságosan viaskodnia. Rukkoljon elő az igazolásaival, amik a magyar nyelvről szólnak, és még azzal, amit a kiírásban kérnek. A fonetikai cikkével még ráér. […] A pályázatában csak érintenie kéne, hogy a szláv előadásai nem látják majd kárát, és hivatkozzon Schleicherre." Josef Jireček levele Martin Hattalához, 1854. jan. 30. LA PNP, Martin Hattala.

[39] „A szláv tanszék biztonságával kapcsolatos hírei és Šafařík úr tanácsai következtében tartottam előnyösnek a magyarra jelentkezni. Önnek bejelentem, hogy minden szükséges megvan, amivel igazolom ismét, hogy mindig kész vagyok a magas minisztériumnak készségesen és lelkiismeretesen rendelkezésére állni, ahogy bármikor, ebben az esetben is, ha szükségesnek és hasznosnak vélik a két tanszéket személyemben egyesíteni." Martin Hattala levele Josef Jirečekhez, 1854. febr. 19. LA PNP, Jireček Josef.

[40] Josef Jireček levele Martin Hattalához, 1854. ápr. 15. LA PNP, Martin Hattala; Martin Hattala levele Josef Jirečekhez, 1854. máj. 1. LA PNP, Josef Jireček; Martin Hattala levele Josef Jirečekhez,

Hattalát júniusban először a szláv összehasonlító nyelvtan magántanárává nevezték ki a prágai egyetemre, szeptemberben pedig ugyanitt a szláv filológia rendkívüli tanára lett.[41] A tanszékek Hattala által tervezett összevonására tehát nem volt szükség.[42]

Riedl működése az egyetemen

Riedl prágai egyetemi működéséről fő forrásaink az egyetemi tanrendek[43] és két egyetemi szerv, az akadémiai szenátus és a bölcsészkar professzori kollégiumának hivatali jegyzőkönyvei (*Geschäftsprotocoll*).[44]

A tanrendek tanúsága szerint Riedl folyamatosan – már a pályázati kiírásban is szereplő oktatási kötelezettségként – heti három órában oktatott magyar nyelvtant, valamint magyar üzleti stílust heti két órában. Tehát Riedl annak ellenére, hogy csak tanár (*Lehrer im engern Sinne*) volt, olyan típusú szaktárgyakat is oktatott, amiket egyébként docensek és professzorok szoktak tanítani. Ezek a tárgyak a következők voltak: előadások az összehasonlító nyelvtudomány témaköréből (a magyar nyelv összevetése a finn nyelvcsaláddal, illetve a török nyelvek családjának tagjaival is; értekezések az urál-altáji nyelvekről – például viszonyukról az indoeurópai nyelvekhez) és előadások a magyar irodalomról (a magyar költészet története, magyar mitológia).[45] Emellett egy alkalommal saját kezdeményezéséből a román (*wallachischen*)

1854. júl. 13. LA PNP, Jireček Josef. Az utolsó említett levélben így írt Hattala Jirečeknek: „[…] a magyar tanszékkel csak akkor álljon elő, amennyiben anélkül jelenlegi állapotom javítását egyáltalán nem lehetne elérni."

[41] AUK FFUK 1882–1970, k. 23, i. č. 266, Martin Hattala, az 1892. márc. 2-i levél mellékleteinek listája.

[42] Prágai egyetemi működése idején (1854–1892) Martin Hattala először a szláv filológia rendkívüli, majd rendes tanáraként többször vett részt bírálóként a magyar nyelvet érintő ügyekben.

[43] Miközben az előadások jegyzéke a Riedl Szendéről és prágai működéséről szóló korábbi irodalomban is felhasználásra került, az iktatási jegyzőkönyveket jelen tanulmányban használjuk először.

[44] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, k. 14–15, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1853–1862; inv. č. 240, k. 159–162, Geschäftsprotokoll des (k.k.) akademischen Senates, 1853–1862. A Riedl Szendét érintő iratok, amelyekre a jegyzőkönyvek utalnak, az esetek többségében nem maradtak fenn az egyetem levéltárában.

[45] Riedl oktatott tárgyainak teljes listája, ahogyan az a tanrendekben megjelent, az egyes szemeszterekben a következő volt: 1854/55 őszi szemeszter: Ungarische Sprache und Geschäftsstyl (5 óra = 5x60 perc hetente); 1855 tavaszi szemeszter: Ungarische Sprache mit Uibersetzungsübungen (3), Ungarischer Geschäftsstyl (2), Vergleichung des Magyarischen mit der Finnischen Sprachfamilie (1); 1855/56 őszi szemeszter: Grammatik der ungarischen Sprache (3), Ungarischer Geschäftsstyl (2), Vergleichung des Ungarischen mit der finnischen Sprachfamilie (1); 1856 tavaszi szemeszter: Grammatik der magyarischen Sprache mit Uibersetzungsübungen (3), Magyarischer Geschäftsstyl (2), Vergleichung des Magyarischen mit der finnischen und türkischen Sprachfamilie (1), Anfangsgründe der wallachischen Grammatik (1); 1856/57 őszi szemeszter: Ungarische Grammatik für Anfänger (3), Ungarischer Geschäftsstyl (2), Uiber den Ural-altaischen Sprachstamm (1), Anfangsgründe der wallachischen Grammatik (2); 1857 tavaszi szemeszter: Magyarische Grammatik (3), Magyarischer Geschäftsstyl (2); 1858 őszi szemeszter: Magyarische Grammatik (3), Magyarischer Geschäftsstyl (2), Grundzüge einer vergleichenden Grammatik des ural-altaischen

nyelvtan alapjairól is kiírt egy előadást, így nemcsak a magyar nyelvnek volt első tanára a prágai egyetemen, hanem a román nyelvet is ő oktatta elsőként. Az 1856-os tanév tavaszi szemeszterében szerette volna meghirdetni az *Anfangsgründe der wallachischen Grammatik* című tárgyat, s az előadást fel is tüntették a tanrendben, de a minisztérium ezt nem engedélyezte, hanem külön értesítést követelt meg az egyetemtől. Miután Riedl hivatalosan kifejezte a szándékát az előadás megtartására, a minisztérium utasította a tanári kart, hatalmazza fel Riedlt az előadás megtartására, amennyiben úgy véli, hogy megfelelő a felkészültsége hozzá. Ez 1856. június 5-én meg is történt, így Riedl meghirdethette a tárgyat a következő, őszi szemeszterre.[46]

Az egyetemi iratokból arról is értesülhetünk, hogy Riedl az 1857-es tavaszi szemeszterben szabadságot kapott, az akadémiai szenátus jegyzőkönyve szerint tanulmányi út céljából,[47] a tanári kar jegyzőkönyvei szerint pedig azért, hogy kiadhassa az urál-altáji nyelvek összehasonlító nyelvtanát.[48]

Tekintettel Riedl Prágából történt későbbi távozásának körülményeire, meg kell említenünk, hogy a jegyzőkönyvek anyagi kérdéseket érintő feljegyzéseket is tartalmaznak. Riedl két alkalommal is kért fizetéselőleget,[49] egy alkalommal pedig a minisztérium elutasította azt a kérését, hogy éves fizetés-kiegészítés formájában emeljék a bérét. Arra hivatkoztak, hogy csupán két évet töltött a tanári állásában.[50]

Pontos adatokat nem sikerült megállapítanunk arról, hány diák vett részt Riedl óráin. A *Vasárnapi Ujság* 1858. április 18-i számának kis híre viszont arról tájékoztat minket, hogy a cseh ifjúság nagy buzgalommal látogatta Riedl előadásait.[51]

Sprachstammes (2), Magyarische Mytologie (1); 1858 tavaszi szemeszter: Magyarische Grammatik (3), Magyarischer Geschäftsstyl (2), Abriss der Geschichte der magyarischen Sprache (1); 1858/59 őszi szemeszter: Magyarische Grammatik (3), Magyarischer Geschäftsstyl (2), Geschichte der magyarischen Poësie bis zu Ende des XVIII. Jahrhunderts (1), Vergleichende Lautlehre des ural-altaischen Sprachstammes (2); 1859 tavaszi szemeszter: Ungarische Grammatik (3), Ungarischer Geschäftsstyl (2), Geschichte der ungarischen Poësie im 19. Jahrhunderte (1); 1859/60: Ungarische Grammatik (3), Ungarischer Geschäftsstyl (2), Uiber das Verhältnis der ural-altaischen Sprache zum indogermanischen Sprachstamme (1); 1860 tavaszi szemeszter: Ungarische Grammatik (3), Ungarischer Geschäftsstyl (2), Geschichte der ungarischen Poësie im XIX. Jahrhunderte (1), Vergleichende Grammatik des altaischen Sprachstammes (2); 1860/61 őszi szemeszter: Magyarische Grammatik (3), Magyarischer Geschäftsstyl (2), Geschichte der magyarischen Literatur (1).

46 AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 14. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1856. máj. 13., 421.

47 AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, raktári jelzet [inventární číslo] 240, 161. doboz, Geschäftsprotokoll des (k.k.) akademischen Senates, 1857, 1857. márc. 24., 697.

48 AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 14. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1857. ápr. 22., 361.

49 Uo., 1855. ápr. 25., 371 és 1855. máj. 7., 438; 1857 okt. 24., 110.

50 Uo., 1856. júl. 31., 557 (miniszteri rendelet, 1856. júl. 17.).

51 „*(A magyar nyelv Prágában.)* A cseh ifjak nagy szorgalommal látogatják az ottani egyetem magyar irodalom tanárának, *Riedl Szende* szepesi hazánkfiának előadásait." Vasárnapi Ujság 5. (1858) 16. sz. 192.

Riedl Szende működése prágai tartózkodása idején azonban nem korlátozódott csupán az egyetemi oktatásra. Éppen ellenkezőleg, igen aktív és nagyon jelentős szerepet töltött be a korszakban a cseh (egyes esetekben a szlovákot is hozzátehetjük) és a magyar kultúra közötti közvetítésben.[52] Kapcsolatokat épített ki cseh értelmiségi körökkel, közreműködött prágai folyóiratokban, maga is belekezdett egy magyar nyelvű folyóirat megjelentetésébe, tető alá hozta – többek között – a később hamisnak bizonyult királyudvari (Dvůr Králové na Labem) és zöldhegyi (Zelená Hora) kéziratok,[53] illetve az Igor-ének első magyar fordítását stb.

Riedl távozása Prágából és a tanszék megszűnése

1860 júliusában Riedl az oktatási minisztériumnak szóló kérvényt nyújtott be a bölcsészkar professzori tanácsához azzal a kéréssel, hogy juttassanak számára az oktatás területén olyan más helyet, ami jobban megfelel a képzettségének és képességeinek. A professzori testületnek meg kellett fontolnia és ajánlást kellett a kérelemhez fűznie. Az ügyet Martin Hattalához rendelték, az ő feladata lett, hogy jelentést készítsen Riedl szakirodalmi tevékenységéről,[54] aminek elkészülte után (egy szűk hónappal később) az eredeti Riedl-kérelemhez csatolva továbbították a minisztériumhoz.[55] Az októberben megérkező válasz tartalmazta: Riedl tudományos és oktatási képességeinek elismerése mellett sem teszik lehetővé a jelenlegi körülmények, hogy másik megfelelő szolgálati helyet ajánljanak számára.[56]

---

[52] E tevékenységéről már meglehetősen terjedelmes irodalom született. Lásd *Sas Andor:* Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában. Bratislava 1937.; *Kemény G. Gábor:* Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért. Irodalomtörténet 38. (1950) 2. sz. 70–90. [bővített változata *Kemény G. Gábor:* Kapcsolatok vonzásában. Bratislava 1977. 70–99.]; *Zuzana Adamová:* Szende Riedl, ústřední postava česko-maďarských literárních vztahů v padesátých letech minulého století. Slavia 27. (1958) 2. sz. 273–287.; *Richard Pražák:* Češi a Maďaři v nerudovské Praze. In: Z doby Nerudovy. Ed. Karel Krejčí. Praha 1959. 50–61.; *Endre Kovács – Jan Novotný:* Maďaři a my. Z dějin maďarsko-československých vztahů. Praha 1959. 205–209.; *Kemény G. Gábor:* Új kutatási eredmények és további nyitott kérdések Riedl Szende prágai időszakában (1854–1860). In: Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből. Dobossy László 70. születésnapjára. Szerk. Gyivicsán Anna. Bp. 1980. 87–95.

[53] Az ún. „kéziratok" középkori szépirodalmi művek hamisítványai, amelyeket 1817-ben „felfedezett" Václav Hanka. A kéziratok hitelessége hosszantartó vita kérdése lett, az 1880-as években egész sor fiatal cseh tudós (pl. Tomáš Masaryk későbbi csehszlovák köztársasági elnök, Jan Gebauer nyelvész és filológus, Jaroslav Vlček irodalomtörténész vagy Jaroslav Goll történész) bebizonyította, hogy hamisítványokról van szó. A kéziratokról lásd *Berkes Tamás:* A Hanka-féle Kéziratok egykor és ma. In: Kősziklára építve. Built Upon His Rock. Szerk. Panka Dániel – Pikli Natália – Ruttkay Veronika. Írások Dávidházi Péter tiszteletére. Writings in Honour of Péter Dávidházi. Bp. 2018. 22–28.

[54] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 15. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1860. júl. 12., 482.

[55] Uo., 1860. aug. 8., 531 (482).

[56] Uo., 1860. okt. 19., 60.

Néhány nappal később, 1860. október 31-én Riedl betegszabadságot kért a minisztériumtól az 1860/61-es tanév őszi szemeszterére, kérvényéhez csatolta a megfelelő orvosi igazolásokat is. A professzori testület többségi szavazással jóváhagyta a kérvényt, és a minisztériumtól is a pozitív elbírálását kérte.[57] A minisztérium megadta Riedlnek a betegszabadságot.[58] A következő év tavaszán Riedl újabb kérvényt juttatott el Pestről a betegszabadság meghosszabbításának ügyében a tavaszi szemeszterre,[59] amivel a minisztérium ismét egyetértett.[60]

A prágai és a bécsi hivatalok felé hivatalosan tehát Riedl hosszas távollétének indoka az egészségi állapota volt. Más körülmények azonban arról tanúskodnak, hogy valójában más okok állnak a háttérben. Ezt legsokatmondóbban és legegyértelműbben a Riedlről 1861 októberében készített rendőri jelentésből származó idézet világítja meg: „A Riedl betegségéről szóló hírek ugyan nem tűnnek teljesen alaptalannak, ennek ellenére nem ez a valódi oka hosszú ideig való pesti tartózkodásának. Ez sokkal inkább abban keresendő, hogy egy itteni oktatási intézmény állására pályázik. Riedl, akinek igen jó híre van az altaji nyelvek összehasonlító nyelvészete, illetve kifejezetten a magyar filológia terén. Nyelvtanával, legújabban pedig Magyar hangtanával a Magyar Tudományos Akadémia elismerését is elnyerte. Tavaly pedig – ahogyan erről megbízható forrásból értesültünk – meghívást kapott a Pesti Napló ismert szerkesztőjétől, Kemény Zsigmondtól és az akadémia elnökétől, Dessewffy Emiltől, hogy pályázza meg a két évvel ezelőtt Pesten felállított – eredetileg német nyelvű – gimnázium igazgatói és egyben magyar irodalom tanári állását. Valóban részt is vett az állásra kiírt pályázaton, viszont terve abba az akadályba ütközött, hogy őeminenciája a bíboros, hercegprímás az igazgatói posztot papi személlyel kívánta betöltetni.

Rögtön ezután pályázott a pesti városi reálgimnázium igazgatói és magyar tanári állására, azonban ezt sem nyerte el, mivel magyar részről azt feltételezték, hogy a kormány a saját céljaira használhatná fel és nézetei is túlságosan kormányhűek."[61]

Az októberi diploma kiadását követően vita bontakozott ki arról, hogy a fent említett pesti királyi katolikus gimnáziumban a magyar legyen-e az oktatás nyelve, vagy a németnek kell-e maradnia.[62] A gimnázium négy magyar

---

[57] Uo., 1860. okt. 31., 88.

[58] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, raktári jelzet [inventární číslo] 240, 162. doboz, Geschäftsprotokoll des (k.k.) akademischen Senates, 1861, 1860. dec. 11., 362 (miniszteri rendelet 1860. nov. 26.). A feljegyzésből kitűnik, hogy Riedl ebben az időszakban már Magyarországon tartózkodott.

[59] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 15. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1861. márc. 28., 316.

[60] Uo., 1861. máj. 23., 448 (miniszteri rendelet 1861. máj. 10.).

[61] ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Ministerium des Äußern, Informationsbüro, BM-Akten, sign. 6503/1861, 502/P.R.

[62] Részletesen lásd A budapesti Berzsenyi Dániel gymnázium története 1858–1995. Bp. 1997. 9.

tanára egy memorandummal fordult a Helytartóság elnökéhez, amely a *Pesti Napló* 1861. január 1-jei számában nyomtatásban is megjelent.[63] A memorandumban – amiről viszonylag részletesen a prágai *Bohemia* című német nyelvű lap is beszámolt 1861. január 3-i számában[64] – kifejezték óhajukat „gymnásiumunk nemzeti alapra való fektetését illető legforróbb óhajunkat" és azt a kérésüket, hogy a gimnázium magyar jellegének minél előbbi megvalósításának keretében már a tanév második felében legalább az alsóbb gimnáziumi osztályokban minden tárgyat magyarul oktassanak. Mindez elősegítené, hogy az oktatási intézmény minél előbb hozzájárulhasson a hazai magyar tudományosság fejlődéséhez és a megfelelő nemzeti oktatáshoz. A cél eléréséhez megteendő első fontos lépésként új igazgató kinevezését vélték szükségesnek, „ki mint buzgó hazafi, a nemzeti müveltség felvirágzását szivén hordva, mint *szaktudós*, a jelenlegi europai tudományosság szinvonalán áll és az oktatásbani sokoldalu tapasztalása, valamint irodalmi tevékenységénél fogva a *nemzet* és a *tanárság bizalmát* és tiszteletét birva, azon gyakorlati tulajdonokkal legyen fölruházva, melyeket a jelen válságos körülmények közt oly szép jövővel biztató intézet alakító szervezése, vezénylete s képviselése méltán igényel". Rögtön a következő mondatban írják, hogy mindezeket a tulajdonságokat a magyar tudósok között leginkább éppen Riedlben látják.[65] Február elején (1861. február 2-án) a Helytartóság úgy döntött, hogy az oktatás nyelve a magyar legyen, három héttel később (1861. február 24-én) azonban Scitovszky János bíboros, hercegprímás a piarista rend egyik tagját, a szegedi gimnázium korábbi igazgatóját, Nagy Mártont (1804–1873) nevezte ki igazgatónak.[66] Riedl tehát nem nyerte el az igazgatói posztot, és az elkövetkezendő hónapokban máshol sem sikerült elhelyezkednie.

Riedl a Prágába való visszatérésre sem mutatott azonban hajlandóságot. Nem küldte el a prágai egyetemre a következő, 1861/62-es őszi szemeszterre tervezett oktatási programját, ennek következtében a professzori testület 1861 augusztusában határozottan felszólította, hogy ezt minél előbb tegye meg.[67] Riedl viselkedése (jobban mondva tétlensége) felkeltette a hivatalok figyelmét is, így személyével a Anton Schmerling vezette bécsi Államminisztérium (ahová az oktatás is tartozott) és egyben a rendőrség is elkezdett foglalkozni.

---

[63] Pesti Napló, 1861. január 1. 1. A memorandum aláírói: Bartal Antal, Corzan Gábor, Krautschneider Ferenc és Veress Ignác.

[64] Aus Pest. Bohemia, 1861. január 3. 20.

[65] Említést érdemel, hogy Riedl Szende és Bartal Antal a nagyszombati papi szemináriumból ismerték egymást. Lásd *Perepatits István:* A budapesti V. kerületi Magyar Kir. Állami Főgimnázium félszázados fennállásának története. Bp. 1908. 54.

[66] *Perepatits I.:* A budapesti V. kerületi Magyar Kir. Állami Főgimnázium i. m. 39.

[67] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 15. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1861. aug. 26., 601.

Erről az Informationbüro levéltári fondjaiban fennmaradt levél tanúskodik.[68] Hogyan jutott el Riedl ügye Bécsbe, nem ismerjük, az iratból azonban kitűnik: Schmerling államminiszter 1861. szeptember 18-án fordult a rendőrminisztériumhoz, amellyel kivizsgáltatta azt a gyanút, hogy Riedl Magyarországon keres állást. Levelében – amelyben a prágai *Bohemia* említett cikkére hivatkozik – ezt írja: „Fent nevezett [Riedl] továbbra is elmulasztotta előadásainak programját megküldeni, amelyekkel meg kéne kezdenie az oktatást az 1861/62-es tanév kezdetén, annak ellenére, hogy erre felszólítást kapott a dekanátus illetékes professzori kollégiumától. Mindez arra a feltételezésre vezet, hogy belátható időn belül nincs szándékában visszatérni tanári helyére, sokkal inkább az a szándéka, hogy újra látszólag legális indokot találjon távolmaradására."[69]

Schmerling még aznap a prágai Helytartósághoz fordult és elrendelte, hogy Riedl fizetését 1861. szeptember végétől szüneteltessék, de természetesen abban az esetben, ha Riedl az egyetemi év kezdetén ismét jelentkezik Prágában és megkezdi a tanítást, e rendelkezést figyelmen kívül kell hagyni.[70]

A Rendőrminisztérium a pesti rendőr-főkapitánysághoz fordult az ügy tisztázása érdekében,[71] ahonnan Joseph Worafka rendőrtanácsos imént idézett jelentését küldték válaszul.[72] Ez a jelentés, bár szól Riedl egészségi problémájáról és a budai fürdőkben tett rendszeres látogatásáról (bár egyébként hipochondernek nevezi Riedlt), pesti tartózkodásának fő okául az álláskeresést adja meg valamelyik helyi tanintézetben. Összefoglalja továbbá Riedl politikai nézeteit, a kormányzat szempontjából „korrektnek" értékelve azokat. Megemlíti nagyon visszafogott pesti társasági életét, végezetül pedig azt írja: „Állítólag kifejezte, hogy szívesen visszatérne Prágába, amennyiben ott reménye nyílna a gondtalan megélhetésre. Állítólag többé-kevésbé azért marad Pesten, mert itt nagyobb reménye van a jobb megélhetésre."

Az Államminisztérium a kapott információk alapján újabb utasításokat adott a prágai Helytartóságnak, hogy amennyiben Riedl négy héten belül nem tér vissza helyére a prágai egyetemen, vagy „távollétét nem tudja hitelt érdemlően megindokolni", a Helytartóság köteles sürgős felhívást intézni hozzá, hogy a Helytartóság által meghatározandó határidőn belül köteles Prágába visszatérni. Amennyiben ennek nem tesz eleget, indokolatlan távollétét akként kell tekinteni, mint posztjáról való lemondásának közvetett bizonyítékát.[73]

---

[68] ÖStA HHStA, Ministerium des Äußern, Informationsbüro, BM-Akten, sign. 6503/1861.
[69] Uo., sign. 6503/1861, 8725/492, 18. 9. 1861.
[70] NA ČR, České místodržitelství 1856–1883, sign. 25/9/11, 8725/492.
[71] ÖStA HHStA, Ministerium des Äußern, Informationsbüro, BM-Akten, sign. 6503/1861, 1861. okt. 1.
[72] Uo., 502/P.R (1861. okt. 6.)
[73] NA ČR, České místodržitelství 1856–1883, sign. 25/9/11, 62516/6193, az Államminisztérium feljegyzése a Cseh Helytartósághoz, 1861. nov. 13.

Mindeközben azonban megérkezett Prágába a magyar Helytartóság magyar nyelvű 1861. október 26-ai rendelete Riedl pesti állásba történt kinevezéséről azzal, hogy juttassák el Riedlnek. (A prágai helytartóságon tévesen úgy értelmezték a dokumentumot, hogy Riedlt a pesti egyetemre nevezték ki.[74]) Mivel azonban a prágai bölcsészkar professzori kollégiuma nem ismerte Riedl akkori tartózkodási helyét, a rendeletet visszaküldték a magyar Helytartóságnak.[75] 1861. november 4-én a prágai professzori kollégium megtárgyalta Rómer Flóris pesti gimnáziumigazgató levelét, amely azt közölte, hogy Riedl belépett az eredetileg német nyelvű pesti gimnáziumba,[76] és kérelmezi, hogy Riedlt mentsék fel prágai szolgálatából.[77]

A prágai Helytartóság amellett, hogy visszaküldte a magyar Helytartóságnak a kinevezési iratot, a teljes bizonyosság miatt megérdeklődte, hogy Riedl elfoglalta-e Pesten az elnyert helyét. Amennyiben ez nem történt volna meg, értesíteni kell a felszólításról, hogy négy héten belül térjen vissza Prágába, máskülönben úgy tekintik, hogy lemondott prágai állásáról.[78] A Budáról 1862. február 4-én érkezett (már megkésett) válasz megerősítette: Riedl elfoglalta a pesti királyi gimnáziumi állást és munkába is állt.[79] Schmerling államminiszter 1862. március 5-én úgy döntött, hogy Riedlt végleg megfosztja a prágai egyetemen betöltött oktatói posztjától.[80]

A magyar nyelv tanárának megüresedett helyét ezután már nem töltötték be, a nyelv oktatása csak az egyetem 1882-es cseh és német részre történt kettéosztását követően indult újra. A cseh egyetemen 1883-ban indult meg a magyar nyelv oktatása František Brábek (1848–1926) lektor munkába állásával, a német egyetemen pedig 1917-től oktatták a magyar nyelvet.[81]

---

[74] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, raktári jelzet [inventární číslo] 240, 162. doboz, Geschäftsprotokoll des (k.k.) akademischen Senates, 1861. okt. 30., 143.

[75] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 15. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professorencollegiums, 1861. okt. 31., 127.

[76] Ugyanarról a gimnáziumról volt szó, amelynek igazgatóságára Riedl 1861 elején jelentkezett. Riedl (és a többi tanár) kinevezéséről a Vasárnapi Ujság tájékoztatott. Lásd Vasárnapi Ujság 8. (1861) 43. sz. 514.

[77] AUK, Filozofická fakulta Karlo-Ferdinandovy univerzity 1849–1885, 15. doboz, Geschäftsprotocoll des philosophischen (k.k.) Professrencollegiums, 1861. nov. 4., 137.

[78] NA ČR, České místodržitelství 1856–1883, sign. 25/9/11, 62516/6193, a Cseh Helytartóság jegyzékének fogalmazványa a Magyar Királyi Helytartósághoz, 1861. nov. 24.

[79] NA ČR, České místodržitelství 1856–1883, sign. 25/9/11, 8173/602, a budai Magyar Királyi Helytartóság jegyzéke a Cseh Helytartósághoz, 1862. febr. 4.

[80] Uo., 14371/1109, az Államminisztérium feljegyzése a Cseh Helytartósághoz, 1862. márc. 5.

[81] Brábekről lásd pl. Magyar prágaiak – prágai magyarok. Maďarští Pražané – pražští Maďaři. Praha 2002. 67–68. és 141–142. Ami más finnugor nyelvek oktatását érinti, a 19. század második felében a prágai egyetemen (a kettéosztást követően a német egyetemen) a finn nyelvről is tartottak előadásokat. A nyelvet Alfred Ludwig (1832–1912), az összehasonlító nyelvészet és indológia tanára oktatta. Részletesebben lásd *Josef Zubatý:* Alfred Ludwig. Almanach České akademie 23. (1913) 144–156. Ludwig az 1878/79-es tanév mindkét szemeszterében, 1883/84-es őszi, az 1890/91-es tavaszi

Összegzés

Tanulmányunk a prágai egyetemen működött első magyar tanszék keletkezésének, fennállásának és megszűnésének körülményeit dolgozta fel, ahol 1854 és 1860 között folyt oktatás. Fontos hangsúlyozni, hogy ez volt a második külföldi magyar tanszék. A tanszék történetének kérdéseit elsősorban levéltári dokumentumok alapján rekonstruáltuk, így szerettünk volna eloszlatni néhány, az eddigi szakirodalomban a témával kapcsolatban hagyományosan jelenlévő tévedést és félreértést, amelyek abból eredtek, hogy a szerzők csak Riedl Schleicher-emlékbeszédéből merítettek, a tanszék megszűnésére vonatkozóan pedig pusztán spekuláltak. Bemutattuk a tanszék felállításának hivatalos folyamatát. A tanszék létrehozására vonatkozó, a prágai egyetemi professzori kollégiumból kiinduló tervtől kezdve a tanszéki tanári állás betöltésére kiírt nyilvános pályázaton át egészen Riedl Szende kinevezéséig. Vázoltuk továbbá Riedl működését a prágai egyetemen, és eddig ismeretlen tényeket hoztunk napvilágra Riedl Prágából történt távozásával kapcsolatban, ami egyben a tanszék végét is jelentette. (E tekintetben szeretnénk különösen rámutatni a pénzügyi helyzet kérdésére és Riedl Szende anyagi motivációjára).

A prágai egyetemen a magyar nyelv oktatásának – bár nem tartozik és sosem tartozott a nagy szakok közé – jelentős hagyománya van. A magyar nyelvet az 1850-es évek után, 1883-tól kezdve – a második világháború éveit és a háború utáni néhány évet leszámítva – mindmáig folyamatosan oktatják Prágában.

THE ESTABLISHMENT, ACTIVITIES AND CLOSING OF THE FIRST HUNGARIAN DEPARTMENT AT THE UNIVERSITY OF PRAGUE IN THE 1850s

by Jiří Januška – Petr Píša

SUMMARY

This article aims to explore the history of the first Hungarian Department that functioned at the University of Prague between 1854 and 1860. This was the second department of this kind established outside Hungary, the first having been created at the University of Vienna. The author investigates the circumstances of the foundation process, officially launched upon the initiative of the college of professors of the Faculty of Arts at the

és az 1891/92-es őszi szemeszterben hirdetett előadásokat a finn nyelv nyelvtanából (az 1878/79-es tanévben ezt ötvözte a *Kalevala* egyes részeinek interpretációjával). (Az 1882/83-es tanév tanrendjéből kitűnik, hogy Ludwig szabadságot kapott, később hirdetett előadásokat.)

University of Prague in 1853, as well as the decision-making process of choosing the head of the department. It was from among eighteen applicants that Szende Riedl (1831–1873) was selected and appointed professor of 'Hungarian Language and Style of Business' and head of the department. The study surveys the educational activities pursued at the university under Riedl's leadership, and clarifies the circumstances of the department's end, due to the arbitrary departure of Riedl for Pest in 1860.

Romsics Gergely

EGY KULTUSZ RENDSZERTANA

Gondolatok Turbucz Dávid *A Horthy-kultusz 1919–1944.* című kötete kapcsán

A két világháború közötti Európában, az elmúlt évtizedek nemzetközi szakirodalmának tanúsága szerint, a vezérkultuszoknak a társadalmi egyetértés előállításában kiemelt szerep jutott. Ehhez a kutatási irányhoz zárkózik fel Turbucz Dávid *A Horthy-kultusz 1919–1944.* című monográfiája[1], amely a hazai történetírás egyik legjelentősebb hozzájárulása a politikai reprezentációk kutatásának gyorsan bővülő irodalmához. Az első világháború utáni években Európa-szerte legitimitáshiányos rendszerek keletkeztek, amelyek a kontinens legerősebben intézményesült képviseleti hagyományokkal rendelkező országai (azaz a nyugat-európai és skandináv régió), illetve Csehszlovákia kivételével sorozatos válságok nyomán jellemzően autoriter vagy totalitárius irányba tolódtak el. Az átalakukások mellett a vezérkultuszok kialakulása is sokhelyütt megfigyelhető; ez leginkább a politikai rendszer legitimálásának szándékához köthető.

A korszakra vonatkozó kultuszkutatás tétjét és elsődleges politikatörténeti kontextusát a következő, a két világháború közötti transznacionális jelenségcsoport adja. Egy demokratizáló és egy radikális baloldali forradalmi hullám után az európai (fél)periférián nem vagy nem tisztán fasiszta antidemokratikus rendszerek keletkeztek nagy számban, amelyek jellege máig alapvető kérdése a kor értelmezésének. Ennek a vitának számtalan magyar leágazása is létezik, és a kérdés így a magyar történettudomány számára evidens belépési pont lehet a nemzetközi figyelemre is számot tartó diskurzusokba.

Nemcsak a magyar történettudományban indult meg a hatvanas évek derekán – Márkus László úttörő politikai szociológiai tanulmánya nyomán[2] – vita a Horthy-rendszer jellegéről, de a nemzetközi kutatásban is szinte párhuzamosan kezdődött meg az a nagyívű korrekció, amely az ötvenes évek szűkre szabott elméleti kereteit szétfeszítette. (Érdekesség, hogy Lackó Miklós már ennek vitájában rámutatott a Horthy-kultusz jelentőségére a különböző politikai platformok közötti egyensúly és relatív béke megőrzésében.) [3] A két világháború közötti időszak

---

[1] *Turbucz Dávid:* A Horthy-kultusz 1919–1944. Bp. 2015.

[2] *Márkus László:* A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. Történelmi Szemle 8. (1965) 449–465.

[3] Vita és hozzászólások Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről c. referátumához. Történelmi Szemle 8. (1965) 466–469., különösen: 466.

a fasizmus felőli értelmezése – benne Franco-, Horthy-, sőt király-fasizmusokkal – a totalitarizmuselméletek jegyében homogenizált módon igyekezett a demokratikus rendszerek vagy demokratizáló politikai vállalkozások kudarcai nyomán kialakult rezsimek átfogó értelmezését adni.[4] A kultuszépítés jelensége – amely általában kéz a kézben járt az erős embereken alapuló antidemokratikus rendek konszolidációjával – fontos mozzanatként szerepelt ezekben a kutatásokban, amely az „archetipikus" fasizmusok reprezentációs politikáihoz hasonítva a közös jelleg melletti érvként működött. Turbucz maga is igazolja, hogy ez az azóta meghaladott nézetrendszer nem minden empíria ellenében, inkább bizonyos elemek felnagyításával és mások figyelmen kívül hagyásával alakulhatott ki. Könyvének ötödik táblázata (314–315.) explicit módon a Hitler-kultusszal veti össze a kormányzó körül kialakított reprezentációs univerzumot, és számos egyezést talált.

A munka egésze ugyanakkor ahhoz a fentebb azonosított historiográfiai áramlathoz zárkózik fel, amely a Horthy-rendszert a kultusz egyes vonásai és a kultikus gyakorlatok elterjedtsége ellenére autoriterként jellemzi. Ez az elmúlt csaknem fél évszázad meghatározó álláspontja, amely ugyan nem kizárólagos érvényű, de domináns úgy a hazai, mint a nemzetközi kutatásban. A nemzetközi irodalomból Juan Linz különböző munkáinak recepciója meghatározó itthon,[5] de az establishment-autoritarizmus és a fasiszta mozgalmak elválasztását máig érvényes módon már Deák István elvégezte az 1966-ban megjelent Rogger-Weber-féle szintéziskötetben, amely az európai jobboldali áramlatok árnyaltabb értelmezésére törekedve a fasizmus-paradigmával történt szakítás egyik kulcsszövege a historiográfiában.[6]

---

[4] Ennek példája *George L. Mosse:* The Genesis of Fascism. Journal of Contemporary History 1. (1966) 14–26., különösen: 23.; illetve specifikusabban magyar kontextusban *George Barany:* The Dragon's Teeth. The Roots of Hungarian Fascism. In: Native Fascism in the Successor States 1918–1945. Ed. Peter F. Sugar. Santa Barbara 1971. 73–82., ahogy a kötet egésze is jobbára a fasizmus mint általános értelmező paradigma felhasználásának példája. Érdekes ellenpont Ránki György eltérő – mai rendszerértelmezéseinkhez lényegesen közelebb álló – párhuzamos tanulmánya ugyanebben a kötetben. *György Ránki:* The Problem of Fascism in Hungary. In: Sugar: Native Fascism i.m. 65–72. A paradigma rendszeres kritikájához. Vö. *Eugen Weber:* Fascism(s) and Some Harbingers. The Journal of Modern History 54. (1982) 746–765. Weber, a Horthy-establishmentet tarka konzervatív-autoriter konglomerátumként bemutató, Deák István alább hivatkozott tanulmányát 1966-ban közlő úttörő kötet szerkesztője ebben a munkájában (is) határozottan felszólalt a „minden elnyomást, autoriter rendszert és reakciósságot a fasiszta ecsettel sötétre mázoló" (tarred with the fascist brush) megközelítés ellenében. Uo. 746–747.

[5] A kulcsszöveget, amely meghatározó volt a linzi fogalomhasználat hazai bevezetésében, egy japán vendégkutató írta. Lásd *Hirata Takeshi:* A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság 36. (1993) 11. sz. 54–66. Rövid recepciótörténete megtalálható a recenzált szerző egy korábbi tanulmányában, lásd *Turbucz Dávid:* A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. Múltunk 52. (2007). 4. sz. 228–245., különösen: 229.

[6] *István Deák:* Hungary. In: The European Right. A Historical Profile. Eds. Hans Rogger – Eugen Weber. Berkeley–Los Angeles 1966. 364–407. Deák értékelése kapcsolódott Macartney a hazai szakirodalomban is jól ismert leírásához Horthy hatalmának önkorlátozó jellegéről. *Carlile Aylmer Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary I-II. Edinburgh 1961. I. 55–59.

Ez az álláspont azonban éppen a jelen munka számára vet fel értelmezési problémákat. Hogyan egyeztethető össze az általában fasiszta, illetve tágabban szemlélve totalitárius jellemzőként azonosított vezérkultusz megléte és a rendszer nem fasiszta jellege? Hogy konkrét elemzői dilemmára is hozzunk példát: ha a kultusz „normális" funkciója a társadalmi kohézió létrehozása politikai mobilizáció révén, hogyan illeszkedik a társadalmat éppen a politikai folyamatoktól távol tartani törekvő autoriter elitek programjához a kultuszépítés? Utóbbira jellemző példa Salazár antikultusza, amely az *Estado Novo* vezetőjének mindennapiságát, „hétköznapi portugálságát" hangsúlyozta, és jól illeszthető a hagyományos autoriter rendszerek bürokratikus-technokrata típusához.[7] Portugáliában az államideológia sokkal inkább a luzitán küldetéstudat és a katolicizmus talapzatán épült fel, és a vezérkultusz nem vált meghatározó pillérévé. Horthy alakjához a rövid ideig kvázi-diktátorként fellépő, 1918-ban meggyilkolt Sidónio Pais állt volna közelebb (katona, karizmatikus vezető), semmint Salazár a szürke árnyalataiban pompázó bürokrata figurája.[8]

A frissebb nemzetközi komparatív irodalom, amelyet a könyv is bőséggel idéz, jellemzően erre a dilemmára kíván válaszokat adni. Különböző helyzetekben és eltérő tapasztalatok alapján, ám a modern tömegpolitika hasonló kihívásaira, azaz a – harmincas évektől – felemelkedő fasiszta és egyéb szélsőjobboldali diktatórikus törekvésekre válaszul a legtöbb autoriter rendszerben kialakultak a jobboldali radikálisokkal szembeni stratégiák részeikben gyakran átfedést mutató változatai. Erre éppen Magyarország kiváló példa, mivel Horthy kultusza, ahogy ezt Turbucz is többször, kulcsfontosságú helyeken bemutatja, a fasizmusok felemelkedésének korában kétszeresen integráló-korlátozó hatást gyakorolt a magyar szélsőjobbra, noha eredeti ideológiai forrásvidékei is a szélsőjobbon helyezkedtek el. Egyfelől a szegedi „protofasiszta" áramlatokhoz tartozó csoportokat, mindenekelőtt Gömbös körét az establishmenten belül integrálta. Ezeknek a kultusz kezdeményezőiként kivételes hatásuk volt a Horthy-reprezentációk alakítására az első, átmeneti kormányzói periódusban. Ebben a tekintetben például Spanyolországban is megismétlődött ez a Magyarországon korán kibontakozott dinamika, a fasiszta Falange a rendszerbe történt (ön)integrációjának folyamatában. A „régi" magyar szélsőjobb a konszolidáció ideje alatt sem szorult ki a kultikus praxisok szervezőinek, formálóinak köréből, és ezáltal a Horthy-kultusz az establishmenten belüli versengések elfedését is szolgálta, egyben biztosíték maradt a hatalom perifériáira szorított radikálisoknak saját, maradék elitpozícióik

[7] *António Costa – Maria Inácia Rezola:* Political Catholicism, Crisis of Democracy and Salazar's New State in Portugal. Totalitarian Movements and Political Religions 8. (2007) 353–368., különösen: 359–360.

[8] *António Costa Pinto:* Chaos' and 'Order': Preto, Salazar and Charismatic Appeal in Inter-war Portugal. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 203–214., különösen: 203.

vonatkozásában. Tegyük hozzá, ez a kalkuláció abban az értelemben is működött, hogy a radikális irányzat utóbb valódi és korlátozottan sikeres kísérletet is tehetett később az establishment meghódítására. Az újabb és radikálisabb szélsőjobboldali mozgalmak előtt pedig a kultusz kijelölte propagandájuk tabujait: a szimbolikus politika azon területeit, amelyekkel kapcsolatban az establishment nem nézte (volna) el a szembefordulást, és amelyeknek az új szélsőségesek általi megkérdőjelezése korlátozott intenzitással és jórészt névtelen röplapok, valamit suttogó propaganda révén történhetett.[9]

A magyar szélsőjobb két, igen eltérő generációjának, az establishmenthez való eltérő viszonyának, illetve magának a hatalom birtokosainak és működtetőinek tevékenységét a politikai rendszerek hibridizációja felől vizsgáló kutatások folytatása és bővítése általában is indokolt tehát. Mindez fokozottan igaz Horthy alakjának társadalmi reprezentációként, a (modern?) propaganda első igazi, mindenhová eljutó tömegtermékeként való vizsgálatára. Az elemző, feltáró szintézis mindeddig hiányzott, és hiányzott ezáltal egy összefüggő szövegként soha meg nem írt, de kollektíve, a magyar és nemzetközi tudományosság által mégiscsak megkonstruált gigantikus Horthy-metakönyv kulcsfejezete. Turbucz Dávid munkája ezt az űrt sikerrel tölti be, s a fentebb összegzett dilemmák, kérdésfelvetések miatt a kultuszok összehasonlító elemzésén túlmutató jelentőséggel bír, különösen a két világháború közötti európai politikai rendszerek jellegzetességeiről és tipológiáiról évtizedek óta folyó tudományos diskurzus szempontjából.

Nem elégtelen igyekvésének, hanem a vonatkozó források nehéz feldolgozhatóságának és – gyakran – hiányának következménye, hogy a szerzőnek minden alapossága ellenére le kellett mondania a kultusz- és propagandakutatás egyes vonatkozásainak részletes tárgyalásáról. A munka nem tudja következetesen bemutatni az (akár ikermonográfia témájának is alkalmas) társadalmi recepcióját a kultusznak, azaz nem tesz kísérletet a nyilvánosság tereibe eljutó üzenetek befogadói oldalának kimerítő feldolgozására (14–15.) – bár a legfontosabb kérdések kapcsán erről a tárgyról is fontos részinformációkat ad. (Legalaposabban: 243–248.) Az aldiszciplínában meghatározó, eredetileg 1987-ben megjelent, Ian Kershaw *A Hitler-mítosz* című monográfiájában erre is történt kísérlet.[10] Azonban éppen utóbbi ismeretében mondható el: a magyar esetben még nem állnak rendelkezésre – talán nem is fognak – olyan gazdagságban források, illetve ezekről a forrásokról szóló szakirodalom, mint amelyek Kershaw számára lehetővé tették, hogy megalapozott (bár vitatható, és alkalmanként vitatott) becsléseket fogalmazzon

[9] Vö. *Paksa Rudolf:* Vezér és próféta. Szálasi-kultusz a hungarista mozgalomban. Kommentár 7. (2012) 5. sz. 73–83.
[10] *Ian Kershaw:* The 'Hitler Myth'. Image and Reality in the Third Reich. Oxford 1987.

meg a német társadalom nagyobb csoportjainak Hitler hatalmasra felnagyított alakjához való viszonyulásáról. Ez nyilvánvalóan hagy hiányérzetet az olvasóban, de kritikaként aligha róható fel, ha számot vetünk a forrásbázis kialakításával járó nehézségekkel. Összehasonlítható példát jelent ebből a szempontból Franco rendszere, amelynek támogatottságáról az ötvenes évek előtti időszak tekintetében az egyik korszerű alapmű szerzője, Stanley Payne is kénytelen belátni, valószínűleg sohasem fogjuk megismerni.[11] Legújabban Rákosi kultusza kapcsán Apor Balázs mérte fel még az 1945 utáni időszakban is csak korlátozott biztonsággal becsülhető vezetői népszerűség megállapításának nehézségeit – meglátásai és különbségtételei (így a személy, a személy által képviselt rendszer és az idővel megkopó kultikus praxisok között) a korábbi időszakra értelemszerűen fokozottan érvényesek.[12] Turbucz munkájának célja ezen nehézségek miatt ezért a kultusz morfológiájának és szemantikájának feltárása, egyben analitikus rendszerezése lehetett, amelyet sikerrel meg is valósít. A könyvben tulajdonképpen a leíró nyelvtanát olvashatjuk a modern magyar politikai propaganda 1945 előtti messze legnagyobb erőforrásokkal megvalósított személyközpontú reprezentációs vállalkozásának, melynek csak a Trianon-kultusz haladta meg arányait. Pontosabb ugyanakkor *vállalkozásokról* beszélni – a szerző ugyanis gondosan jelzi, hogy egy kultuszról ír, de ez a konglomerátum korántsem volt mindig azonos célokat követő és azonos üzenetekkel operáló politikai és társadalmi aktorok koordinált erőfeszítéseiből létrejövő (és különösen nem homogén) reprezentációs egész.

A Horthy-kultusz, amint ezt a részletes elemzés kibontja, negyedszázadon át működő reprezentációs hatalmi jelenségegyüttes volt. A korszakolás elengedhetetlen, és a szerző nagyon jól döntött, amikor ebben az esetben nem korlátozta magát a leíró – morfológiai – jellegzetességek alapján elvégzett korszakolásra. Egyfelől feltétlenül védhető választás, hogy a főbb fejezetek a nemzetmentő (5.), az országépítő (6.), majd az országgyarapító/erőskezű kormányos (7.) kulcstoposzaiból, a kultusz meghatározó stratégiai metaforáiból indulnak ki. Fontos kiegészítés azonban, hogy Turbucz a három fő egységet politikai funkció szerint (is) törekedett elkülöníteni. Eszerint az első, kezdeti időszak a szegedi konzervatív és radikális jobboldali ellenforradalmi gondolathoz kapcsolódó kultuszépítésé, a nemzetmentő toposzával és a katona/diktátor frontharcos-mitológiákból ismerős alakjával a középpontban (különösen: 51–60.).

A második időszak az első világháborús előjáték és a genezis pillanatai után a kultusz szilárd működésének korszaka (1921–1938). A kezdeti konszolidációs

[11] *Stanley G. Payne – Jesús Palacios:* Franco. A Personal and Political Biography. Madison 2014. 511.
[12] *Apor Balázs:* The Invisible Shining. The Cult of Mátyás Rákosi in Stalinist Hungary, 1945-1956. Bp.–New York 2017. 185–187.

időszak után jól elemezhető lassú mozgások és állandóságok mentén, alkalmas a szétszálazásra, amelyet a szerző végre is hajt. (Ez a száz oldalt kitevő 6. fejezet az „országépítőről", amely a propaganda által kiaknázott aspektusok felől közelít az időszakhoz, tárgyalva a vidéki utakat, a vitézavatásokat, az évfordulókat, a reprezentatív államfői feladatokat, az oktatás meghódítását, az életrajzokat, a kormányzósértési pereket egyaránt.) Ez a „passzív" kultikus vezérkép szűk két évtizede, amikor a Horthy-reprezentációk funkciója elsősorban integratív, a társadalmi egység szimbolikus kikényszerítését szolgálja. Ezt fogadja el az establishment minden vagy szinte minden szereplője, és ezért mindegyikük felsorakozik mögé, és emellett igyekszik a kultusz tárgyát, azaz a kormányzó alakját, saját ideológiai rendszerével rokonítani – ha úgy tetszik, kolonizálni a kultuszt a képviselt politikai irányzat számára (például Gömbös 1933-as megnyilvánulásai kapcsán: 190–191.).

A harmadik nagy szakasz pedig az az időszak, amikor Horthy Miklós újra aktívabban értelmezi szerepkörét, kihasználva a revíziós sikerek által megnövelt népszerűségét, a nevével és alakjával fémjelzett és egyre inkább azonosított rendszer legitimitásának tetőzését, illetve utóbb a háborús helyzetben a korábban inkább szimbolikus vezetőre vetülő társadalmi elvárásokat (199–200.). Ez utóbbi, 1938–1944 közötti időszak éppen ezért konfliktusosabb is a magyar szimbolikus politika történetében, mivel a kultusz az önállósuló kormányzó működését legitimáló, személyében hozzá lojális és önálló agendával kevésbé rendelkező személyek által mozgásban tartott gépezetté válik, koncentrálódik és részben elveszti korábbi integratív potenciálját éppúgy, mint politikai-ideológiai üzeneteinek ezt megengedő ambivalenciáját. Ez az időszak a jobbszél alternatív vezérképei ellen is irányul (167., illetve 216–220.), szorosabb egésszé állnak össze a kulcstartalmak (például háborús hős, nemzetépítő és -gyarapító, erős kormányos, a politika viharaival szemben védelmező), funkciójuk pedig – és ez egyértelmű elmozdulás – a kultusz tárgyának olyan politikai legitimációval való felruházása, amelynek révén aktív és jelentős beavatkozásokat hajthat végre a politikában (250.). Ehhez utóhangként, de a történelmi felelősségről való gondolkodás szempontjából fontos részként kapcsolódik a német megszállás alatt széteső kultusz jelenségeinek áttekintése, amely egyszerre jelzi erejét (teljes frontot nyitva Horthy alakját még Szálasiék sem veszik tűz alá, noha eseti támadásokat intéznek ellene), és a kormányzó ebből következő felelősségét: a lemondást halogatva legitimálta a népirtás műveletét (287–290.).

Turbucz a fenti változásokra érzékenyen követi a kultusz alakulását a törzsszöveg javát kitevő központi részben. Az első időszak reprezentációi homogének. Horthy kultuszának erős konzervatív forradalmár, radikális jobboldali vonásait a politikai nyilvánosság adottnak veszi, és ennek megfelelően ünnepli, elfogadja, fenntartásokkal akceptálja vagy elutasítja (94.). A kormányzóként való beiktatás után azonban

egy-két év alatt a kultusz különböző komponensekre hullik, párhuzamosan azzal, ahogy Horthy a konszolidálódó rendszerben hátrébb lép(het), passzívabbá válik. Ez az időszak valóban az ambivalenciáé. Herczeg Ferenc minduntalan tengelyt (néha egyenesen „gyémántosat", néha puritánabbat), valamiféle gravitációs centrumot lát Horthyban. (Például 232., 279.) Egy olyan kormányzóról ír, más konzervatívokhoz hasonlóan, aki a nemzet és társadalom egységét testesíti meg, akinek az alakja vonz és integrál. (Vö. 140–144.) A szélsőjobb Horthy-kultusza is integrál persze, de csak egy előzőleg már „újjászületett" nemzetet. A gömbösi koreográfiák nyomán a szegedi gondolathoz idomított üzenetek ezzel egyidőben továbbra is a nemzet erőskezű újraalapítóját és ellenforradalmi megtisztítóját ünneplik (97–98.). A legitimisták pedig vagy hallgatnak, vagy erősen feltételes módon csatlakoznak az ünnepléshez – számukra Horthy akkor és annyiban lehet a nemzet megmentője és országépítő, amennyiben a legitim öröklési rend felfüggesztése révén megmenti azt a jövő számára (106., 110.). A konszolidáció időszakában a kultusz egészében véve mégis sodródik a klasszikus politikai konzervativizmus felé (a szerző az első fejezetekben bevezetett fogalmi készlete szerint a karizmatikus vezető alakjától a korlátozott vezérelv és az ehhez párosuló autoriter-konzervatív politikai pólus irányába), de a sodródás mellett a versengő ideológiák leplezett küzdelmének szimbolikus mezejévé is válik, hiszen az a politikai erő, amely nem tud bekapcsolódni a kultusz építésébe, egyben súlyos legitimitásvesztést is elszenved.

A fentiek jelzik a monográfia már megelőlegezett kiemelkedő hozzájárulását a történettudomány Horthy-értelmezéseihez. Horthyt nemcsak aktorként lehet és érdemes elemezni, de reprezentációs felületként is, olyan, a nyilvánosságban nagyon jelentős erőforrások révén propagált konstrukcióként, amelynek voltak rögzített elemei, ám az ezekhez társítható további jelentésréteg relatív prominenciájáért az egész korszakban küzdelem folyt. Ezt az olvasatot ugyanakkor félrevezető lenne abszolutizálni. A Horthy-kép kapcsolódó jelentésrétegeinek meghatározásáért azért folyt küzdelem, mert maga a kép magja, jól definiált komponensek révén, hatékonyan mutatott fel egy olyan nemzeti egységeszmét, amely a politikai establishment számára a társadalom befolyásolásának kiemelt eszköze volt. Ennek kibontása, strukturalista-szemiotikai elemzése a könyv legfőbb célkitűzése, amelyet a megfelelő mértékben árnyal a politikai versengés, a kultikus figura legitimációs potenciáljának kisajátítására való törekvés jeleinek azonosítása az elemzés során.

A kultusz integratív potenciáljának már említett, másik dimenzióját az establishmenten kívül tartott szélsőségesek – a tulajdonképpeni magyar nemzetiszocialisták – politikai állásfoglalásaikra gyakorolt korlátozó hatása alkotta. Különösen Szálasiék számára nagyon komoly problémát jelentett, hogy a kultusz révén erősen meghatározottá vált – megerősödésük idejére mindenképpen – a „nemzeti" fogalma és a nemzeti ügyek szolgálatának mibenléte. Turbucz sikeresen mutatja

ki a kultusz területén is leképeződő általános politikai ellentmondást: a rendszert lényegében megdönteni kívánó nyilasok szükségszerű és gyakran kelletlen kormányzóhűségének ambivalenciáját. Ennek a történetnek a vége 1944. október 15-e nyomán a nyilas propaganda érezhető felszabadulással végbement Horthy-ellenes fordulata.

Bár más országokban másként végződtek a párhuzamosan kibontakozó folyamatok, világos, hogy a Horthy-kultusz az establishmenten belül egységképző és egyben az ellenzéket is korlátozó hatása produktívan hasonlítható össze egyéb, a félperifériáról vett példákkal. Stanley Payne hívja fel a figyelmet, hogy Franco számára fontos tanulság volt a köztársaság előtti periódus diktátorának, Primo de Riverának tartózkodása a modern tömegpolitika feltételeihez való alkalmazkodástól. A 19. századi politikai-uralmi gyakorlatokat felélesztő, katona volta ellenére is bürokratikus autoriter rendszert építő Primo kudarca ébresztette rá a Horthynál sokkal problémaérzékenyebb Francot a struktúrák és az ideológia szerepére a modern politikai rendszerek stabilizálásában. Franco egyszerre integrálta a *Falange* fasiszta mozgalmát, fasizálódott bizonyos mértékben[13], és személye képezett hidat a keresztény-konzervatívok, a monarchisták csoportjai és a fasiszták között. A kevésbé tudatos politikusként működő Horthy esetében sokkal inkább a kultuszépítők alkották meg azt a képet, amely a tömegmozgalmat, paramilitáris szervezetet nélkülöző, hagyományelvű autoriter vezető képét egyszerre közelítette a konzervatív forradalom és a fasizmus karizmatikus vezérkoncepciójához, míg biztosította a hagyományos elitcsoportok hatalmának megőrzéséhez szükséges tekintélyt is. Salazár Pretoval, az integralisták a kékingesekkel folytatott rivalizálása strukturális szempontból ismét a Horthy–Szálasi ellentétpólussal mutat hasonlóságot.[14] A kultikus reprezentációk – a luzitán integralizmus és a katolikus vallás – ebben az esetben is a fasiszta mozgalom mozgásterét (is) voltak hivatottak korlátozni, elsődlegesen az ideológiai mezőben, és ezáltal közvetve a politikai cselekvés minden területén.

Különösen érdekes Turbucz kutatási eredményei szempontjából az a megfigyelés, amely a vezérkultuszokat az egyéb integratív ideológiák hiányában keletkező „ersatz"-egységképző funkciójuk felől közelíti meg. Eszerint Lengyelországban ugyan a katolicizmus Portugáliához hasonlóan természetes bázisa lehetett volna az autoriter rendnek, de egy egységmítosz számára az adott történelmi helyzetben nem volt kiaknázható, mivel a Piłsudski-rendszer ellenzékével nem lehetett szembeszegezni. A tartalmi-ideológiai eltérések ellenére strukturális szempontból

[13] Ennek pontos mértéke vitatott, de az általános trend megléte maga elegendő mértékben alátámasztja az itt bemutatott párhuzamosságokat. *Stanley G. Payne:* Franco, the Spanish Falange and the Institutionalisation of Mission. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 191–201.

[14] *Costa, A. – Rezola, M. I.:* Political Catholicism i. m. 359–360.

a Piłsudski-kultusz Horthyéhoz hasonló funkciókat látott el: területet foglalt a *Sanacja*, azaz a puccsal létrejött, pártok feletti „megtisztulást" szorgalmazó rendszer idején a tekintélyuralmi renddel szemben felsorakozó jobboldali erőkkel, úgy a Dmowski-hívőkkel (Nemzeti Demokrácia, ND), mint az ND jobbszélén jelentkező radikálisokkal. A Horthy-kultusz „megállapodott" formájával mutat hasonlóságot a lengyel esetben az is, hogy az alakzat a vezérkultuszon túl ideológiailag meglehetősen „üres" maradt, tehát a régi típusú autoriter rendszerek dogmatikus ideológiákkal szembeni tartózkodását és a vezérkultuszt párosította. Ezért nevezte Stanislav Andreski a rendszert „a két világháború közötti Lengyelországban a félfasizmussal szemben létrehozott pszeudo-fasiszta rendszernek" – legalábbis az „ezredesek", Piłsudski utódai által a lengyel szélsőjobb felé történt részleges nyitás előtti időszakra vonatkoztatva.[15]

Magyarországon Horthy református volta, valamint a katolicizmus és a protestantizmus hagyományai mentén pilléresedett társadalom nehezítette a portugál típusú, az egyházon nyugvó legitimációs diskurzus kialakítását, míg Franco esetében a fasiszták integrálásának szándéka tette elégtelenné a tradicionalista-egyházi kultuszokat.[16] A tágabb köztes-európai nagyrégióban is könnyen található további példa hasonló, a politikai teret „foglaló", „kitöltő" kultuszokra szándékosan pontos ideológiai tartalommal nem rendelkező politikai rendek esetében. A romániai királyi diktatúra kísérlete, de még a balti országokban lezajlott – különösen a litván – autoriter fordulatok, így Antanas Smetona rendszere egyaránt igyekezett integratív kultikus gyakorlatok bevezetésével és a politikai reprezentációk mezejének „megszállásával" saját szélsőjobboldali ellenzékét fékezni.[17]

Turbucz könyve ezen a ponton sajnos megáll: regisztrálja a vezérkultuszok szempontjából nagyon is létező találkozási pontokat autoriter rendszerek és a totalizáló diktatúrák, így mindenekelőtt a fasizmusok között. Bár ezeket elemzi is, nem történik explicit kísérlet annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a reprezentációs praxis területén kimutatott egyezések és a politikai-ideológiai célok tekintetében nyilvánvaló eltérések által jellemzett Horthy-rendszer, akárcsak egyéb, európai félperiférián kialakult hasonló rezsimek, a politikai késő-modernhez (tehát a tömegpolitikához, a mobilizációhoz) fűződő ambivalens viszonyát éppen a kultuszok elemzése révén lehet-e pontosabban kijelölni Juan

---

[15] *Stanislav Andreski:* Wars, Revolutions, Dictatorships. Studies of Historical and Contemporary Problems from a Comparative Viewpoint. London–Portland 1992. 69–72.

[16] *Jerzy Holzer:* The Political Right in Poland, 1918–39. Journal of Contemporary History 12. (1977) 395–412.; Vö. *Paul Preston:* Populism and Parasitism. The Falange and the Spanish Establishment, 1939–75. In: Fascists and Conservatives. The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe. Ed. Martin Blinkhorn. London 1990. 138–156.

[17] *Anatol Lieven:* The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania anil the Path to Independence. New Haven 1994. 66–67.

Linz megközelítésénél? Elfogadja a linzi kereteket, noha a nemzetközi szakirodalomban éppen a kultuszok elemzése az egyik fő érv azok (részleges) felfüggesztése mellett.[18] A Turbucz munkájának legfrissebb politikatörténi kontextusát adó, részben általa is hivatkozott parafasizmus- és a fasizálódás-elméletek[19] célja ugyanis, hogy „meghaladják a dualisztikus sémát, amely szerint [egy rezsim] *vagy fasiszta vagy autoriter*, felismerve, hogy *fasiszta* vonatkoztatások nélkül még a két világháború közötti, *nem egészen fasiszta* diktatórikus rendszerek sem érthetőek meg kielégítően."[20] A fasizmust nem monolitikus ideológiai alakzatként, sokkal inkább egy ultranacionalista szellemiségű mageszme köré rendeződő jelenségegyüttesként azonosító perspektíva elvben megengedi a motívumok, jellemzők vándorlását. [21] Legjellemzőbb esetként a Roger Griffin 1991-es felvetése körül keletkezett szakirodalom a fasiszta reprezentációs praxisoknak egy azzal ellentétes, konzervatív ideológia köré fonódó megjelenését írja le, megjegyezve, hogy ilyen esetekben a tényleges fasiszta riválisok a tárgyalt „parafasizmus" számára fenyegetésként, nem pedig szövetségesként kerülnek szóba.[22] Ez a megközelítés tekinthető a hatvanas évektől az ezredfordulóig (Nyugat-Európában és Észak-Amerikában) domináns értelmezések legfajsúlyosabb kortárs kritikájának. Azt a paradigmát ássa tehát alá, amely Magyarországon és a magyar történetírásban elsősorban Juan Linz tipológiája révén hatott, és amely lényegében hagyományelvűként és autoriterként definiálta a félperiféria politikai rendszereit, megkülönböztetve őket a fasizmusoktól.

Annak ellenére, hogy ebben a vitában közvetlenül nem foglal állást, Turbucz Dávid könyve implicit módon erős érveket sorakoztat fel a hibridizációs és parafasizmus-elméletekkel szemben. Kétféle módon is sugallja, hogy egyes politikai technológiák vándorlása és a rezsimek valódi hibridizációja közé nem tehető egyenlőségjel. Egyfelől – közvetetten – ezt azzal támasztja alá, hogy felhívja a figyelmet a Masaryk körüli kultuszépítésre, amelyet viszont nem lehetséges hibridizációhoz,

---

[18] *Thomas J. Miley:* Franquism as Authoritarianism. Juan Linz and his Critics. Politics, Religion, and Ideology 12. (2011) 1. sz. 27–50.

[19] A *fascistization* kifejezés a politikai rezsimek (kölcsönzött) fasiszta elemekkel való feltöltődésére utal ebben a historiográfiai diskurzusban, és nem kapcsolódik a fasizálódás régi, marxista értelmezéseihez.

[20] *Aristotle Kallis:* The 'Fascist Effect'. On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe. In: Rethinking fascism and dictatorship in Europe. Eds. António Costa Pinto – Aristotle Kallis. Houndmills 2014. 13–41., különösen: 13–14.

[21] *Roger Eatwell:* Introduction. New Styles of Dictatorship and Leadership in Interwar Europe. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 2. sz. 127–137.; *Aristotle Kallis:* 'Fascism', 'Para-fascism' and 'Fascistization'. On the Similarities of Three Conceptual Categories. European History Quarterly 33. (2003) 219–250.

[22] *Roger Griffin:* The Nature of Fascism. London 1991. 130–131. Vö. *Kallis, A.:* The Fascist Effect i. m. 36–37. és *Uő:* Fascism, Para-fascism and Fascistization i. m.; *David D. Roberts:* Fascism and the Framework for Interactive Political Innovation during the Era of the Two World Wars. In: *Costa-Pinto, A. – Kallis, A.:* Rethinking fascism i. m. 42–66.

para-fasiszta tendenciákhoz kapcsolni. Ez rávilágít arra, hogy a kultuszok kialakulása nem volt feltétlenül ideológia- vagy rendszerfüggő, mint ahogy a biztonságot sugárzó vezető alakjának vonzereje sem kizárólag nem-demokratikus társadalmakban érvényesülhetett.[23] Fontosabb ennél ugyanakkor, hogy a Horthy-kultusz kapcsán pontosan dokumentálja, hogy a reprezentációs technikák milyen ideológiai tartalmakat és milyen, a fennálló politikai rendet legitimáló logikákat közvetítettek a nyilvánosság tereiben. Ezek pedig a fennálló rendnek a politikai pluralizmus egyes, a társadalmi hierarchiába vetett hittel ötvöződő jegyeit is őrző, az organicista-korporatista államideológiáktól távolságot tartó önképével összhangban történtek.[24] A Horthy-kultusz a munkában kibontakozó képe egy lényegénél fogva nem demokratikus, de a politikai versengést kategorikusan nem is elutasító autoriter rendbe illeszkedik, és sok szempontból „államfői", nem pedig a szó diktátori értelmében vett „vezetői" szerep körül alakul ki. Ehhez hozzáfűzhetjük: a hibridizációs paradigma, a parafasizmus-elmélet alkalmazhatósága leginkább a kormányzó párt és miniszterelnök vezetői kapcsán lenne vizsgálható a két világháború közötti magyar történelem esetében. Ez a könyvben jó okkal nem történik meg, hiszen nem témája annak, ám a magyar politikatörténet kultikus dimenziójának összehasonlító kutatása elsősorban Gömbös és Imrédy alakjainak, a rájuk vonatkozó reprezentációknak hasonló alapos vizsgálata után válhat csak teljes mértékben összehasonlíthatóvá egyéb országokkal.

Szemben a parafasizmusokra vonatkozó teorizálással, a karizmatikus vezető fogalma körül kialakult történeti diskurzusra a könyv egyértelműen támaszkodik, véleményünk szerint indokoltan. Előbbi megközelítés lényegében technikai és ideológiai komponensek vándorlására, eredeti politikai kontextusaikon kívüli felbukkanására és hatására fókuszál. A karizmatikus vezető weberi gyökerű fogalma abból a szempontból (is) alternatívának tekinthető, hogy tartalmilag lényegében „üres", tehát nem kötődik hozzá egyértelmű ideológia. Inkább praxisok és legitimációs minták, semmint politikai identitások mentén ragadható meg. Ezért lehetséges és ígéretes a karizmatikus és az ideológiai uralom elválasztása, megkülönböztetése.[25] Ebben az esetben a vezető karizmája „szabad politikai vegyérték" marad, amely utóbb akár konzervatív-reakciós berendezkedések legitimálására is irányulhat. A Horthy-kultusz kulisszái mögött zajló értelmezési versengés, a

---

[23] *Andrea Orzoff:* The Husbandman: Tomáš Masaryk's Leader Cultin Interwar Czechoslovakia. Austrian History Yearbook 39. (2008) 121–137.

[24] A hierarchikus és organikus államszme közötti ellentét rendszertipológiai jelentőségét kiemeli *Geoff Eley:* Conservatives and radical nationalists in Germany. The production of fascist potentials, 1912–28. In: *Blinkhorn, M.:* Fascists and Conservatives i. m. 50–70., különösen: 52.

[25] *António Costa Pinto – Stein Ugelvik Larsen:* Conclusion. Fascism, Dictators and Charisma. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 2. sz. 251–257., különösen: 256.

Horthy-kép konzervatív vagy radikális jobboldali konnotációkkal való felruházása éppen ezt az eredeti ideológiai ürességet engedi feltételezni. A háborús hős alakját a társadalmat radikálisan újjászervező, „morálisan" revitalizáló vezető (radikálisok), az állandóság és biztonság ígéreteit hordozó államfő (hagyományos konzervatívok) és a kvázi-uralkodóként működő, a politika felett álló, de annak fő irányaira ható autoriter vezér (Horthy köre és maga Horthy a harmincas évek második felében) figurái felé egyaránt lehetségesnek tűnhetett eltéríteni, ahogy erre különböző időszakokban sor is került. Talán éppen ezek miatt, vagy a minden kultuszépítő által tiszteletben tartott politikán-kívülisége következtében azonban a kultuszban azonosítható ideológiai vákuum nem tűnt el teljesen.[26] Ez is rokonítja a Horthy-kultuszt más anti-ideologikusan konstruált vezetőképekhez, mindenekelőtt a Piłsudski marsall körül létrejött, már említett lengyel kultikus praxisokhoz.[27] A fentieket egységben szemlélve, a szerző tág nemzetközi tájékozódását és a feldolgozott empíria kiterjedtségét is mérlegelve, elsődleges, a kutatás egyéb felismeréseit megalapozó eredménynek azt tekinthetjük, hogy a könyv többszörösen és sikerrel érvel amellett, miért nem csak totalitárius rendszerek építenek vezérkultuszokat, és a vezérkultusz megléte miért nem olyan tünet, amelyből automatikusan totalizáló politikai tendenciákra vagy a parafasizmusok körébe sorolható hibrid uralmi forma kialakulására lehetne következtetni.

Hiányérzet talán azért marad csak az olvasóban, mert Turbucz ezt az általa azonosított értelmezési lehetőséget nem kamatoztatja következetesen az egész műben, a nemzetközi összehasonlító szakirodalom általa is hivatkozott áramlataihoz illeszkedve. Ezzel a felvetéssel azonban a kritikai megjegyzések felől már elmozdulunk a lehetőségekről való gondolkodás irányába. A könyv rendkívüli mennyiségű empíriát igyekszik feldolgozni és strukturálni, a szerző által általában indokoltan megválasztott szempontok alapján. Ebből kiolvasható a Horthy-kultusznak egy olyan kronológiailag strukturált – ám saját, belső jellemzői és funkciói által tagolt, nem pedig kényelmesen, „bevett" korszakhatárokkal szabdalt – képe, amelynek központi elemei indokoltan állnak a szintézisigényű munka középpontjában. Pontosan a feldolgozott anyag mennyisége miatt emellett a munka irányt is mutat esetleges jövőbeni kutatások számára. A karizmatikus hatalom és hatalomgyakorlás kérdésköre mellett például a Horthy-kultusz befolyásolásáért, a tartalmak definiálásáért folyó versengés és az establishmenten

[26] Ennek megfelelője Eatwell karizmatikus uralmi tipológiájában a „kultusz-karizma". *Roger Eatwell:* The Concept and Theory of Charismatic Leadership. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 2 sz. 141–156., különösen: 144.

[27] *Andreski, S.:* Wars, Revolutions, Dictatorships i. m. 71., illetve tágabban, a morális regeneráció programjának ideológiai ürességéhez kapcsolódóan *Eva Plach:* The Clash of Moral Nations. Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935. Athens (USA) 2006. 76–101.

belüli politikai küzdelmek tágabb története vélhetően produktív módon lehetnének összevethetők más európai példákkal, de egyéb hazai kultuszokkal is.

Turbucz kötetében mindvégig kiválóan adatolja azt a munka egészét átszövő és alapvető jelentőségű felismerést, hogy sokan építik a kultuszt, sokféle céllal. Néha – amint erre felhívja a figyelmet maga is – akár egyetlen személy is diametrálisan ellentétes üzeneteket igyekszik közvetíteni, amelyek egyaránt Horthyt dicsőítik. Kozma Miklós eleinte a szegedi gondolat, majd egy, a szélsőségektől tartó konzervativizmus jegyében – évtizedes időkülönbséggel, de – azonos intenzitással magasztalhatta Horthyt. Az pedig, hogy Gömbös, Szálasi és mondjuk Herczeg Ferenc egyaránt más-más politikai ideológia mentén dicsértek a kormányzót, éppannyira magától értetődő, mint amennyire alapvető jelentőségű a kérdés, hogy ha egyszer ennyien és ennyiféle módon járultak hozzá, akkor mi is volt valójában a Horthy-kultusz? A monografikus feldolgozás nem utolsó érdeme, hogy a „Horthy-kultusz" mint kifejezés, minden magától értetődőségét elveszti.

Szintén fontos eredménynek tekinthető, hogy a kötet birtokában sokkal jobb rálátásunk van – a sajtótörténeti munkákat kiegészítve – a kormányzat és a tágabb politikai osztály reprezentációs hatalmára, arra, hogy hogyan és hányféle módon (az egyik első igazán modern magyar propagandafilmtől a 19. századot megidéző kalendáriumokon át a szimbolikus köztér-megszállásokig – 76., 84., 110–119.) lépett a nyilvánosság elé a kultusz. Kétség nem férhet ahhoz, hogy egészében véve a modern propaganda működését látjuk, amelynek a médiumok tekintetében tapasztalt heterogenitása, rétegzettsége inkább erősíti társadalmi elérését, és nem az archaikusság jele. A vezérkultusz konzervatív hangoltsága miatt az üzeneteket érezhetjük archaikusnak, de a gépezet működésének párhuzamait korábbi történelmünkben hiába is keresnénk – még ha itt nem is a propaganda időtlen logikájára, hanem az eszközök változatosságára és a sok ágensen keresztül megvalósuló disszeminációjára gondolhatunk csak.

A könyv sokszorosan tanulságos, a kutatási eredmények meggyőzőek, az összkép egyszerre újszerű, ám értelmezhető, és fontos hozzájárulást tesz a napjainkban (is) zajló nemzetközi és hazai történetírói diskurzusokhoz, vitákhoz. A fentebb említett, a kultuszhoz közvetlenül kapcsolódó további kutatási lehetőségek mellett két fontos komparatív irány is felvethető a jövőbeni nagyobb vizsgálatok vonatkozásában, amelyek további hozzájárulásokat tennének a tudományterülethez. Egyfelől gazdagítaná múltértelmezéseinket, ha a magyar történelem 1848-tól máig tartó korszakairól összehasonlító kultuszelemzések készülnének. Másfelől a két világháború közötti kultuszok esetében megindult és már számos eredményt produkáló nemzetközi kutatások gazdagíthatóak lennének, különösen a közép- és kelet-európai kisállamok alaposabb vizsgálatával. Ez azért lenne különösen hasznos, mert a nyugat-európai mintákra koncentráló

vezérkultusz-kutatás természetes módon kapcsolódik a fasiszta vagy fasisztoid vezetők politikai rendszereinek vizsgálatához, amely alól az ibériai, vegyesebben megítélt rendszerek kultuszairól és reprezentációs politikáiról, harcairól született terjedelmes korpusz és a szovjet kultuszok kutatása jelent kivételt. A spanyol és portugál párhuzamokról született kutatási eredményeket alapul véve, az autoriter rendszerekre és a para-fasizmusokra vonatkozó vitatkozó elméleti megközelítéseket kamatoztatva, és immár Turbucz Dávid eredményeire is hagyatkozva széles tér nyílik a modernitáshoz alkalmazkodó tekintélyelvű rendszerek kultuszaik felől történő értelmezéséhez, a két világháború közötti Európa jelentős részének politikai fejlődését meghatározó rezsimek pontosabb megértéséhez. A vezetők kultusza – ez a könyv fontos elvi tanulsága is – nem a totális diktatúrákra korlátozódott. A demokratikus politikai folyamatokat ennél szélesebb platformról, a világháború utáni *malaise* és irracionalizmus széles, bár amorf talapzatáról támadó, gyakran a múltba néző, de jellegzetesen modern, későmodern jelenségegyüttesekről volt szó Magyarországon és másutt is. Éppen ezért tanulmányozásuk általánosságban segít hozzá az alkotmányos keretek között zajló folyamatokat a propaganda eszközeivel aláásó, kiüresítő vagy felfüggesztő ideológiai vállalkozások jobb megértéséhez.

THE TAXONOMY OF A CULT

Reflections on the "The Cult of Horthy, 1919–1944"
by Dávid Turbucz

by Gergely Romsics

SUMMARY

This book by Dávid Turbucz addresses the fundamental issues of the writing of comparative political history. The question of how to grasp the essence of the regimes that were formed in the interwar period on the so-called semi-peripheries of Europe has been a central issue of this sub-discipline for several decades. Thanks to the results of this book, we can now determine with increased precision the nature of the politics of representation in the Horthy regime, which in turn offers the possibility of a potentially fertile dialogue with various international schools. Over the past decade it has been foremost the theories of "hybridization" and "para-fascism" that have posed a challenge to the traditional interpretation of the half-peripheral regimes represented by Juan Linz and others. This work by Turbucz is a strong argument supporting why, with the necessary adjustments, the key ideas of the Linz paradigm can still be maintained against the critical stance of the more recent approaches.

TÖRTÉNELEM EGY KATTINTÁSRA?

Klasszikus forráskiadás és/vagy levéltári adatbázisok

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) 2017. november 7-én tudományos konferenciát rendezett a levéltár központi épületében, amelyre igen nagy létszámban sereglettek össze az érdeklődők. A történettudomány akadémiai képviselői, az egyetemi oktatók és hallgatók, a levéltári szakemberek és általában a történeti témát kutatók egész napos kitartó jelenléte már önmagában is igazolta a téma jelentőségét, amely a forráskiadás klasszikus módszerei, a modern technikai adottságok és az új kihívásoknak megfelelő lehetőségek kérdéseit járta körül. A rendezvény feltétlenül hasznos tapasztalatot nyújtott a résztvevőknek, ám bizonyos, hogy a forráskiadás ügye ezzel a konferenciával nem ért, nem érhet véget. Az előadások mélyebben vagy átfogóbban olyan kérdéseket és témákat tárgyaltak, mint a hagyományos forráskiadás létjogosultsága, a digitális forráskiadás mibenléte, az adatbázisok forráskiadással egyenértékű, azt kiváltó, helyettesítő vagy nyomába sem érő jellege, a levéltári adatbázisok, a nemzetközi és hazai jó gyakorlatok bemutatása, a forráskiadás (adatbázis-építés) tudományos tevékenységként értékelhetősége.

A konferenciát megnyitó Horváth Zita történész, felsőoktatásért felelős helyettes államtitkár (Emberi Erőforrások Minisztériuma) köszöntőjében a történettudomány önállósulásával együtt jelentőssé váló forráskutatás, forrástudomány és forráskiadás jelentőségét hangsúlyozta. Kiemelte, hogy bár a forráskiadás intenzitása koronként nagyon változó, összességében mégis ez a történettudomány alfája és ómegája.

Az előadásokat a szervezők három csoportba sorolták. Az első két – hosszabb – bevezető előadás a múlt, majd hét előadás a jelen, végül öt újabb a problémák és megoldások blokkjában kapott helyet.

Tringli István (MTA Történettudományi Intézet, TTI) *Az európai és a magyar forráskiadás múltja* áttekintése helyett a forráskiadás aktuális kérdéseit szedte csokorba. A történettudomány forrásokkal foglalkozó része az 1990-es évektől egy új technológiával találkozott, a digitalizációval (értve ezalatt az adatbevitelt és az adattovábbítás módszerét is). Hogyan hat(hatna) a digitalizáció a forráskiadásra? Az információ elektronikus átvitele (távíró, telefon, rádiótechnika, képátvitel) nem új jelenség, ám míg azok nem, addig a digitalizáció azonnal hatott a forráskiadásra (bár annak még csak a kezdetén járunk, alig két évtized áll a hátunk mögött). A jelenlévők jelentős része a korábbi

korszakokban járta iskoláit és csak felnőtt fejjel sajátította el az új technikát. A kihívás megértéséhez az előadó a nyomtatás és a digitalizáció korszakait hasonlította össze, megállapítva, hogy míg előbbi egy új műveltségeszményt teremtett, amely kikövetelte a források kiadását, addig utóbbi csak egy technikai újdonság. A nyomtatott anyag fennmaradásáról és kockázatairól már évszázados tapasztalatokkal rendelkezünk, a digitális adathordozó állandósága bonyolultabb keretrendszert igényel (memória üzemének folyamatossága, tárolt adatok megtartása, alkalmazott program hosszú távú kezelhetősége, digitális adatszolgáltatás folyamatossága). Az elektronikus hivatkozások amilyen praktikusak, olyan tünékenyek. Ennek javítása érdekében javasolta, hogy az URL-ek kialakításában vegyenek részt az adatbázist összeállító szakmabeliek is. Az előadó pontokba szedte a téma aktuális és releváns kérdéseit is, amelyekre a konferencián túlmutatóan is érdemes keresni a választ:

1. Elengedhetetlen része-e ma a történettudománynak a forráskiadás vagy csak kiegészítő szerepe van benne?
2. Érdemes-e továbbra is forráskiadással tudományos fokozatot szerezni?
3. Érdemes-e kiadni szeriális forrásokat szeriális rendszerhez igazodó kiadásban?
4. Érdemes-e régi statisztikákat kiadni?
5. Néhány különleges esettől eltekintve érdemes-e egyáltalán géppel írott vagy tisztázott és modern nyelven írott forrásokat kiadni?
6. Van-e értelme a modern nyelven írott, egyszer már megjelent memoárok kiadásának?
7. Szükség van-e a magyar nyelvű regesztákra?
8. Kell-e a forráskiadást is digitalizálni, azaz a kiadott forrást a digitalizált képpel összekapcsolni?
9. Nem csak a fontos forrásokat kellene kiadni?
10. Dolgozzanak-e ki a tudománytámogató pénzügyi alapok egy tízéves forráskiadási tervet?
11. Jó lenne-e, ha a forráskiadások megjelentetését részben a piac finanszírozná?
12. Kell-e a közgyűjtemények hosszú távú digitalizálási tervéhez egy külső történészekből álló szakmai fórum?
13. Monográfia-e a túlnyomórészt forrásközlést tartalmazó vegyes tartamú könyv?

Ress Imre (MTA TTI) *Digitális forráskiadás vagy elektronikus mutatózás? Mi változott 10 év alatt?* című előadásában az általa korábban (Digitális forráskiadás

vagy elektronikus mutatózás? A kora újkortól az államszocializmus végéig keletkezett tömeges forrásanyag közzétételének magyar gyakorlata. Levéltári Közlemények 77. [2006] 1. sz. 13–31.) megfogalmazott kétségek utáni jó tapasztalatait osztotta meg a hallgatósággal. Fenntartotta, hogy az új technikai vívmány, a digitalizálás sem mindenható, és azok az elképzelések, hogy mindent digitalizáljunk és tegyünk hozzáférhetővé, nem növelték a forráskiadás produktumainak számát. A digitalizálással – ahogy annak idején a mikrofilmezéssel – ugyanúgy nem spórolható meg az emberi munkaerő, sőt inkább több humán ráfordítást igényel. Magyar viszonylatban csak megszorítással beszélhetünk digitális forráskiadásról, de a jó példák közé sorolható a *Királyi Könyvek*, az *Urbaria et conscriptiones*, a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, ahol a feltárt adatok és a forrás képe is megtalálható az adatbázisban. Az elmúlt tíz évben igen nagy számban jelentek meg szakmai cikkek a digitális forráskiadásról, az előadó ezek közül a kölni egyetem tevékenységét emelte ki, ahol az elmélet és a gyakorlat is példaadó és követendő lenne (*Patrick Sahle:* Digitale Editionsformen, Zum Umgang mit der Überlieferung unter den Bedingungen des Medienwandels, 3 Bände, Norderstedt: Books on Demand 2013. Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik 7–9.). A digitális világ nagy értéke viszont, hogy a félig kész vagy torzóban maradt forráspublikációkat is hozzáférhetővé teszik, mint például Friedrich von Gentz levelezését, amelyet Günter Herterich gyűjtött össze, és bár a munka nem fejeződött be, az eredmények elérhetők (http://gentz-digital.ub.uni-koeln.de/portal/home.html?l=de). A működő német forráskiadványok jó példája a nunciusi jelentések kiadása, amelynek keretében 2010-től Eugenio Pacelli (XII. Pius pápa) levelezését teszik folyamatosan hozzáférhetővé (http://www.pacelli-edition.de/).

Kondor Márta *A Regesta Imperii* című előadásában ismertette azt a sorozatot, amely a Karoling uralkodóktól I. Miksáig gyűjti a német királyi és császári okleveleket, és azokat regeszta formában teszi közzé. A vállalkozás 1829-ben indult, amikor Johann Friedrich Böhmer a *Monumenta Germaniae Historica* (*MGH*) előmunkálataiként forrásokat kezdett gyűjteni. Az *MGH* célja, hogy a középkori német történelemmel kapcsolatos forrásokat teljes terjedelemben közölje, 500–1500 között. 2017-ben a vállalkozásban elkészült kiadványok jegyzéke is 84 oldal volt, a korábbi kötetek retrodigitalizált változata is elérhető. A *Regesta Imperii* projektalapon működik, a nyertes pályázatok több éven át dolgoznak, német, osztrák és cseh munkacsoportok készítik a köteteket. Az eddigi 100 papíralapú regesztakötet részletes irányelvek alapján, kötött szerkezetben, meghatározott betűtípussal készült. A projektnek van online felülete, ahol 180 000 regeszta található, és 2009-től már kommentálni is lehet azokat. Minden regesztához automatikusan generálnak egy olyan leírást, amelyet a hivatkozásokban alkalmazni javasolnak.

Többletszolgáltatásuk, hogy a nyomtatott formában nem publikált vagy nem a projektben készült regeszták (például a Wilhelm Hanisch-hagyaték; *Regesten der Erzbischöfe von Mainz 1. /1877/, Regesten der Pfalzgrafen bei Rhein 1. /1894/*), illetve work-in-process publikációk is hozzáférhetőek.

Kálmán Dániel a *Digitális forrásgyűjtemények: nemzetközi kitekintés* című előadásában működés közben mutatott be olyan hagyományos és nem hagyományos forrásokat közreadó adatbázisokat, amelyek jó például szolgálhatnak a hazai hasonló tevékenységek számára. A svájci könyvtárak kéziratos dokumentumait folyamatosan frissülő állománnyal szolgáltatja az e-codices (https://www.e-codices.unifr.ch/en), amelyben külön is megemlítette a Martin Bodmer-gyűjteményt. A magángyűjteményben középkori és kora újkori kéziratok mellett modern kori iratok is találhatók (Einstein- és Mozart-kéziratok). A szolgáltatással virtuális kézirat-egyesítésre is lehetőség nyílik (a Fragmentarium-alprojekt 2017 szeptemberében indult). Az Osztrák Nemzeti Könyvtár Anno adatbázisában (http://anno.onb.ac.at/) a Habsburg Birodalom területéről válogatott újságok, napilapok digitalizált, teljes szövegben kereshető számai érhetők el, értéke, hogy a fraktúr betűs szövegeket is kétrétegű technológiával tették kereshetővé. A *78 RPM projekt* a 78-as fordulatszámú bakelitlemezek adatbázisa (https://great78.archive.org/), egy olyan zenetörténeti projekt, amelyben a digitalizálás mellett a fizikai megőrzésre is törekednek. Albert Kahn filantróp bankár fotógyűjteménye 1931-ig működött, a képanyagot az Archives de la planet tette közzé, amely bemutatja az emberi kultúra sokszínűségét (http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/). A British Library „veszélyeztetett levéltárak" projektje is a nehezen hozzáférhető kulturális örökséget katalogizálja és teszi folyamatosan hozzáférhetővé (https://eap.bl.uk/), ennek egyik magyar vonatkozása az elpusztított magyarországi zsidó közösségre vonatkozó dokumentumegyüttes (Last traces of a destroyed community: surveying the Hungarian Jewish congregational archives /EAP469/). A Velencei Levéltár időgépterve szintén érdekes és nyomon követésre méltó vállalkozás, ahol a tomográfiás szkenneléssel a könyvek kinyitás nélküli digitalizálásával is kísérleteznek.

Kulcsár Krisztina (MNL OL) *A digitális forráskiadás feltételei és lehetőségei németországi tapasztalatok alapján* című előadásában egy németországi digitalizálási workshop tanulságait osztotta meg a hallgatósággal. Kategorikusan rögzítette, hogy forráskiadásnak csak a történelmi szöveg alapos tudományos apparátussal ellátott teljes közlése számít. A digitális forráskiadás – vagyis történeti források digitalizációja – több célú, állományvédelmi vagy kereshetőséget lehetővé tevő stb. lehet. Ami változatlan, az a forráskiadás tartalma, vagyis a tudományos bevezető, a forrás teljes szövegű átírása, a szakapparátus, a

szövegkritikai és magyarázó jegyzetek, a személy- és helynévmutató elengedhetetlen. Ami új, az a körülbelül 20 éves technológia, amelyben éppen most szerezhetünk gyakorlatot, és amiben jelentős előnyök rejlenek. Ilyen lehet, hogy nem kell megvárni, amíg egy forráskiadás teljességgel elkészül, a work-in-process kiadások hamar hasznosíthatóvá teszik a részleges forrásfeltárási eredményeket is. A mutatók esetében a Német Nemzeti Könyvtár gondozásában készül 2012 óta a nemzeti névtér, és így nem kell minden adatbázisnak újabb és újabb mutatókat elkészítenie (Gemeinsame Normdatei, http://www.dnb.de/DE/Standardisierung/GND/gnd_node.html). Kellenek egységes, előre lefektetendő forráskiadási szabályok, és e körben említendők a forrásszöveget kódoló szoftverek is, amelyek a szerkesztők munkáját könnyítik meg (Text Encoding iniciative: http://www.tei-c.org/index.xml; DENQ, Digitale Editionen Neuzeitlicher Quellen: https://digiversity.net/2010/denq/). Az előadó érintette a hivatkozási rendszer, a lekérdezés állapotának naplózása, a szerzők, közreműködők feltüntetése, a hosszú időtartamú projektek lehetősége, a recenziók hiánya, a szerzői jogdíjak, a minél szélesebb nyilvánosság, a megfelelő finanszírozás és a fenntarthatóság kérdéskörét is.

Kohút Sára (MNL OL) *A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai*t igen pragmatikusan és lényegre törően mutatta be, példákon keresztül ismertetve az intézmény 252 adatbázisának (elérhetőek: www.adatbazisokonline.hu) értékeit, hogy miben többek az adatbázisok a levéltári segédleteknél, és hogyan segítik a történeti kutatást. Az anyakönyvi, illetve a címereslevél-adatbázis adatstruktúráját és keresési lehetőségeit bemutatva, a rendszer előnyeit is kiemelte (jobb kereshetőség, módosíthatóság, hozzáférhetőség, virtuális rendezés lehetősége, terjedelmi korlátok megszűnése).

Kenyeres István (Budapest Főváros Levéltára) a *Budapest Főváros Levéltára adatbázisai*t azok történeti fejlődésében mutatta be, érthető példáját adva annak a tanulási és fejlődési folyamatnak, amelyet az elmúlt két évtizedben a közgyűjtemények digitalizálási tevékenysége is meg- és átélt. Bár a levéltárak ma a hagyományos forráskiadás műfaját finanszírozási okokból – értve ezalatt az eszköz- és humánerőforrás-igényt is – csak igen visszafogottan művelik, a levéltári forrásegyüttesek digitalizációjában a magyar levéltárak európai, ha nem világszínvonalú teljesítményükkel igencsak elkényeztetik a magyar nyelvű forrásanyagot kutató professzionális és magánérdekű közönséget. Az 1990-es évek végén kezdték az adatbázis-építést, kezdetben a raktári jegyzékeket vitték gépbe, majd mélyebb adatfeltárásra vállalkoztak, így született például a népbírósági adatbázis. 1998-tól megindult a képi digitalizálás (térképek), szigetszerű adatbázisok jöttek létre, ezeket egyesítette a BFL saját fejlesztésű LEAR-szoftvere, amellyel bármilyen adatbázist tudtak készíteni. 2008-tól minőségi ugrás volt a *Magyar Levéltári*

Portál, amely alapját képezte a szerencsés környezeti feltételek nyomán 2015-ben létrejött *Hungaricana Közgyűjteményi Portál*nak. Ezt a fejlődést magasabb szintre emelte a 2013-ban véget ért elektronikus levéltári projekt, ami megteremtette a legbiztonságosabb megőrzés és szolgáltatás lehetőségét, és európai viszonylatban is csak kevés ország bír hasonlóval. A projektben beszerzett eszközpark a digitalizálás mennyiségi lehetőségeit hihetetlen méretekben tágította ki. Talán csak egy dologra nem jut pénz és energia: a valóban lenyűgöző eredmények népszerűsítésére. A fejlődés ugyanakkor nem állt meg, így 2017-ben elkészült a *Budapest Időgép* projekt, amely abban különbözik a már említett velencei időgéptől, hogy már most nagy mennyiségű tartalom van benne, és egy működő szolgáltatás, annak ellenére, hogy az erre fordítható forrás töredéke volt annak, amit az a másik projekt eddig is elnyert.

Török Enikő (MNL OL) egy sajátos forrástípus, a térképek online elérhető különféle adatbázisait ismertette a *Térképpublikációk itthon és külföldön* című előadásában. Míg papíralapon a térképek forráspublikációja a fakszimile, a digitalizálás eredményeképpen olyan offline (CD, DVD) és online alkalmazások jöttek létre, amelyek a papíralapú kutatásnál is kedvezőbb feltételeket nyújtanak. Közgyűjtemények és gyűjtők is létrehoztak különféle tematikus oldalakat, ezekre négy nagy csoportban magyar és külföldi példákat is felsorolt az előadó: 1. katalógusok, nyilvántartások (Scope, amelyet magyar, román és osztrák levéltárak is használnak) és adatbázisok (Hungaricana, Europeana, Old Maps Online, Landkartenarchiv); 2. közös katalógusok, adatbázisok, virtuális kiállítások, képgalériák (Széchényi Ferenc térképgyűjteménye, British Library képgaléria, Kiscelli Múzeum); 3. georeferált, szinkronizált térképek (Mapire, folyószabályozási térképek, David Rumsey Map Collection); 4. egy adott térkép tartalmát feldolgozó weboldalak (Lázár-térkép, Peutinger-tábla, Ebsdorfi világtérkép). Az egyes oldalak technikai megoldásait és funkcióit (például javaslatok arra, hogyan kell hivatkozni a térképekre) ismertetve hangsúlyozta: mindig az eredeti őrzési helyre (jelzetre) kell hivatkozni, legfeljebb azzal kiegészítve, hogy mely adatbázisban kutattunk.

Szabó Csaba főigazgató (MNL) egy másik speciális forrástípus digitalizálási lehetőségeit villantotta fel *Az audiovizuális források közlése* című előadásában. A 20. századi forrásanyag – legalábbis látszólagos – nagy tömege miatt fontos azt a kérdést helyesen megválaszolni, hogy mit, hogyan és milyen céllal kell digitalizálni és hozzáférhetővé tenni. Egy-egy ilyen projektben hatalmas munka van (szervezési és tudományos egyaránt), ezért nem mindegy, hogy melyik gyűjteményt digitalizálják. A nagy mennyiségű anyag ugyanakkor nehezen feldolgozható, így például az MNL-ben található Kádár-hagyaték hat doboznyi fényképanyaga nagyon érdekes és értékes volna, de még számba

venni sem lehet, nem hogy leírni a helyszínt, a képen látható személyeket, valamint az eseményeket. Az MNL-ben 2007–2008-ban volt az első audiovizuális digitalizálás (Nagy Imre-per) leírása és adatbázisba szervezése. A pert két levéltár anyagából lehetett összerakni, és az orsós szalagokon nemcsak a per szövegszerű történései, de a levegőt áthasító bírói önkény és agresszió nyomasztó ereje is jól érzékelhető. A Nemzeti Tankönyvkiadó ezt az összeállítást oktatási anyagként forgalmazta. Az audiovizuális tartalmak egyébként is jól hasznosíthatóak az oktatásban, az MNL éppen ezért a honlapján tematikus aloldalakat (Oktató lapok) hozott létre, ahol a GULAG és GUPVI táborokról, a koncepciós perekről és a magyarországi rendszerváltozásról is vannak már összeállítások.

Zsoldos Attila (MTA TTI) igen hitelesen és meggyőzően vázolta, menynyire kicsik *A forráskiadás esélyei a tudománymetriai térben.* Iróniával átitatott előadásában fényes távlatokat nyitott a forráskiadás értékén kezelése előtt, amelyhez az esélyek kitűnőek, ha a forráskiadás angol nyelven, folyóiratcikk formájában, egy nemzetközi referáló adatbázisban, lehetőleg az Elsevir által fenntartott Scopusban indexelt folyóiratban történik. Ha ennek a történeti forráskiadás nem tud megfelelni, az az ő baja, a tudománymetria nem változik meg miatta. Előadásának hangneme – bár nélkülözte a merev komolyságot – annál élvezhetőbben vázolta a szakterület sanyarú helyzetét a tudományos teljesítmény mérésében. A tudománymetriai tér kiformálásában a bölcsészettudománynak nem jutott terep, az alkalmazott módszer pedig a mennyiségekből következtet a minőségre. Az eddigi kulcsszavak (impaktfaktor és összegzett impaktfaktor) a bölcsészettudományhoz nem voltak társíthatók, az azok le- vagy felváltására bevezetett „szakterületi folyóirat rangsor" pedig csak ront a tudományterület többiekkel való küzdelmében. Saját példáján, tudományos teljesítményének a Magyar Tudományos Művek Tárában mért értékein bizonyította, hogy tevékenységének négyötöde a mért teljesítményen kívül esik, csak a folyóiratokban megjelent tanulmányok esnek latba, az igazán értékes munka pedig nem. Mindez azért probléma, mert az, aki tudományos karriert kíván befutni, és ezen mérőmódszerekkel minősítik a teljesítményét, az hátrányba kerül a többi tudományterület versenyzőivel szemben. Az előadó azonban megnyugtatta a hallgatóságot, hogy a helyzetből van kitörési pont, ez pedig a nagydoktori fokozat megszerzése, mert a történettudományi osztály a forráskiadást is elfogadja doktori műként.

Szovák Kornél (PPKE BTK) arra kereste a választ, *Miért van szükség továbbra is kritikai kiadásra, miként kellene azt „digitálisan" készíteni?* A kérdés első felére egyértelműen igen a válasza, a második felére viszont – úgy véli – nincs királyi út, mindenkinek magának kell megmondania. Vajon forráskiadás-e

egy forrás digitálisan hozzáférhetővé tétele, egy repertórium, egy idegen nyelvű forrás magyar fordítása? Több példát sorolt arra, hogy a szövegromlott forráskiadások hogyan burjánzanak és rögzülnek rosszul, időnként téves fordításoknak is alapul szolgálva. Éppen ezért fontos, hogy a rossz forrásszövegeket ne tegyük közzé, a szövegeket gondozzuk és még a jónak gondolt forrásokat is nagyobb időközönként – pár évtizedenként – vegyük elő és a tudomány eredményeit beépítve aktualizáljuk. E célra a digitalizáció technikai lehetőségei kiváló eszközt biztosítanak. Kritikai kiadásra akkor van szükség és lehetőség, ha nem egy kézirat modern tipográfiával közlése a cél, hanem nagyon sok szöveg összevetésével hoznak létre egy konstituált szöveget. A forráskiadás funkciója az információmentés, hogy minél több formában megőrizzék a szövegeket, és megbízható forrásszöveget nyújtsanak a történeti következtetéshez. A forráskiadásnak van tudománymetriai funkciója, valamint a történeti identitásképzésben, a politikai önigazolásban is nagy szerepe van. Utóbbiban szomszédaink lehagytak bennünket, az *Urkundenbuch des Burgenlandes* vagy a *Codex Diplomaticus Slovaciae / Monumenta Vaticana Slovaciae* a tudomány eszközeivel ad támasztékot az államalakulat putatív létének. Voltak persze hasonló magyar kezdeményezések (*Diplomata Hungariae Antiquissima*), de sajnos ennek megvalósulásához mindig hiányoztak a kedvező és stabil feltételek. Itt is megemlítendő az a szoftver, amelyet az Eötvös Collegiumban alkalmaztak szövegkiadásra (Hipereidész, amit majd Borzsák-ra neveztek át), ez szöveget és képet együtt kezelő program volt. Ugyancsak említésre méltó a Latex-rendszer.

Tóth Gergely (MTA TTI) saját forráskiadási tapasztalatain alapuló előadásában *A kora újkori elbeszélő források kiadásának helyzete Magyarországon. Hiányosságok, feladatok és lehetséges módszerek* kérdéseit tekintette át. A 19. század nagy sorozata, a *Monumenta Hungariae Historica* ugyan a német Monumentát kívánta követni, de a szövegkiadás megvalósításában távol állt a példaképtől. A Scriptores kötetei 1857-től jelentek meg, a 16–18. század fájó hiányait pótolták, és ma már ezek mind elérhetők az Arcanum Digitális Tudománytárban (www.adtplus.arcanum.hu). A kötetek azonban nélkülözik a tudományos igényű forráskiadás kellékeit (alapos bevezető, szövegkritikai jegyzetek, kritikai tagolás, mutatók). Az egész sorozat revíziót és újrakiadást igényelne. Igen jó forráskiadási sorozat volt a *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*, amely 1931-ben indult, elsősorban humanista, 15–16. századi művek jelentek meg benne, és az 1976-ben indult új sorozatához kiváló módszertani ajánlás született a szöveggondozáshoz. A nagy kézirati hagyománnyal rendelkező művek esetében van értelme kritikai kiadást készíteni, az előadó egy ilyen sorozat ideáját vázolta fel. A sorozat címe *Scriptores rerum Hungaricarum*

Latine et Hungarice editi lenne, bilingvis formában, a szakma és a közönség igényeit is kiszolgálná. Az eredeti szöveg kritikailag gondozott és kiadott lenne, a fordítás pedig a szélesebb olvasóközönségnek is szólna. Tóth ilyen formában készítette el Johannes Bocatius művét. Az ilyen forrásoknál is hasznos lehetne a digitális szövegkiadás, de a papíralapú változatnak is van létjogosultsága, ám igen hamar fel kell kerülnie a világhálóra.

Rácz György (MNL OL) csaknem egy évtizedes koncepcióját, a *Középkori oklevélpublikációk és az adatbázisok összekapcsolásá*t ismertette. Ezt először 2006-ban fogalmazta meg, akkor az érintett szakemberek nem tartották kivitelezhetőnek. Előadásában áttekintette az oklevélpublikációk levéltárban elfoglalt helyét. A levéltár a professzionális és magánérdekű kutatók számára is mindig a legjobb színvonalú technikai eszközökkel igyekezett szolgáltatni, és különösen igaz ez a középkorkutatásra. Ugyanakkor elismeri, hogy a papíralapú kiadásra erős szakmai igény van, és egy forráskiadási központosítás súlyos és jogos érdekeket sértene (Zsigmond-kori, Anjou-kori okmánytárak). Az is fontos szempont, hogy az adatbázis-építés forráskiadásként elszámolása kevésbé lehetséges, és ez az ilyen jellegű vállalkozásokban való részvételtől eltántorítja a tudományos karriert építőket. Koncepciójának lényege, hogy a középkori oklevelek adatbázisát felhasználva a tevékenységek integrált gyűjtőfelületét teremtsék meg. A publikációs felületet ezért nyilvántartó rendszerré alakították át, az oklevél adataihoz és képéhez (rekordjához) további információként bekötik a forráspublikációkat, azokat is, amelyek más felületen (például Hungaricana) érhetők el. Az adatbázis fejlesztéséhez nincsenek meg a személyi feltételek, ezért azt úgy lehet bővíteni, ha a más projektekben, forráskiadási műhelyekben közreműködők maguk kapnak jogosultságot az új adatbázis adatainak feltöltésére. Így olyan szakmai összefogás jöhet létre, amely mindig a legjobb szakértőket vonja be a munkába. Előadása végén ehhez kérte a szakma támogatását.

Apor Péter (MTA TTI) azt vizsgálta, hogy az *1945 utáni források és digitalizáció a kutató szemszögéből* hogyan fejlődött. A 20. századi, vagyis a jelenkor-történeti kutatás kulcsproblémája, hogy túl sok forrás van túl sok őrzőhelyen. Nehéz meghatározni, hol zárjanak le egy kutatást, ugyanakkor fennáll az elaprózódás veszélye, részterületek részeinek szaktudósává válik a történész, és elveszik a globális tájékozottság és átlátóképesség. Az olyan forráskiadás segíti a történészt, amely a részterületeket összekapcsolja – erre volt jó példa a szocializmus ellenzéki kultúráját feltáró kutatás. Az elszigetelten, magukban vizsgált csoportok gyűjteményeit egymás mellé téve jól látszik, hogy valójában kapcsolat volt ezek között a csoportok között. Lehetővé vált a hálózatelemzés, a nemzetközi összehasonlítás. A digitalizálás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változást jelent a modern kori történettudományi tevékenység számára.

Az előadásokat követő majdnem egy órában valójában nem vita bontakozott ki, hanem a közönség soraiból – szakmai közéleti életünkben már megszokott módon igen aktív középkorászok dominanciájával – mondták el többen a véleményüket.

Reisz T. Csaba

Földváry Miklós István
EGY ÚZUS SZÜLETÉSE
A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században
Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ,
Bp. 2017. 144 oldal

Földváry Miklós István liturgiatörténész új könyvében (ami már elektronikusan is elérhető a világhálón) az úgynevezett Hartvik-agenda műfaját, keletkezésének körülményeit, kutatástörténetét vizsgálja, továbbá azt, hogyan tanúskodik a kódex a középkori esztergomi liturgia kialakulásáról. A zágrábi székesegyházi könyvtár gyűjteményében őrzött szertartáskönyv (Knjižnica Metropolitana MR 165) a történészek figyelmét elsősorban a benne megőrzött püspöknév *(Chartvirgus)* révén keltette föl. Földváry részletesen ismerteti a kutatási előzményeket, a szerkönyv kodikológiai leírását, betűírását, helyesírását, díszítését, elkülöníti elsődleges és másodlagos *scriptor*ait. A kódex használói a szövegek egy részét utólag, a 11. és a 12. század fordulóján, illetve a 12. század elején neumákkal látták el. Ezek – amint ezt Szendrei Janka kutatásai nyomán tudjuk – a magyar notáció kifejlődésének első emlékei. A tízféle, germán hátterű *scriptorium*ok felé mutató kottaírás tanúsága szerint a *Chartvirgus-pontificale* használatának első évtizedeiben egy virágzó, ugyanakkor még meg nem állapodott, különféle német hatásoktól megérintett zenei kultúra volt jelen Zágrábban.

A szerkönyvben egyházkormányzati ordók (például zsinattartás, kiközösítés, a kiközösített visszafogadása), a liturgikus év rendhagyó szertartásai (például a vízkereszti vízszentelés és csillagjáték, a húsvéti szent háromnap, a keresztjáró napokhoz tartozó és egyéb körmenetek), valamint exodiasztikus, azaz a betegséggel, halállal, az életből való távozással kapcsolatos rítusok (gyónás, beteglátogatás, utolsó kenet) kaptak helyet. A szertartások közé olykor beszédeket (beszédmintákat) is iktattak, ezeket korábban Madas Edit elemezte.

Földváry előző kismonográfiájában – *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon* (2014) – a szintén Zágrábban őrzött *Benedictionale Strigoniense* mintegy 300 főpapi áldást tartalmazó ciklusának közel háromnegyed részét a kora Árpád-kori, sőt minden valószínűség szerint a Szent István-kori magyarországi latin liturgia és irodalom igen jelentős, hazai szerzőségű emlékeként azonosította. Az Esztergomi benedikcionálé kézirata a *Chartvirgus*-kódexéhez hasonló módon a 11. század utolsó negyedében készült. A kódexeket Germain Morin maredsous-i (Belgium) bencés szerzetes 1926-i tanulmánya, majd Dragutin Kniewald horvát pap és liturgiatörténész az 1930-as és 40-es években kifejtett érvelése szerint a zágrábi püspökség alapítása idején adományozták idősebb magyar egyházi központok a kifejlett liturgikus élettel és az ehhez nélkülözhetetlen könyvkultúrával nem rendelkező új székesegyháznak.

Földváry Miklós a források bizonyságával összhangban és erős érvekkel támogatva új következtetéseket fogalmaz meg, érdemben újat mond az eddig Hartvik-agendaként vagy *Agenda pontificalis*ként ismert szerkönyvvel kapcsolatban. Műve vállaltan úttörő jellegű, ennek jegyében nevezi a kódexet kutató elődeitől eltérően *Chartvirgus-pontificalé*nak. A pontifikálé a liturgikus könyv típusát jelenti. *Chartvirgus* neve a 84. fólió *rectó*ján, a húsvéti feltámadási szertartás során elhangzó *Exsultet*ben, a húsvéti gyertya megszentelésére szolgáló imádságban szerepel. Az *Exsultet* végén az énekes békességet kérve az Úr oltalmába ajánlja az egyházat a hivatalt viselő pápával, a püspökkel és a királlyal együtt (*una cum papa nostro illo et antistite nostro chart virgo et gloriosissimo rege nostro illo*). Az ablativusban álló „chart virgo" formában jól érzékelhető a szóköz, ami arra mutat, hogy a szöveget másoló személy nem tulajdonnévként értelmezte, hanem a liturgiában gyakori „virgo" szót vélte fölismerni a kifejezésben. Liturgikus szövegekben az intézmény élén álló személyek nevét – minthogy ez idővel változott – általában nem írták ki. A mai szerkönyvekben az „N" betű (*nomen*) utal a behelyettesítendő személy

nevére. Régebben, így a *Chartvirgus-pontificale*ban is az „ille" névmás megfelelően ragozott alakja játszotta ezt a szerepet, amint ez a pápa és a király esetében látható. Kérdéses, hogy e kettővel ellentétben miért került át a püspök neve a *Chartvirgus-pontificale*ba. A magyarázatot Földváry szerint a kódex másolati jellege adhatja. Az eredeti példányban szerepelhettek a nevek. A másolásra vonatkozó szerkesztői szándék a nevek kihagyása lehetett, ám a *scriptor* nem azonosította, hogy a „chartvirgo" szó egy név, ezért mechanikusan átmásolta.

Chartvirgus-Hartvik személyéről hosszas vitát folytatott a magyar történetírás. A zágrábi pontifikálén kívül három másik magyar vonatkozású forrás ismeretes, amelyikben hasonló nevű főpap szerepel. (1) Gaufredus Malaterra szicíliai történetíró szerint 1097-ben Könyves Kálmán Arduin győri (?) püspököt (*Arduinum Ioviensem episcopum*) és Tamás ispánt állította Szicíliába küldött követségének élére. Földváry megjegyzi, hogy Malaterra a tulajdonneveket meglehetősen pontatlanul közli, például a magyar királyt *Colomannus* helyett *Alemannus*nak nevezi. (2) Szent István harmadik, Könyves Kálmán idején, legvalószínűbben 1100 körül készített legendáját Hartvik püspök írta. (3) A harmadik, kétséges hitelű forrás Schmitth Miklós jezsuita szerzetes, történetíró *Archiepiscopi Strigonienses* című, 1752-ben megjelent műve, amely egy 1103. évi esemény kapcsán érintőlegesen említi Arduin győri püspököt. A ma általánosan elfogadott elmélet szerint ezek az adatok ugyanarra a személyre vonatkoznak, Hartvik / Arduin győri püspökre, aki hivatalát az 1100 körüli években látta el. Tóth Zoltán és Csóka J. Lajos pannonhalmi bencés pap alternatív feltevését, tudniillik hogy Hartvik püspök német származású volt, hersfeldi apátból lett magdeburgi érsekké, majd 1090 körül Magyarországra jött, Deér József cáfolta meg, aki kimutatta, hogy a Német Birodalomban tevékeny Hartvik már 1090-ben elhunyt. Földváry művéből a vitának ez a fejezete kimaradt, igaz, Varjú Elemér korábbi nézetét ismerteti, amely szerint a legendaszerző *Cartvicus* a hasonnevű magdeburgi, meißeni vagy regensburgi püspökkel lehet azonos. Földváry némi malíciával utal a magyar medievisták azon törekvésére, hogy a rendelkezésükre álló töredékes adatokból úgy igyekeznek történelmet konstruálni, hogy lehetőleg minél több különböző nevet próbálnak egyazon személynek megfeleltetni (például Rasina, Radla és Sebestyén érsek Györffy György által föltételezett azonossága). Mindazonáltal Földváry – Pauler Gyula nyomdokain haladva – kérdőjelesen elfogadja *Arduinus* győri püspök (1197–1102/1103) és a legendaszerző *Cartvicus* püspök azonosságát, de elutasítja a pontifikálében megörökített *Chartvirgus* püspöknek való megfeleltetést.

A főpap nevének feloldása összefügg a korábbi irodalomban felbukkant Győr-hipotézis cáfolatával, amely szerint *Chartvirgus* Hartvik győri püspökkel lenne azonos. A kódex szövegében szereplő Mária- és István-templomtitulusokat először Morin vonatkoztatta Győrre, ezt később Kniewald is megerősítette. A győri székesegyház Szűz Mária tiszteletére épült, ám Földváry szerint valószínűtlen, sőt, kizárható, hogy egy szertartáskönyv gyakorlati célzattal írt, tömör rubrikái (a szerkönyvek vörös tintával írt, eligazító tartalmú szövegei) a közösség széktemplomát a patrocíniummal jelölnék meg. Azonkívül a korabeli Győrben nem adatolható sem István-, sem a kódexben szintén szereplő Péter-titulusú templom. Földváry a *Chartvirgus-pontificale* keletkezési helyét Esztergomban látja, a templomcímeket is megkísérli összhangba hozni a város topográfiájával. Szerinte a Mária-patrocínium vagy a Szent Adalbertnek szentelt katedrális hajója közepén elhelyezett kiváltságos Mária-oltárra vonatkozik, vagy a Róma városi stációs liturgia emléke lehet. Róma népe a 14. századig ünnepről ünnepre más bazilikában tartotta a pápai nagymisét, a vonatkozó templomot a misekönyvek a II. vatikáni zsinatig számon tartották. A *Chartvirgus-pontificale* a húsvétvasárnapi, a szentmisét közvetlenül megelőző körmenet stációs templomaként említi Szűz Mária egyházát, márpedig Rómában ezen a napon éppen a *Santa Maria Maggiore*-bazilika a stációs templom. Esztergomban a Várhegy első temploma a Szent István-templom, amely bizonyíthatóan korábban épült a székesegyháznál, és liturgikus szerepe éppen az volt, ami a

*Chartvirgus-pontificalé*ban két helyütt is: ide irányultak a katedrálisból kiinduló processziók. Földváry a Péter-templomcímet is a római stációs rendszerrel magyarázza. A kódex legelején, az egyházkormányzati részben leírt zsinattartási ordó érsek által elnökölt tartományi zsinatot föltételez, ez is inkább Esztergomra utal, semmint Győrre.

Visszatérve *Chartvirgus* személyéhez, Földváry fölveti, hogy esetleg egy ismeretlen 11. századi magyar főpap lehetett ez a személy, talán egy esztergomi érsek, akinek hivatalviseléséről más adat nem maradt fönn. Az esztergomi érsekek névsorában például 1060–1070 körül, illetve az 1090-es években találunk hiátust. Ez az elképzelés kissé ingatag (*argumentum ex silentio*), ezt Földváry is érzi, ezért nyolc, 991 és 1115 között aktív külhoni Hartvikot listáz, akik székhelye földrajzilag vagy kulturálisan közel fekszik Magyarországhoz. Ez esetben a név a kompilációs módon szerkesztett pontifikálé valamelyik forrásában szerepelhetett.

Morin a *Chartvirgus-pontificale* rítusait északkelet-francia (normann, flandriai és brabanti) eredetűnek vélte. Kniewald itt is a Morin által kijelölt úton haladt, de a normann gyökereket Morinnál határozottabban képviselte. Őt a középkorban magától értetődő német kulturális ráhatás leértékelésében antifasiszta indítékok is vezethették. A magyar liturgia forrásvidékét Radó Polikárp ugyancsak Észak-Franciaországba helyezte. Földváry itt is részletes cáfolattal él, és kiemeli, hogy a *Chartvirgus-pontificale* rítusainak válogatásában és elrendezésében önálló alkotás, ami tartalmát több, egymástól távol eső, közép-kelet-európai (germán), Magyarországgal nem szomszédos egyház anyagából merítette. Egyetlen valóban franciás rítusa a nagycsütörtöki vezetők visszafogadása.

Földváry fölismerései jelentősrészt abból származnak, hogy helyesen határozta meg a kódex műfaját mint pontifikálét. Ezáltal komoly referenciaanyaghoz jutott. Az „agenda" vagy „agenda pontificalis" elnevezést Kniewald vezette be, mivel a késő középkori-újkori műfaji kategóriákat, így a *pontificalé*t a szerkönyvre alkalmazhatatlannak látta. A világszerte folyó pontifikálé-kutatás részleteiről Földváry más munkáiban is olvashatunk. Számunkra az a fontos, hogy a *pontificale* a 10. században a misén és zsolozsmán kívüli egyéb szertartások rendezett gyűjteménye volt, csak az ezredforduló után alakult át fokozatosan a püspök személyes liturgikus könyvévé. A *Chartvirgus-pontificale* anyagát nem a 14. századi, egész Európában elterjedt *Durandus-pontificale* fényében kell értékelni. Tartalma és szerkezete – az *Esztergomi benedictionale* rítusaival együtt kezelve – megfelel a korabeli, enciklopédiaszerű *pontificalé*k szerkezetének, tartalmi beosztásának, fejezetsorrendjének. A *Chartvirgus-pontificale* Földváry szerint egy két- vagy többkötetes *pontificale* utolsó kötete. Ennek első kötetéről másolhatták az *Esztergomi benedictionalé*t. A *Chartvirgus-pontificale* jelen formáját az 1080-as, 1090-es években másolták, valószínűleg Esztergomban, az akkortájt alapított zágrábi püspökség részére. Földváry kísérletet tesz a többkötetes esztergomi őspontifikálé anyagának rekonstruálására, és rövid elemzésben elvégzi a rubrikás hagyomány összevetését más középkori magyar liturgikus forrásokkal. A monográfia utolsó fejezetei e források eredetéről, kapcsolatáról, filológiai és liturgikus megközelítéséről adnak módszertani alapvetést komoly tényanyaggal.

Földváry könyve az eddig Hartvik-agenda néven ismert korai pontifikálé eddigi legalaposabb elemzése, amely a szertartáskönyv kritikai kiadásának előkészítésével párhuzamosan született meg. Fő kutatási eredményei: a *Chartvirgus-pontificale* győri keletkezésének, műfaja kevert voltának és a magyar liturgia észak-francia eredetének megcáfolása. A szerkönyv eredetije a 11. századi esztergomi székesegyház kódexe volt, tartalma beleillik a *pontificalé*k fejlődésének európai kontextusába, szöveganyaga és notációja németes, rajnai, észak-itáliai, közép-európai kapcsolatokra utal. A *Chartvirgus-pontificale* jelentősége kettős: az első olyan forrás, amelynek anyaga nagyrészt végigkövethető az esztergomi (magyarországi) liturgia 16. századig tartó hagyományozódási folyamatában, másrészt bepillantást enged az esztergomi úzus létrehozásának körülményeibe. Ezt a munkát az államalapítás korának nagy missziós püspöknemzedékéhez köthető szellemi műhely végezte el. A római rítus korabeli

gyakorlatának és változatainak ismeretében, magas műveltséggel, a lényeget tiszteletben tartva, mégis kreatív módon, ízlésesen alkottak meg egy új és nagyra törő hagyományt. A kódex tulajdonképpeni liturgikus tartalmának bemutatása a mű következő kötetének témája lesz.

Keglevich Kristóf

VERFASSUNGSGESCHICHTE DES ALTEN REICHES
(Basistexte – Frühe Neuzeit Band 1)
Szerk. Gabriele Haug-Moritz
Steiner, Stuttgart 2014. 283 oldal

A Steiner kiadó 2014-ben egy új sorozatot indított, elsődlegesen abból a célból, hogy a német egyetemek számára olyan bázisszövegeket gyűjtsön össze, amelyek a szerkesztők igényei és meglátása szerint egy–egy témakör tárgyalásakor megkerülhetetlen olvasmányként adhatók a diákok kezébe. A kiadó és a sorozatszerkesztő Barbara Stollberg-Rilinger feladata nem könnyű, nemcsak azért, mert nagyon nehéz olyan szerkesztőt találni, aki ezt a nehéz feladatot megfelelően el tudja végezni, hanem azért is, mert a német szakirodalom az egyik leggazdagabb Európában. Az első kötet óta évről évre újabb és újabb kötetek jelentek meg, sorrendben a következők: Verfassungsgeschichte des Alten Reiches. (Basistexte – Frühe Neuzeit Band 1) Szerk. Gabriele Haug-Moritz. 2014.; Reformation. (Basistexte – Frühe Neuzeit 2) Szerk. Matthias Pohlig. 2015.; Die europäische Expansion. (Basistexte – Frühe Neuzeit 3) Szerk. Peter Burschel – Juterczenka Sünne. 2016., végül Stadtgeschichte. (Basistexte – Frühe Neuzeit Band 4) Szerk. André Krischer. 2017. Minden egyes kötet szűk 300 oldalon a szerkesztők által kiválasztott szövegeket és egy erősen megszűrt bibliográfiát tartalmaz. A kötet tartalma és a válogatott bibliográfia egyértelművé teszi, hogy tankönyvsorozatról van szó, ami egyike azoknak a sorozatoknak, amelyek a német felsőoktatásban oly kiváló szerzők által, azonban az egyes témakörök iránt érdeklődők számára is nagyon hasznos kézikönyvekként felhasználható köteteket tartalmaznak. (Ehhez hasonlóak voltak például az Oldenbourg Kiadó által jegyzett Enzyklopädie Deutscher Geschichte és a Grundriss der Geschichte sorozatok.)

Az első kötet témakörének a sorozatszerkesztő az alkotmánytörténetet választotta. A téma Magyarországon a 19. században volt a legintenzívebb kutatási terület, míg az utóbbi évtizedekben az alkotmánytörténeti kérdések már nem a mainstreamhez tartoznak. Ez annak ellenére elmondható, hogy a kora újkor tekintetében Pálffy Géza monográfiája (A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2016.) visszakanyarodott azokhoz a kérdésekhez, amelyek a Magyar Királyság alkotmányos helyét jelölték ki a Habsburg Monarchián belül. Szíjártó István pedig a magyarországi diéták kutatásával a rendi alkotmányosság legfontosabb fórumának feltárását végzi. A 19. században oly jellemző jogi háttérrel rendelkező történészek száma mára igencsak megcsappant, így akár érthető is, hogy a magyar történetírásban az alkotmánytörténet rovására inkább a levéltárakban is gyakran használt közigazgatás-történet vált az egyik fontosabb kutatási területté. Az alkotmánytörténet alkonya nem véletlen, és ugyanez a jelenség a német történetírásban is megjelent, hiszen a nemzetállamok kialakulását éppen ez a diszciplina látta el megfelelő történeti tudattal.

A kötet tanulmányai a tanulmányok kiválogatásának szempontjaira is mutatnak, de a szerkesztő, előszava is ezt erősíti meg. A szerkesztő a válogatást három nagyobb elemre bontotta. Az első szekcióban a német alkotmánytörténet hagyományait felmutató két tanulmányt

válogatott be. Két olyan tanulmányt, amelyek a német–német viszonylatban a 19. század legnagyobb problémája: a nagy avagy kis német megoldás köré csoportosuló elemzéseket, történeti előképeket tárgyalják. Az egyesült Németországban parlamenti helyet is elnyerő Heinrich von Treitschke, illetve a Bécsbe emigráló Onno Klopp két írásáról van szó. Ezt követően a szerkesztő inkább a mai kutatások felé fordult. A német alkotmánytörténet-írásban az 1970-es és 1980-as évek fordulópontot jelentettek. Ekkor a kutatási terület új lendületet kapott. Karl Otmar von Aretin 1967-ben kiadott habilitációs dolgozata (Heiliges Römisches Reich 1776–1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität. Wiesbaden 1967.) ebben a változásban kiemelkedő szerepet kapott, ahogy Peter Moraw és Volker Press vitaindító tanulmánya, ami a *Zeitschrift für Historische Forschung*ban jelent meg 1975-ben. E tanulmány újabb, 2001-ben kiadott verziója az első a kutatási programokat tartalmazó fejezet három tanulmánya közül. A szerkesztő tudatosságát mutatja, hogy a másik két alapvető vitaindító tanulmány ugyanezekben az években megjelent írásokból áll. Moraw és Press tanulmánya mellé így került Georg Schmidtnek a német komplementer államról szóló írása, valamint Barbara Stollberg-Rilinger 2002-ben megjelent munkája, amely az alkotmánytörténeti kérdéseket a ceremoniális elemek vizsgálatának rejtett nyelvével kívánja felfedni. Georg Schmidt a jénai iskola fontos tagjaként e tanulmányában az állam fogalomváltozásaira hívta fel a figyelmet, valamint arra, hogy a felekezeti kérdések hogyan változtatták meg a „Nation" (politikai nemzet) összetevőit, ahol így a nyelv és a kultúra vált az egyik fontos összekötő elemmé. A „münsteriek"-et képviselő Barbara Stollberg-Rilinger a kulturtranszfert állította – alapvetően kultúrtörténeti oldalról érkező – kérdései középpontjába. A szerző a propaganda, az etikett, a ceremoniális elemek, a politikai identitást kifejező jelképek és szimbólumok fontosságára hívta fel a figyelmet e programadó cikkében. Teljesen újszerűen az alkotmánytörténetre mintegy politikai kultúrtörténetként tekintett. Az 1975-ben megjelent közös tanulmány az alkotmánytörténet új útját a társadalomtörténeti kérdések felől kívánta leginkább kijelölni. Az államgépezetben részt vevő személyek társadalmi hátterét, a ma oly divatos kapcsolatháló felfedését, a szakszerűség kérdését éppen úgy felvetették, mint a birodalmi politizálás alapvető helyszínéül szolgáló birodalmi gyűlések és hivatalok működését, felépítését, a gépezetet működtetők szerepét.

Ehhez a programhoz igazodnak a kötet fejezetei. A következő blokk Peter Moraw 1980-ban megjelent tanulmányát tartalmazza, amely az addigiakhoz képest egy teljesen új képet nyújtott a birodalmi gyűlésről. E tanulmányban a szerző a normalizálódás és a birodalmi gyűlés hivatallá válásának bemutatásával egy jóval szélesebb jelentéstartalmat adott a birodalmi gyűléseknek, egyben ráirányította a figyelmet arra, amit az 1975-ben megjelent programnyújtó tanulmányban az igazgatástörténet irányába mutató kutatásoktól vártak. Albrecht P. Luttenberger a magyarországi olvasók számára kevésbé ismert név, de a regensburgi professzor 1987-ben megjelent tanulmánya éppen arra a területhez adott újabb módszereket, amelyet ma Barbara Stollberg-Rilinger kutatásai testesítenek meg leginkább. Luttenberger a ceremoniális elemek vizsgálatával a birodalmi gyűlés kommunikációs stratégiáját mutatta be, rámutatva arra, hogy az oly unalmasnak vélt ceremónia milyen fontos eleme és forrása az alkotmánytörténetnek, valamint ennek az igen összetett államnak, a Német-római Birodalomnak (Német Nemzet Szent Római Birodalma) működésében végzett vizsgálatoknak. A szerző a szimbolikus kommunikációt állította vizsgálatai előterébe, amivel valóban új módszertant alkotott, egyben teljesen új érvelési rendszert vezetett be. Luttenberger alapvető tanulmánya a működési elvek és a gyakorlat közötti különbségeket, az előírások és a valódi működésben rejlő kis nüanszokat éppúgy bemutatta, mint e fórum (és minden emberek által alkotott intézmény) működésében az információk fontosságát, az érdekérvényesítés módszerét.

Az utolsó fejezetben a vesztfáliai békét követő időszakról szóló két tanulmányt találjuk. E tanulmányok alapvető kérdése az, hogy a megváltozott, és még inkább széttagolódó

birodalmat mi tartotta össze egészen a napóleoni időszakig. Volker Press 1989-ben megjelent tanulmányát a szerkesztő joggal válogatta ebbe a részbe, hiszen a szerző a porosz–osztrák dualizmus mellett a császár-rendek dualizmusát is bemutatta mint a birodalom alapvető jellegzetességét. Tanulmányában a birodalmi gyűlést az abban részt vevő államok kommunikációs csatornájaként villantja fel, ami ismételten az információk, az érdekérvényesítés, a politika működésének alapvető elemeinek az elemzéséhez vezetett. A blokk és a kötet utolsó tanulmánya a szerkesztőnek 1992-ben megjelent tanulmánya, ahol elsődlegesen a korszak nagy kérdését, a konfesszionalizmus és a birodalom viszonyát tárgyalta. A vallás, a felekezeti pluralizmus a rendi összefogás egyik legfontosabb elemeként mutatkozik be ebben a történeti kutatásokba alapvetően beépült tanulmányban. A tanulmány főként a politikai akarat ellenére létező és a császári politikától független evangélikus rend működésének fontosságára mutatott rá.

Az olvasóban felmerülhet, hogy a mai digitális világban szükség van-e olyan kötet kiadására, amely szöveggyűjteményként áll az oktatás rendelkezésére. A saját véleményem az, hogy e kötetnek nem a kizárólagosság volt a célja, hanem az iránymutatás, amit az is jól szemléltet, hogy a mellékelt bibliográfiában valóban kézikönyv jelleggel kiváló válogatás is rendelkezésére áll azoknak, akik – felbuzdulva a kötetben talált progresszív írásokon – tovább akarják mélyíteni tudásukat. Mindez a sorozatban azóta évente megjelenő következő kötetekről is biztonsággal elmondható. A kötetek kiválóan válogatott tanulmányokat tartalmaznak, és ugyan felmerülhet a gondolat, hogy egy meglehetősen szűk körből került ki a szerzői gárda, mégis joggal elmondható, hogy a témában a legfontosabbnak tekinthető tanulmányok egy kötetben megtalálhatók, és „kötelező" olvasmányként az alkotmány-, politika-, hivatal- és igazgatástörténet művelői számára rendelkezésre állnak. A magyarországi kutatás számára mindenesetre valóban arra mutatnak rá, hogy az az út, amin most járunk, nem tér el jelentős mértékben attól, amit ma Európában e témakörben művelnek.

H. Németh István

Hermann István

A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE IGAZGATÁSA A 18. SZÁZADBAN, 1700–1777

MNL Veszprém Megyei Levéltára – Veszprémi Főegyházmegye, Veszprém 2015. 353 oldal

Kosáry Domokos állapította meg a 18. századi magyar művelődéséről írt összegzésében, hogy a katolikus expanzió mértékét csak a helyi, egyes egyházmegyei adatokból tudjuk majd felmérni. Azonban Kosárynak nem állt rendelkezésére még olyan mélységű feldolgozás ilyen téren, ami akárcsak egy általánosabb megállapítást is megelőlegezhetett volna. Az elmúlt két és fél évtizedben azonban a 17–18. századi egyháztörténet-kutatás jelentős előrelépést tett, hogy ezeket a hiányokat ledolgozza. Különösen igaz ez a dunántúli területekre, elég csak a Pécsi Egyháztörténeti Intézet munkáira vagy Fazekas István győregyházmegyés kutatásaira gondolni. Bár a veszprémi egyházmegye-történet kutatása nagy múltra tekint vissza, a most bemutatásra kerülő kötet, Hermann István munkája az említett hiányt tovább szűkíti. A szerző korábbi doktori disszertációján alapuló monográfiájában a helyi források mélyreható és alapos feltárásával, kritikus összevetésével eddig nem ismert mélységben tárta fel az összeomlott egyházi struktúrának a 18. századi újraszervezését.

A kötet két nagyobb, ám szorosan összefüggő részre bontható. Az első felében Hermann István a területi alapú egyházigazgatási egységeket vizsgálja meg, majd a második részben az ezek igazgatását ellátó, általa egyházmegyei elitnek nevezett szűkebb réteget mutatja be. Az egyházszervezet kiépítésénél fontos alapvetést tesz, eszerint ennek rekonstrukciója egyben a tér szimbolikus és konkrét birtokbavételét is jelentette. Igaz, ennek két szegmensét vizsgálja csak a kötetben: a vallásgyakorlat helyszínének, azaz infrastruktúrájának biztosítását és ennek a folyamatnak az intenzitását, főbb ütemeit.

Az egyházszervezet neoorganizációját három főbb szakaszra különíti el: 1. az egyes plébániák egyházmegyei hovatartozásának eldöntése, majd a 2. ütemben ennek alapján a középső igazgatási szint, az esperesi kerületek struktúrájának kialakítása, végül a 3. szakaszban a plébániahálózat racionalizációja.

A legalsó szint, a plébániahálózat újjászervezése térben és időben eltérő intenzitással ment végbe. Jóllehet a 18. század eleji viszonyok nehezen feltárhatóak forrásanyag hiányában, a szerző 1710 előttről 20 plébániát és 12 ideiglenesen létezett plébániát tudott igazolni. Lényegében ez volt a kiindulási állapot, bár a lelkipásztori szolgálat kiterjedtsége mind minőségében, mind területi lefedettségben összetettebb képet mutatott. Azonban felmerül a kérdés: vajon a plébánia olyan jól körülírható fogalom volt már ekkor, mint azt ma gondoljuk? Hermann István a kutatás során körültekintően választotta szét az egyházmegye területén található exempt plébániákat, a megyéspüspök jóváhagyásával hivatalosan vagy legalább félhivatalosan szerzetesek által pasztorált egyházakat, és a licenciátusok által ellátott területeket. Ráadásul az első adatsorok, jövedelemösszeírások és egyéb források összevetése tovább zavarja a képet. Az anyaegyházleányegyház viszonylatában ugyanis ezek a plébániák gyakran mozognak: többször megesik, hogy annak székhelyet a szomszédos alkalmasabb helyre teszik át, így az egykori plébániából filia lesz. Bár ez lényegi változást nem feltétlenül okoz a plébániahálózat kiterjedésében, hiszen csak a plébánia területi egységén belül történik a státuszok felcserélődése.

A plébániaalapítások intenzitását vizsgálva alapvető kérdés, hogy mi magyarázta az ennek során bekövetkező hullámvölgyeket és tetőpontokat? 1735-ben már 91 plébánia van, amelyek ugyan már jelentősen lefedik az egyházmegye területét, valójában még egy igen töredezett hálózatot mutatnak, ez a töredezettség majd csak két évtized múlva, a 18. század derekára tűnik el. Érdekes, hogy 1735 után egy jelentősebb visszaesés tapasztalható a plébániák kialakításának intenzitásában. Csak a mélyreható vizsgálatnak köszönhetően állapítható meg, hogy ez nem a püspök egyéni döntésének hatása, hanem annak felismerése, hogy a plébániák száma olyan ugrásszerűen növekedett meg, hogy azzal a papság képzése nem tudott lépést tartani. Ráadásul az infrastruktúra minősége, azaz a templomok, plébániák állapota és a plébánosi jövedelmek is nehéz helyzetről árulkodnak.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy teljesen megállt volna a szervezési folyamat. Az 1730-as évek derekán a középszintet jelentő területi-igazgatási egységek struktúrájának bővítése zajlik. Ezt az egyházigazgatási középső szintet a középkori gyakorlattal és más egyházmegyékkel ellentétben azonban Veszprémben az esperesi kerületek jelentik majd a 18. századtól kezdve. A főesperességek lényegében eltűnnek, virtuális-számítási egységekként jelentkeznek csak. Az esperesi kerületek esetében tehát azt a fentebb már említett 2. ütemet figyelhetjük meg, amikor a plébániák számához, kiterjedéséhez igazítják a középszintű igazgatási egységeket. Az 1740–1750-es években újabb lendületet kap a folyamat, számos új plébánia keletkezik. Ezt 1760-ban ismét egy visszaesés követi, aminek azonban már az a magyarázata, hogy lényegében az újjáépített plébániahálózat – a szerző szavaival élve – „szerkezetkész". Ezt a szerkezetkész állapotot és a mögötte kibontakozó folyamatot segíti megérteni az a plébániai adattár, amely különböző szempontok szerinti bontásban függelékként csatlakozik a kötethez. Az adattár mellett nagy segítséget jelent a folyamat értelmezéséhez a számos lapból álló, jól áttekinthető térképmelléklet is.

A kötet második részében az egyházmegyét irányító elitet vizsgálja Hermann István, elemzését két kérdés köré rendezve: 1.) Az egyházmegyei elit részét képező tisztségek milyen egyházi társadalmi mobilitást rajzolnak ki, és ezek alapján felvázolható-e egyházi pályamodell? 2.) Az egyházmegyei elitben szerepet kapó papság ténylegesen milyen feladatokat lát el az egyes, fentebb bemutatott egyházigazgatási szintek kialakításában, majd működtetésében?

A középső szintű igazgatási egységet, mint fentebb említettem, a középkori főesperességek eltűnése következtében a kerületi esperesek irányították. Kiválasztásukban fontos szempont volt az alkalmasság, amely átlagosan 11 esztendei lelkipásztori szolgálatot jelentett. Feladatuk a plébánosok ellenőrzése volt, és lényegében kommunikációs csatornát jelentettek az alsópapság és az egyházmegye fő irányítói, a helynök és a püspök között. A fennmaradt kerületi jegyzőkönyvek alapján azonban mégis egyik leggyakoribb feladatuk egyes egyházi ruhák, kegytárgyak, út menti keresztek, templomi zászlók megáldása volt – bár ezek nyilvánvalóan egybekapcsolódhattak a helyi plébánia és plébános vizitálásával. A kerületi esperesi kinevezés vízválasztó volt az egyházi pályán, jelentős részük lépett tovább a székeskáptalanba.

A káptalan azonban nem jelentett valódi egyházkormányzati testületet, a főesperesi címek eltűnésével ez még inkább kiüresedett. A veszprémi káptalan ráadásul nem számított a korban országosan kiemelkedő presztízsűnek, így a kanonokok kinevezése lényegében a püspök kezében maradt. A káptalan legkiemelkedőbb javadalmait az egyházkormányzat aktív tagjainak tartották fenn, és közülük került ki az egyházigazgatás legfontosabb irányítója, a püspöki helynök is. A káptalani tisztség ugyanakkor kevés kivételtől eltekintve az egyházmegyés papság számára a karrier csúcsát jelentette.

A püspöki helynökök egyfajta folytonosságot teremtettek a 18. századi veszprémi egyházigazgatásban. Padányi Bíró Márton például püspöksége előtt betöltötte ezt a tisztséget, más helynökök pedig hosszabb, több püspök alatt teljesített szolgálat révén biztosították a folyamatosságot. Feladataik közül a lelkipásztori teendőket (templomok, keresztek megáldása) leggyakrabban átadták a kerületi espereseknek. Az egyházi bíráskodás mellett azonban kiemelkedő volt egyházkormányzati szerepük: plébániaszervezés és -alapítás, plébániák végleges vagy ideiglenes betöltése, az egyházmegyébe más püspökségből átlépő, vagy máshová távozó papokról a döntés és engedély meghozatala, a lelkipásztori feladatoktól való ideiglenes vagy végleges felmentés, valamint a vizitáció elvégzése.

Az egyházmegyei elit kialakítását Hermann István a már alaposabban kutatott Padányi Bíró Márton példáján át szemlélteti, azt vizsgálva, hogy a megyéspüspöknek milyen lehetőségei voltak ennek a szűk rétegnek az összeállításában, pályájuk mozgatásában. Bíró püspökségének elején különös nehézséget okozott ebben a tekintetben, hogy 1745–1755 között nem volt üresedés a veszprémi káptalanban. Emiatt 1749-től tiszteletbeli kanonoki címet adományozott, amely a káptalan „előszobája" volt, és jellemzően ez volt az első lépés a kerületi esperesek munkájának elismerésére. Ezzel párhuzamosan a püspök törekedett egy fiatalabb generáció lehetőséghez juttatására, s az érintettek későbbi pályája igazolta Padányi Bírónak személyi politikáját. Az ekkor felemelt nemzedék a későbbi püspökök hasznos segítőinek bizonyult, közülük Horvát Pál püspöki helynök lett, Séllyei Nagy Ignác pedig az első székesfehérvári püspök. A káptalanon belüli nézeteltérések, illetve a káptalan és a püspök közötti viszony azonban befolyásolhatta az egyházmegyei eliten belüli mozgásokat. Orosz Pál nagyprépostot például egy ilyen nézeteltérés miatt mozdította el Padányi Bíró Mártont a helynöki tisztségéből. Az egyházmegyei elit alakulásának értelmezését segíti a kötet függelékében az egyes területigazgatási szintek szerint rendszerezett személyi adattár, ami azért is jelentős, mert számos esetben pontosítja, kiegészíti Pfeiffer János mai napig használatos, kiemelkedő munkáját, a veszprémi egyházmegye történeti névtárát.

Az egyházigazgatási szervezet kialakítása – és mindenekelőtt a plébániahálózat újjászervezése – az 1770-es évek derekára jelentős előrehaladást ért el. A plébániák rendszerének

sűrűsége, kiterjedtsége alkalmassá és egyben szükségszerűvé tette a dunántúli régió egyházszervezetének átalakítását. Ez vezetett 1777-ben a székesfehérvári és szombathelyi püspökségek megalapításához. Ez természetesen új feladatok elé állította a veszprémi püspököket is, azonban ez már a köteten túlmutató, a 19. századba átnyúló folyamatokat jelent.

A plébániahálózat, az egyházigazgatás megszervezése azonban csak szerkezetét adta a katolikus egyháznak. Eköré a szakrális tájat a liturgikus események, papság és hívek interakciója, búcsúk, zarándoklatok, körmenetek alakították ki, és töltötték meg az egyházat élettel. Ezek kutatása teszi majd teljessé azt az egyházi történeti földrajzi képet, amelynek feltárásához Hermann István alapos és kiváló kötete gazdagon hozzájárult. A veszprémi egyházmegye 18. századi vizsgálata ugyanakkor előrevetíti már egy dunántúli regionális, összehasonlító egyháztörténeti munka lehetőségét is a pécsi és győri egyházmegyékkel egybevetve.

Mihalik Béla Vilmos

Koncz Pál

PAPÍRMÍVESSÉG ÉS KÖNYVMŰVÉSZET VESZPRÉM MEGYÉBEN A 18–20. SZÁZADBAN

S. a. r. és szerk. Jakab Réka

Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 2017. 384 oldal.

Koncz Pál 1972-től 2012-ig dolgozott a veszprémi Bakonyi Múzeum – a mai Laczkó Dezső Múzeum – restaurátoraként, és munkája mellett széles körű kutatói tevékenységet is végzett. Szakterülete a könyvtörténet volt, ezen belül is a Veszprém megyei vonatkozású régi könyvekkel kapcsolatos – a restaurátori feladatokon messze túlmutató – források feltárása, amit a lehető legtágabb értelemben kell vennünk, mert Koncz Pált szenvedélyesen foglalkoztatta minden ide vágó részlet, a papírt előállító malmok bérlőinek történetétől a könyvkötők működésén át, a könyvek piacáig. 2015-ben bekövetkezett halála sajnos megakadályozta, hogy az életművét őrző tanulmányokat önálló kötetben is megjelentethesse. Életében megjelent és néhány kéziratban maradt írását most Jakab Réka rendezte sajtó alá.

A szerkesztői előszót Koncz Pál életrajza követi, majd a régi barát és kolléga, Hudi József írása következik Koncz Pál pályájáról, elhelyezve őt a könyvtörténeti kutatások szakmai közegében. A kötet ezt követően négy részre, továbbá egy lezáró epilógusra, illetve a bibliográfiára tagolódik. Az első rész címe *Papírmalmok és papírtörténet,* amelyben hat, 1986 és 2002 között keletkezett tanulmányt olvashatunk. A második részben, amely a *Könyvkötők és könyvkötéstörténet* címet kapta, tizennégy 1988 és 2008 között íródott tanulmány és kisebb közlemény szerepel. Ezt követi a *Művelődéstörténet* című blokkban három írása, amelyek 1987 és 2008 között jelentek meg először. Végül a *Restaurálás és műtárgyvédelem* problematikáját járja körül tíz tanulmány az 1975 és 2001 közötti évekből. Epilógusként a *Sírkövek a felsőörsi református temetőből* című írás zárja a kötetet.

A könyv jól szerkesztett, egyértelműen kitűnik az a szándék, amely a makrokeretektől a részletek felé haladva vezeti be az olvasót a Veszprém megyei könyvtörténet részleteibe. Koncz történészi eljárásában jól kamatoztatja azt a restaurátori felismerést, hogy egy tárgy mindig történeti rétegek hordozója. Munkamódszere ennek következtében hasonlatos a régészéhez: a tárgyból következtet egy azt előállító kultúrára, a technikai megoldások fejlődésére, illetve egy társadalom viszonyrendszerének működésére. Kétségkívül, itt

párhuzamot találunk Hajnal Istvánnal, aki a középkorból származó kelet-közép-európai oklevelek írásmintáinak a párizsi egyetemen oktatottal történő egyezéséből következtet Párizs kulturális vonzáskörzetére, s ezáltal a peregrináció mértékére és a nyugati kultúra kisugárzására. Koncz Pál is egy az írásképhez hasonlatos nyomon indult el, s tette azt meg kutatásai origójává. Ő a papír szerkezetéből, s különösen a vízjelekből kinyerhető adatokból kezdte meg a papírmalmok, a könyvkötő műhelyek, s ezek folyományaként a papír piacának, a könyvek terjedésének, egy-egy műhely vonzáskörzetének feltérképezését. A vízjelekről írt közleménye kulcsot ad a probléma és a további kutatások irányának megértéséhez. A szerző szerteágazó érdeklődését jól strukturált holisztikus szemlélete fogja keretbe. A régi könyvet, s ekként a régi papírmívességet kutatja, de ezt nagyobb összefüggések keresésével teszi. A papírt előállító papírmalmok 1848-at megelőzően mindig az uradalmakhoz kötődtek, amivel máris benne vagyunk a rendi társadalom privilégiumokkal kibélelt szövevényében. A könyv első részében a megyében egykoron működő három papírmalom (a pápai, a pápai Öreghegynél szintén a Tapolca patakra települt igali, illetve a Séd vize által működtetett sólyi papírmalom) történetét tekinti át. Ugyanitt olvashatunk egy írást a pápai református főiskolai nyomda történetéről is. Koncz, miközben minden szóba jöhető adatot hasznosít, ezt sohasem öncélúan, a puszta adatközlés érdekében teszi. Sokkal inkább arról van szó, hogy a nagymérvű iratpusztulás miatt feudális kori forrásokban sajnálatosan szegény Veszprém megyében minden forrás jelentősége felértékelődik a kutató szemében. Miközben aprólékosan számba veszi mindazt, ami egyáltalán fellelhető, nem feledkezik meg arról sem, hogy bemutassa a papírgyártás ökológiai-természetföldrajzi meghatározottságát, a technikai megoldásokat, a malmok és könyvkötők termékeit, utóbbiak személyét és kapcsolatrendszerét, családi viszonyait is, egészen a gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák hatásáig. A gondos forrásfeltárás eredménye, hogy össze tudta állítani a Veszprém megyei könyvkötőmesterek és legények archontológiáját is (129–131.). Ezzel viszont már át is értünk a második blokk írásaihoz. Koncz itt kutatási programot is vázol: „Célom a megismert kötésemlékek konkrét mesterekhez kapcsolása […]. Így kialakítható lesz egy megyei kötésadat-gyűjtemény" (125.). Egy-egy mester kötései alapján megállapítható az illető személy szakmai nívója, a minták egyezéseiből következtethetünk a szerszámok könyvkötők közötti, öröklés és vásárlás útján történő vándorlására is. A possessor-bejegyzések pedig a könyvek piacának feltérképezésében lehetnek segítségünkre. A fentebb már Koncz sajátjaként említett finom megfigyelésekre még jó pár példát hozhatunk a kötetből. Ilyen, amikor például a pest-budai könyvkötőcéh pecsétszerkezetének párhuzamaiból következtet a török után éledező pest-budai könyvkultúra európai beágyazottságára, vagy éppen a misekönyveket mint legdíszesebb alkotásokat teszi meg a lokális könyvkötő-műhelyek felszereltsége, mesterségbeli tudása indikátorainak. A restaurátori tapasztalat hasznosul akkor is, amikor a történész Koncz az előzékpapír vízjeléből következtet a kötés korára.

A második blokkban mutatkozik meg Koncz Pál társadalomtörténeti érzékenysége a legjobban. Miközben gazdagon, de sohasem tolakodóan beszélteti a forrásszövegeket egy-egy miliő megismertetésekor, és árnyaltan jellemezi a könyvkötők életmódját (miként élt a mester, a családja és legényei), otthon van az iparoslétet szabályozó jogszabályi háttéranyagban is. A könyvkötészetet alapvetően családtörténeteken keresztül bontja ki. Így Pápáról Zsoldos György, Mayer Adolf, Kis Tivadar – Kis Gábor, Rédhi Károly, Bedőcs József pályáit, Veszprémből Franz Gründler, Georgi Ludwig és utódainak, Ajkáról Imre Géza sorsát elemzi.

Ahol módja van rá, törekszik a könyvkötők hivatásrendi alakzatainak feltérképezésére is, továbbá a mobilitási törekvések finom indikátorainak – mint amilyenek a befektetések, házassági stratégiák, piacbővítési törekvések – bemutatására. A pápai és veszprémi malmokat és műhelyeket a 19. századi „nagy átalakulás" dimenzióiban is mérlegre teszi, lokális

bázison demonstrálva a munkájában igényes, összességében mégis tőkeszegény, termelésében kisszerű családi vállalkozások versenyképtelenségét, aminek kényszerű folyománya e műhelyek elhalása a gyáripar versenyében. Ebből egy – hosszabb távon kevesek által járható – kiút kínálkozott csak: amikor egy-egy mester a több lábon állás stratégiája mentén kisnyomtatványok előállításával és kereskedelmi tevékenységgel próbált talpon maradni. Járhatóbb út volt amikor egy-egy nagyobb intézmény igényei ellátására szinte szimbiotikus kapcsolat alakult ki egy műhely és egy nagyobb intézmény között. Pápa esetében a református kollégium és a református egyház, Veszprémben a vármegye, a püspökség és a káptalan igényei jelentették a túlélés, sőt akár a gyarapodás zálogát. A 20. századi pályák közül kidolgozott esettanulmány az ajkai Imre Géza pályája, akinek a harmincas években indult műhelyét először a háború, majd az államosítás, s nyomában a kommunizmus zilálta szét. Nem csoda, hogy a század második fele nemcsak a könyvkötő szakma, de általában a kisipari munkakultúra és műveltség pusztulását hozta.

A harmadik részből *A reneszánsz könyvkultúra emlékei Veszprémben és környékén* című írást emelném ki. Koncz Pál ebben összesen 24 darab Veszprém megyei provenienciájú kötetet ismertet, s jut arra a megállapításra, hogy „[a] fönnmaradt korabeli könyvek jól érzékeltetik a régió egészének műveltségi szintjét, szellemi és művészeti teljesítményét. […] a lövöldi [városlődi] karthauziaknál és a vázsonyi pálosoknál készült példányok meggyőzően tanúsítják a veszprémi régió korabeli könyvkultúrájának magas szintjét" (267.).

Egy másik nagyszerű írást is olvashatunk itt *A veszprémi tobakokról* címmel. Ebben a szerző a korodván és szattyán bőrök készítésének műhelytitkai kapcsán ismét megvillantja kiemelkedő szakmaismeretét.

A restaurálás és műtárgyvédelem kérdéskörében született tanulmányok tárgyában a recenzens laikusnak tartja magát, ám ennek ellenére imponáló az a magabiztosság és szakmaismeret, amely mentén Koncz Pál akár egy római kori csontfésűhöz, egy 16. századi sírkőhöz, vagy egy 1567-ben készült Luther-bibliához, netán egy szuvas Mária-szoborhoz vagy szétszakadt Pápai-Páriz Ferenc szótárhoz nyúl. E tanulmányok – feltételezem – nagyszerű oktatóanyagok is lehetnek. Kitűnik, hogy Koncz Pál nemcsak magas fokú restaurátori technikai és anyagismeretnek volt birtokában, de a bomlás, majd a restaurálás fázisaiban végbemenő kémiai folyamatokkal is tisztában volt.

Bár a könyv 34 összegyűjtött írást tartalmaz, mégsem tanulmánykötet, hanem egy lokális fókuszú, de a problémát mindenkor európai kitekintésben tárgyaló monografikus igényű munka. Ez elsősorban a szerkesztő érdeme is, aki elvégezte a tanulmányok finomhangolását, hogy az egyes írások ilyen erőteljesen, egységesen, „monográfiaként" szólalhassanak meg. Meg kell még említenünk, hogy Koncz Pál tökéletesen ismeri az egyes szakmák történeti szaknyelvét, éppúgy otthon van a rég letűnt gépészeti megoldások részleteiben, mint egy-egy szakma professzionalizációjának társadalomtörténeti összefüggéseiben. Restaurátori munkásságának pedig az állít emléket, hogy a kötetben található valamennyi ábra és rajz a szerző keze munkája. A 2017 decemberében megjelent könyv a Veszprém megyei múzeumi kiadványok tradícióját folytatva A/4-es formátumú. A kötetet kézbe véve és annak címét önmagára vonatkoztatva joggal mondható, hogy a papírmívesség és könyvművészet nem múlt idő a megyében, a jelenben is kontinuus tradíció.

Horváth Gergely Krisztián

Mary Gluck

A LÁTHATATLAN ZSIDÓ BUDAPEST

Múlt és Jövő, Bp. 2017. 223 oldal

A 19. század közepe és a századforduló táján Budapest német ajkú kisvárosból magyar nyelvű fővárossá fejlődik. A város közép-európai metropolisszá válásának folyamatában láthatóvá válnak a magyar nemzet állami és birodalmi törekvéseinek fontos mérföldkövei. Emellett Budapest városfejlődéstörténete kulturális jelenségként is értékelhető, hiszen a zsidóság megjelenésével és fokozatos térhódításával a város fokról fokra urbánus-modern jelleget öltött. Ezt jól példázzák az 1900-as évek népszámlálási adatai, melyekből az derül ki, hogy ezekben az években Budapest lakosságának 23%-a zsidó vallású, ezzel a magyar főváros a második helyet foglalja el Európában a 33%-nyi zsidó vallású lakossal rendelkező Varsó mögött.

A magyar zsidóság Budapesttel való kollektív azonosulását az alábbi bibliai idézettel fejezhetjük ki a legszemléletesebben: „Mily szépek a te sátraid, ó, Jákób!" (4Móz 24,5) E kollektív azonosulás nemcsak az urbánus büszkeséget hivatott képviselni, hanem ezzel egy időben, gondolati síkon szemlélve párhuzamot is von a bibliai szülőföld és az újkori város között. Budapest ebben az értelemben az újjászülető Jeruzsálem, a vallásos múlt és a világi jövő összekapcsolódásának helyszíne, ahol Ignotus meglátása szerint „az idegen földön, ellenséges népek közötti sok százados bolyongás után a zsidó Ahasvérus végre igazi otthonra lelt."

Az említett kapcsolatot a zsidó álmok és magyar valóság között három – a magyar történelem számára sarkalatos – esemény hozta létre. Az 1867-es kiegyezés – amelynek értelmében működőképes unió alakult ki Magyarország és Ausztria között –, illetve az ezáltal születő kettős monarchia – amely elősegítette a nemzetiségileg sokféle, de politikailag egységes magyar állam létrejöttét – a zsidók számára rendkívül előnyös gazdasági lehetőségekkel kecsegtetett. Az ugyanebben az évben elfogadott emancipációs törvény pedig teljes politikai és polgárjogi egyenlőséget biztosított a zsidók számára. A Budapest életében bekövetkező gyors szekularizáció és modernizáció pedig drámai hatást gyakorolt a város népességének gyarapodására és kulturális életére.

A harmadik sarkalatos esemény Pest, Buda és Óbuda 1873-ban bekövetkezett hivatalos fővárossá egyesülése. A mai magyar főváros ekkor vált német ajkú kisvárosból kelet-európai metropolisszá, amely Bécset egyre inkább vetélytársának, mondhatni ikervárosának tekintette. E három vázolt történelmi esemény szoros szimbiózisban állt egymással, hiszen egyik sem jöhetett volna létre önmagában, a másik kettő nélkül.

A 19. század utolsó negyedében, a főváros új arculatának kialakításában és a monumentális építési munkálatok kivitelezésében óriási része volt a zsidó tőkének. A jelentős anyagi támogatás viszonzásaként az urbánus kultúra új társadalmi és kulturális identitást adott a zsidóknak, melyben háttérbe szorultak a hagyományos, nemzetiségi és vallási alapú kötődések. A városban felépült új intézményeket a lakosok egyre inkább a zsidókkal azonosították. A sugárutakban, zsongó kávéházakban, nyüzsgő orfeumokban és szórakoztató kabarékban a város saját modernségének megtestesülését látta.

Budapest gyors fejlődése azonban számos kutatóban bizonytalanságot keltett a várossal kapcsolatban, hiszen az új metropolisznak korábban nem volt urbánus ideológiája és saját kulturális mitológiája. Budapest modernitásának alakulására leginkább a népszerű újságírás, a kommersz szórakoztatóipar és a töredezett narratívák voltak hatással, a nemzeti önazonosság vagy a történelmi hagyományok azonban jelentős mértékben háttérbe szorultak. Bevilaqua Béla szerint Béccsel ellentétben Budapest nem tudta kiépíteni saját autentikus városi mitológiáját. Ha létezett is ilyen, az a dualizmus iránti vágyból és az innen fakadó felemás érzelmekből eredt. Véleménye szerint a tipikus budapesti polgár „a földi és a mennyei

Jeruzsálem" között őrlődik, ennek következtében pedig egy meghasonlott, hamleti vagy ahasvérusi karakterré válik.

Bécs antiszemita polgármestere, Karl Lueger, az 1890-es években megalkotja a Judapest fogalmát, amelynek célja a magyar főváros kultúrájára nyomasztó hatást gyakorló zsidó befolyásoltság hangsúlyozása. Az így megteremtett ideológia a Horthy-rendszerben, a két világháború közötti időszakban teljesedik ki, amikor a regnáló hatalom „bűnös városként" aposztrofálja a fővárost és kísérletet tesz a zsidók eltávolítására.

A nemzeti kultúrára rossz hatással lévő, degenerált, pénzéhes zsidó modernitás elképzelése a magyar jobboldali politikára is jelentősen rányomta bélyegét, utóélete miatt pedig a téma tudományos értelemben vett feldolgozása és magánbeszélgetésekben való említése is komoly problémákat idézhetett elő. Talán éppen ezért, Mary Gluck könyvében ezt a világot mindvégig a „láthatatlan" jelzővel illeti. Teszi ezt egyrészt azért, mert a már említett 20. századi politikai viszonyok és a témával kapcsolatos hivatalos kulturális állásfoglalások miatt ezidáig rejtett maradt, másrészt pedig pontosan emiatt mostanáig olyan élettér volt, melynek létezéséről nem volt helyes tudomást venni.

Budapest zsidó kulturális térként való említése a korban, a kortárs kulturális életben közhelynek számított, a fogalom jelentésének és szemantikájának pontos meghatározását szükségtelennek ítélték. Ady Endre volt az egyetlen, aki megkísérelte megalkotni a város modernitása zsidó karakterének fogalmát. Szemlélete szerint „a zsidók megcsinálták nekünk Budapestet s mindazt, ami talán […] nincs is, de európaias és távolról mutatós" (10.). Ez azonban nem tekinthető társadalmi/politikai realitásnak, sokkal inkább egy képlékeny, a nagyvárosi életben tapasztalható kétségek és kihívások bemutatására vállalkozó kulturális élmény, amely azonban nélkülöz minden meghatározottságot. Ez a szemlélet jelentkezett a későbbiekben a város kávéházaiban, az orfeumokban és a szerkesztőségekben, de még a kor dinamizmusát fémjelző, akkoriban épült városi körutakon is.

A zsidó törekvések hatására kialakult zsidó Budapest végül nem csak a zsidóké lett és nem is volt sajátos zsidó arculata sem, épp ezért nehezen illeszthető be a magyar zsidóság történetébe. Az urbánus kultúra termékei és annak zsidó megálmodói között komoly elméleti és episztemológiai szakadék húzódott. Ennek alapján Eli Lederhendler szerint nem beszélhetünk zsidó meghatározottságú városról, mert a történészek gyakran nem tulajdonítanak kellő fontosságot a város zsidók és nem-zsidók lakta területeinek megkülönböztetésére, holott ez a kettős jelenség teljesen más fogalmi és módszertani jelentőséggel bír. A zsidó meghatározottságú város kozmopolita-modernista kultúrájú, szimbolikus fogalmi egység, amelyet a kulturális és irodalmi diskurzusok keltenek életre. Lederhendler párhuzamot von a zsidó meghatározottságú város fogalma és a kelet-európai stetl között. Véleménye szerint mindkettő szándékos szelektivitáson alapuló metaforikus állítás, amely azonban nem igényel empirikus igazságot. Ha ezt a két képet egymás mellé helyezzük, kidomborodik a közös diskurzív dimenzió, aminek segítségével lehetővé válik a képek kulturális és irodalmi jellegű vizsgálata.

Mary Gluck legújabb kötetének köszönetnyilvánításában – amely méltatlanul kimaradt a magyar fordításból – vázolja műve születésének körülményeit és ötletének forrását. Elmondása szerint ez a kötet korábban folytatott vizsgálódásain alapszik, melyek során az első világháború előtti Budapesten tevékenykedő Lukács György és értelmiségi köre törekvéseit elemezte. Ezeket a modernista értelmiségieket véleménye szerint több köti össze pusztán általános filozófiai és esztétikai vonatkozásoknál, hiszen ők majdnem kivétel nélkül mind a frissen asszimilálódott magyar zsidó középosztályból érkeztek. Furcsa módon ennek a cseppet sem elhanyagolható ténynek – bár megtalálható leveleikben, naplóikban és életrajzi beszámolóikban – nincs nyoma irodalmi és filozófiai alkotásaikban. Lukács és barátai nem tagadták zsidó származásukat, egyszerűen jelentéktelen ténynek tekintették, amit felesleges említeni. A zsidóság alapvetően nem illett kulturális identitásukhoz és intellektuális törekvéseikhez.

Saját véleményét és könyvének célkitűzését az alábbiakban fogalmazza meg: „Nincs okom kételkedni az olyan állásfoglalások őszinteségében, amelyek a kor klasszikus zsidó asszimilált szemléletmódját képviselik. Ennek ellenére szerettem volna tudni, vajon az asszimilálódás kulturális gyakorlata nem lehetne-e kevésbé összetett és komplikált, mint ahogyan azt ezeknek a magasan fejlett zsidó értelmiségieknek a visszaigazolásai sugallják. Azon tűnődtem, hogy vajon saját meglátásaik nem részei-e egy nagyobb, közös történetnek, amelynek megszokottságában maguk a történelmi szereplők, észrevétlenek maradnak. A könyv egy kísérlet azon elhallgatott tények és hiányok feltárására, amelyek olyan rejtélyeseknek tűntek számomra a Lukács körrel való első találkozásomkor." (XI. – Acknowledgements / Köszönetnyilvánítás)

A szerző legújabb kötete nemcsak a várossal és annak zsidóságával, hanem a zsidósággal azonosított városi kultúra 19. századi nemzetállamban betöltött szerepének felvázolásával is foglalkozik. A mű a magyar kulturális táj részét képezi, amelyben kialakult egyfajta zsidó modernitás, ugyanakkor nem részletezi a zsidók társadalmi és intézményi történetét. A tudományos kutatók többsége azonban vitatja annak tényét, hogy az említett zsidó modernitás kulturális jelenség lenne.

Scott Spector álláspontjával azt kívánja bizonyítani, hogy Közép-Európa német ajkú területein ez az elképzelés erősen problematikus múltú. A zsidó modernitás fogalmának közös pontjai szerint ez egy kettős alapfeltevést takar, mely szerint „a modernizmus alapvetően zsidó természetű, illetve, hogy ez a zsidó meghatározottság mégis valahogy rejtett, ezért láthatóvá kell tenni" (11.). Véleménye szerint a kialakult szókép ideológiai és fogalmi bizonytalansága miatt nehéz a zsidó modernizmus történetét vázolni, miközben a modernizmussal kapcsolatos beszéd történetének megírását már lehetségesnek érzi.

A kötet kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy a zsidó modernitás történetét a legalaposabban a nagyvárosi élet narratíváin, viselkedésmintáin és szertartásain keresztül lehessen megvizsgálni. Ezzel a figyelmet arra kívánja ráirányítani, hogy a társadalmi és politikai ellentétek sok esetben a populáris kultúra és kommersz szórakozás közönséges világában tudtak a leginkább kibontakozni, és ezáltal többször részleges megoldást is sikerült találni a legfontosabb problémákra.

A szerző hat fejezetben és egy szerzői zárszóban mutatja be a zsidóság magyar kulturális életre gyakorolt pozitív hatásait. Az 1. fejezet – melynek egy korai változata már megjelent magyar fordításban a Múlt és Jövő egyik 2012-es lapszámában – népszerű útikönyvek és városi narratívák térnyerését vázolja, amiben láthatóvá válik a város sajátos kultúrája, miközben Budapest egyre inkább elvilágiasodott metropolisszá válik.

A 2. fejezet a folyamat politikai vonatkozásait taglalja, a zsidókérdés kulturális megjelenési formáinak példáin – az 1882-es tiszaeszlári vérvád és az orosz zsidók bevándorlása – keresztül. A mű 3. fejezetében figyelemmel kísérhetjük a városi közszféra meghasonlását. Itt különválnak a zsidó téma nyilvánosságra hozható és elhallgatandó részletei. Hasonlóan az első fejezethez, a harmadik fejezet egy rövidített változata is megjelent már magyar nyelven, a Történelmi Szemle egyik 2014-es számának lapjain.

A 4. és 5. fejezet tekinthető a kötet központi részének, melyekben a budapesti zsidó kultúra két fontos szegmensét, a *Zsidóvicc* és a *Borsszem Jankó* című vicclap kapcsolatát tárgyalja a szerző, illetve részletesen bemutatja a budapesti zsidó zenés mulatót, az orfeumot, amely a századvég modern Budapestjének jellegzetes meghatározó eleme volt. A könyv 6. fő fejezete a zsidó polgárság anomáliáinak ismertetését adja az *A Hét* című „középkult" lap segítségével, amely pontosan megrajzolja a zsidó polgári identitás egész századvégen át tartó válságát. A kötet utolsó néhány lapja a szerző zárszava, melyben kitekintést ad a magyar zsidóság második világháborút követő nehéz helyzetére.

A szerző művében igyekezett figyelmen kívül hagyni a zsidóság történetére a kettős monarchia idején oly jellemző nosztalgiát. A tragikus 20. század óta a nép aranykorként tekint a

monarchia időszakára. Ezt támasztják alá a kortárs vallomások is. A magyar zsidó elit rendkívül lelkesedett a magyar kultúra ügyéért, egész Európára nézve egyedülálló és példaértékű toleráns és felvilágosult eszmeisége miatt.

Gluck épp az optimista narratívák miatt komoly fenntartásokkal kezeli a témát. Aggodalmait a visszatekintő történelmi pozíció meglétével és a források természetével magyarázza. A források kapcsán maga is beismeri: műve megírásakor nem a polgári rend vagy a zsidó vallásos elit megmaradt dokumentumait használta fel: kötete gerincét a populáris kultúra forrásai alkotják.

A fejezetek főszereplői félbohém újságírók, humoristák, orfeumkomponisták és kabarészerzők, akik elmarasztaló véleményt formáltak meg saját társadalmukról. Ebben a könyvben ez kiemelt szerepet kap, mivel a későbbi történetírók ezt a kritikus látásmódot előszeretettel hagyták figyelmen kívül munkájuk során.

A zsidó Budapest tágabb értelemben vett igazsága az egységesség hiánya. A várost a korban inkább a kibékíthetetlen ellentétek egymással való szembekerülése jellemezte, amely sok esetben a viták kétes kimenetelét is magában hordozta. Ebben a világban szembenézett egymással optimizmus és szorongás, rendpárti simulékonyság és felforgatás, bizonyosság és kétely, illetve mély kötődés és mellőzöttség. Ez lehet az oka annak, hogy a történészek komoly vitákat folytatnak azzal kapcsolatban, vajon hogyan is kellene tudományos szempontból vizsgálni a zsidóság történetét. A korszak egyik neves kutatója elismeri, hogy mivel ez a történet tele van paradoxonokkal és szakadásokkal, ezért jelenleg csak narratív hipotézis formájában lehet beszélni róla.

Mary Gluck munkája alapján világossá válik, hogy a zsidóság története nehezen vagy egyáltalán nem érthető kizárólag politikai vagy csak ideológiai nézőpontból szemlélve. A kötet végcélja éppen ezért nem a téma korábbi értelmezéseinek további boncolgatása, hanem új kulturális és szimbolikus tér nyitása a kelet-európai zsidóság történetének ismertetéséhez.

Baliga Violetta Lilla

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS OKMÁNYTÁRA

Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június

Szerk. Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2017. 720 oldal

Az első bécsi döntés máig központi szerepet foglal el a magyar–szlovák történeti vitákban, s egyben máig heves reakciókat vált ki a két nemzet közbeszédében. Az immár közel 80 éve történtek jól példázzák azt, hogyan lehet ugyanarról a kérdésről két egymástól merőben eltérő történetet úgy elmesélni, hogy a tényanyag ugyan közös, de a nézőpont, a hangsúlyok, a fogalomhasználat jelentős mértékben eltér egymástól. Míg a magyar fél a „visszacsatolás", a szlovák kollégák a „megszállás" szóval prejudikálnak, míg mi a döntés utáni népösszeírás nemzetiségi adatait abszolutizáljuk, a szlovák kollégák az 1930-a népszámlálással teszik ugyanazt, s míg a mi hangsúlyaink az új államhatárok etnikai jellegét, addig a szlovákoké a döntéshozók fasiszta mivoltát domborítják ki.

Ilyen esetekben talán még az átlagosnál is fontosabbnak tűnik, hogy a történész egy lépést hátralépjen, s a forrásokat hagyja beszélni és érvelni. Már ha van, aki hajlandó azokat értelmezni, hiszen a mai világ leginkább arról szól, hogy mind a politika, mind a kereskedelem kész tartalmakat sugároz felénk, azt jelezve, hogy a gondolkodás nem a mi feladatunk. Persze forráskiadványokat készíteni amúgy is meglehetőse hálátlan feladat. Népszerűséget nem nagyon lehet vele szerezni, hiszen az ilyen kiadványok iránt – valljuk be – minimális

a kereslet. A szűk szakmán kívül (akik úgyis megkapják a szerzőktől) mások nem nagyon veszik a fáradtságot, hogy eredeti dokumentumok szövegeit böngésszék. Másrészt egy-egy okmánytár összeállítása alkalomadtán nagyobb energiaráfordítást igényel, mint egy-egy monográfia megírása. Hiszen egy ilyen kötet elkészítése nem csupán sok-sok levéltárban eltöltött hetet igényel, de a források gondos feldolgozását, válogatását, lábjegyzetelését, amely bizony időigényes feladat. Ráadásul a forráskiadás a kiadó számára sem nagy üzlet, és mivel az ilyen kiadványok csak a legritkább esetben érik el a társadalmi érdeklődés ingerküszöbét, a hírértékük is alacsony.

Ezért különösen pozitív, hogy az Intézet által a Magyar Történelmi Emlékek című sorozatban az utóbbi 5 év alatt összesen kiadott több mint 60 kötetből 17 (!) okmánytár jellegű kiadvány.

Ebből a 17-ből az utolsó a jelen írás témáját képező *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939 június* címet viselő kötet, amelynek megjelenése – nyugodtan mondhatjuk – egy régi adósság törlesztése, hiszen a források gyűjtése már valamikor a 2000-es évek elején megkezdődött. Arról azonban, hogy miért késett ennyit a megjelenés, csak találgathatunk. Mindenesetre épp itt volt az ideje, hogy a magyar olvasó is kezébe vehesse az első bécsi döntés okmánytárát, hiszen a szlovák kollégák Deák Ladislav szerkesztésében az évezred első éveiben egy háromkötetes kiadványban (Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty I–III. Martin 2002–2005.) már megjelentették a két nemzet történetében oly fontos szerepet játszó esemény forrásait. Persze a történetírás nem versenyfutás, de a kiegyensúlyozott szakmai vita már nagyon igényelte azt, hogy végre a téma magyar szempontú gyűjteménye is napvilágot lásson. Még akkor is, ha a most kiadott okmánytár egyáltalán nem feleselni akar a szlovákkal, sőt attól meglehetősen eltérő szerkesztői koncepció alapján készült. De erről majd később.

Az első bécsi döntésnek több olvasata és több megközelítési útja lehet. Ezek közül az egyik nyilvánvalóan az, amely a bécsi döntést egy tisztán és alapvetően nemzetközi jogi aktusként fogja fel, s így kizárólag a diplomáciatörténet felől közelít ahhoz. A bécsi döntésre azonban nézhetünk olyan eseményként is, amely szervesen illeszkedett a csehszlovák belpolitika nemzetiségi vonatkozású eseménysorába, és így vizsgálhatjuk azt a csehszlovák nemzetiségi politika és szlovákiai magyar közösség koordinátarendszerében is. Magam azt gondolom, hogy mindkét megközelítésnek van tudományos legitimitása, miközben teljes képet csak a két szempontrendszer egymásra vetítése adhat.

Ebből a szempontból a most vizsgált kötet szerkesztői semmiképpen sem törekedtek a komplexitásra, hiszen a kötet hangsúlyai egyértelműen a diplomáciatörténeten vannak, miközben a csehszlovák belpolitika vagy a szlovákiai magyar közösség törekvései csupán mellékszálként – vagy még úgy sem – jelennek meg benne. Választásukat ugyan a kötet alcíme is jelzi, s ha az olvasó el is fogadja azt, azért marad benne egy adagnyi hiányérzet. Főként azért, mivel a már említett háromkötetes szlovák forrásgyűjtemény mintha a források szélesebb spektrumára építené azt a képet, amelyet fel akar rajzolni. Persze az is igaz, hogy miközben a jelen kötet bevallottan kevesebbet akar markolni, azt mindenképpen alaposabban és szakmailag korrektebben teszi, mint a meglehetősen erős prekoncepciók alapján összeállított szlovák gyűjtemény tette.

A kötet szerkezete világos és átlátható: a kronologikus elv szerint hat nagyobb fejezetbe sorolt forrásokat a téma alapvetéseit összefoglaló és a téma feldolgozottságát is tárgyaló bevezető tanulmány előz meg. A felületes szemlélő számára a bevezető tanulmány itt-ott talán túlságosan is amolyan „biztonsági futamnak" tűnhet, amelyben kevés újdonságra lel, ám ez csak a látszat. Mint általában a hasonló kiadványoknál lenni szokott, a történészi munka súlypontjai ennél a kötetnél is jórészt a lábjegyzetekre estek, amelyekben a szerkesztők nem csupán apró kiegészítéseket helyeztek el, de mélyebb összefüggéseket tárnak fel vagy éppen

eddig ismeretlen szereplők életútjait mutatják be. Persze a lábjegyzeteket nehéz egységes szövegként olvasni, de – azok számára, akik új ismeretekre vágynak – mindenképpen ajánlatos megpróbálni.

A kötetbe besorolt 260 dokumentum az 1938. augusztus 3-tól 1939. június 20-ig terjedő időszakot dokumentálja. Nem egészen egy évet, amely alatt alapjaiban változott meg térségünk: a masaryki demokrácia vereséget szenvedett, Csehszlovákiának először a határai módosultak, majd a belső berendezkedése is, végül maga a Csehszlovák állam is megszűnt. Ez alatt az egy év alatt történt a müncheni és az első bécsi döntés, lett önálló állam Szlovákia, zajlott az úgynevezett kis háború, elfogadták Magyarországon a második zsidótörvényt stb.

A diplomáciatörténeti megközelítés szempontjából az 1938. augusztus 3-ai kezdett logikus választásnak tűnik, hiszen aznap érkezett meg Prágába a London által „investigator" és „mediator" jelzőkkel illetett Walter Runciman, akinek a közvetítői missziója révén a szudétanémet válság a korábbinál erőteljesebb nemzetközi dimenziót nyert. A Runciman-misszió azonban a magyar kérdés szempontjából is rendkívül fontos volt, hiszen az angol politikus és az Egyesült Magyar Párt vezetői között lezajlott találkozók révén az addig mellőzött Dél-Szlovákia problémája is a nemzetközi diplomácia látkörébe került. Az pedig még fontosabb, hogy részben Runciman hatására cseréltek Esterházyék (nyilvánvalóan Budapesttel összhangban) stratégiát, s váltotta fel programjukban Szlovákia autonómiáját a magyar lakta Dél-Szlovákia autonómiájának a követelése, vagyis ekkor történt meg az igazodás a szudétanémet kérdés logikájához, amelynek a farvizén haladva jutott el végül a szlovákiai magyarok kérdése az első bécsi döntésig. A kötet első fejezete, amely 51 dokumentumot tartalmaz, az augusztus 3-tól a müncheni egyezményig tartó időszakot mutatja be, amelyet a müncheni válság időszakának is szokás nevezni.

A második fejezet egy rövid, de annál töményebb időszak krónikája, október első tíz napjáé, amikor lezajlott Magyarország és Csehszlovákia között a komáromi tárgyalások előkészülete. Az ide besorolt 49 dokumentumból ugyan alapvetően ezt a folyamatot ismerhetjük meg, de képet kaphatunk közben arról is, milyen volt az európai hatalmak hozzáállása a versailles-i határok, pontosabban a magyar–csehszlovák határ módosításához.

A harmadik fejezet 39 kötetbe sorolt forrása magát a komáromi tárgyalásokat dokumentálja ugyanazzal az alapossággal, amely már az előző fejezetet is jellemezte. Ami viszont ezt a részt a többitől kicsit megkülönbözteti, az a csehszlovák eredetű források nagy száma. A kötetbe ugyanis a magyar források mellé alapvetően angol, francia, német, orosz (eredeti) nyelvű dokumentumok kerültek, de csehszlovák források csupán elvétve. Amit feltehetően azzal lehet indokolni, hogy a cseh és szlovák források többsége pozsonyi és prágai kiadványokban már elérhető. A komáromi tárgyalásokkal kapcsolatos részben viszont a források több mint felét a csehből és szlovákból fordított anyagok, elsősorban a komáromi tárgyalások jegyzőkönyvei teszik ki. Nagyon helyesen, hiszen az események dokumentálása ezt kívánja meg. Ám pontosan ez a mozzanat igazolja, hogy talán más fejezetek esetében is hasznos lett volna nagyobb mértékben bevonni a csehszlovák forrásokat. Akár a Deák-féle kiadványból, vagy például a komáromi tárgyalások kapcsán a korszak szlovák–német diplomáciai kapcsolatait feltáró kötetből („Tretia ríša" a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I. Značky: Michal Schvarc – Martin Holák – David Schriffl. Bratislava 2008.), amely – feltételezhetően – ismeretlen a szélesebb és szűkebben vett magyar szakmai közönség előtt.

A negyedik fejezet a komáromi tárgyalásoktól az október 22-ig tartó időszakban zajló diplomáciai egyeztetéseket és háttértárgyalásokat dokumentálja, míg az ötödik fejezet magának az első bécsi döntés előkészítésének és a döntés utáni nemzetközi visszhangnak a forrásait tartalmazza. Az utolsó, hatodik fejezet azt mutatja be, hogy a bécsi döntés története korántsem zárult le az érintett területek megszállásával, hiszen a pontos határkijelölés, s a területátadásból származó mindenféle kérdés megoldása annak a kétoldalú bizottságnak volt

a feladata, amely november második felében kezdte meg munkáját. Ebben a fejezetben találhatók meg a Kárpátalja 1939 márciusi elfoglalásával kapcsolatos dokumentumok is.

Az, hogy mi került be *Az első bécsi döntés okmánytárába* egy kényszerű, de feltehetően szükséges kompromisszum eredménye. A kötet szerkesztői ugyanis jól mérték fel, hogy a téma átfogó jellegű bemutatására egyetlen kötetben lehetetlen vállalkozni, s egy többkötetes dokumentumgyűjtemény elkészítése pedig újabb és újabb éveket jelenthetett volna. Ezért maradt ki a kötetből a bécsi döntést megelőző belső csehszlovákiai és ezen belül is a szlovákiai magyarság korbeli törekvéseit bemutató forrásanyag is. Enélkül azonban maradt a szikár diplomáciatörténeti megközelítés, bár itt-ott következetlenül alkalmazva ezt a szűkített nézőpontot. Míg például a telepesekkel kapcsolatos diplomáciai anyagok nem kerültek besorolásra, addig néhány a fenti szempontrendszerbe nem illő dokumentum (például Kozma Miklós naplójának egy részlete) mégis szerepel.

A kötetben – a gondos szakmai munkának köszönhetően – tárgyi hibát csak nagyon alapos olvasással lehet felfedezni. A kevés ilyen egyikének véljük a 141. számú dokumentum 3. lábjegyzetének tartalmát, amelyben a szerkesztők azt a véleményüket fogalmazták meg, hogy a komáromi tárgyalások során előterjesztett magyar követelések Pozsonyt nem érintették. Csakhogy ez tévedés, hiszen a Kányáék által előterjesztett követelések, a minisztertanács október 8-i ülésének döntésével összhangban, az 1910-ben magyar többségű területeken felül a Pozsonyra való igényt is tartalmazták. Az persze más kérdés, hogy Pozsony megszerzéséhez eleve kevés reményt fűztek, s látva a szlovák fél merevségét ennek a követelésnek a hangsúlyozásától gyorsan el is álltak.

A fentieken kívül a kötetnek van még néhány további „elvárható" és a „szokásosat is meghaladó" pozitívuma. Az elvárhatók közé tartozik a szakirodalom-jegyzék, illetve helységnévmutató mellett a mintegy 300 tételt tartalmazó annotált személynévmutató. Plusz teljesítményként és az olvasók felé tett nagyvonalú gesztusként kell viszont értékelnünk a kötethez mellékelt DVD-t, amely a Kiegészítő levéltári és térképi források az első bécsi döntés történetéhez címet viseli, s amely 43 korabeli térképet és 70 további dokumentumot tartalmaz. Csupa olyan anyagot, amelyek a terjedelmi és válogatási okokból nem kerülhettek ugyan be a kötetbe, de amelyek újabb szempontokkal bővítik azt, s segítik a kötetbe sorolt dokumentumok értelmezését. A DVD-melléklet akár önálló életet is élhet.

Összességében elmondható, hogy ha elfogadjuk a válogatás szempontjait, akkor egy gondosan megszerkesztett, alapos és kiváló színvonalú kötetről van szó, amely mind a szakma, mind pedig a szélesebb olvasóközönség számára számos meglepetést és új ismeretanyagot tartalmaz. Megérte rá várni.

Simon Attila

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, tudományos munkatárs
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Bagi Dániel az MTA doktora, egyetemi tanár
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Baliga Violetta Lilla könyvtáros
MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest

Bollók Ádám PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest

Csákó Judit PhD, tudományos segédmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

H. Németh István PhD, főosztályvezető
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Jiří Januška PhD, egyetemi adjunktus
Katedra středoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

Keglevich Kristóf PhD, középiskolai tanár
Budapesti Fazekas Mihály Gimnázium, Budapest

Mihalik Béla Vilmos, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Nagy Levente PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Romanisztikai Intézet, Budapest

Petr Píša, tudományos segédmunkatárs
Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, Praha

Reisz T. Csaba PhD, c. főigazgató, főlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

Romsics Gergely PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Simon Attila PhD, egyetemi docens
Selye János Egyetem Történelem Tanszék, Komárom

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

TRADITIONAL SOURCES – NEW INTERPRETATIONS

János B. Szabó – Ádám Bollók: The "Savar–Turk Folder". 9th-century Migrations in the East European Steppe Region in the Light of 16th-17th-Century Parallel Phenomena 479

Judit Csákó: Gracious Queen or *a Viper Full of the Venom of Malice*? Remarks on the Chronicle Portrait of Queen Gisela of Bavaria 543

Dániel Bagi: The Lion, the Eagle, the Donkey and the True Master. The Circumstances of the Composition of Heinrich of Mügeln's Two Hungarian Chronicles 591

PAPERS

Levente Nagy: Calvinist and/or Catholic Union. The Situation of the Reformation among the Transylvanian Romanians in the late 17th Century 623

Jiří Januška – Petr Píša: The Establishment, Activitiesand Closing of the First Hungarian Department at the University of Prague in the 1850s.....651

WORKSHOP

Gergely Romsics: The Taxonomy of a Cult. Reflections on the "The Cult of Horthy, 1919–1944" by Dávid Turbucz 671

CHRONICLE

Csaba Reisz T.: History at a Single Click? Traditional Source Publications and/or Archival Databases 685

BOOK REVIEWS

Földváry Miklós István: Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században (*Kristóf Keglevich*) 695

Gabriele Haug-Moritz (szerk.): Verfassungsgeschichte des Alten Reiches (*István H. Németh)* 698

Hermann István: A Veszprémi Egyházmegye igazgatása a 18. században, 1700–1777 *(Béla Vilmos Mihalik*) 700

Koncz Pál: Papírmívesség és könyvművészet Veszprém megyében a 18–20. században (*Gergely Krisztián Horváth*) 703

Mary Gluck: A láthatatlan zsidó Budapest (*Violetta Lilla Baliga*) 706

Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla (szerk.): Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június (*Attila Simon*) 709

AUTHORS OF THIS ISSUE 713